

Témavezetői vélemény Szolnoki Zsolt munkásságáról

Szolnoki Zsolt 2009–2012 között végezte levelező képzésben a magyar BA és angol minor szakot a Miskolci Egyetemen. Ekkor ismertem meg széleskörű érdeklődését és tájékozódását, és ekkor kezdtem el vele együtt dolgozni választott tudományos témáján. Szakdolgozatát nálam írta *Pázmány Péter haragjai* címmel. A mesterképzést a Bécsi Egyetemen végezte, majd ennek befejeztével visszatért a Miskolci Egyetemre, ahol is 2016-ban felvételt nyert az Irodalomtudományi Doktori Iskolába.

Az én vezetésemmel kezdte meg a kutatómunkát a magyar nyelvű jezsuitaellenes irodalom témájában. Első vizsgált szövege a *Jezsuita péterek titkai* volt, disszertációtémája ennek feldolgozásából nőtte ki magát az antijezsuita irodalom szélesebb problémakörének vizsgálatáig. A doktori képzés évei alatt megfelelően haladt a disszertáció fejezeteivel. Nagy munkabírása mellett szembetűnő volt a gyors észjárása és az önálló munkára való képessége is. Doktori hallgatói jogviszonya alatt több konferencián szerepelt sikerrel, részt vett az MTA Irodalomtudományi Intézet mesterkurzusán, tagja volt a Pro Scientia társaságnak, és a legkülönbözőbb tudományszervezési (pl. konferenciaszervezés) munkában számítani lehetett rá. Megfelelő időben sikerrel tette le a komplex vizsgát, és szerzett abszolutóriumot.

A doktori ösztöndíjas évek után azonban sajnálatosan hosszabb szünet következett. Ebben egyfelől nagy szerepe volt a koronavírus-járványnak, de minden bizonnyal a jelölt magánéletének is. Sokan ilyenkor, a tudományos pályától, annak lehetőségétől elsodródva végképp feladják a disszertációkészítés folyamatát. Szolnoki Zsolt azonban nem így tett. Ugyan a konzultációk megritkultak, és a munkatempó is lassabb lett, a Doktori Tanács és különösen a doktori iskola vezetője, Prof. Kecskeméti Gábor támogató hozzáállásának köszönhetően a jelölt haladékat kapott a dolgozat befejezésére. Szolnoki Zsolt szívós, sokszor teljesen önállóan elvégzett munkával végül összeállította és befejezte a disszertációt, és bár az utolsó pillanatban adta le, megkapta a lehetőséget, hogy az évek kitartó munkájával kiérlelt opusz a fokozatszerzési eljárásban megmérettessék. A dolgozat, meggyőződésem szerint, koncepciójában kiérlelt, és számos újdonságot, jól hasznosítható megfigyelést, elemzést tartalmaz. Árulkodik a jelölt széleskörű szakmai tájékozódásáról, nyelvtudásáról, a filológiai és interpretációs eljárásainak alapos voltáról. Tartalmi és formai tekintetben is megfelel a doktori iskola által támasztott követelményeknek. Nyilvános vitára bocsátását messzemenőig támogatom.

Miskolc, 2023. augusztus 29.

.....
Tasi Réka

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

Szolnoki Zsolt

A jezsuitaellenesség református identításalakulásra gyakorolt hatása a 17. századi Felső-Magyarországon

Témavezető: Dr. Tasi Réka

A doktori iskola vezetője: Prof. Dr. Kecskeméti Gábor

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Klasszikus szövegtudomány

Miskolc

2023

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	1
1. VIZSGÁLATI KERETEK	7
1.1. A nemzetközi jezsuitaellenes argumentálás főbb irányai	7
1.2. A magyar kora újkori konfesszionizáció irodalomtörténeti nézőpontja	16
1.3. Jezsuitaellenesség és magyar református konfesszionizáció metszéspontjai.....	23
1.3.1. Nagyszombat/Ungvár (1615), Kassa (1657) és Sárospatak (1663)	24
2. KECSKEMÉTI C. JÁNOS TEOLÓGIAI JEZSUITAELENESÉGE	34
2.1. Kecskeméti C. János ungvári jezsuitaellenes szövegegyüttese	39
2.1.1. Egy jezsuitaellenes iratfordítás: <i>Fides Iesv et Iesvitarvm</i>	41
2.1.1.1. A magyar fordítás 1610-es latin forrása a konfesszionizáció szolgálatában.....	47
2.1.2. Az <i>Az papistak közöt es mi közöttünk...</i> című polemikus prédikációk	57
2.1.2.1. A kötet kettős tagolása, konfesszionizációs vetületei.....	57
2.1.2.2. Az „igaz vallású keresztyén” csoporttudatának kialakítása	65
2.1.2.3. Antikrisztológia, egzegézis és református identitásképzés	73
2.1.3. <i>Catholicvs reformatvs</i> -fordítás és <i>Felelet</i> Pázmány Péternek.....	89
2.1.3.1. A Catholicvs reformatvs vitamódszere.....	90
2.1.3.2. A Felelet mint a pázmányi egzegézis kritikája.....	95
2.2. Az ungvári szövegegyüttest megképző jellegzetességek	113
2.2.1. Szövegátemelések.....	113
2.2.1.1. Egy extrém példa: a hetedik úrvacsora-prédikáció.....	115
2.2.2. Az iratok jezsuitaellenességének apokaliptikus kontextusa.....	120
3. ALVINCZI PÉTER <i>DEFENSIÓJÁNAK</i> POLITIKAI JEZSUITAELENESÉGE	136
3.1. A <i>Defensió</i> ban közvetített jezsuita kép.....	139
3.1.1. A hazugság mint primér jezsuitaellenes argumentum	142
3.1.1.1. Kazuisztika, ekvivokáció, mentális rezerváció és „valószínű”	147
3.1.1.2. Hazug testből hazug szó: az állatok szerepe a <i>Defensió</i> ban.....	164
3.2. A <i>Defensio</i> egyik latin forrása: <i>Aphorismi doctrinae iesvitarvm</i>	172
3.2.1. Az 1608-as regensburgi birodalmi gyűlés jelentősége.....	173
3.2.2. A nyomtatvány részletei és a konfesszionizáció vélhető nyomai a <i>Defensió</i> ban.....	175
4. EGY SZATIRIKUS JEZSUITAELENES IRAT: <i>JESVITA PATEREK TITKAI</i>	190
4.1. A <i>Jesvita paterék titkai</i> latin forrásának szerzőségi kérdései.....	191
4.2. Javaslat a <i>Jesvita paterék titkai</i> ismeretlen magyar fordítójának személyére.....	198
4.2.1. A fordítás helyszíne: Várad vagy Kassa?	198
4.2.2. Czeglédi P. István mint fordító?	202
4.3. <i>Jesvita paterék titkai</i> , a satirikus dialógus	204
4.3.1. Egy lehetséges kora újkori minta: <i>Satyre Ménippée</i>	205
4.3.1.1. Szatíra, menipposzi szatíra meghatározása és jezsuiták a kiadványban.....	207
4.3.2. A szatíra működtetése a <i>Jesvita paterék titkaiban</i>	209
4.3.2.1. Paretextusok és szatíra – címlapok tanulsága	209
4.3.2.2. A dialógus alaphelyzete.....	217
4.3.2.3. A hagiográfia szatirája: „kétfelé sántikáló” Ignác, variációk az „ab igne”-témára.....	222
4.3.2.4. A kiadvány jezsuitaellenes argumentumai	228
4.4. A <i>Jesvita paterék titkai</i> feltételezett konfesszionizációs hatása.....	253
5. PÁR APRÓ ÉSZREVÉTEL CZEGLÉDI P. ISTVÁN <i>EGY VERES TROMFOSDIJÁHOZ</i>	255
5.1. Egy megjegyzés a nyomtatvány szerkezetéről	256
5.2. Egy lehetséges latin forrás: <i>Jubileum, sive speculum iesuiticum</i>	258
ÖSSZEGZÉS	264
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	273
MELLÉKLETEK	293
SUMMARY	306

BEVEZETÉS

A 17. század első évtizedeit felölelő időszak a magyarországi polemikus irodalom egyik fontos állomása: ekkor váltak a 16. századot jellemző belső protestáns hitvitáknál fontosabbakká a katolikus–protestáns hitviták.¹ Ez a vitákban érzékelhető hangsúlyeltolódás egybeesik és nagyban összefügg a jezsuiták magyar területeken felerősödő, katolikus megújulást, restaurációt elősegítő tevékenységével, majd a végül sikeres, hosszú távra történő berendezkedésével. Viktor Naumann szerint a *jeszuitaellenesség* erősen történelemfüggő, így bizonyos korszakokban határozottabban jelentkezik.² E jeszuitaellenességet, még pontosabban *jeszuitaellenes polémiát* Ursula Paintner 2011-es monográfiájában, annak *Forschungsüberblick* című fejezetében a *konfesszionalizációs* folyamatok egyik elemét adó felekezeti polémiák tükrében értelmezi.³

Tudomásom szerint a 17. századi magyar jeszuitaellenes nyomtatványokról és jeszuitaellenes argumentációról összefoglaló jellegű írás még nem készült,⁴ disszertációmban ezért ezzel szeretnék foglalkozni. Munkámban azt vizsgálom, hogy mi módon érhető tetten a választott szövegekben a jeszuitaellenesség, s hogy ez a jeszuitaellenesség mint *jelenség* miként funkcionál egyfajta *katalizátorként* is a protestáns, de főleg a református tudatalakulás folyamatában. Kutatásom kizárólag a kora újkori Felső-Magyarországra koncentrál, tehát vizsgálataim nem terjednek ki az Erdélyi Fejedelemségre, ahol a katolicizmus háttérbe szorulása és a jezsuiták többszöri kitiltása jócskán megnehezítette a Jézus Társasága tevékenységét.⁵ A vizsgálat kezdőpontjául a jeszuita rendnek a Magyar Királyság területein a 17. század első évtizedeire tehető tartós megtelepedése, végpontjául pedig a *gyászévtizedet* megelőző 1660-as évtized szolgál. Ez utóbbi mint a 17. század utolsó nagy hitvitázói korszaka, a katolicizmus felülkerekedése

¹ HELTAI János, „A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)”, in *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János és TASI Réka, 115–174 (Miskolc: ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005), 115.

² VIKTOR NAUMANN, *Der Jesuitismus: eine kritische Würdigung der Grundsätze, Verfassung und geistigen Entwicklung der Gesellschaft Jesu, mit besonderer Beziehung auf die wissenschaftlichen Kämpfe und auf die Darstellung von antijesuitischer Seite: nebst einem literarhistorischen Anhang, Die antijesuitische Literatur von der Gründung des Ordens bis auf unsere Zeit* (Regensburg: G. J. Manz, 1905), 3.

³ URSULA PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”: *Antijesuitische Publizistik im deutschsprachigen Raum (1555–1618)*, Chloe: Beihefte zum Daphnis 44 (Amsterdam–New York: Rodopi, 2011), 11–32.

⁴ Kutatásom nem terjed ki a *röplapokra* és a *kéziratban* terjesztett munkákra. A kéziratos terjesztésre Pesti Brigitta forrásközlése szolgált egy példát: PESTI Brigitta, „*Jesuitai practica* és *A Pápastai Római Vallás: Medgyesi Pál* egy kötetéhez hozzáfűzött, kéziratos antijezsuitikák”, *Lybus: Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2006, 9–29.

⁵ MOLNÁR Antal, *Lehetetlen küldetés?: Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, TDI Könyvek 8 (Budapest: L'Harmattan–ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2009), 195–211.

elleni végső jelentős küzdelem ideje is ezen a területen. A vizsgálat elméleti kereteit a nemzetközi jezsuitaellenes argumentáció irányainak, módozatainak és a magyar irodalmi, irodalomtörténeti konfesszionalizációs kutatás alapvonalainak bemutatása adja. Munkám folyamán mindezzel kapcsolatban azt tapasztaltam, hogy a 17. századi jezsuitaellenességnek a magyar protestáns, főként református önmeghatározásra gyakorolt hatásaira a nemzetközi eredmények csak részben képesek választ adni. A disszertáció szakirodalmat áttekintő első fejezetében ezért igyekszem a jezsuitaellenesség és református konfesszionalizáció olyan „metszéspontjaira”, „ütközőpontjaira” fókuszálni, melyeken a nemzetközi folyamatoktól helyenként eltérő jelenségek mutathatók meg.

Disszertációm szövegelemző részében elsőként Kecskeméti C. János munkásságának ungvári időszakát (1617–1620) vizsgálom négy nyomtatványának segítségével: a latin *Fides Iesv et Iesvitarum* általa készített magyar fordításával és ehhez kötődően annak magyar vonatkozású, 1610-es latin forrásával,⁶ majd az *Az papistak közöt es mi közöttünk, vetelkedesre vettetet, három fő articulusokról...* című polemikus prédikációs kötetével,⁷ valamint Pázmány Péter *Kalauzának*⁸ tizenharmadik könyvére adott *Feleletével*⁹ és *Catholicvs reformatvs* című másik fordításával.¹⁰ E négy irat különböző mélységű elemzése után keríték sort további három nyomtatvány, az eredetileg latin nyelvű és anonim, a szakirodalom által Alvinczi Péter munkájaként számon tartott *Defensio* című politikai röpirat,¹¹ majd a szintén névtelen, 1657-ben kiadott *Jesvita paterek titkai* című

⁶ KECSKEMÉTI C. János, *Fides Iesv et Iesvitarvm. Az az: Az mi Urunk Iesvs tudományának az Iesuitak tudományával valo öszve vetése, mely Donatus Visartus által az szent irasbol, Paterek és Iesuitak könyveiből szedegettetet, es az hitnek bizonyos agaira rendeltetet. Ismet: az papistaknak esküveseknek formáia, mely be foglallyá az Pápa tudományának fő fő tzikkölit, ugyan azon Trivoniai Donatus Visartus által valo meg csafolással egyetemben* ([Bártfa]: [Klöss], 1619) – RMNy 1171; a fordítás alapjául szolgáló latin szöveg: *Fides Iesv et Iesvitarvm. Hoc est, collatio doctrinae domini nostri Iesv, cum doctrina Iesvitarum [...] Ivramentvm papisticvm, continens capita Pontificae Religionis [...] per Donatum Wisartum Triunonensem* (Oppenheim: Hyeronimus Galler, 1610) – mivel a disszertációban több latin kiadás szerkezetének összehasonlító vizsgálata történik majd, ezért a továbbiakban *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1610).

⁷ KECSKEMÉTI C. János, *Az papistak közöt es mi közöttünk, vetelkedesre vettetet, három fő Articulusokról. Az keresztségről. Az Ur Vaczorajáról, és az Antichristusról való Praedikatiok. Irattátanak és praedikaltáttnak Vngvárat, Anno 1619* ([Bártfa]: [Jakob Klöss jun.], 1622) – RMNy 1256.

⁸ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazsagra vezérleo kalauz* (Pozsony, 1613) – RMNy 1059.

⁹ KECSKEMÉTI C. János, *Pazmany Peter Kalavzzanak, tizen harmadik könyvére való Felelet. Mellyet irt: De invocatione sanctorum: az szenteknek segitsegöl valo hívásokról, és esedezésekről* (Bártfa: Jakob Klöss jun., 1622) – RMNy 1257.

¹⁰ KECSKEMÉTI C. János, *Catholicvs reformatvs, az az egynehány vetelködes ala vettetet hitnek agazatinak magyarázattya, mely megmutattya, az igaz Kerezyten Anyaszentegyháznak menijben egyeznie köllön, az Romai Anyaszentegyházzal, menijben tüle különbözni, és menijben soha véle nem egyyezni* ([Kassa]: [Festus], 1620) – RMNy 1214A.

¹¹ ALVINCZI Péter, *Qverelarvm inclyti Regni Hungariae aduersus corruptelas jesuiticas Augustae Windelicorum recusas defensio, cum enormium calumniarum in personam sereniss. principis dn. dn. Gabrielis Bethlen, famosus aliquot libellis per Germaniam publicatis iactatarum, in Mantibis refutatione*, 1620 – RMK III 6116 – továbbiakban rövid. *Defensio*; Alvinczi munkájának rendelkezésre álló magyar fordítását is

szatirikus dialógusfordítás,¹² s végül a Czeglédi P. István neve alá sorolt, egyébként szintén anonim *Egy veres tromfosdit iádtzo sandal barátomnak...* című vitairat vizsgálatára.¹³ A kiadványokkal kapcsolatban fontos tudatosítani, hogy közülük a *Fides Iesv et Iesvitarvm*, a *Catholicvs reformatvs* és a *Jesvita paterek titkai* nem önálló munkák, hanem fordítások. Forrásaik a nemzetközi polemikus és jezsuitaellenes irodalom rendkívül népszerű, számos kiadást megért nyomtatványai.¹⁴ A nemzetközi szakirodalom nyomán az RMNy a *Fides Iesv et Iesvitarvm*ot és a *Jesvita paterek titkait* jezsuitaellenes iratnak minősíti.¹⁵ A *Catholicvs reformatvs* ezzel szemben általánosságban támadja a „páristák” hittételeit.¹⁶ A *Catholicvs reformatvs* eredeti angol szövegét William Perkins készítette *A Reformed Catholike* címen 1597-ben; magyarra az 1598-as második kiadásnak egy 1601-es hanai, latin szövegét ültették át.¹⁷ A *Fides Iesv et Iesvitarvm* és a *Jesvita paterek titkai* eredetijének szerzősége bizonytalan,¹⁸ a magyar fordítások esetében pedig csak a *Fides Iesv et Iesvitarvm*énak és *Catholicvs reformatvs*énak elkészítője ismert: Kecskeméti C. János. A fennmaradó kiadványok formai és műfaji tekintetben vegyes képet mutatnak, ráadásul a *Fides Iesv et Iesvitarvm*mal és *Jesvita paterek titkaival* ellentétben egyiket sem antijezsuita iratként tartja számon a szakirodalom. Elemzésük azonban azért lehet indokolt, mert mindegyiket határozott, ám bizonyos tekintetben eltérő jezsuitaellenesség jellemez: míg Kecskeméti C. prédikációs kötetét és *Feleletét* teológiai indíttatású, addig az ezekkel az iratokkal szinte egy időben kibocsátott *Defensiót* már politikai alapú. A jezsuiták kigúnyolására nagy hangsúlyt

használat: ALVINCZI Péter, „A nemes Magyarország panaszainak megoltalmazása a bécsi jezsuiták ellentmondó hamisságaival szemben, azoknak a mód nélküli rágalomnak a toldalékokban való cáfolatával, amelyekkel a felséges fejedelem, Bethlen Gábor személyét vádolják néhány, Németországban kiadott, gyalázatos könyvecskében”, in *Alvinczi Péter: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből, vál., szerk., jegyz., utószó és ford. HELTAI János, Bibliotheca Historica, 9–91* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989).

¹² *Jesvita paterek titkai, a' magok írásból ki-szedegettettek, a' mellyekben tanitnak az Ignatius Loyola eredetiről és mennyei szenté változtatásáról, a' jesuiták tudományiról, ugymint a' vak engedelmességről, a' pápának a' királyok és fejedelmek személyin és méltóságán valo hatalmáról, a' fogadásnak bé-teljesítéséről, a' gyónásnak titokban tartásáról, a' feleletben valo tétozássáról, etc. Magyarul ki-bocsattattak a jelen valo és következő időbéli embereknek nagyob tanuságokért. Ezek mellé adatott a' páristák méltatlan üldözése a' vallásért.* (Magnovárdia, 1657) – RMNy 2746. A *Jesvita paterek titkai* kiadása kolligátumban maradt fenn a mindedig bizonytalan szerzőségű *Papistak méltatlan üldözése a' vallasert c.* vitairattal. A *Papistak...* ezen kiadása – az apróbb helyesírási változtatásokon kívül – megegyezik a szintén váradai, 1643-as első edícióval. A kolligátum darabjait még Szabó Károly vette fel két szám alatt: RMK I 926 + RMK I 927 = RMNy 2746.

¹³[CZEGLEDI István], *Egy veres tromfosdit iádtzo sandal barátomnak, játék el vesztéseért valo meg-piricskeltetése* ([Kassa]: [Türsch], 1666) – RMNy 3279.

¹⁴ RMNy 1214A; RMNy 1171; RMNy 2746.

¹⁵ RMNy 1171; RMNy 2746.

¹⁶ RMNy 1214A.

¹⁷ BARICZ Ágnes, „Suri Orvos Mihály *Catholicus reformatus*-fordítása”, *Erdélyi Múzeum*, 2 (2011): 23–42, 23; az RMNy még csak az 1598-as kiadást ismerte: RMNy 1214A.

¹⁸ A latin *Fides Iesv et Iesvitarvm* szerzőségéhez: VÁSÁRHELYI Judit, „Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója”, *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 25 (1981): 253–271; PAINTNER, „*Des Papsts neue Creatur*” ..., 163; a *Jesvita paterek titkai* c. fordítás szerzőségéhez: RMNy 2746.

fordító, szatírárt hasznosító támadásoknak a feltérképezésére a *Jesvita paterek titkai* mellett Czeglédi P. István *Egy veres tromfosdíjának* szövegelemzése vállalkoznak. Ez a jezsuitaellenes argumentálásban megfigyelhető változatosság nagyban meghatározza – a kronologikus elrendezésen túlmenően – a disszertáció szövegelemző egységének felépítését, kettős tagolását. E kettős tagolásnak megfelelően az RMNy által kifejezetten antijezsuita iratnak nevezett *Fides Iesv et Iesvitavm*, valamint az 1657-es *Jesvita paterek titkai* adják a disszertáció két alappillérét, melyek köré csoportosulnak a többi szövegek. E nyomtatványok olyan határozott fejlődési tendenciát mutatnak, mely kijelöli az elemzendő többi irat helyét a disszertációban.

A Kecskeméti C.-életmű ungvári szakaszának vizsgálatával igyekszem tehát arra az elsősorban teológiai jellegű jezsuitaellenes argumentálásra rámutatni, mely mind a négy vizsgálni kívánt munkáját alapjaiban meghatározza. Ennek egyik összetevője a jezsuiták üdvözülést veszélyeztető tevékenységének apokaliptikus kontextusba helyezése. Ez a gondolat végeredményben mind a négy nyomtatvány legfőbb mondanivalója, kiindulópontja, mellyel még az eredetileg egyáltalán nem antijezsuita munkának készült *Catholicvs reformatvs* is jezsuitaellenes felhangot kap. Éppen ezért egyik célom, hogy Kecskeméti C. apokaliptikus színezetű jezsuitaellenes beszédmódját irodalmi szempontú szövegelemző munkám során bemutassam. Ezen túlmenően, főként prédikációs kötetének elemzésében, nagy hangsúlyt fektetek közösségalakító prédikatori megszólalásaira, mellyel a református konfesszionalizáció egy korai szakaszára kívánom ráirányítani a figyelmet. Célom továbbá, hogy a Kecskeméti C. János négy irata között meglévő, kiterjedt intertextuális hálót is bemutassam. Ez azért lehet figyelemre méltó, mert a szövegátemelések az egyik prédikációja esetében szinte a teljes prédikáció szövegét kiteszik. E prédikációt ezért egy külön alfejezetben vizsgálom. Az eddig leírtakra, továbbá a nyomtatványok közti gondolati és szövegi szinten is meglévő kapcsolatra alapozva feltételezem, hogy Kecskeméti C. vizsgált négy kiadványa az életművön belül egy zárt, határozott jezsuitaellenességet mutató szövegegyüttest alkothat. E feltételezés talán azért is megállhatja a helyét, mivel Kecskeméti C. nyomtatásban megjelent műveiben csupán életének és munkásságának általam vizsgált ungvári szakasza mutatja ennyire határozott jezsuitaellenességének a nyomait. Ezt a hipotézisemet a nyomtatványok keletkezési körülményeinek és Kecskeméti C. János ungvári prédikatori és hitvitázói tevékenységének, az iratok szövegelemzéseivel, ezen belül főként jezsuitaellenes megszólalásainak bemutatásával kívánom igazolni.

Az irénizmus egyik hazai képviselőjének, Alvinczi Péternek *Defensiója* már nem teológiai, hanem politikai alapon támadja a jezsuitákat. Megjegyzendő, hogy a politikai

röpirat előzménye, a *Qverela Hvngariae* még általánosságban intéz támadást a katolikus klérus ellenében,¹⁹ s csak a szöveg utolsó harmadától válik (Pázmány Péter kapcsán) jezsuitaellenessé. A *Defensio* ezzel szemben rögtön a bevezető szakaszban olyan határozott jezsuitaellenességről tesz tanúbizonyságot, melynek egyik eszköze a nemzetközi jezsuitaellenes polémiában közhelyszámba menő antijezsuita argumentumok, toposzok és metaforák halmozása, azoknak bokorszerű alkalmazása. A mű egyértelmű szándéka a jezsuiták negatív jellemrajzának megkonstruálása; elsősorban az érzelemkeltés szolgálatában. A *Defensio* elemzése alkalmával elsődleges feladatommak tekintem, hogy minderre rámutassak, továbbá egy lehetséges választ találjak arra, hogy a szöveg miért válik a *Qverela Hvngariae*hez képest határozottan jezsuitaellenessé.

A szatirikus, rendkívüli gazdagságú jezsuitaellenes argumentálás bemutatását a disszertáció második alappilléret képező *Jesvita paterek titkaival*, valamint a kutatás által Czeglédi P. Istvánhoz kötött *Egy veres tromfosdival* kívánom végezni. A *Jesvita paterek titkait* az RMNy református vitairatként, szatirikus jezsuitaellenes dialógusként definiálja.²⁰ Ennek megfelelően a kiadvány előszava – a címlapon felsorolt állítólagos jezsuita titkok és tudományok bemutatásán keresztül – az egész rend leleplezését ígéri. A szatíra működtetése szempontjából nem elhanyagolható e kiemelten fontos jezsuitaellenes argumentumok eszmetörténeti hátterének legalább részleges feltérképezése. Meglátásom, hogy ezen háttérinformációk ismeretében jobban érthető ezen érvek szatirikus hasznosítása is a textusban. Feltételezésem szerint a szöveg lehetséges előképét a kora újkori francia pamfletirodalom egyik híres kiadványa, a *Satyre Ménippée* képezheti.²¹ Ezt a kiadványt ezért egyik alfejezetemben ismertetem, rávilágítva a nyomtatvány jezsuitaellenes mellékszálaira is. Az összegyűlt adatok alapján úgy gondolom, hogy a *Jesvita paterek titkai* magyar fordítója a szatirikus beszédmódjáról ismert kassai prédikátor, Czeglédi P. István lehet. Ezt a feltételezésemet a fordítás keletkezési körülményeinek, helyszínének behatárolásával igyekszem alátámasztani. A disszertáció utolsóként vizsgált nyomtatványa a Czeglédi P.-hez kötött *Egy veres tromfosdi* című vitairat. A szöveg vizsgálata során a hangsúlyt a kiadvány kettős szerkezetére, továbbá a szöveg *Fides Iesv et Iesvitarvmmal* való feltételezett hasonlóságaira helyezem, majd példákon keresztül bemutatom Czeglédi P. nyomtatványának jezsuitaellenes érvelését és a szöveg szatirikus retorikáját. Legvégül nem

¹⁹ *Qverela Hvngariae. Magyarország panasza* (Kassa, 1619) – RMNy 1179.

²⁰ RMNy 2746.

²¹ *Satyre, Menippée de la vertv dv Catholicon d’Espagne*, 1593.

elhanyagolható, hogy a két, kifejezetten antijezsuita nyomtatványon kívül további két iratnak a szövegforrását a nemzetközi jezsuitaellenes irodalom darabjai adják: Alvinczi Péter *Defensiójának* a Christian Francken ex jezsuita által jegyzett *Breve colloqvium iesviticvm* és minden bizonnyal az ismeretlen szerzőségű,²² politikai indíttatású *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*,²³ Czeglédi P. István *Egy veres tromfosdíjának* pedig legalább egy versbetét erejéig a *Jesvita paterek titkai* latin szövege, a *Mysteria patrvm iesvitarvm*,²⁴ valamint a hosszabb szövegátemelések révén minden valószínűség szerint Johann Leonhard Weidner 1643-as *Jubileum, sive speculum iesuiticum*.²⁵ A disszertáció adott pontjain e források részbeni bemutatására is sort keríték, majd igyekszem a szövegátvételek különböző, azaz teológiai, politikai, satirikus vagy példázatszerű funkcióira rávilágítani mind Alvinczi Péter *Defensiójában*, mind pedig Czeglédi P. István *Egy veres tromfosdíjában*.

A fentiekben kijelöltekkel arra törekszem, hogy a magyar kora újkori jezsuitaellenességnek egy olyan, a nemzetközitől némiképp eltérő jellegét bemutassam, mely a magyar református felekezeti tudat alakulására is komoly hatást gyakorolhatott.

²² Christian FRANCKEN, *Breve colloqvium iesviticvm, toti orbi christiano, & vrbi potissimum Caesareae Viennensi, ad recte cognoscendam, hactenus non satis perspectam, iesuitarum religionem, vtilissimum: habitvm a sacrae theologiae doctorae & professore, Pavlo Florenio, cum Christiano Francken philosophiae professore Caesareo Iesuitarum Gymnasio Viennae, anno 1578. xx. Ianuarij* (Lipsiae, 1579).

²³ *Aphorismi doctrinae iesvitarvm et aliorvm aliquot pontificiorum doctorum, qvibvs verus christianismvs corrvmpitvr, pax publica turbatur, & vincula societatis humanae dissolvuntur; sumpti ex pontificum, Iesuitarum et aliorum pontificiorum dictis, scriptis, & ex actis publicis*, 1608.

²⁴ *Mysteria patrvm iesvitarvm ex ipsorum scriptis cum fide eruta. In qvibvs Agitur de Ignatii Loyolae Ortv, & Apotheosi; de Societatis dogmatibus circa obedientiam caecam, circa Papae potestatem in Regum & Principum personas et status, fidem servandam. Sigillum confessiones, & aequivocationes, &c. Ad majorem praecautionem, in tempus praesens & futurum* (Lampropoli: Robertvs Libervs, 1631).

²⁵ Johann Leonhard WEIDNER, *Jubileum, sive speculum iesuiticum, exhibens praecipua iesuitarum scelera, molitiones, innovationes, fraudes... contrastatum Ecclesiasticum, Politicumque, in, & extra Evropaevm orbem... ex variis historiis, imprimis verò pontificiis collecta; cum Mantissis aliquot & Indice rerum; operâ & studio I. L. W. O. P.*, 1643.

1. VIZSGÁLATI KERETEK

1.1. A nemzetközi jezsuitaellenes argumentálás főbb irányai

A jezsuiták mind a mai napig eleven ún. „fekete legendája” a 16. századtól formálódott.²⁶ Ennek talán legkorábbi jelei, különös módon, azok a katolikus táboron *belüli* negatív megnyilvánulások lehetnek, melyekre már a 20. század elején Viktor Naumann és Thomas J. Campbell is felfigyelt. Naumann említi azt a 16. század második felében kezdődő és majdnem száz évig tartó jezsuita–dominikánus-polémiát, melyhez elsősorban Aquinói Szent Tamás szabad akaratot érintő tanai szolgáltatottak vitaalapot.²⁷ Thomas J. Campbell egyik adata azonban még ennél is korábbi: mikor a III. Pál 1540-es pápai levelével hivatalosan elismert Jézus Társasága 1548-ban feltűnt Salamancában, a dominikánus Melchior Cano mind írásban, mind a szószékről harcba szállt ellenük, többek között azt állítva, hogy az új rend egyenesen az Antikrisztus előfutára. Canót sem előjárói parancs, sem a jezsuita rend pápai jóváhagyásának ténye nem volt képes elhallgattatni. Végül, hogy lecsillapítsák – s hogy a jezsuiták folytonos panaszkodását orvosolják – a Kanári-szigetek püspökévé nevezték ki. Ám Cano inkább lemondott, csak hogy visszatérhessen Spanyolországba, és újra támadásba lendülhessen. A jezsuitáknak azonban még halála után sem volt töle nyugalomuk, mivel állítólag egy barátjánál hagyott dokumentumban a megboldogult a következőkre figyelmeztetett: adja Isten, hogy ne ő legyen az új Kasszandra, akinek csak Trója bukása után hittek. Ha ugyanis a Jézus Társasága tovább folytatja, amit elkezdett, eljön az idő, mikor Európa uralkodói azt kívánják, bárcsak ellenálltak volna nekik; erre azonban akkor már nem lesznek képesek.²⁸

Az ilyen és ehhez hasonló, számos spekulációnak, történelmi ferdítésnek teret engedő legendában, mítoszban, amit sok különböző ország megszámlálhatatlan nyomtatványban formált a jezsuitákról, a Jézus Társasága egy olyan totalitárius szervezetként jelenik meg, amely teljes testi-lelki befolyást kíván gyakorolni az emberekre,

²⁶ Michel LEROY, „Mythe, religion et politique: la »légende noire« des jésuites”, *Lusitania Sacra*, 2 (2000): 367–376, 367.

²⁷ NAUMANN, *Der Jesuitismus...*, 3. A vita magja, hogy a jezsuita Luis de Molina szerint a teremtmények jóra törekvő isteni indulatai előre meg nem határozottak (*indeterminánsak*), s azt a választás (teremtményi) akarata szabja meg. Ezzel szemben Molina első számú dominikánus kritikusa, Domingo Bañez a kegyelem és szabad akarat kérdéseiben Aquinói Szent Tamás nézeteit sokkal inkább az isteni *determinizmus* felé közelítette. Brian J. SHANLEY, *The Thomist Tradition, Handbook of Contemporary Philosophy of Religion* 2 (Dordrecht: Springer Science+Business Media, 2002), 107–108.

²⁸ Thomas J. CAMPBELL, *The Jesuits 1534–1921: A History of the Society of Jesus from Its Foundation to the Present Time* (New York: The Encyclopedia Press, 1921), 52.

vagyont halmoz fel, és félreállít mindenkit, beleértve akár királyokat is, akik útjában állnak ambícióinak.²⁹ A. Lynn Martin, a 16. század végi Franciaország jezsuitaellenességének bizonyos elemeit tárgyaló tanulmányának bevezető szakaszában,³⁰ a kora újkor kedvelt antijezsuita argumentumainak klisészerűségét hangsúlyozva a következő címkéket sorolja fel: 1.) káros politikai ténykedés; 2.) vak engedelmesség az előjáróknak, különösen a generálisnak, melyhez szervesen kötődik a vélemény, miszerint a jezsuiták „összezárnak” a renden kívüliekkel szemben, megképezve így a *mi és ők* pólusait; 3.) a katolikus megújulás élharcosai; 4.) machiavellisták, a szó rosszabbik értelmében; 5.) zsarnokgyilkosságok támogatói, királyokat megdöntő pápai eszközök; 6.) elsősorban az európai elithez közelednek, vagyis királyokkal, hercegekkel, egyházi méltóságokkal kooperálnak; 7.) udvari gyóntatóként befolyásukat arra használják, hogy előnyhöz juttassák rendjüket és a pápát; 8.) végül a spanyolok előfutárai, akik a spanyol uralkodó diplomáciai és katonai akcióit támogatják.³¹ John W. O'Malley saját rendtörténetének 1999-es áttekintésében az effajta jezsuitaellenes címkéket hasznosító kora újkori pamfletek közül legnagyobb hatásúnak a következőket tartja: a francia jogász, Étienne Pasquier 1592-es *Le catéchisme des jésuites* című munkáját, a volt jezsuita novícius Elias Hasenmüller 1593-as *Historia jesuitici ordinis*-ét, valamint az 1613-ban a jezsuita rendből kizárt Hieronymus Zahorowski 1614-es *Monita secreta* című munkáját.³² O'Malley kiemeli, hogy Pasquier írása a jezsuitákat képmutatóknak és dagályos beszédűeknek titulálja. Zahorowski *Monita secretá*járól pedig a következőket jegyzi meg:³³ nincs még egy olyan kiadvány, mely ennyire megalapozta volna a „reverendás ördögök” mítoszát, s mely térben és időben nagyobb hatással bírt volna a jezsuita rend negatív megítélése tekintetében. A viszonylag rövid kiadvány a jezsuitákat olyan hatalom- és pénzéhes, ájtatos képmutatóknak láttatja, akik a világ feletti uralmat úgy igyekeznek megkaparintani, hogy módszeresen gyűjtik a kompromittáló titkokat

²⁹ LEROY, „Mythe, religion...”, 367.

³⁰ A. Lynn Martin tanulmányában három jezsuitaellenes címkét vesz górcső alá: a *vak engedelmességet*, a *politikai szerepvállalást* és a *monolitikus karaktert*, azaz a jezsuiták kívülről megbonthatatlannak feltüntetett egységét. A. Lynn MARTIN, „The Jesuit Mistique”, *The Sixteenth Century Journal*, 1 (1973): 31–40, 33.

³¹ Uo., 32.

³² John W. O'MALLEY, „The Historiography of the Society of Jesus: Where Does It Stand Today?”, in *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, eds. Gauvin A. BAILEY, Steven J. HARRIS, T. Frank KENNEDY and John W. O'MALLEY, 3–37 (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1999), 7–8.

³³ A *Monita secretá*hoz ld. Sabina PAVONE, *Le astuzie dei gesuiti: Le false Istruzioni segrete della Compagnia di Gesù e la polemica antigesuita nei secoli XVII e XVIII* (Roma: Salerno Editrice, 2000); Sabina PAVONE, „Between History and Myth: The *Monita secreta Societatis Jesu*”, in *The Jesuits II: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, eds. John W. O'MALLEY, Gauvin Alexander BAILEY, Steven J. HARRIS and T. Frank KENNEDY, 50–65 (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2006); magyar kéziratosszerű terjesztéséről a kora újkorban a már említett PESTI, „*Jesuitai practica...*”.

barátokról, ellenségekről, de akár egymásról is.³⁴ Ezek az eddig felsorolt, a retorikai térben ellenséges indulatok kiváltására, hitelrontásra, *bűnbakképzés*re kiválóan alkalmas klisék a magyar kutatás számára sem ismeretlenek.³⁵ többek között Heltai János Alvinczi Péter jezsuitaellenessége kapcsán említ meg néhányat a hazai kora újkori diskurzusból.³⁶ E jezsuitaellenesség mint „a kor protestáns közhangulatának jellemzője”,³⁷ Viktor Naumann szerint történelemfüggő, így bizonyos korszakokban határozottabban jelentkezik. Ez az általa „Jesuitenkriegnek” nevezett jelenség nagyban összefügg a felekezeti ellentétekkel, és eltérő intenzitással ugyan, de szinte folyamatosan jellemzi a rend történetét, illetve a „Kampf-literatur” megszorodásával kísért legelső európai fellángolását 1560 és 1590 közé helyezi. A katolicizmus élharcosának kikiáltott Jézus Társasága ekkor kezdte meg széles körben térítő tevékenységét protestáns területeken.³⁸ Michael Niemetz *Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit* című kiadványát ismertette Mihalik Béla Vilmos is arra hívja fel a figyelmet, hogy a jezsuitaellenes *képi propaganda* történeti-kultúrtörténeti gyökerei egészen a jezsuiták német megtelepedéséig nyúlnak vissza. Röplapokon legkorábbi nyomaival ezért már 1568-ban találkozhatunk.³⁹ A szempontomból fontosabb nem képi publicisztika tekintetében Ursula Paintner monográfiája lehet kiindulópont. A kutatónő 1555-től, a német rendi provincia megalapításától 1618-ig, a harmincéves háború kirobbanásáig vizsgálja a német területek antijezsuita iratait. Kiemeli, hogy mivel a katolikus egyház reformációs harcait az 1550-es, ’60-as évek jezsuita kollégiumalapításaival és a jól képzett, elkötelezett jezsuita elit segítségével vitte véghez, a protestánsok e támadásokra számos toposz életre hívásával válaszoltak. Ezek legfőbb célja pedig egy, a reformációra *direkt fenyegetést* jelentő jezsuita profil kialakítása volt. Az általuk megkreált, stilizált jezsuitakép a 16. század második felére a „gonosz ügynökeiként” realizálódott.⁴⁰ Paintner

³⁴ O’MALLEY, „The Historiography...”, 7–8.

³⁵ A jezsuitákat érintő *bűnbakképzés*ről összefoglalót nyújt újabban magyarul: BÁNKUTI Gábor, „Az antijezsuitizmus anatómiája”, in *Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*, szerk. GYARMATI György, LENGVÁRI István, PÓK Attila és VONYÓ József, 473–480 (Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013); angol nyelvterületen a kora újkorban pl. Arthur F. MAROTTI, „Alienating Catholics in Early Modern England: Recusant Women, Jesuits and Ideological Fantasies”, in *Catholicism and Anti-Catholicism in Early Modern English Texts*, ed. Arthur F. MAROTTI, Early Modern Literature in History 4, 1–34 (London: Macmillan Press Ltd., 1999).

³⁶ HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és Reformáció 21 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 102.

³⁷ Uo.

³⁸ NAUMANN, *Der Jesuitismus...*, 3.

³⁹ MIHALIK Béla Vilmos, „Jezsuitaellenes képi propaganda a kora újkorban”, *Magyar Könyvszemle*, 3 (2010): 405–409, 405.

⁴⁰ PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”..., 1–2.

szakirodalmi szemlájében a német antijezsuita-irodalom kutatásának két szakaszát különíti el. Kronologikus felosztásának első szakaszába Richard Krebs,⁴¹ Bernhard Duhr,⁴² valamint Viktor Naumann munkáit sorolja, akiknek legfőbb kérdésfelvetése, hogy a jezsuitaellenes megnyilvánulások vajon megfelelnek-e a történelmi „valóságnak”, történelmi tényeknek. A viszonylag frissebb eredményeket értékelve Paintner A. Lynn Martin, továbbá Heidi Buch írásaira koncentrál,⁴³ melyek még mindig a jezsuitaellenes érvek „igazságtartalmának” bizonyítási stratégiáival foglalkoznak.⁴⁴ Úgy gondolom, hogy a két szakasz szerzői közül Paintnernek most az elsősorban Krebs és Buch állításait értékelő megjegyzései érdemelhetnek nagyobb figyelmet.⁴⁵ Richard Krebs monográfiája kapcsán két dolgot emel ki a jezsuitaellenesség viszonylatában: a *nevetségessé tevést*, valamint a *haragot* és *felháborodást* kifejező és ezzel együtt persze az olvasókban azokat kiváltó *szatírá*t, melynek célja rendszerint a Jézus Társasága morális romlottságának taglalása. Heidi Buch munkáját ismertetve pedig, aki rölapokat is értelmezve történelmi–teológiai aspektusú kutatásokat végzett, Paintner a következő megállapításokra helyezi a hangsúlyt: a kiadványok sokszor hiteles forrásokra hivatkozva közvetítenek bizonyos ismeretanyagot a jezsuitákról, s az objektivitást erősítendő akár részleteket is tartalmazhatnak a rend reguláiból, házirendjéből és egyéb hivatalos kiadványaiból. Mindezek ellenére a tudományosság csupán látszólagos, hisz az iratok javarészt megmaradnak a pletykák és skandalumok gyűjteményének szintjén. Buch továbbá a rölapok elemzésével 1556-tól a jezsuitaellenes érvelés, polémia három szakaszát különíti el: elsőként a trienti zsinat utáni általános támadásokét a katolicizmus és az azt megtestesítő jezsuiták ellenében, majd kb. 1560-tól a lutheránus–kálvinista–jeszuita háromszögben folytatott vitákét, végül a kifejezetten antijezsuita megnyilvánulásokét, melyek már nem feltétlenül katolikus táboron belüli entitásként kezelik a Jézus Társaságát. Ezen utolsóban – az izolációs szándékon túlmenően – megfigyelhető a célközönség bővülése is, hiszen a támadások a katolikusokat éppúgy igyekeztek megszólítani, mint a protestánsokat. Paintner a Heidi Buch által vázolt tendencia végpontját értelemszerűen a

⁴¹ Richard KREBS, *Die politische Publizistik der Jesuiten und ihrer Gegner in den letzten Jahrzehnten vor Ausbruch des dreißigjährigen Krieges*, Hallesche Abhandlungen zur neueren Geschichte 25 (Halle: Erhardt Kallas, 1890).

⁴² Bernhard DUHR, *Jesuiten-Fabeln: Ein Beitrag zur Culturgeschichte* (Freiburg im Breisgau: Herder'sche Verlagshandlung, 1899).

⁴³ Heidi BUCH, *Sic adeunt clerici bellum: also führen die Geistlichen den Krieg: Konfessionelle Polemik in Gegenreformation und 30-jährigem Krieg: Der publizistische Kampf zwischen Lutheranern, Calvinisten und Jesuiten um die öffentliche Meinung in Flugblättern und Druckschriften* (Tübingen, 1993).

⁴⁴ PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”..., 27–28.

⁴⁵ Itt Paintner egy hosszabb eszmefuttatását ismertetve a részletes lapszámi hivatkozástól eltekintek. Uo., 25–31.

rend felosztásának időpontjára, 1773-ra helyezi, mely azonban kívül esik saját vizsgálatainak időkeretén. A felvázolt folyamat ezen szakaszát Christine Vogel *Untergang der Gesellschaft Jesu als europäisches Medienereignis (1758–1773)* című monográfiája mutatja be. Az 1758–1773-as időszak kifejezetten *katolikus jezsuitaellenességének* stratégiáit elemző munka ennek gyökereit is a 16. században keresi.

A jezsuitaellenesség gazdag képét Paintner még tovább árnyalja Thomas Kaufmann monográfiájának azon megállapításával, mely a kora újkori jezsuitaellenes polémia *politizálódására* (*Politisierung*) figyelmeztet.⁴⁶ Ezt a politikai szerepvállalást, melyet korábban már A. Lynn Martin is vizsgálata tárgyául tett, Thomas Kaufmann az 1556–1619 közötti időszakból származó iratok, rölapok tanulságait összegezve tulajdonképpen a német, főként lutheránus jezsuitaellenes polémia teológiai és politikai kettéválására, politizálódására mutat rá, melyet erősen befolyásolt a rend egyre intenzívebb politikai tevékenysége és térnyerése. Kaufmann szerint a jezsuitaellenesség dinamikájára jellemző, hogy az 1590-es években erősödő átpolitizálódás magával hozta a mindaddig elsősorban teológiai jellegű támadások háttérbe szorulását. Ugyanitt hasonló tendenciát figyelt meg a felekezeti megoszlás tekintetében is: vagyis hogy az 1600-as évek környékén növekednek a kálvinista és csökkennek a lutheránus támadások.⁴⁷ Az 1600-as évet magát pedig azért tartja kiemelten fontosnak, mert ekkor erősödtek és gyorsultak fel a konfesszionális konfliktusok, folyamatok és szaporodtak meg a támadások.⁴⁸ Az 1580-as években a kora újkori német konfesszionalizációs folyamatok során a lutheránus választófejedelemségek – kapcsolatot keresve a katolikus békepártiakkal – a kálvinisták mellett a jezsuitákat is úgy kívánták ábrázolni, mint akik veszélyt jelentenek az 1555-ös augsburgi vallásbékére.⁴⁹ A rendet ért első ilyen jellegű politikai támadás Lucas Osiander württembergi udvari prédikátor nevéhez fűződik.⁵⁰ Az 1585-ös *Warnung Vor der Jesuiter blutdurstigen Anschlägen...* című munkája a prágai jezsuitáknak azt a színes fametszettel ellátott rölapját vette célba, melyet II. Rudolf számára ajándékoztak az aranygyapjas rendtagságának ünnepélyes átvétele alkalmából.⁵¹

⁴⁶ Uo., 29–31 és 57–59; Kaufmann citált monográfiája: Thomas KAUFMANN, *Konfession und Kultur: Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*, Spätmittelalter und Reformation: Neue Reihe 29 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2006).

⁴⁷ KAUFMANN, *Konfession und Kultur...*, 206.

⁴⁸ Uo., 205–206.

⁴⁹ Uo., 285.

⁵⁰ Uo., 291.

⁵¹ Uo. Osiander munkájának teljes címe: Lucas OSIANDER, *Warnung Vor der Jesuiter blutdurstigen Anschlägen vnnd bösen Practicken: Durch welche sie die Christliche, reine, Euangelische Lehr, sampt allen denen, so sich zu derselben öffentlich bekennen, außzutilgen, vnnd des Römischen Antichrists tyrannisch Joch der Christenheit widerumb auffzutringen vnderstehn* (Tübingen: Georg Gruppenbach, 1585). A prágai jezsuiták

Mivel a kiadvány *militia Christi* dicsőítő harcos képi megjelenítése a lutheránus Osiander szemében világos bizonyosságát adta a Jézus Társasága háborúpárti attitűdjének, így *Warnungjában* igyekezett azt elhitetni olvasóival, hogy a jezsuiták a legnagyobb potentátokat az ágostai hitvalláson lévő evangélikus államok lerohanására, elpusztítására és az evangélikus tanítás gyökeres kiirtására akarják rávenni. Végső céljuk pedig nem más, mint az 1555-ös augsburgi vallásbéke visszavon(at)ása.⁵² Antoine Arnauld 1594. július 12-ei híres,⁵³ jezsuiták és spanyolok elleni párizsi parlamenti felszólalása után kezdett terjedni az a politikai meggyőződés, melyet az 1594. december 27-én IV. Henrik ellen sikertelenül elkövetett merénylet csak még inkább igazolni látszott, vagyis hogy a jezsuiták esküdt ellenségei a gallikán államnak.⁵⁴ Emellett az is szárnyra kapott, hogy a jezsuitáknak egyenesen pápai joguk a katolikus alattvalókat feloldozni az eretneknek kikiáltott felsőbb hatalomnak tett engedelmisségi kötelezettségük alól.⁵⁵ Az A. Lynn Martin által felsorolt jezsuitaellenes klisék közül mindezzel a machiavellizmus, a Jézus Társasága mint a pápa szolgálatában álló, királyokat megdöntő és zsarnokgyilkosságot támogató szerveződés, s végül a spanyol uralkodó diplomáciai–katonai akcióit támogató páterek képe áll leginkább összefüggésben.⁵⁶ Bán Imre *A jezsuita államelmélet* című írásában egyenesen a rend alapvető célkitűzésének, tehát a *pápai omnipotentia* szolgálatának követelményeként tartja

1585-ös ún. *Prager Bildje* az aranygyapjas rendnek egy 1535-ben készült címerképét aktualizálta, lecserélve V. Károlyt II. Rudolf német-római császárra és II. Fülöp spanyol királyra. A képhez tartozik még egy jezsuitáktól származó latin vers is. KAUFMANN, *Konfession und Kultur...*, 291–292; vö. Kai BREMER, *Religionsstreitigkeiten: Volkssprachliche Kontroversen zwischen altgläubigen und evangelischen Theologen im 16. Jahrhundert*, *Frühe Neuzeit* 104 (Berlin–Tübingen: De Gruyter–Max Niemeyer Verlag, 2011), 134–136. Osiandernek ez előtt, 1568-ban is jelent már meg jezsuitákat támadó *Warnungja*. Ebben a művében kifejezetten a jezsuita Petrus Canisius *Symma doctrinae christiane* c. nagy katekizmusával vitázott. KAUFMANN, *Konfession und Kultur...*, 291, a 315. sz. lábjegyzet is. A mű teljes címe: Lucas OSIANDER, *Warnung Vor der falschen Lehr vnd Phariseischen Gleißnerey der Jesuiten* (Tübingen: Ulrich Morhart, 1568); Ahogy Kai Bremer kiemeli, Osiander az 1568-as *Warnungjában* főként a fiatal jezsuita rend lelkipálozói tevékenységét vette célba. S mivel a canisiusi katekizmus katolikus megigazulás tanával vitázva – korai népi nyelvű polemikus írástól lévén szó – az agresszív, nyers támadások mellett argumentatív szövegrészeket szintén tartalmaz, *kézikönyvként* is használhatták a Canisius katekizmusára ellen folytatott viták alkalmával. BREMER, *Religionsstreitigkeiten...*, 137.

⁵² KAUFMANN, *Konfession und Kultur...*, 292–293.

⁵³ Antoine ARNAULD, *Philippica Ant. Arnaldi ic. et advocati cvriae supremae consilarii qvondam ac procvratoris generalis defunctae reginae matris regum, nomine Universitatis Parisiensis actricis, in jesvitas reos, XII. et XIII. Julij 1594, ex gallico latina facta* (1594); nemzetközi polemikus hasznosíthatóságáról, áttültethetőségéről kissé bővebben ld. Carol BAXTER, „The Transferable Power of Polemic: Antoine Arnauld’s Arrainment of the whole societie of Jesuites in Fraunce (1594) and Anti-Jesuit Sentiment in France and England”, *Irish Journal of French Studies* 16 (2016): 107–131.

⁵⁴ Joseph BERGIN, *The Politics of Religion in Early Modern France* (New Heaven–London: Yale University Press, 2014), 59.

⁵⁵ KAUFMANN, *Konfession und Kultur...*, 294.

⁵⁶ MARTIN, „The Jesuit Mistique”, 32.

számon a jezsuita hittudósok általános és gyakorlati politikai rendszerezéseit.⁵⁷ A spanyol uralkodó szolgálatában álló jezsuiták képének közhelyes voltát, Will-Erich Pueckert megállapításaira hivatkozva, Heltai János a *Defensió*val kapcsolatban rögzíti: a spanyol zsarnokság veszélye és a Jézus Társasága tevékenysége a korban azonos fogalomként jelent meg, így nem véletlenül emlegeti a *Defensio* többször is a rend fő törekvéseként és vágyaként Magyarország spanyol iga alá hajtását.⁵⁸

Harro Höpfl egyik bevezető megállapítása a jezsuita kora újkori politikai gondolkodást tárgyaló könyvében, hogy a Jézus Társasága a politikát kisebb-nagyobb mértékben, de szinte egész tevékenységével hangsúlyozta.⁵⁹ Közéleti tevékenységük javarészt a világi hatóságok engedélyére és támogatására szorult, ha pedig a rendtagok világi személyek gyóntatóiként, vagy akár püspöki, hercegi, pápai diplomáciai küldötteként és adminisztrációs személyzetként vállaltak szolgálatot, szinte lehetetlenné vált éles határvonalat húzni a lélek dolgait érintő és politikai tevékenységeik közé. S bár a jezsuiták saját magukat szerénykedve mint *minima compaña* kívánták megjeleníteni, csöppet sem lehetett őket visszahúzódnak nevezni: épületeik mindjárt a lenyűgözést szolgálták, a politikában is nagy szerepet kapó retorikai előadásra és meggyőzésre fordított megkülönböztetett figyelmük pedig köztudomású. Utóbbival kapcsolatban rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a tagok – az adott körülményekhez mérten – mind szellemileg, mind erkölcsileg csodálatra méltóak és ékesszólóak legyenek. A *Rendalkotmány* a belépés előfeltételének tartotta többek között a kitűnő megjelenést, de még a beszédhangot is (ezektől a kiemelkedő tulajdonságokkal bíró pályázóknál alkalmanként eltekinthettek).⁶⁰ Az oktatásban részt vevőknek a *Rendalkotmány* ugyan tiltotta a kánon- és magánjogi stúdiumokat, de a teológiai és *kazuisztikai*⁶¹ ismeretek átadása megkövetelt ilyen jellegű tudást. Ráadásul a kazuisztika lehetővé tette a jezsuiták számára a tanrend által

⁵⁷ BÁN Imre, „A jezsuita államelmélet”, in BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok*, vál. és szerk. BITSKEY István, Csokonai Könyvtár 11, 145–160 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 145.

⁵⁸ HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 102.

⁵⁹ Harro HÖPFL, *Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540–1630*, Ideas in Context 70 (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 20.

⁶⁰ Uo., 20–21.

⁶¹ „kazuisztika (a lat. *casus*, ’eset’ szóból): az erkölcsoteológia gyakorlati része, mely egy-egy konkrét eset erkölcsi megítélését elemzi. [...] segít a helyes lelkiismereti döntések meghozatalában bonyolult helyzetekben. A gyóntatók számára nélkülözhetetlen a gyónásban elhangzottak pontos megítéléséhez és a lelkek felelős vezetéséhez.” *Magyar katolikus lexikon*, <http://lexikon.katolikus.hu/K/kazuisztika.html> (utolsó hozzáférés: 2022. 10. 23.) – továbbiakban MKL.

tudatosan került *államrezon* tárgyalását is,⁶² ha esetenként szóba kerültek bizonyos, a politikai morált érintő kérdések.⁶³ A Jézus Társasága államrezon tárgykörétől való távolságtartásának egyik legfőbb oka, Höpfl szerint, hogy ez a kor köztudatában egyet jelentett vagy összemosódott a politikai visszaélésekkel, „machiavellista” praktikákkal. A 17. századra általánosan pejoratív értelmet nyerő *machiavellizmust* a politikai kétszínűséggel, számítással, a hatalomnak és dicsőségnek mindenféle vallási, morális és törvényes megfontolásokat figyelmen kívül hagyó hajszolásával azonosították. Így érthető, hogy a jezsuiták legádázabb ellenségei is hamarosan azzal kezdték vádolni a rendet, hogy a hatalmat, gazdagságot és a nagyságos urak kegyeit csakis saját pozíciójuk és dicsőségük növelése érdekében keresik egyetlen végső céljuk: a világalom kiépítésének szolgálatában.⁶⁴ A machiavellizmus komoly vádként és sértésként való alkalmazására a 17. század elején maga Alvinczi Péter szolgált példát, mikor a *Secretissima instructio* című röpirat által ugyanezzel vádolt Bethlen Gábor fejedelem védelmében mindjárt *Machiavellizatio qua unitorum animos Iesuaster...* címen bocsátja ki politikai ellenművét.⁶⁵

A fentieket összefoglalva elmondható, hogy a jezsuitaellenes argumentálásban a politikai valamikor a 16. század utolsó két-három évtizedében válik fajsúlyosabbá a teológiainál. A szatirikus antijezsuita érvelés időbeli behatárolását nehezíti magának a szatírának a természete. Mivel ez nem pusztán műfaj, hanem az ábrázolás bizonyos „módszere és nézőpontja”, ezért az a művészetek bármelyikében (s tulajdonképp bármikor) megjelenhet.⁶⁶ Figyelemre méltó egybeesés, hogy az 1573-as latin, szigorúan teológiai indíttatású *Fides Iesv et Iesvitarvm* feltételezett szerzőjeként a kor egyik legjelentősebb szatirikusát, a Rabelais-t fordító Johann Fischartot is megemlítik.⁶⁷ A száraz teológiai munka

⁶² A hatalom megőrzésének „eszközéről”, az *államrezon*ról (*ragion di stato*) a kora újkorban ld. BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Csokonai Könyvtár 19 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999).

⁶³ HÖPFL, *Jesuit Political...*, 21–22.

⁶⁴ Uo., 84–85.

⁶⁵ BENE, *Theatrum politicum...*, 350.

⁶⁶ RÓZSA Zoltán, *Szatíra és társadalom az itáliai középkorban és a kora reneszánszban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 7; vö. Mihail BAHTYIN, „Szatíra”, in Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz kultúrája. Rabelais és Gogol: A szó művészete és a népi nevetéskultúra. Szatíra*, 525–551 (Budapest: Osiris, 2002).

⁶⁷ Vásárhelyi Judit a legelőször 1573-ban megjelent latin *Fides Iesv et Iesvitarvm* szerzőségével kapcsolatban két személy nevét említi: Johann Fischartét és Johannes Piscatorét, akik közül az elsőt tartja valószínű szerzőnek. Mindennek ellenére azért figyelmeztet a Fischartra jellemző gúny hiányára a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-mal kapcsolatban. VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 256–258. Ursula Paintner kutatásai Johann Fischert, azaz Johannes Piscator nevezik meg. A német kutató azzal indokolja álláspontját, hogy a *Fides Iesv et Iesvitarvm* kizárólagosan teológiai jellegű argumentációja inkább Piscator vitatechnikájára jellemző és nem Fischartéra, aki a teológiai argumentálást irodalmi ékítményekkel és gúnnal társítja. PAINTNER, „*Des Papsts neue Creatur*”..., 163; ld. a megadott oldalszám 261. sz. lábjegyzetét is.

Fischart neve alá sorolását épp az teszi kétséges, hogy Johann Fischart satirikus jezsuitaellenes műveiről vált híressé; ilyenek a Johann Marbachot – a *Fides Iesv et Iesvitarvm Praefatió*jának íróját – védelmező, a jezsuita Jacob Rabe ellen kiadott 1570-es *Nacht Rab oder Nebelkrähe* című jezsuitaellenes satíra vagy a legnagyobb hatású és legélesebb jezsuitaellenes satírája: az 1580-as *Jesuitenhütlein*.⁶⁸

A disszertáció vizsgálati anyagául kiválogatott nyomtatványok, úgy gondolom, jól kirajzolják az imént vázolt, jezsuitaellenességet érintő fejlődési tendenciát. Továbbá rámutatnak, hogy a kora újkori Felső-Magyarország jezsuitaellenességében csupán a határozottan satirikus érvelési módozatban tapasztalható bizonyos időbeli lemaradás. Ez persze nem azt jelenti, hogy például a 17. század eleji vitairataink, politikai jellegű kiadványaink ne tartalmaznának pro és kontra satirikus jellegű megnyilvánulásokat. Ám meglátásom, hogy a kifejezetten jezsuitaellenes satírákat hasznosító argumentálás a 17. század második felében jelentkezik protestáns oldalon. A lemaradás okára a későbbiekben igyekszem választ találni.

⁶⁸ VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 256.

1.2. A magyar kora újkori konfesszionalizáció irodalomtörténeti nézőpontja

A *felekezeti tudat és közösségtudat* kora újkori alakulása, valamint az ennek tágabb keretét adó konfesszionalizáció iránt az utóbbi két évtizedben fokozottabb érdeklődés figyelhető meg a magyar irodalmi, irodalomtörténeti kutatásban.⁶⁹ Az irodalmi vizsgálódásoknak is némely esetben kiindulópontjául szolgáló ún. *konfesszionalizációs paradigmát*, melyet Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling dolgozott ki, elsőként a hazai történeti kutatás számára ismertette Tusor Péter.⁷⁰ A paradigma kísérletet tesz a német területeken a 16. század második felében lezajló katolikus, evangélikus és református felekezeti szerveződési folyamatok párhuzamba állítására.⁷¹ A felekezetek kialakulásának, intézményesülésének tíz lépcsőfokos sémáját megjelenése óta számos kritika érte,⁷² melyről Kármán Gábor tanulmánya nyújt alapos összefoglalót. Ahogy leírja, az egyháztörténetészek részéről többek

⁶⁹ Magyar irodalomtörténeti áttekintést nyújt kifejezetten Erdély bizonyos konfesszionalizációs folyamatairól BALÁZS Mihály, „Elhúzódo felekezetesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanciáig”, in *Felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8, 37–75 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006); BALÁZS Mihály, „Az alkalmazás dilemmái: A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció”, *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat*, 57 (2014): 5–26; általánosságban a felekezeti és identitás kora újkori kapcsolatainak magyar irodalmi jelenségeiről: BITSKEY István, „Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében”, in *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, Studia Litteraria 45, 11–23 (Debrecen: DEENK Kossuth Egyetemi Kiadója, 2007); BITSKEY István, *Felekezeti és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában*, Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2013); kifejezetten a magyar református identitásról legutóbb GYÓRI L. János, *Református identitás és magyar irodalom*, http://digit.drk.hu/books/kalvin-500/04_Reformatus_identitas_es_magyar_irodalom.pdf (utolsó hozzáférés: 2023.06.05.); valamint a felekezeti tudatalakulásról: HELTAI János, „A mennyei tudomány tiszta világos folyamja: Adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az 1616–1619-es évek vitáiról és prédikációi alapján”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, *Loci memoriae hungaricae* 7, 197–207 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018).

⁷⁰ MIHALIK Béla Vilmos, *Papok, polgárok, konvertiták: katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*, Magyar történelmi értekezések (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017), 15.

⁷¹ TUSOR Péter, „Felekezetszerveződés a kora újkorban”, *Vigilia*, 1 (2008): 12–18; a teljesség igénye nélkül a konfesszionalizációt és a konfesszionalizációs paradigmát érintő további történeti áttekintések, kritikák: KÁRMÁN Gábor, „A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára”, in *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, szerk. BARTHA Tibor, Rendi társadalom – polgári társadalom 25 (Budapest: Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2013), 27–40; a katolikus konfesszionalizációhoz kötődően: MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, METEM-könyvek 49 (Budapest: METEM, 2005); legutóbb MIHALIK, *Papok, polgárok...*, főleg 13–21; egyetemi jegyzetként TUSOR Péter, *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon: Egyetemi jegyzet*, Publicationes Instituti Historici in Universitate Catholica de Petro Pázmány nuncupatae fundati: Subsidia 1 (Budapest: PPKE BTK Történettudományi Intézet, 2008); a paradigma alkalmazásának egyik kísérlete a lutheránus Bártfához kötődően: GUITMAN Barnabás, *A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere*, doktori disszertáció, kézirat (Piliscsaba: PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Eszmetörténeti Műhely, 2009), https://btk.ppke.hu/phd/tortenelemtudomany/guitman_barnabas/disszertacio.pdf (utolsó hozzáférés: 2020. 12. 28.), főként 157–161.

⁷² TUSOR, „Felekezetszerveződés...”, 16–17.

között Thomas Kaufmann azt nehezményezte, hogy a túlságosan intézményi hasonlóságokra koncentráló vizsgálat elfedi a felekezetek egyediségét, továbbá a regionális különbségeket sem veszi figyelembe. E különbségek nagy hangsúlyt kaptak Kaufmann olyan fontos jelenségeket is megvilágító kutatási programjában, mint a *transzkonfesszionális* (a felekezeti határok tudatos átlépése) és *interkonfesszionális* (a felekezetek közötti párbeszéd, azok kölcsönhatásai).⁷³ Ha a konfesszionalizáció további jelenségbeli és földrajzi határainak meghúzása felől közelítünk, Kármán Gábor szemléjében még jobban kidomborodik a séma tarthatatlansága. Emiatt szerinte „a konfesszionalizáció paradigmája nem alkalmazható minden változtatás nélkül Kelet-Közép-Európa államaira. A rendiség kiemelkedő szerepe, a központi hatalom gyengesége, az abszolutista berendezkedés hiánya eleve kizárta, hogy ezen a területen a felekezetek kialakulása és megerősödése a Reinhard által vázolt, az állammal összefonódó módon menjen végbe. Thomas Winkelbauer a kelet-közép-európai régió kapcsán ezért *nemesi konfesszionalizációról* (*Adelskonfessionalisierung*) beszél”.⁷⁴ Ezzel a nemesi konfesszionalizációval szervesen összefügg a magyar területek egy, a jezsuitaellenességet is nagyban alakító tényezője. A Bocskai-szabadságharcot követő 1606-os bécsi béke és az 1608. évi törvények ugyanis jogilag állták útját a magyar területek jezsuita kollégiumalapításainak.⁷⁵ Így a rekatolizálási hullámban a kollégiumok helyett a jezsuita *missziók* – azaz főként a nemesi családokra koncentráló fő- és középrangú réteget megcélzó hittérítések – játszottak fontosabb szerepet.⁷⁶ Mint az majd látható lesz, az egyik ilyen konvertita nemes által alapított intézmény közelsége lesz mintegy mozgatórugója, katalizátora Kecskeméti C. János hangsúlyozottan jezsuitaellenes tevékenységének, és ezzel párhuzamosan felekezeti közösségalakítási kísérletének.

Az alapvetően történeti, történeti-szociológiai konfesszionalizáció-fogalmat hasznosító irodalmi, irodalomtörténeti publikációkkal kapcsolatban Kármán Gábor megállapítja, hogy azok nem igazán tisztázzák a terminus jelentéstartalmát. Példaként Balász Mihály egyik írását említi, melyben szerinte az unitárius konfesszionalizáció alatt a szerző a hitvallás kialakítását és a káték megírását érti – ez pedig így gyakorlatilag csak a konfesszionalizációs skála legelső fokának feleltethető meg.⁷⁷ Ez az észrevétel már csak azért is figyelemre méltó, mert némiképp rávilágít a paradigma átültethetőségének, bizonyos

⁷³ KÁRMÁN, „A konfesszionalizáció hasznáról...”, 30.

⁷⁴ Uo., 32–33.

⁷⁵ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?*..., 96–97.

⁷⁶ Uo., 99.

⁷⁷ KÁRMÁN, „A konfesszionalizáció hasznáról...”, 35.

fokú „rugalmatlanságának” problematikájára más tudományterületek számára. A Kármán Gábor tanulmányát követő évben Balázs Mihály írásban fejtette ki, mik a modellel kapcsolatos kétségei az erdélyi reformációhoz kapcsolódóan. Bár a munka nem irodalomtörténeti, sokkal inkább társadalomtörténeti, találhatók benne az irodalmi szempontú vizsgálódáshoz jól hasznosítható utalások. Balázs Mihály Walter Zeeden és Martin Heckel kutatásai alapján javaslatot tesz a „dogmatikai tanrendszerek és hitvallások kialakulását” jelentő *Konfessionsbildung*, valamint „a hitvallások hatására és szellemében” a gazdasági, társadalmi, állami, politikai, kulturális, családi lét és az erkölcsök egészének átformálódását lefedő *Konfessionalisierung* különválasztására. Míg az első egy szűkebb, egyháztörténeti eseményt, a második egyetemes társadalomtörténeti folyamatokat definiál. E terminológiai különbséget is jelölve helyesnek látná, ha a *Konfessionsbildung*-ot a „felekezetiépítés” kifejezésre, a *Konfessionalisierung*-ot pedig „konfesszionizáció vagy konfesszionizálódás” kifejezésekre magyaráztuk.⁷⁸ A terminológiai megkülönböztetés jobb megértéséhez fogódzót jelenthet, amit Balázs Mihály a későbbiekben Thomas Kaufmann gondolatait ismertetve rögzít. Kaufmann sem az augsburgi vallásbékét, sem Luther fellépését nem tekinti korszakhatárnak vagy egy új korszak kezdetének. Elgondolásában a reformáció történelmi jelentősége valamikor az 1530-as évekre tehető, de ezt a későbbi időpontot is „csupán” a reformáció egy olyan alperiódusának véli, mely a konfesszionizációként megjelölhető szakaszba torkollik. Kaufmann elméleti építményrendszerében a 16. század második felében egy olyan, a reformációval kezdődő folyamat teljesedett ki, melyben a dogmatikát „iskolásan” összegző káték, hitvallások íródtak, a protestantizmus irányzatai és csoportosulásai megalakultak, valamint ezek együttélésének jogi előfeltételei kimunkálódtak.⁷⁹

Mivel ezek az iskolás káték és hitvallások az egyházi önmeghatározásban komoly szerepet játszottak,⁸⁰ az önmeghatározás írásos leképeződéseiként alapjaiban határozták meg a felekezeti tudatalakulást mind közösségi, mind egyéni szinten. Ezért gondolom, hogy a káték, hitvallások szerepét hangsúlyozó, gondolatilag is tágabb kereteket biztosító *Konfessionsbildung*–*Konfessionalisierung* fogalompár a Reinhard–Schilling-féle paradigmánál alkalmasabb lehet arra, hogy a magyar 17. század eleji konfesszionizációs folyamatokat az írott formában leképeződő identitás felől megfoghatóbbá tegye.

⁷⁸ BALÁZS, „Az alkalmazás dilemmái...”, 5–6.

⁷⁹ Uo., 9–10.

⁸⁰ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Res libraria 2 (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), 191.

A magyar kora újkori identitás irodalmi szempontú vizsgálatához, megítélésem szerint, alapvetőek továbbá Győry L. János, Bitskey István és nem utolsósorban Heltai János bizonyos észrevételei. A *Református identitás és magyar irodalom* című tanulmányában Győry L. János a református identitásnak négy olyan elemét sorolja fel, melyek elsősorban irodalmi közvetítéssel az összmagyar nemzeti tudatra is nagy befolyást gyakoroltak.⁸¹ Ezek a közép-európai régióban a nemzeti és református felekezeti identitást meghatározó *anyanyelviség*, az ószövetségi gyökerű, középkortól hagyományozódott apokaliptikus *történelemszemlélet*, az erőteljes *biblicizmus*, és végül az *iskola*.⁸² Kiemelte továbbá a reformáció rendkívül gyors hódítását magyar területeken,⁸³ s hogy a református felekezet „társadalmi bázisát” egészen a 20. századig az alsóbb társadalmi rétegek, azaz a földművelő kis- és középparasztság, továbbá a kishatalom képezte.⁸⁴ E gyorsan terjedő reformációval kapcsolatos megjegyzéseit szükséges Péter Katalin azon megállapításával kiegészíteni, miszerint a reformáció a nyugati államoktól eltérően hazánkban viszonylag békésen zajlott.⁸⁵ Azt is érdemes megemlíteni, amit Kármán Gábor és Balázs Mihály jegyeztek le a Reinhard–Schilling-féle konfesszionizációs paradigma *etatista*, vagyis az állam szerepét túlhangsúlyozó nézete ellenében. Az elgondolással szemben, ami az államot a közösségeket alapjaiban szervező hatalomként definiálja, a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva olyan ellenpéldákat hoztak fel, mint a franciaországi hugenotta közösségekben, Írországbán, Skóciában, a Német-római Birodalom gyenge államhatalommal rendelkező területein vagy a németalföldi régióban tapasztalható egyes jelenségek.⁸⁶ A mikrotörténeti vizsgálatok itt javarészt egy „*spontán, alulról jövő*” konfesszionizációról számoltak be.⁸⁷ Vagyis, ahogy Kármán Gábor Heinrich Richard Schmidt nyomán fogalmaz: a konfesszionizáció teóriájának meg kellene szabadulnia a társadalom állam általi fegyelmzésének (*Sozialdisziplinierung*) elméletétől, mert a kutatott időszakban ez nem lehetséges fel. Bár egyes esetekben ugyan lehet szerepe, de jelenléte nem előfeltétele, sokkal inkább esetlegessége a konfesszionizációnak.⁸⁸ Az itteni jelenségek elkülönítésére vezette be a nemzetközi kutatás a *Selbstkonfessionalisierung* (önfelekezetiessedés) fogalmát, mely azokban a

⁸¹ GYŐRY L., *Református identitás...*, 39.

⁸² Uo., 39–47.

⁸³ Uo., 38.

⁸⁴ Uo., 46.

⁸⁵ PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?*, Európai Iskola (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004), 119.

⁸⁶ BALÁZS, „Az alkalmazás dilemmái...”, 8; KÁRMÁN, „A konfesszionizáció hasznáról...”, 31.

⁸⁷ KÁRMÁN, „A konfesszionizáció hasznáról...”, 31.

⁸⁸ Uo.

közösségekben volt jelentős, „ahol a gyülekezet nem csupán objektuma, hanem szubjektuma is volt »az integráló erővel fellépő egyházfegyelemnek«”.⁸⁹ Ezáltal, ismét Heinrich Richard Schmidt szerint, maga a *Gemeinde* (közösség, község) vált a fegyelem megteremtésének hordozójává, s ezt még az államegyházakban történtek mérlegelése során sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ezek a fenti megállapítások némiképp összecsengnek Győri L. János azon megállapításával, mely szerint az ugyancsak gyengébb központi hatalommal bíró magyar területek református felekezeteinek társadalmi bázisaként – egész a 20. századig – az alsóbb társadalmi rétegeket, a földművelő kis- és középparasztságot, továbbá a kisnemességet jelölhetjük meg. Elképzelhető tehát, hogy ebben az esetben szintén egy alulról szerveződő konfesszionalizációról beszélhetünk. Annál is inkább, mivel már Kecskeméti C. prédikációiban találkozhatunk olyan megnyilvánulásokkal, melyek a közösség, szűkebb értelemben a háztartás, a család vagy a gyermekek hitbéli fegyelmezésére, „önfegyelmezésére” szólítanak fel. Ezeket a prédikátori utasításokat később, a szövegelemzéseim során kissé bővebben ismertetem.

Bitskey István az identitásnak az elbeszélte szövegek révén szerveződő alakulása kapcsán elkülönítette az *egyéni identitás*nak emlékiratokban, önéletrázásokban, siralmas és bűnbánó imádságokban megjelenő alakulatait a *közösségi öndefiníció*nak vallásos és politikai szövegekben való megnyilvánulásaitól.⁹⁰ A Győri L. János-féle *magyar református identitás* mellett pedig a kollektív és önreprezentáció további négy fő típusát is leírta: vagyis a humanizmus és patriotizmus kettős pillérén nyugvó *humanista patriotizmust*; az *erdélyi szász kettős identitást*; a felső-magyarországi *multikulturális térségi identitást*; valamint az elsősorban jezsuiták által propagált *magyar barokk katolikus identitást*.⁹¹ Ezek közül, kutatásom területi kijelölését is szem előtt tartva, a felső-magyarországi multikulturális térségi, valamint a jezsuiták kora újkori tevékenységéhez több szállal kapcsolódó barokk katolikus identitás érdemel nagyobb figyelmet.⁹² Utóbbi többek között azért, mert ennek egyik erőteljes kifejeződése a Jézus Társasága által magyar területeken újraélesztett és nagy erővel népszerűsített *szent- és képtisztelet*, melyet Kecskeméti C. János is megtámad *Felelet* című vitairatában. Az első pedig azért, mert meggyőző magyarázatot ad arra, hogy ebben a toleránsnak mondható felső-magyarországi multikulturális társadalomban miért nem lehetett olyan kiélezett felekezeti ellentétekkel találkozni, mint Európa nyugati területein. Bitskey

⁸⁹ BALÁZS, „Az alkalmazás dilemmái...”, 8; vö. KÁRMÁN, „A konfesszionalizáció hasznáról...”, 31–32.

⁹⁰ BITSKEY, „Felekezeti és identitástudat...”, 8.

⁹¹ Uo., 12–35.

⁹² Uo., 30–35.

István véleménye, hogy bár a rekatolizáció kétségtelenül ért el eredményeket, de nem volt képes alapvetően változtatni a térség multikulturális arculatán. Az etnikai, nyelvi, felekezeti és regionális kötöttség az eszmék, műveltségi modellek számos kombinációját teremtette meg, így a szellemi élet rétegzettsége, tagoltsága – az ellentétek ellenére – a társadalom életét tette gazdagabbá és árnyaltabbá. Amit a felső-magyarországi polgárosodó városi lakosság önmeghatározása alapjának tartott, az az *egy bizonyos* városhoz való tartozás érzése, „s csak ezen belül jelentkezett vallási és nyelvi azonosságtudata.”⁹³

Ezzel a felső-magyarországi attitűddel jól rokonítható, abba jól beleillik Heltai János azon megfigyelése, hogy e területek reformációját a lakosság és a prédikátori réteg egyfajta „kontinuitásként”, csendes és békés hitváltásként élhette meg.⁹⁴ Épp ebben a kontinuitásban látja annak az okát, hogy a felekezeti gondolkodásban nem igazán jelenhetett meg még a 17. század első két évtizedére sem markáns *egyházzsakadáshoz kötődő képzet*,⁹⁵ sem pedig *mi-ti csoporttudati elemek*.⁹⁶ Elgondolásában a magyarországi reformáció két időpontban került olyan a helyzetbe, amikor a régi egyházhoz való viszonyát valamiképp tisztáznia kellett: először *Trident* (1545–1563) *előtt*, majd *Trident után* kényszerült „önértelmezésre” a katolicizmushoz képest.⁹⁷ Heltai János szerint az 1530–1540-es évek magyar reformátori gondolkodásában nem fedezhető fel határozott felekezeti tudat. A protestánsok ekkor még kifejezetten a régi egyház keretein *belül*, a krisztusi és antikrisztusi egyház oppozíciójában jelenítették meg önmagukat. Előbbit a hit által való megigazulás, az egyetemes papság és a Sola Scriptura elvével, az Antikrisztusét pedig nagyrészt a ceremóniákkal, kép- és szentisztelettel, a pápai hatalommal stb. jellemezték. Tehát egyáltalán nem voltak még *mi-ti csoporttudati elemek és magyar nyelvű összefoglaló teológiai rendszerek*. Az épp felbomló egyházi kereteken belüli konfliktust a reformátorok számára az igazság és hamisság küzdelme, a katolikusoknak pedig egy eddigieknél nehezebben kezelhető eretnek mozgalom jelentette.⁹⁸ A Tridentinum utáni időszakban a mélyebb, katolikus tanoktól való elhatárolódást, melyet a papság addig csak a saját köreiben végzendő feladatként határozott meg, a jezsuiták magyarországi fellépésével és a katolicizmus megerősödésével azonban már a papságnak a hívek lehető legszélesebb köreiben is el kellett végeznie.⁹⁹ Kecskeméti C. János általam vizsgálni kívánt 1622-es az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című

⁹³ Uo., 30.

⁹⁴ HELTAI, „A mennyei tudomány...”, 203.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo., 198–199.

⁹⁷ Uo., 197.

⁹⁸ Uo., 198–199.

⁹⁹ Uo., 205.

polemikus prédikációs kötetével kapcsolatban továbbá azt emelte ki, hogy bár „határozott felekezeti tudat”, tehát az addig egyként elképzelt egyházban történt szakadás, egy másik egyház létezésének felismerése, tudatosulása és az egyénnek ahhoz valamilyen viszonyulása „nem rajzolódik ki ebben az írásban sem”, de „minden eddiginél határozottabb az opposíció megfogalmazása az Isten tiszta igéjét hirdető lelkipásztorok és a szegény községet tévtanításokra hajtó jezsuiták között”. Ez jól tükrözi a *megkülönböztetés* kiemelt fontosságát, továbbá magyarázhatja, hogy a vizsgált 1616–1619-es időszak protestáns vitairatainak miért egyik fő törekvése a katolikus és protestáns teológiai különbségek részletező kifejtése.¹⁰⁰

A disszertáció első szakaszában elemezni kívánt négy Kecskeméti C.-munka, valamint Alvinczi Péter *Defensiója*, melyek szinte egy időben kerültek ki a sajtó alól, jól mutatják, hogy a teológiai és a csak később kifejlődő politikai jezsuitaellenes argumentáció hazánkban egymással *párhuzamosan* volt jelen. Ennek a 17. század elejére irányában jól differenciálható jezsuitaellenes argumentálás megléte az oka, melynek bizonyos elemei így hazai területeken az aktuális igényekhez párosítva, kiválogatva kerülhetett felhasználásra. Alvinczi Péter politikai röpiratában a szöveg által közvetített nemesi önreprezentáció kiemelt jelentőségű, mely részben rávilágít arra is, hol tartott, milyen kiforrottsági szinten volt az adott pillanatban a korabeli *nemesi konfesszionalizáció*. Mivel mindezt főként a jezsuitaellenesség viszonylatában teszi, ezért a szöveg ilyen jellegű megnyilvánulásait veszem górcső alá. Más a helyzet Kecskeméti C. János prédikátori megszólalásaival: ezek, véleményem szerint, megkísérlik közelíteni, közvetíteni az általa ideálisnak tartott református „igaz vallású keresztény” képét már a szélesebb néprétegek, azaz az ungvári református, vegyes összetételű közösség számára. Ezzel együtt pedig talán egy, a tanok mentén képződő egyházszakadás tudatosulása is elkezdődhetett.

A két, kifejezetten jezsuitaellenes kiadvány, a *Fides Iesv et Iesvitarvm* és az 1657-es *Jesvita paterek titkai* nyomtatása közti közel négy évtizedben a protestáns felekezetek önértelmezésében, de főként a Jézus Társasága magyarországi helyzetében komoly változások történtek. Ezeket az egymással összefüggő változásokat a következőkben azért tartom fontosnak bemutatni, mert többek között választ adhatnak arra a fő kérdésemre, hogy a szigorúan teológiai *Fides Iesv et Iesvitarvm* és a satirikus *Jesvita paterek titkai* miért kerülhetett éppen az adott időpontokban kiadásra.

¹⁰⁰ Uo., 203–204. Heltai János ennek kapcsán sorolja fel Kecskeméti C. János *Fides Iesv et Iesvitarvm*- és *Catholicvs reformatvs*-fordítását, Szegedi Dániel 1616-os *Itinerarium Catholicum*-át (RMNy 1104), valamint Milotai Nyilas István debreceni kiadású, 1617-es *Mennyei tudomány szerint való irtóványát* (RMNy 1132).

1.3. Jezsuitaellenesség és magyar református konfesszionalizáció metszéspontjai

A jezsuitaellenesség és konfesszionalizáció kora újkori magyar egymásra hatásának vizsgálatához elsőként talán érdemes lehet összevetni a már ismertetett, Heidi Buch-féle jezsuitaellenes polémia hármas felosztását a magyar polemikus irodalom Heltai János által leírt, résztvevők szerinti hármas tagolásával. Ezek szembesítésével ugyanis láthatóvá válnak nemcsak a polémiában részt vevő felek összetételének különbségei, hanem bizonyos időbeli „elcsúszások” is. A jezsuitaellenes érvelés, polémia Buch-féle három iránya: egyrészt a trienti zsinat utáni általános támadásoké a katolicizmus és az azt megtestesítő jezsuiták ellenében, másfelől kb. 1560-tól a lutheránus–kálvinista–jezsuita háromszögben folytatott vitáké, s végül a kifejezetten antijezsuita megnyilvánulásoké, melyek már nem feltétlenül katolikus táboron belüli entitásként kezelték a Jézus Társaságát.¹⁰¹ A 16. század első felében hazai területeken a reformációs tanokat képviselők fő célja a régi egyház intézményi tekintélyének rombolása és a saját, valóban krisztusinak tartott tanításainak felmutatása. Ezt a szakaszt követte a belső protestáns hitviták időszaka, s majd csupán a 17. század első évtizedeiben váltak fontosabbá ezeknél a katolikus–protestáns hitviták.¹⁰² Utóbbi egybeesik a jezsuita rend végül sikeres, 17. századi megtelepedésével a Magyar Királyság területén. Vagyis míg tőlünk nyugatra a jezsuiták 1540-es hivatalos alapítását követően két évtizeddel, az 1560-as években már jelentős felekezeti ellentétek voltak kialakulóban a Jézus Társasága aktív részvételével, addig nálunk a reformációs tanok elterjedése – s ahogy Péter Katalin is kiemeli: viszonylag *békés* térhódítása –,¹⁰³ valamint a jezsuiták számottevő, 17. század eleji polemikus fellépése közt jóval több időnek kellett eltelnie. Kijelenthető továbbá, hogy a nemzetközi jezsuitaellenes érvelés alapvető irányai a 17. század első évtizedeire kiforrottak. Tehát magyar területekre ez a kész argumentációs arzenál érkezhett; főleg a lefordított vagy forrásként használt jezsuitaellenes iratok közvetítésével és persze a peregrinációból hazatért értelmiség révén.

Az eddig ismertettekből az is kirajzolódni látszik, hogy mindhárom folyamat, azaz a polemikus irodalomnak a résztvevőit érintő, a Jézus Társasága számottevő fellépésének következtében beállt változása, majd az ezzel összefüggő jezsuitaellenesség megjelenése, továbbá a szélesebb néprétegekre kiterjedő protestáns önmeghatározási folyamatok kezdetei hazánkban mind a 17. század első évtizedeire datálhatóak. Meglátásom, hogy épp ez a

¹⁰¹ PAINTNER, „*Des Papsts neue Creatur*”..., 29.

¹⁰² HELTAI, „A nyomtatott vallási...”, 115.

¹⁰³ PÉTER, *A reformáció: kényszer...*, 119; vö. HELTAI, „A mennyei tudomány...”, 206.

különös hármass együttállás az, ami miatt vizsgálat tárgyává válhat; ráirányítva a figyelmet a jezsuitaellenességnek református konfesszionalizációban betöltött szerepére, továbbá bizonyos, a nemzetközitől eltérő jelenségekre és folyamatokra.

A *Fides Iesv et Iesvitarum* 1610-es magyar vonatkozású latin kiadása, valamint Czeglédi P. István 1666-os *Egy veres tromfosdija* egy-egy „stratégiaileg” kiemelten fontos városhoz: Nagyszombathoz és Sárospatakhoz köthető. Feltételezésem szerint az 1657-es *Jesvita paterek titkai* fordítása pedig leginkább a kassai események apropóján készülhetett; ezt a nyomtatványt tárgyaló negyedik fejezetemben igyekszem adatokkal alátámasztani. E három helyszínhez járul negyedikként a Kecskeméti C. Jánosnak 1617 és 1620 között szolgálati helyet biztosító Ungvár. Mivel a jezsuiták módszeres és rendkívül sikeres 17. századi terjeszkedését jól kirajzolja e négy település katolikus kézre kerülése, ezért az itt zajló konfesszionális küzdelmek vázlatos ismertetését végzem el a következőkben.

1.3.1. Nagyszombat/Ungvár (1615), Kassa (1657) és Sárospatak (1663)

A Kecskeméti C. János magyar fordításának alapját képező 1610-es, latin nyelvű *Fides Iesv et Iesvitarvm* elsősorban Nagyszombatnak köszönhette megszületését. A nyomtatvány keletkezésének okait jobb megvilágításba helyezheti a 17. század első másfél évtizedének e városhoz köthető, kutatásom szempontjából fontos történései: úgy mint Forgách Ferencnek innen irányított rekatolizációs törekvései, a város felekezeteinek konfesszionális „villongásai”, végül az 1615-ös nagyszombati jezsuita kollégium alapítása és ezzel együtt a rend komolyabb szellemi, területi térnyerésének, misszióinak kezdetei. Az 1551-es bécsi és az 1556-os prágai jezsuita kollégiumalapítás után Magyarországon Nagyszombatban jött létre kollégium és rendház 1561-ben, Oláh Miklós esztergomi érsek jóvoltából. Ezt az első alapítást a protestánsok ellenállása és egy 1567-es tűzvész azonban hamar elpusztította.¹⁰⁴ A későbbi esztergomi érsek, Forgách Ferenc már nyitrai püspökként felkarolta, anyagilag támogatta a Vágsellyén majd Znióvárán megtelepedő jezsuitákat, ösztönözve missziós tevékenységüket és hitvitáikat, valamint az erőszakos katolikus templom-visszafoglalásoktól sem riadt vissza. Pázmány Pétert jezsuita szerzetesként 1601 és 1603 között többször Forgách Ferenc püspök mellett találjuk: segítette egyházmegyei püspöki vizitációiban, továbbá ő javasolta azt Forgáchnak, hogy látogatásait terjessze ki a káptalanra

¹⁰⁴ FARKAS Gábor Farkas, „Előszó”, in *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig: Nagyszombat 1632–1690*, szerk. FARKAS Gábor Farkas és MONOK István, II, Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez: 17/2, 9–34 (Szeged: Scriptorum Kft., 1997), 10.

is, s hogy a tridenti zsinat határozatainak megfelelő szabályokat írjon elő a papi testületnek.¹⁰⁵ 1605-ben Bocskai csapatai elől az 1599-től Vágsellyén működő jezsuita kollégiumból a tanulók és a rendtagok Bécsbe menekültek, az épületet pedig a hajdúk felgyújtották.¹⁰⁶ A Bécsbe menekített vágsellyei kollégiumi könyvtár megmaradt állományát 1607-ben Nagyszombatba küldték, s ugyanezen évtől Forgách Ferenc esztergomi érsek mellett tartózkodott Pázmány Péteren kívül Dobokay Sándor, a vágsellyei kollégium korábbi rektora is.¹⁰⁷ A bécsi béke és az 1608. évi törvények azonban jogilag állták útját a további jezsuita kollégiumalapításoknak: a protestáns rendek az ehhez szükséges alapítványok tételét a rend ingatlanbirtoklási jogának megtagadásával akadályozták meg.¹⁰⁸ Mindezek ellenére a 16–17. századi távolsági kereskedelemben jelentős szerepet betöltő szabad királyi városban mégis elkezdődött a jezsuita letelepítés lassú előkészítése. S mivel az esztergomi érsekséget és káptalant 1543-ban ide menekítették, Forgách Ferenc alkalmasnak vélte, hogy püspöki székhelyként is funkcionáljon.¹⁰⁹ Ilyen határozott katolikus háttérrel a nagyszombati kollégium 1615-ben megnyithatta kapuit a diákság előtt.

A jobbágyok szabad protestáns vallásgyakorlatát is lehetővé tevő 1608. évi országgyűlés után, 1610-ben (az oppenheimeri, magyar vonatkozású latin *Fides Iesv et Iesvitarvm* kiadásának évében) Thurzó György nádor protestáns zsinatot hívott össze. Ez a gyűlés megteremtette az „evangélikus egyháznak a katolikusokétól immár teljesen független autonóm szervezetét”.¹¹⁰ A zsolnai zsinat ellen Forgách rögtön 1610. április 17-én óvást nyújtott be, érvénytelennek nyilvánítva annak határozatait. Nyomatéku 1610 nyarára tartományi zsinatot kívánt összehívni, ami csak 1611-ben valósult meg Nagyszombatban.¹¹¹ A felekezeti ellentétek kiéleződését jól jelzi a nagyszombati ferences kolostorhoz kötődő épületfoglalás, ami végül elvezetett a kálvinista prédikátor és iskolamester városból való kiűzéséhez. Ebben minden valószínűség szerint Forgách Ferenc érseknek is szerepe lehetett.¹¹² A Bocskai-felkelésben a kolostort – erőszaktól sem mentesen – a kálvinista híveknek még Illésházi István foglalta el, melyet aztán Forgách Ferenc 1609-ben visszaadott

¹⁰⁵ DÉNESI Tamás, „Forgách I. Ferenc”, in *Esztergomi érsekek: 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, 277–284 (Budapest: Szent István Társulat, 2003), 278.

¹⁰⁶ FARKAS, „Előszó”, 16.

¹⁰⁷ Uo., 18.

¹⁰⁸ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?*..., 96–97.

¹⁰⁹ FARKAS, „Előszó”, 18–19.

¹¹⁰ HELTAI, „A nyomtatott vallási...”, 123.

¹¹¹ DÉNESI, „Forgách I. Ferenc”, 280–281.

¹¹² Uo., 280. A Forgách érsekhez köthető erőszakos polgári fellépésekről Asztalos András 1609. november 28-án kelt sorai is tanúskodnak: SZENCZI MOLNÁR Albert, *Naplója, levelezése és irományai*, DÉZSI Lajos, szerk., (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898), 330.

eredeti tulajdonosainak.¹¹³ Az épülettől megfosztott nagyszombati kálvinisták az istentisztelet számára ezért egy közös épületet kaptak, a református iskola pedig továbbra is a tehetős laikus, Asztalos András egyik házában kapott helyet. A kedvezőtlen állapot orvoslására a közösség a következőkkel fordult Nagyszombat vezetéséhez: adjon át a városvezetés a kálvinistáknak egy katolikus templomot és külön iskolaházat, prédikátoraik, tanítóik fizetését pedig közköltségből finanszírozza. A város ezt megtagadta,¹¹⁴ majd a vita odáig fajult, hogy a kálvinista prédikátor és iskolamester eltávolítását helyezte kilátásba. A nagyszombati reformátusok ezek után először Illésházi István nádorhoz fordultak segítségért, aki az 1609. március 24-én kelt parancsában az 1608-as országgyűlés határozataira hivatkozva szólította fel Nagyszombat tanácsát a szabad vallásgyakorlat tiszteletben tartására. A kálvinisták, Hollósi Márton nevű prédikátoruk áprilisi halálát követően Rátkai Györgyöt, iskolamesternek pedig Makai Mátét hívták meg. Az így megerősített református értelmiség, Asztalossal az oldalán, ismét szembeszegült a nagyszombati vezetéssel. A kálvinisták patrónusának, Illésházi nádornak augusztusi halálával azonban a város újra felszólította a gyülekezetet iskolájuk bezárására és a tudta nélkül behozott tanító elbocsátására. A kialakult helyzetről az év vége felé már II. Mátyás is értesült: október 12-én parancsban szólította fel a várost a „vallási villongások” beszüntetésére. A katolikus lakosság mindennek ellenére végül kiűzte Rátkai György kálvinista prédikátort és Makai Máté iskolamestert.¹¹⁵

A jezsuiták szellemi térnyerését leghatározottabban 1603-tól, Magyar István sárvári lutheránus prédikátornak szánt *Feleletétől* kezdve, Pázmány Péter munkássága fémjelzi. Ennek csúcspontja a pozsonyi sajtót 1613-ban elhagyó *Kalauz*ának első kiadása.¹¹⁶ Pázmány kiadványainak legfőbb célja a katolikus álláspont kialakítása volt a nyilvánosság számára, így már ebben az első, Forgách Ferenc felszólítására elkészített és az ő költségén kiadott,¹¹⁷ 1603-as hitvitájában sem érdemi válasszal szolgált Magyar felvetésére, hanem tematizálta „a különböző egyházak, a római és az újító felekezetek történeti régiségének, időbeli folyamatosságban való létezésének” problémáját.¹¹⁸ Azaz felismerte, hogy a római

¹¹³ IPOLYI Arnold, *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Korrajz a hitújítás idejéből*, 1, Házi Könyvtár 18 (Budapest: Szent-István-Társulat, 1875), 370.

¹¹⁴ Uo., 368–369.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ RMNy 1059.

¹¹⁷ RAPAICS Rajmond, „Bevezetés”, in PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyar István sárvári praedicatornak az ország romlása okairól irt könyvére*, sajtó alá rend. RAPAICS RAJMOND, Pázmány Péter Összes Munkái, 1 (Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1894), 3–11, 8.

¹¹⁸ HELTAI, „A nyomtatott vallási...”, 120.

egyházon kívül már létezik másik egyház is, mellyel *szemben* szükséges a katolikus álláspont kialakítása. A Jézus Társasága önálló területi térnyerését, kollégiumalapításait az 1608-as törvények jócskán akadályozták, ezért a fő- és középrangú családokat érintő, elsősorban a jezsuiták által kivitelezett rekatolizálási hullámban a kollégiumok helyett a jezsuita *missziók* játszottak fontosabb szerepet.¹¹⁹ E missziók azért rendkívüli jelentőségűek, mert az általuk életre keltett új katolikus elit biztosított anyagi és jogi hátteret a Jézus Társasága hosszú távra történő itthoni berendezkedéséhez.¹²⁰ Ennek a hosszú távra történő berendezkedésnek, ezeknek a misszióknak Nagyszombattal párhuzamos helyszíne, illetve kiindulópontja a felső-magyarországi régió keleti sarkában elhelyezkedő Ungvár, ahol Kecskeméti C. 1617–1620 között vállalt prédikatori szolgálatot.

A konfesszionalizáció és jezsuitaellenesség egymásra hatása szempontjából lényeges, hogy a szakirodalom az 1430-tól szabad királyi város¹²¹ *Ungvárt* olyan településként tartja számon, mely a 16. század közepétől a reformáció híve volt,¹²² s mely így később, 1589-től valószínűleg református elemi iskolával is rendelkezett.¹²³ Az 1618-tól 1772-ig vezetett *Liber Ecclesiae, seu Matricula Dioceseos Ungensis* című egyházlátogatási jegyzőkönyv előszava említést tesz továbbá arról, hogy a pár éve – minden bizonnyal a katolikus restauráció előretörése következtében – megszakadt látogatásokat 1618-ban újra bevezetik a meglazult egyházi fegyelem és egyházi szolgálmányok csökkenésének orvosolására. A látogatást végző testületnek szándékában állt vizsgálni nemcsak a „lelkészek, tanítók és hallgatóik erkölcsi állapotát, hanem pásztori és tanítói működését is.”¹²⁴ A felső-magyarországi keleti régió konfesszionális átrendeződését nagy mértékben befolyásolta a vidék egyik legbefolyásosabb urának, Homonnai Drugeth III. Györgynek hitváltása. Homonnai Drugeth még 1600–1601 között a prágai jezsuita kollégiumban katolizált,¹²⁵ majd 1612-ben kért engedélyt a királytól, hogy gimnáziumot alapíthasson

¹¹⁹ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?...*, 99.

¹²⁰ Uo., 28.

¹²¹ MÉSZÁROS Károly, *Ungvár története, a legrégibb időkől maig* (Pest: Ráth Mór, 1861), 24.

¹²² Uo., 68. Dienes Dénes egyik adata alapján Ungvár plébánosa 1555-ben már egy bizonyos „Péter magister”, aki „bizonyosan a reformáció elkötelezett híve volt”. DIENES Dénes, *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története: A kezdetektől a Türelmi Rendeletig* (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2017), 70.

¹²³ SOÓS Kálmán, *A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517–1600)*, szerk. CSATÁRY György (Beregszász–Ungvár: „RIK-U” Kiadó, 2017), 64.

¹²⁴ HARASZY Károly, „Az egyházmegye története”, in *Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez*, szerk. HARASZY Károly, Református egyházi könyvtár, 9–103 (Nagykapos: Heiman Vilmos, 1931), 36–37.

¹²⁵ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?...*, 102; vö. BORBÉLY Zoltán, *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben*, PhD-értekezés, kézirat (Eger: EKF BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2015), <http://eklektika.ektf.hu/dsr/access/b109a97f-8224-4ab6-b5f5-5a6d465485ad> (utolsó hozzáférés: 2020. 04. 29.), 177–188.

homonnai birtokán.¹²⁶ Elsősorban e főnemesi hitváltás következményeként 1612-ben Homonna egész lakossága és a rezidencia környékén majdnem 2500 lélek katolizált, majd pedig közel ezer, korábban Lengyelországba települt jobbágy tért vissza a vidékre a katolikus vallásgyakorlás reményében. 1614-ben az ugyancsak konvertált Forgách Zsigmond (a Nagyszombat katolikus restaurációját hatalmilag is elősegítő Forgách Ferenc esztergomi érsek testvére) felső-magyarországi főkapitány mellett aztán már Kassán is megjelentek jezsuiták.¹²⁷ Megjegyzendő, hogy a homonnai uradalom éppen átformálódó, multikonfesszionális arculatához hozzátartoztak azok a görögkeleti rutének is, akiknek nagyfokú ellenállása Homonnai Drugeth *unitus* egyházhonosítási kísérletét megghiúsították.¹²⁸ Mindezek alapján elmondható, hogy ez a hirtelen bekövetkező, tetemes katolikus felekezetű lélekszám-módosulás igencsak átrajzolta a vidék településeinek addigi konfesszionális térképét. A Jézus Társasága vezetése a túlnyomórészt református Felső-Magyarországon folyó missziókban a nagyszombati kollégiummal egy időben, 1615-ben kapuit megnyitó homonnai kollégiumnak kiemelt szerepet szánt. Épp ezért igyekezett legkiválóbb tagjait ide átcsoportosítani: az intézmény rektora mindjárt az iskolavezetésben tapasztalt, Nagyszombatot is megjárt Dobokay Sándor lett.¹²⁹ A kollégiumhoz tartozó összesen tíz missziós állomás közül pedig az ungvári volt a legfontosabb.¹³⁰ Mivel az 1615-ös alapítású nagyszombati és homonnai kollégiumokból „számos misszió rajzott ki a környező konvertita földesurak birtokaira”,¹³¹ talán jobban érthető, hogy az akkorra már több mint fél évszázada református Ungvár miért nem volt képes ellenállni a térítéseknek, s hogy – ismét csak 1615-ben – a katolikusok miként tudták megszerezni az ungvári református templomot és katolikus bírót állítani a város élére.¹³² Ez a térben, időben közeli jezsuita terjeszkedés a legfőbb magyarázata annak, hogy Kecskeméti C. János 1617 és 1620 közé eső ungvári munkássága miatt határozottan jezsuitaellenes. Heltai János szavait idézve: egyrészt ott volt egy, a reformációt egyfajta *kontinuitásként*, a régi egyház intézményeinek spontán átalakulását a létező, egyetlen egyházon belül megélő református lakosság.

¹²⁶ BUJDOSÓ István, „Az Ungvári Drugeth Gimnázium története (az alapítástól az 1880-as évek végéig)”, *Acta Beregsasiensis*, 1 (2011): 101–112, 104.

¹²⁷ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?*..., 103.

¹²⁸ BORBÉLY, *A Homonnai Drugethek...*, 188–190. Ung vármegye ortodox rutén lakosságához ld. továbbá: DIENES, *A Tiszáninnen...*, 28–30.

¹²⁹ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?*..., 108–109.

¹³⁰ Uo., 111.

¹³¹ Uo., 28.

¹³² Uo., 110.

Másrészről ezt a kontinuitást megzavaró, Homonnai Drugeth III. György által betelepített, intenzív missziós és oktatói munkát folytató jezsuita rend.¹³³

Kassa és Sárospatak jezsuitákkal folytatott küzdelmeiről, hitvitáiról, érintve a települések felekezeti ellentéteit, konfesszionalizációs folyamatait, a legutóbb két irodalomtörténeti munka is született: az első helyszínről Martis Zsombor írt Czeglédi P. István, kassai református prédikátor gyülekezetépítő tevékenységéhez kapcsolódóan.¹³⁴ Utóbbiról pedig Garadnai Erika Csilla, mikor a felső-magyarországi hitvita hatalmas, tizennyolc iratból álló szövegkorpuszát tette meg irodalmi vizsgálódásai tárgyául.¹³⁵ Ezt figyelembe véve a továbbiakban főként e két munka megállapításaira támaszkodom.

A kassai református egyházat mint nyilvános vallásgyakorlati joggal nem rendelkező udvari egyházat (*aulica ecclesia*) a várost elfoglaló I. Rákóczi György alapította 1644 húsvétján. Az 1645. évi linzi béke, az 1647-es és 1649-es országgyűlések, végül az 1650-es, III. Ferdinánd által szentesített egyezségével aztán törvényben határozta meg, hogy a lutheránus Kassán a reformátusokat és a katolikusokat is megilleti a szabad vallásgyakorlás joga. Az egyházi épületek számára szükséges telkek biztosításával megkezdődhetett a reformátusok fontosabb intézményeinek építése, melyekhez az anyagi támogatást nemcsak az erdélyi fejedelmi család tagjai és Abaújszántó vármegye nemessége adta, hanem Kassa nemessége, jómódú polgársága is. A Regéczi Horváth András helyét elfoglaló Czeglédi P. István református prédikátor lett végül az a személy, aki Udvarhelyi György és Cherner György nemesek segítségével ténylegesen hozzájárult a templom, az iskola, azaz a református egyház intézményrendszerének kiépítéséhez és a gyülekezeti élet megszervezéséhez. A református iskola 1656-ra készült el, majd 1663-ban sor került a már addig is használatban lévő református templom felszentelésére. Így Czeglédi P. munkája nyomán Kassán „az 1660-as évekre országos szinten is jelentős” eklézsia működött.¹³⁶ Bár a királyi országrészen a 16. század végére csupán három katolikus nagybirtokos család maradt (Erdődy-, Gersei Pethő-, Draskovich-család), a jezsuiták térítéseinek köszönhetően

¹³³ HELTAI, „A mennyei tudomány...”, 203.

¹³⁴ MARTIS Zsombor, „*Nagyob kü emelés is kell a Sion vára rakására*”: Gyülekezetalapítás, polémia és mártíromság Czeglédi István életművében, PhD-értekezés, kézirat (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2016), <http://midra.uni-miskolc.hu/?docId=25159> (utolsó hozzáférés: 2020. 12. 28.).

¹³⁵ GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósaaházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2018).

¹³⁶ MARTIS, „*Nagyob kü...*”, 9–10.

a helyzet hamarosan megváltozott.¹³⁷ Miközben az Erdélyből 1607-ben kitiltott rend 1615-ben visszatérhetett az Erdélyi Fejedelemség területére, az ugyanebben az évben alapított nagyszombati és homonnai kollégiumokból kiinduló sikeres missziók által megteremtett új katolikus elit képes volt anyagi, jogi háttérrel biztosítani a Jézus Társasága hosszú távra történő berendezkedéséhez.¹³⁸ A század közepére ezek a közép- és főnemesi családokat célzó missziók rendkívüli sikereket könyvelhettek el: Wesselényi Ferenc nádor 1655. április 21-ei levelére hivatkozva Kulcsár Árpád jegyzi meg, hogy 1655-re a királyi országrészben már csupán *négy* főúri család maradt protestáns.¹³⁹

Az első kassai jezsuita missziót a 17. század legelején Pázmány Péter és Némethy Jakab indította, majd 1618-ban a kis számú katolikus gyülekezet vezetésére Dóczy András kassai főkapitány a városba kérte Pongrácz István és Grodecz Menyhért jezsuitákat, valamint Kőrösi Márk kanonokot. Őket azonban az 1619. szeptemberében Kassára haddal bevonuló I. Rákóczi György katonái megkínózták és kivégezték, így a „*kassai mártírok*” halálával a térítések sokáig szünetelni kényszerültek. Újabb jezsuiták csak Bethlen halála és Kassa II. Ferdinándnak való behódolása után, 1631-ben érkezhettek a városba.¹⁴⁰

Mivel Kassa Felső-Magyarország felekezeti életében betöltött kiemelt szerepével Pázmány is tisztában volt, ezért az 1635-ben általa alapított nagyszombati egyetem megnyitásakor többek közt Eszterházy Miklóssal és Lippay György veszprémi püspökkel tanácskozva határozatot hozott, hogy az ország legalkalmasabbnak ítélt helyein – így Kassán is – jezsuita kollégiumot és gimnáziumot alapítsanak.¹⁴¹ A kassai 1654-es alapítású jezsuita kollégiumot Kisdy Benedek egri püspök 1657-ben, a *Jesvita paterek titkai* kiadásának évében, alapítványával akadémiává (egyetemmé) fejlesztette, mely hamarosan „ugyanazt a szerepet töltötte be a Felvidéken”, amit Nagyszombat a nyugati régióban.¹⁴² A jezsuiták módszeres terjeszkedésére mindemellett jellemző, hogy 1657-re a Jézus Társasága már nem

¹³⁷ KULCSÁR Árpád, „A sárospataki hitvita (1660. szeptember 30. – október 1.)”, in *Fiatal egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, 21–46 (Miskolc: ME BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999), 22. Ld. a tanulmány 3. sz. lábjegyzetét is.

¹³⁸ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?*..., 28.

¹³⁹ KULCSÁR, „A sárospataki hitvita...”, 22–23.

¹⁴⁰ MARTIS, „*Nagyob kű...*”, 10–11.

¹⁴¹ Uo., 11. Vö. GARADNAI, *A felső-magyarországi...*, 20.

¹⁴² GYENIS András, *A jezsuita rend hazánkban: Rendtörténeti vázlat* (Budapest: Szalézi Művek, 1941), http://www.ppek.hu/konyvek/Gyenis_Andras_A_jezsuita_rend_hazankban_1.pdf. (utolsó hozzáférés: 2020. 12. 25.), 13. Garadnai Erika Csilla az akadémiává fejlesztést Velics László korábbi, 1913-as adata alapján 1660-ra teszi. GARADNAI, *A felső-magyarországi...*, 21.

kevesebb mint négy kollégiumot, nyolc rezidenciát és tizennégy missziós állomást működtetett az országban, összesen 149 rendtaggal.¹⁴³

Ahogy arra Garadnai Erika Csilla hívja fel a figyelmet, Pázmány Péternek „a katolikus vallás égisze alatt megvalósítható országegyesítő politikai törekvése” nemcsak Kassa, hanem ezzel párhuzamosan Sárospatak térítését is napirenden tartotta.¹⁴⁴ Ehhez, akárcsak Kassa esetében, csak Pázmány 1637-es halála után, a 17. század második felére érkezett el a megfelelő idő. Többek között olyan, a protestánsok és Erdély helyzetét romboló események hatására, mint II. Rákóczi György kudarcba fulladt 1657-es lengyel hadjárata, annak következményei, vagy férje 1649-es elvesztése után Patakra átköltözött és ott fiával szemben egyfajta „ellenudvar”¹⁴⁵ működtető Lorántffy Zsuzsannának 1660-as halála. Miután majdnem két hónapra rá maga II. Rákóczi György is belehalt a szászfenesi ütközetben kapott sérüléseibe, a fejedelmi családból csupán felesége, Báthory Zsófia és kisleánya, a későbbi I. Rákóczi Ferenc maradtak életben. A Rákóczival kötött házasság feltételeként katolikus hitéről kálvinista hitre kényszerített Báthory Zsófia 1661 áprilisában, Erdélyt hátrahagyva, magyarországi birtokaira költözött.¹⁴⁶ Még ugyanebben az évben – az 1660-as ún. *sárospataki hitvita* eredményeként – Báthory Zsófia fiával együtt nyilvánosan (re)katolizált, mellyel kezdetét vehette a jó előre megtervezett jezsuita misszió is.¹⁴⁷

A legalább az 1530-as évektől¹⁴⁸ protestáns Sárospatak katolikus hitre térítésében döntő szerepet játszott Sámbar Mátyás jezsuita szerzetes.¹⁴⁹ Sámbar Mátyás, mikor nekilátott a pataki térítéseknek 1663-ban, már komoly tapasztalatokkal rendelkezett az 1651–1658 közötti erdélyi, székelyföldi missziós, valamint az 1657–1658-as nagykarolyi térítő és rendházalapító munka révén. A felső-magyarországi hitvitát 1663-ban megindító, 1661-ben Nagyszombatban nyomtatott *Három üdvösséges kérdés*ét is minden bizonnyal „egy olyan, elsősorban protestánsok lakta vidék áttérítésének” szolgálatában írta, amilyen Sárospatak is volt.¹⁵⁰ Mindehhez tekintélyt és fejedelmi támogatást a város akkori patrónája, Báthory Zsófia nyújtott. Garadnai Erika Csilla Péter Katalin kutatásaira támaszkodva

¹⁴³ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?*..., 28.

¹⁴⁴ GARADNAI, *A felső-magyarországi...*, 20.

¹⁴⁵ LUKÁCS Zs. Tibor, „A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése”, *Aetas*, 1–2 (1995): 68–94, 75; VÖ BARTHA Krisztina, „Az utolsó Báthory: Somlyai Báthory Zsófia életrajza (1628–1680)”, *Belvedere*, 1–2 (2000): 4–21, 14.

¹⁴⁶ BARTHA, „Az utolsó Báthory...”, 17.

¹⁴⁷ GARADNAI, *A felső-magyarországi...*, 20–21.

¹⁴⁸ DIENES Dénes, „Sárospatak reformációja”, *Egyháztörténeti Szemle*, 4 (2008), <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/dienes-sarospatok-reform.htm> (utolsó hozzáférés: 2020. 02. 15.).

¹⁴⁹ GARADNAI, *A felső-magyarországi...*, 21.

¹⁵⁰ Uo., 18–19.

rámutat, hogy mivel a sárospataki református eklézsiában komoly személyi ellentétek voltak a prédikátorok között, „szinte tudomást sem vettek a jezsuita jelenlétről, nem történtek intézkedések az ellenük való fellépésről, inkább csak saját, a református híveket is megosztó problémáikat tárgyalták”. A Sámbar által a *Három üdvösséges kérdés*ben felkínált katolikus álláspont így, ebben a megosztott és belső feszültségekkel küzdő felekezeti térben nyerhette el valódi funkcióját, jelenthetett potenciális alternatívát a protestáns hit ellenében.¹⁵¹

A *Jesvita paterek titkai* nyomtatási évében, 1657-ben indított, majd kudarcba fulladt lengyel hadjáratot magába foglaló, az egész országot „megrázó” fenti eseményekkel szoros összefüggésben álltak az ún. felső-magyarországi hitviták.¹⁵² Ehhez kapcsolódóan bocsátotta ki Kassáról Czeglédi P. István *Egy veres tromfosdíját*. A kutatás szerint 1666 novemberében vagy decemberében készült el művével, s azért érezte szükségesnek, hogy a különben sárospataki résztvevőkkel zajló vitához hozzászóljon, mert a katolikusok által írt munkákat a kassai Tüsch-nyomdában nyomtatták.¹⁵³ Az 1610–1620-as évek nagy hitvitakorszakához képest a nyilvánosság szerkezete is erősen átalakult Magyarországon. Ha megnézzük az *Egy veres tromfosdi* keletkezésének körülményeit, kultúrtörténeti beágyazottságát, azt tapasztalhatjuk, hogy a protestáns felekezeti önértelmezésben és a jezsuita rend magyarországi helyzetében megindult változások korántsem értek véget. A türelmes, jó előre megtervezett jezsuita terjeszkedés rendkívüli hatékonyságát jól kirajzolja a kiadványokhoz köthető városok, Kassa és az özvegy Lorántffy Zsuzsanna 1660-as haláláig ellenudvarként működő Sárospatak, továbbá a század elején kisebb megszakításokkal ugyan, de Nagyszombat és Ungvár tartós katolikus kézre kerülése. E négy helyszín történéseit figyelembe véve talán jobb megvilágításba kerül, hogy a jezsuitaellenesség teológiai, politikai és 17. század második felére egyre szatirikusabb kifejeződése, iratai miként kísérik, vagy esetleg alakítják a református tudatalakulást.

Előzetes hipotézisem mindezek alapján, hogy nálunk a református konfesszionalizáció folyamatára a jezsuiták fellépése erős hatást gyakorolt, s így ennek nyomán indulhattak meg a határozottabb felekezeti önmeghatározási folyamatok a 17. század elejére irányában kiforrott jezsuitaellenes argumentációs készlet hasznosításával is. Ezáltal hazánkban ez a nyugati mintától eltérően mehetett végbe, ahol a protestáns konfesszionalizáció 16. századi folyamataiba az idő előrehaladtával kapcsolódtak be a

¹⁵¹ Uo., 22–23.

¹⁵² HELTAI János, „Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről, I”, *Magyar Könyvszemle*, 2 (2007): 168–184, 170.

¹⁵³ RMNy 3279; vö. HELTAI János, „Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről, II”, *Magyar Könyvszemle*, 3 (2007): 310–343, 320.

jezsuitaellenesség, jezsuitaellenes érvelés különböző, azaz a teológiai, a politikai, végül pedig a szatirikus hangvételű módozat. S ebből talán az a következtetés is levonható, hogy a már kialakult jezsuita „archetípusnak” köszönhetően a jezsuitaellenesség a konfesszionalizáció kezdeteitől integráns része lehetett a magyar református identitásnak.

2. KECSKEMÉTI C. JÁNOS TEOLÓGIAI JEZSUITAEELLENESSÉGE

Magáról a szerzőről, Kecskeméti (*Sánta*)¹⁵⁴ C. Jánosról (? – 1624)¹⁵⁵ viszonylag kevés adat áll rendelkezésre.¹⁵⁶ Nyomtatványai elé írt ajánlásaiból, előszavaiból annyi mindenesetre kiderül,¹⁵⁷ hogy itthoni tanulmányait Kecskeméten és Debrecenben végezte.¹⁵⁸ Az egyetemianyakönyvek szerint 1603. május 25-én iratkozott be a wittenbergi – ahol a magyar diákok seniora, elnöke –, majd 1604. április 13-án a heidelbergi egyetemre.¹⁵⁹ Utóbbi intézmény a 16. és 17. század fordulóján a David Pareus vezette teológiai stúdiumokat kínálta diákjai számára: Pareus a *II. Helvét Hitvallásra* épülő teológiai kurzusain javarészt saját tanárától, a *Heidelbergi Káté* egyik szerzőjétől, Zacharias Ursinustól „örökölt ortodoxiát adta elő tanítványainak”.¹⁶⁰ Ezt az ortodoxiát itthon Alvinczi Péter, Geleji Katona István, Kecskeméti Alexis János, Milotai Nyilas István és Kecskeméti C. János népszerűsítették. A heidelbergi teológiai kurzusok másik részét az a kontroverzteológia adta, mely Roberto Bellarmino hatalmas kontroverzteológiai szintézisének, a *Disputationes*nek cáfolatát hivatott elvégezni. A magyarországi Pareus-tanítványok itthon főként a Pázmány nevéhez kötődő katolikus megújulással és Pázmánynak a bellarminói *Disputationes*re erősen támaszkodó, de a magyarországi viszonyokhoz igazodó *Kalauzában* közzétett „önálló gondolati rendszerével” vitáztak. A Pázmány elleni polémiákat az ortodoxia részéről Alvinczi Péter, Kecskeméti C. János, Milotai Nyilas István és Pécsváradi Péter vállalták.¹⁶¹ A Pázmány hathatós közbenjárására katolizált prédikátorral, Veresmarti Mihállyal pedig

¹⁵⁴ Kecskeméti C. János nevében a C. valószínűleg a latin *claudus*, azaz 'sánta' rövidítése. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (utolsó hozzáférés: 2020. 12. 12.). Réz László könyvében Kecskeméti *Claudius* Jánosként említi: RÉZ László, *A Drugethek és Homonna reformációja* (Sátoraljaújhely: „Zemplén” Könyvnyomtató Intézet, 1899), 72. Mivel a disszertációban vizsgált nyomtatványain következetesen a Kecskeméti C. János névalak szerepel, mellőzöm a Sánta családnevet és Kecskeméti C. Jánosként hivatkozom rá.

¹⁵⁵ Miskolci Csujak István peregrinációs albuma szerint Kecskeméti C. János 1624-ben halt meg. RMNy 1992.

¹⁵⁶ Az egyik korai, tévedésből adódó életrajzi említés Bod Péteré, aki 1767-ben megjelent *Magyar Athenas*ában egyik műve alapján Kecskeméti C. Jánost összekeveri Kecskeméti Alexis Jánossal: BOD Péter, *Magyar Athenas*, szerk. TORDA István, Magyar Hírmondó (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1982), 347; vö. RÉZ, *A Drugethek...*, 72. További, általam eddig ismert életrajzok, adalékok: SZINNYEI, *Magyar írók...*; RÉZ, *A Drugethek...*, 72–77; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³), 302; Zoványira és az RMKT XVII/8-as kötetére támaszkodva HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”, *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 24 (1980): 243–347, 290–291; továbbá VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 269–271; RMKT XVII/8, 518; RMNy 1083 és RMNy 1992.

¹⁵⁷ Vö. RÉZ, *A Drugethek...*, 72; VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 269.

¹⁵⁸ ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 302.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ HELTAI, „Adattár a heidelbergi...”, 244.

¹⁶¹ Uo.

Suri Orvos Mihály¹⁶² folytatott heves tollesatákat,¹⁶³ aki a *Catholicvs refromtavsnak* 1602-es, *kéziratban* maradt magyar fordításával megelőzte Kecskeméti C.-t. Miután Kecskeméti C. János ezt a sok szempontból meghatározó heidelbergi teológiai stúdiumot két 1605-ös disputációjával lezárta, 1605. áprilisában tért haza Magyarországra.¹⁶⁴

Több helyen vállalt szolgálat után 1617-ben került Ungvárra református első prédikátornak, mely posztját egészen 1620 szeptemberéig töltötte be.¹⁶⁵ Az 1600–1601 között a prágai jezsuita kollégiumban katolizált¹⁶⁶ Homonnai Drugeth III. György 1612-ben kért engedélyt a királytól, hogy gimnáziumot alapíthasson az Ungvárhoz közel eső homonnai birtokán.¹⁶⁷ A kapuit egyazon évben, 1615-ben megnyitó homonnai és nagyszombati kollégiumokból aztán „számos misszió rajzolt ki a környező konvertita földesurak birtokaira”.¹⁶⁸ Mivel a Jézus Társasága vezetése a túlnyomórészt református Felső-Magyarországon folyó missziókban kiemelt szerepet szánt az 1615-ös alapítású homonnai kollégiumnak, igyekezett legkiválóbb tagjait idecsoportosítani: a kollégium rektora az iskolavezetésben már tapasztalt Dobokay Sándor lett, s olyan tagok is megfordultak itt, mint például Hajnal Mátyás vagy Forró György.¹⁶⁹ A homonnai kollégiumhoz tartozó összesen tíz missziós állomás közül pedig az ungvári volt a legfontosabb.¹⁷⁰ Ungvár református templomát szintén 1615-ben szerezték meg a katolikusok, s katolikus bírót állítottak a város élére.¹⁷¹ Az 1617-ben Ungvárra kerülő Kecskeméti C. János tehát ezt a jezsuiták aktív missziói nyomán is meginduló, a katolikusok javára pozitív felekezeti átalakulást tapasztalhatta meg. Az RMNy által ismert munkái közül

¹⁶² BARICZ, „Suri Orvos...”, 23.

¹⁶³ HELTAI, „Adattár a heidelbergi...”, 244.

¹⁶⁴ A két disputáció címe: *De libertate Christiana...* (1605. február 9.) és *De sacra theologia ejusque principiis et partibus*. Uo., 290. Vö ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 302.

¹⁶⁵ 1610-ben Tokajban, 1614-ben Nagykállón és 1616-ban Szikszón, 1617-től 1620 szeptemberéig Ungváron szolgált. Innen valószínűleg Palágyra és 1621-ben Homonnára került, majd 1623-ban pár hónapra esetleg esperesi hivatalra is vállalkozott, végül 1624-ben Vásárosnaményba ment, ahol Lónyai Zsigmond udvari papja lett. 1627-ben a Dunántúli Egyházkerületbe kért bebocsátást, ám ezt megtagadták. További élete ismeretlen. ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 302. Mivel az RMNy leírja, hogy Kecskeméti C. 1624-ben meghalt, ezért az iménti, Zoványi által közölt 1627-es adat már valószínűleg nem rá vonatkozik. RMNy 1992. Azt a feltevést pedig, hogy *katolizált* volna, műveinek későbbi népszerűsége nem indokolja. Uo. Vö. VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 270; HELTAI, „Adattár a heidelbergi...”, 290.

¹⁶⁶ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?...*, 102; BORBÉLY, *A Homonnai Drugethek...*, 177–188.

¹⁶⁷ BUJDOSÓ, „Az Ungvári Drugeth...”, 104.

¹⁶⁸ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?...*, 28.

¹⁶⁹ Uo., 108–109.

¹⁷⁰ Uo., 111.

¹⁷¹ Uo., 110.

az Ungvárhoz köthetőek tanúskodnak komoly polemikus szándékról.¹⁷² Kecskeméti C. maga így ír erről az időszakról az *Az papistak között es mi közöttünk, vetelkedesre vettetet, harom fő articulusokról...* című polemikus prédikációs kötetének ajánlásában: „...holot azokkal az monstroomokkal, ugy mint az Iesuitákkal veszekedese és igyem vagyon [...] az ő sententiáioknak megh táfolására, ezeket közönséges helyen praedikállottam, ez helyben levő egyegyü keresztyeneknek épületekre, és az igaz hitben, s vallásban, az ellenkező part között való megh maradásokra.”¹⁷³

A pázmányi *Kalauzra* adott *Felelet* ajánlásában még ennél is figyelemre méltóbb kijelentéseket tesz Ungvárra kerülésének körülményeiről: „...az én raytam való sok probák, nyavalyák, nyomoruságok között, azt itiltek sokak, sőt ugyan mondtak is, hogy hitöm, vallásom melől elállottam, és az Papisták tévelygésére haylottam volna, sőt mikor az Nagyságos Drugeth Homonnai György által, Vngvári Ecclesiának praedikátoráva, ki küldvén abból, az bóldog emlekezetü Balog János Vramat, helyheztettem volna, és ez országban lévő keresztyén tanitok, az Pázmány Kalauzzat feleletre el osztottak volna, és ezt az articulust [...] az szenteknek segitsegel való hívás felől ide Vnghvár megyére rendelték volna, [...] Istenben ki mult Balog János Vram Vngvar megyének Esperestje, én reám [...] veté, hogy meg felellyek: mint hogy peniglen, Esperestemnek és Ecclesiamnak engedelmesseget akartam mutatni, [...] meg feleltem, mellyel meg bizonyítottam hogy hitömet, vallásomat el nem arultam, pribikké nem löttem, [...] tudván kinek és kibem hittem, s-hiszek...”¹⁷⁴ Az, hogy a *Kalauz* könyveit a reformátusok felosztották egymás között válaszádsra, s hogy csupán Kecskeméti C. válasza jelent meg nyomtatásban, ismert mozzanatok.¹⁷⁵ Az viszont talán kevésbé, hogy Kecskeméti C.-t saját bevallása szerint már ekkoriban érték olyan támadások, melyek esetleges konvertálási szándékával kapcsolatosak. Még különösebb, hogy az ekkortájt készült művei alapján heves vitákra kész Kecskeméti C. Ungvárra helyezését magának a jezsuitákat pár évvel korábban betelepítő és patronáló, katolikus hitre tért főúrnak: Homonnai Drugethnek köszönhette. Mint az Kecskeméti C. leírásából kiderül, Drugeth ennek érdekében „ki küldte”, vagyis bizonyosan eltávolította ungvári református prédikatori posztjáról Tolnai Balog János sárosi esperest.¹⁷⁶ Az sem

¹⁷² Az említett négy munkán kívül: RMNy 1083 és bővített kiadásai (RMNy 1299, RMNy 1992); RMNy 1258; RMNy 1295 és későbbi kiadása (RMNy 1835); végül az *olim, egykor létezett* 1656-os *Fides Iesv et Iesvitarvm*-kiadás (RMNy 2663). Kecskeméti C. két egyetemi disputációját ismeri: SZINNYEI, *Magyar írók...*

¹⁷³ KECSKEMÉTI C., *Az papistak között...*,)o(3v.

¹⁷⁴ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*,)o(iijr–)o(iijv.

¹⁷⁵ RMNy 1257.

¹⁷⁶ Az egyébként termékeny verselő Tolnai Balog János 1602-től volt Sáros vármegye esperese. 1605-ben került Ungvárra lelkésznek, mely tisztségét 1617-ben hagyta el az ungi egyházmegye valamely másik

elhanyagolható, hogy a nem sokkal ungvári hivatala elhagyása után, 1618-ban elhalálozott Balog János volt az, aki megbízta Kecskeméti C.-t a *Felelet* megírásával. E munkájával pedig Kecskeméti C. János elsősorban azt akarta bizonyítani, hogy az ajánlás szavai szerint nehéz, sanyarú életkörülményei ellenére sincs szándékában elhagyni prédikátori állását; s még kevésbé a református vallást. Az őt ezzel megvádoló személyeket ugyan nem nevezi meg, de a merész hangú folytatásból azt megtudhatjuk, hogy „akar Vri, Nemes, akar Egyházi és közönséges emberek legyenek” is azok, ezen írással „szájok bé dugattassék”.¹⁷⁷ A vád visszautasítását megismétli, mikor egyik okát adja annak, hogy polemikus prédikációs kötetét miért pont Fintai Darholtz Ferencnek ajánlja: „...hogy sokaknak mind Egyházi, Nemes és közönséges embereknek felölem való iteleti meg táfoltassék, kik én felölem azt itiltek, hogy az sok proba, nyavalya, háboruság miat, hitöm vallásom mellől el állanék, és más religiot választanék magamnak avagy talám ugyan ugyis vólna az dolog, kit énnékem érnem, s-megis gondolnom ne adgyon az Vr Isten.”¹⁷⁸ Zoványi Jenő tesz említést arról, hogy Kecskeméti C.-t valóban meggyanúsították azzal, hogy nemcsak a katolikus, hanem még az *unitárius* vallás felé is hajlik. Vádlói között pedig nem kevésbé jelentős személyiség foglalt helyet, mint a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, Milotai Nyilas István. Milotai, mielőtt 1617 őszén Kecskeméti C. János elhagyta volna az ő püspöksége alá tartozó középszolnoki egyházmegyét a Tiszáninnen Egyházkerülethez tartozó ungvári hivatalért, zsinaton feltehetően írásban (reverzálisban, hitlevélben) is kötelezte a prédikátort, hogy nem lesz katolikussá vagy unitáriussá.¹⁷⁹ S miután Kecskeméti C. 1620 nyarán eltávozott Ungvárról is, a Tiszántúli Református Egyházkerület közzsínata, tartva esetleges visszatértétől, „1620. nov. 22-én Nagyváradon jónak látta azzal védekezni ellene, hogy »több gonosztett miatt kizárja az egész kerületből«. Ami azonban nem tudta meggátolni abban, hogy 1624-re Vásárosnaményba kerüljön, mint udvari papja Lónyai Zsigmondnak.”¹⁸⁰

hivataláért. 1618 elején halt meg. ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 644. Azt, hogy Kecskeméti C. váltotta Tolnai Balogot hivatalában Zoványi Jenő megemlíti egyik kisebb írásában. Annak pontosabb körülményeire azonban nem tér ki. ZOVÁNYI Jenő, „A sárosi ref. egyházmegyének egy ismeretlen esperese”, in ZOVÁNYI Jenő, *Kiseb dolgozatok a magyar protestantismus történetéből* (Sárospatak: Dani és Fischer, 1910), 116–119, 118.

¹⁷⁷ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, 104v.

¹⁷⁸ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, 104r.

¹⁷⁹ ZOVÁNYI Jenő, *A tiszántúli református egyházkerület története* (Debrecen: Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939), 28. A későbbi, 1627-es esetleges katolizálását tisztázta a szakirodalom. Mivel Miskolci Csujak István peregrinációs albuma szerint Kecskeméti C. János 1624-ben meghalt, így 1627-ben nem katolizálhatott. RMNy 1992.

¹⁸⁰ Uo.

Ezt az 1617–1620 közé eső, kifejezetten intenzív, az általa monstrumoknak hívott jezsuitákkal folytatott ungvári hitvitázói tevékenységet jól példázzák vizsgálni kívánt munkái: vagyis az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című polemikus prédikációi és a Pázmány Péter *Kalauzának* tizenharmadik könyvére adott *Felelete*, valamint William Perkins *Catholicvs reformatvs*ának magyar fordítása. Véleményem szerint ide köthető a Kecskeméti C. ungvári szolgálati ideje alatt, 1619-ben¹⁸¹ kiadott *Fides Iesv et Iesvitarvm* című jezsuitaellenes vitairat is, melynek a felsorolt kiadványaira gyakorolt többrétű hatásait a következőkben kívánom bemutatni. Mivel a Krisztus fogantatásáról 1617-ben, Ungváron elmondott és 1624-ben Debrecenben kiadott öt katekizáló conciója, tanító jellegű prédikációja nem mutatja jelét Kecskeméti C. János jezsuitaellenességének, ezért ezeket a kutatásomban mellőzöm.¹⁸²

¹⁸¹ RMNy 1171.

¹⁸² KECSKEMÉTI C. János, *Harom fű es nevezetes esztendős innepekre valo praedikatiok. Ugy-mint: Karacsonra, Husvetra es Pünköstre. Irattattanak, Kecskemeti Janos kallai praedikator által* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1615) – RMNy 1083 c. kiadvány 1624-es újrakiadásában találhatóak az ungvári prédikációk: KECSKEMÉTI C. János, *Harom fű es nevezetes, esztendős innepekre valo praedikatiok. Ugy-mint: Karacsonra, Husvetra es Pünköstre. Irattattanak Kecskemeti Janos kallai praedikator által. Adattatanak ez mellé... Iesus Christusnak fogantatasarol valo Praedikatiok, az szent Lukats Euangelista irasanak, Cap. I. ugyan azon author által, Vnguarat, Anno 1617* (Debrecen: Rheda Péter, 1624) RMNy 1299. Halotti prédikációkkal bővített újrakiadása: RMNy 1992.

2.1. Kecskeméti C. János ungvári jezsuitaellenes szövegegyüttese

Kecskeméti C. János vizsgálendő négy nyomtatványával kapcsolatos elsődleges feltevés, hogy azok az életművön belül egy zárt, határozott jezsuitaellenességet mutató szövegegyüttest képezhetnek. A feltételezett szövegegyüttes négy nyomtatványa közül három leírja az ungvári keletkezést. Bár Kecskeméti C. János az *Az papistak közöt es mi közöttük...* című polemikus prédikációs kötete csak Ungvárról való távozása után, 1622-ben jelent meg Bártfán, a kiadvány címlapján az 1619-es évszámot is feltüntették úgy, mint a prédikálás ungvári időpontját.¹⁸³ Az Antikrisztusról szólók még ennél is korábbiak, legalábbis az eléjük nyomtatott bevezető sorok szerint: „Az Szent Ianos mennyei latasrol irt könyvenek, tizenkettödik reszenek magyarazattya, praedikatiok szerént, az Anti-Christusrol. Vngvárat, Anno: 1618.”¹⁸⁴ Kecskeméti C. *Felelet* című vitairata, melyet Pázmány Péter első, 1613-as *Kalauz*-kiadásának tizenharmadik könyve ellen írt, úgyszintén 1618-as. Ezt Kecskeméti C. saját ajánlása tanúsítja, mely a nemzetes és vitézlő Göntzi Feier Istvánnak, jóakaró urának és sógorának szól, 1618. augusztus 20-ra keltezve.¹⁸⁵ Annak ellenére, hogy ezt a munkáját is csak 1622-ben adták ki nyomtatásban (ismételten Bártfán), kézírata ezek szerint már 1618-ban készen lehetett.¹⁸⁶ William Perkins *Catholicvs Reformatvs*-áról pedig a következőket olvashatjuk Kecskeméti C. János az *Az Antichristvsrol* alcímet viselő *Negyedik paredicatió*jának legvégén: „...minemü ellenvetésekkel oltalmaznak Papat nem lenni Antichristusnak, es nem Romát az Antichristus helyének, azokat az könyben, kit Catholicus Reformatusnak neveznek, mellyet en magyarra fordítottam meg találod reá való felelettel egyetembe...”¹⁸⁷ Mivel Kecskeméti C. polemikus prédikációs kötetének Antikrisztus-prédikációi 1618-as keltezésűek, joggal következtethetünk arra, hogy *Catholicvs Reformatvs*-fordítása, melyet ugyancsak késéssel, ezúttal Kassán 1620-ban adtak ki, 1618-ra legalább részlegesen elkészülhetett. Végül Kecskeméti C. János fennmaradó nyomtatványa, a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordítás sem marad ki a sorból, hisz azt meg épp ungvári éveit alatt, 1619-ben bocsátotta ki a bártfai Klöss-nyomda.¹⁸⁸

¹⁸³ „*Iratátanak és praedikáltátanak Vngvárat, Anno 1619.*” KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, címlap.

¹⁸⁴ Uo., O_{4v}.

¹⁸⁵ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, o(iijr).

¹⁸⁶ A nyomtatás feltehetően főként a költségek hiánya miatt nem valósult meg. HELTAI János, *Műfajok és művek...*, 119. A kor szokásainak megfelelően az ajánlást már csak az elkészült munka után írták a szerzők, fordítók. VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 259.

¹⁸⁷ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, S_{1v}.

¹⁸⁸ RMNy 1171.

Kecskeméti C. János ungvári iratait a keletkezés vagy kiadás időpontján túl egy fontosabb dolog, a kiadványok tematikája is egységbe foglalja. Mindegyik nyomtatvány a felekezeti hovatartozás, önmeghatározás szempontjából lényeges ún. *artikulust* tárgyal. A Willim Perkinstől fordított *Catholicvs reformatvs*, általánosan a katolikus tanítások ellenében, huszonkettőt fejt ki gondosan kidolgozott szempontrendszer mentén.¹⁸⁹ A *Fides Iesv et Iesvitarvm* mint kifejezetten jezsuitaellenes kiadvány pedig tizenhatot,¹⁹⁰ kizárólag csakis idézeteket ütköztetve a jezsuiták írásaiból, majd azokat megcáfolandó a *Bibliából* és egyházatyáktól. Kecskeméti C. János két önálló munkája közül a polemikus prédikációs kötete, ahogy arra a kiadvány címe külön felhívja a figyelmet (*Az papistak között es mi közöttünk, vetelkedesre vettetet, három fő articulusokról...*), három fő artikulusról, vagyis a két protestáns szakramentumról és az Antikrisztusról közvetít közérthető módon, a lehető legszélesebb kört megszólítva, alapvető tudnivalókat. A Pázmánynak szánt *Felelet* pedig már csak egyetlen egyet: a szentek segítségül hívásáról és hozzájuk való könyörgésről szólót kívánja vitairatként, a pázmányi *Kalauz*-fejezet szerkezetét követve megcáfolni.¹⁹¹

Kecskeméti C. János ezen munkái Heltai János szerint a „harmincéves háború kezdeti szakaszának hangulatából” táplálkoztak, melyek közül a legtöbb artikulust tárgyaló két fordítás európai vitákat is közvetített.¹⁹² A kiadványok egyik vitamódszertani törekvéseként – akárcsak Szegedi Dániel *Itinerarium Catholicuma* – Pázmány Péternek az „egy jezsuita” szerepébe való beszorítását jelöli meg: ennek köszönhetően az 1613-as *Kalauz* is végeredményben csak egy jezsuita írása, s nem pedig maga a katolikus álláspont. A Kecskeméti C. munkáit magába foglaló, a harmincéves háborúval kapcsolatos protestáns vitairatok három fő törekvéseként Heltai János a következőket sorolja fel: „1. Bekapcsolni a magyarországi vitákat az európai gondolatkörökbe. 2. Reagálni Pázmány műveire, rombolni a *Kalauz* hatását. 3. A jezsuitaellenesség hangoztatásával taktikailag hasonlóan osztani meg

¹⁸⁹ „I. Az szabad akaratrol; II. Az eredendő bünröl; III. Az idvessegnek bizonyos voltarol; IV. A megh igazulasrol; V. Az Erdemekről; VI. Az bünökért valo elég tételekröl; VII. Az Emberi találmányokrol; VIII. Az Fogadásrol; IX. Az képekröl; X. Az Christus testenek és vérenek az Vr vacsorajában valo iélen létéről; XI. Az Miseben valo áldozatrol; XII. Az Böytröl; XIII. Az Tökélletességnek állapattyarol; XIV. Az Szenteknek segitsegul hivasokrol; XV. Az Szenteknek esedezésekröl; XVI. Az el fedezettet vagy titkos hitröl; XVII. Az Purgatoriumrol; XVIII. Az Elsősegröl; XIX. Az szentsegeknek foganatos voltarol, vagy ereieröl; XX. Az megh igazito Hitröl; XXI. Az Poenitentiariol; XXII. Az Romai Anyaszentegyháznak vétkeiröl” KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs...*, (:):iv.

¹⁹⁰ „1. Az Szent Irasrol. 2. Az Bünröl. 3. Az Törvenyröl. 4. Az Evangeliomrol. 5. Az Szabad akaratrol. 6. Az Hitröl. 7. Az megh igazulasrol. 8. Az io cselekedetekről. 9. Az eleghtetelről. 10. Az szenteknek segitsegul valo hivasokrol. 11. Az Vr Vacsoariarol. 12. Az Emberi talalmanyokrol. 13. Az képekröl. 14. Az Nötelenesgröl es Hazassagrol. 15. Az Purgatoriumrol. 16. Az Anyaszent-egyhazrol.” KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm...*,)()(3r.

¹⁹¹ RMNy 1257.

¹⁹² HELTAI, *Műfajok és művek...*, 143.

a katolikus tábor, mint azt a katolikusok a református–evangélikus különbségek kiélezésével a protestáns táborral próbálják megtenni, vagyis elválasztani a jezsuitákat és a jezsuita álláspontot a katolikus hívektől, az igaz katolikusok hitétől.”¹⁹³

A Kecskeméti C.-életmű ungvári szakaszát értékelő fejezeteimben, az eddigieket szem előtt tartva, a négy kiadványt alapjaiban meghatározó teológiai jezsuitaellenes argumentálásra kívánok rámutatni. Ehhez a nyomtatványok szerkezetét és egymáshoz való viszonyát vizsgálom, majd a szempontomból lényeges jezsuitaellenes, valamint az *Az papistak között es mi közöttünk...* c. prédikációs kötet esetében az „igaz vallású keresztyénekből” álló hitközösséget megformálni kívánó prédikatori megszólalásait elemzem. Utóbbiak tehát jól láthatóan a „közösségi öndefiníciónak” és identitásnak a liturgikus szövegekben való szerveződése, alakulása felől közelítenek a textushoz.¹⁹⁴ Majd a jezsuitaellenes szövegegyüttest megképző jellegzetességek kapcsán egy-egy alfejezet erejéig kitérek a nyomtatványok közötti szövegátemelésekre, s végül az üdvözülést veszélyeztető jezsuita ténykedés apokaliptikus kontextusba helyezésére. Ez az apokaliptikus jezsuitaellenesség Kecskeméti C. János három nyomtatványának is, legalábbis azok előszavain keresztül, legfőbb gondolati kiindulópontját képezi.

2.1.1. Egy jezsuitaellenes iratfordítás: Fides Iesv et Iesvitarvm

Az RMNy Kecskeméti C. János nyomtatásban 1619-ben, Bártfán megjelenő *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordítását református vitairatként tartja számon. Bán Imre Apáczai-monográfiájára hivatkozva azt is kijelenti, hogy Kecskeméti C. ezen fordítása a 17. század „egyik legtöbbet forgatott polemikus irata” volt.¹⁹⁵

Kecskeméti C. *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordítása nyomtatásban tehát Bártfán jelent meg 1619-ben. Abban az évben, mikor a jezsuitáknak pár éves tartózkodás után már menekülniük is kellett Felső-Magyarországról Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, Rákóczi György és a cseh protestáns rendek szövetséges hadai elől.¹⁹⁶ Azonban a kiadvány magyar története és fordítástörténete majdnem tíz évvel korábban kezdődött: Kecskeméti C. János még tokaji második prédikátorsága idején, 1613-ban készítette a kéziratot, pontosan Pázmány Péter *Kalauzának* első pozsonyi kiadásával egy időben.¹⁹⁷ A fordításának alapját

¹⁹³ Uo.

¹⁹⁴ BITSKEY, „Felekezeti és identitástudat...”, 8.

¹⁹⁵ RMNy 1171.

¹⁹⁶ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?*..., 103.

¹⁹⁷ Az RMNy kitér Sándor István és Jan Čaplovič azon felvetésére, hogy esetleg létezhetett egy korábbi, 1613-as bártfai kiadás is. RMNy 1171.

képező latin nyelvű, 1610-es oppenheimi *Fides Iesv et Iesvitarvm* pedig magyar vonatkozású: a 17. században elsőként számon tartott újabb latin nyelvű edíció valószínűleg a Heidelbergben tanuló Pécseli Király Imrének és diáktársainak, Samarjai Jánosnak és Kanizsai Pálfi Jánosnak, továbbá a Makai Máté nagyszombati iskolamester felszólításának eleget tevő Szenci Molnár Albertnek a közreműködésével jelent meg.¹⁹⁸

Kecskeméti C. a „nemzetközi jezsuitaellenes polemikus irodalom egyik fő darabjának” számító *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordításával magyarul közvetített európai vitákat olvasóközönsége számára.¹⁹⁹ Az 1610-ben összeállított *Fides Iesv et Iesvitarvm* ugyanis egyszerre kívánt vitába szállni nemcsak a kölni jezsuiták által jegyzett 1560-as *Censura Coloniensisszel*, hanem egy korábban megjelent fontos irattal, a jezsuita Petrus Canisius katolikus kétéjával is.²⁰⁰ A korban rendkívüli népszerűségnek örvendő, eredetileg latin nyelvű *Fides Iesv et Iesvitarvm*-nak Vásárhelyi Judit a nemzetközi bibliográfiai szakirodalom alapján nem kevesebb mint *hat* jezsuitaellenes latin kiadását sorolja fel:²⁰¹ az elsőként Donatus Gotuisus Trivonensis álnéven publikált, Christlingenben kiadott 1573-ast; majd a Donatus Wisartus Trivonensis névalakkal szereplő 1578-as edíciót; aztán az állítólag La Rochelle-ben (de valószínűleg inkább Genfben), egy bizonyos Theophilus Regius által kiadott *Doctrinae Iesvitarvm* című,²⁰² több antijezsuita iratot magába foglaló 1580-as, 1584-es és 1589-es gyűjtemény részeként megjelent szövegváltozatot; s végül a 17. századból elsőként számon tartott, a magyar fordítás alapjául is szolgáló 1610-est, mely az oppenheimi nyomdász, Hyeronimus Galler műhelymunkája.²⁰³ E felsorolt kiadások között olyan

¹⁹⁸ VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 253–254.

¹⁹⁹ HELTAI, *Műfajok és művek...*, 143.

²⁰⁰ VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 258.

²⁰¹ Uo., 253–254.

²⁰² A fiktív kiadói nevet használó, valószínűleg *három* személyről és a kiadás valósnak vélt helyéről ld. Theodore G. VAN RAALTE, „»Noster Theophilus«: The Fictitious »Printer« Whose Anti-Jesuit Volumes Issued from Various Presses in Geneva between 1580 and 1589”, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 3 (2012): 569–591.

²⁰³ A kiadások címei időrendi sorrendben a következők: *Fides Iesv et Iesvitarvm. Hoc est. Collatio doctrinae domini et salvatoris nostri Iesv, cum doctrina Iesuitarum [...] Ivramentvm Pii Papae IIII continens capita Pontificae Religionis [...] per Donatum Gotuisum Triuonensem, [...] Cum Praefatione D. Iohannis Marbachij...* (1573) – továbbiakban *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1573); *Fides Iesv et Iesvitarvm. Hoc est, collatio doctrinae domini nostri Iesv, cum doctrina Iesuitarum [...] Ivramentvm papisticvm, continens capita Pontificae Religionis, [...] per Donatum VVisartum Triuonensem. Cum Praefatione D. Iohannis Marbachij...* (1578) – továbbiakban *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1578); „*Fides Iesv et Iesvitarvm, hoc est, antitheton sev collatio doctrinae Iesu cum doctrina Iesuitarum papisticorum [...] collecta per Donatvm Gotvisvm Triuonensem...*”, in *Doctrinae Iesvitarvm praecipva capita [...] solidis rationibus testimoniisque sacrarum Scripturarum & Doctorum veteris Ecclesiae confutata* (La Rochelle: Teophilus Regius, 1580), 198–465 – továbbiakban „*Fides Iesv et Iesvitarvm...*” (1580); „*Fides Iesv et Iesvitarvm, hoc est, antitheton sev collatio doctrinae Iesu cum doctrina Iesuitarum papisticorum [...] collecta per Donatvm Gotvisvm Triuonensem...*”, in *Doctrinae Iesvitarvm praecipva capita [...] solidis rationibus testimoniisque sacrarum Scripturarum & Doctorum veteris Ecclesiae confutata* (La Rochelle: Teophilus Regius, 1584), 209–502 – továbbiakban „*Fides*

eltérések figyelhetők meg, melyek nagyban befolyásolhatták a Kecskeméti C. János által készített magyar fordítás forrását képező 1610-es nyomtatvány felépítését, végleges formáját. A kiadógárdájában magyar tagokat is számon tartó, oppenheimeri *Fides Iesv et Iesvitarvm* változtatásait a korábbi kiadványokat felhasználva feltételezésem szerint oly módon hajtották végre, hogy a kész munka még inkább megfelelhessen a magyar területek református konfesszionalizációját kísérő viták aktuális igényeinek. A következőkben ezért főként az 1610-es latin kiadvány szerkezeti változtatásait, alakulását vizsgálom, majd többek között a szöveg egyik, kifejezetten a református felekezeti önmeghatározást jelző tartalmi „áthangolását” is bemutatom.

Az elsőnek tekinthető christlingeni 1573-as, mindeddig eldöntetlen szerzőségű latin *Fides Iesv et Iesvitarvm*-hoz a strasbourgi lutheránus teológiai professzor, Johann Marbach írt *Praefatiót*.²⁰⁴ Ebben élesen támadja az apostoli successiót és a pápa írásmagyarázó hatalmát. Az ezt követő főszöveg, akárcsak későbbi kiadásai, caputokban szembesíti a jezsuiták hamisnak ítélt és Jézus igaz tanításait: a páterekét egyik saját kiadványukból, az ún. *Censvra Coloniensis*-ből idézi, az ezzel szemben álló jézusi igaz tanítást pedig prófétákat, evangélistákat, apostolokat, azaz bibliai szöveghelyeket és egyházatyákat citálva igazolja. A művet IV. Pius esküformulájának a címlapon is feltüntetett cáfolata zárja: a tizenhét pontból álló szöveg a főszöveghez hasonlóan ellenpontosító szerkezetű. Az összesen tehát hat latin nyelvű *Fides Iesv et Iesvitarvm*-kiadásról, azok eltéréseiről előljáróban a következő megállapítások tehetők: az 1573-ason és 1578-ason szerzőként feltüntetett név ugyan nem egyezik, de a két nyomtatvány szerkezete változatlan. Az 1580-as, 1584-es és 1589-es *Doctrinae Iesvitarvm* című gyűjteményben kiadott *Fides Iesv et Iesvitarvm* szerkezete viszont több ponton eltér az előbbi kiadásoktól. Ezeknek nincs a lutheránus Johann Marbachtól származó előszavuk, mutatótábláik szerint pedig a főszövegeik már nem

Iesv et Iesvitarvm...” (1584); „Fides Iesv et Iesvitarvm, hoc est, antitheton sev collatio doctrinae Iesu cum doctrina Iesuitarum papisticorum [...] collecta per Donatvm Gotvisvm Triuonensem...”, in *Doctrinae Iesvitarvm praecipva capita [...] solidis rationibus testimoniisque sacrarum Scripturarum & Doctorum veteris Ecclesiae confutata* (La Rochelle: Teophilus Regius, 1589), 239–557 – továbbiakban „Fides Iesv et Iesvitarvm...” (1589); *Fides Iesv et Iesvitarvm*... (1610).

²⁰⁴ Vásárhelyi Judit a szerzőséggel kapcsolatban két személy nevét említi: Johann Fischartét és Johannes Piscatorét (Johann Fischerét), akik közül az elsőt tartja valószínű szerzőnek. Arra azonban figyelmeztet, hogy a Fischarté jellemző *gúny* e munkából hiányzik. VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 256–258; Ursula Paintner újabb kutatásai Johann Fischert, azaz Johannes Piscatoré nevére vezeti. A német kutató azzal indokolja álláspontját, hogy a *Fides Iesv et Iesvitarvm* kizárólagosan teológiai jellegű argumentációja inkább Piscator vitatechnikájára jellemző és nem Fischartéra, aki teológiai argumentálását jellemzően irodalmi ékítményekkel és gúnnal is társítja. PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”..., 163, ld. a megadott lapszám 216. sz. lábjegyzetét is.

tizenhatsz, hanem csupán *tizenhat* caputból állnak.²⁰⁵ Továbbá nem tartalmazzák az 1573-as és 1578-as kiadásoknak még a címlapon is feltüntetett szövegét, IV. Pius esküformulájának cáfolatát sem.²⁰⁶ A *Doctrinae Iesvitarvm* című jezsuitaellenes gyűjteményben a *Fides Iesv et Iesvitarvm* szövegváltozatának álnév mögé rejtőző szerzője, akárcsak az első, 1573-as *Fides Iesv et Iesvitarvm*on, Donatus Gotuisus Trivonensis.²⁰⁷ Az 1573-as és 1578-as kiadásokban a jezsuiták tudományát a *Fides Iesv et Iesvitarvm* összeállítója csak és kizárólag az ún. *Censvra Coloniensis*ből veszi. A magyar fordítás alapjául szolgáló 1610-es kiadványban a cenzúra mellett viszont a jezsuita Petrus Canisius valamely latin nyelvű katekizmusa is hivatkozásként szerepel.²⁰⁸ Ráadásul a jezsuiták tudományát cáfoló Jézus tudományát nem kizárólag bibliai locusok és egyházatyáktól vett idézetek füzére alkotja, mint az 1573-as és 1578-as edíciók esetében, hanem azt megelőzően tartalmaz egy *betoldást* is: egy, a Jézus Társasága éppen adott hamis *tézisét* többé-kevésbé szó szerint tagadni szándékozó igaz, jézusi *antitézist*. Szemléltetés céljából álljon itt a Szentírásról szóló, I. caputból származó V. számú tézis-antitézis pár: „V. IESVITAE *Lectio S. Scripturae non tantum non est vtilis, sed multis moda pernicioza Ecclesiae*. In Censura Coloniensi f. 21. Et in opere Catechistico Canisii, f. 301. V. IESVS *Lectio S. Scripturae vtilis & prorsus necessaria est omnibus Ecclesiae Dei membris*.”²⁰⁹ Az 1573-as és 1578-as kiadások bibliai idézetei tehát az 1610-es kiadványban csak a jezsuiták caputokban tárgyalt téziseit cáfoló, betoldott antitézisek után következnek az evangélisták, próféták és apostolok bizonyosságaiként. Végül ezt az új elemmel bővített argumentálást zárja le az egyházatyáktól vett idézetek sorozata. Ez a szerkesztés, valamint a *Censvra Coloniensis* mellett már a canisiusi katekizmusra való hivatkozás a *Doctrinae Iesvitarvm* című gyűjteményben kiadott

²⁰⁵ Hiányoznak: a *De Poenitentia* és a *De Magistratu* c. caputok. „Fides Iesv et Iesvitarvm...” (1580), *7v; „Fides Iesv et Iesvitarvm...” (1584), *6r; „Fides Iesv et Iesvitarvm...” (1589), ¶6v.

²⁰⁶ Uo.; Uo.; Uo.

²⁰⁷ Vö. VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 253.

²⁰⁸ Katolikus részről elsőként a Canisius által 1554-ben I. Ferdinánd királynak (1556-tól német-római császár) átadott, majd 1555-ben megjelent *nagy kátéja*, a *Symma Doctrinae Christianae* reagált a német nyelvterületeken széles körben alkalmazott lutheri kátéra. Az 1556 és 1557 között összeállított *Catechismus minimusa* után készült el azonban az a verzió, mely rengeteg kiadást és fordítást ért meg. Ez pedig terjedeleme tekintetében a kettő között elhelyezkedő 1558-as *Catechismus parvus* vagy *minor*, mely Németországban katolikus „kiskatekizmusként” a legjelentősebb választ adta Luther Márton 1529-es *Kiskátéjára*. John W. O’MALLEY, *Az első jezsuiták*, ford. TÖRÖK Péter (Budapest: Szent István Társulat, 2006), 143–144. A canisiusi kátéról, magyarországi történetéről bővebben: SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez, Tanulmányok 36 (Budapest: Pray Rendtörténeti Munkaközösség, 1944). Csupán szemléltetésképpen: Canisius három katekizmusának kiadásainak és fordításainak száma haláláig legalább 347. Hilmar M. PABEL, „Peter Canisius and the Protestants: A Model of Ecumenical Dialogue?”, *Journal of Jesuit Studies*, 1 (2014): 373–399, 383.

²⁰⁹ *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1610), 32–33.

Fides Iesv et Iesvitarvm-szövegvariáns jellemző vonása. Az 1610-es kiadásban a caputok száma szintén tizenhat (a gyűjteményes kiadásban szereplő szövegvariánssal megegyező módon a penitenciáról és magisztrátusról szólók hiányoznak), melyeket számozatlan tizenhetedikként követ a piusi esküformula cáfolata.²¹⁰ Azonban a *Doctrinae Iesvitarvm*ban közölt *Fides Iesv et Iesvitarum*ban egyáltalán nem szerepel IV. Pius esküformulájának cáfolata, ahogy Johann Marbach *Praefatiója* sem. Az 1610-es oppenheimi kiadás minden bizonnyal kálvinista kiadógárdája – az 1573-as és 1578-ashoz hasonlóan – azonban közli a lutheránus Marbach *Praefatióját* is, igaz, nevének teljes elhallgatásával.²¹¹ S bár az 1610-es kiadvány főszövegének szerkezeti felépítése a *Doctrinae Iesvitarvm*ban közölt verzióval egyezik, az előszó és IV. Pius esküformulájának átemelése valószínűleg a korábbi 1573-as, vagy az egyedül az 1578-as kiadáson felbukkanó Donatus Wisartus Trivonensis névalak használata okán inkább az 1578-asból származhat (az 1610-es, oppenheimi kiadvány szerkezeti alakulását az 1. melléklet mutatja be).

Arról már volt szó, hogy az 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* főszövege nemcsak a kölni jezsuiták *Censvra Coloniensis*ének, hanem Canisius kátéjának hamisnak tartott állításait is a krisztusi igaz tudománnyal cáfolja. Azonban az eredeti 1573-as és az 1578-as, megegyező kiadásokban ez utóbbi szándéknak még nyoma sincs, hiszen ezek a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-kiadások még kizárólag a kölni jezsuiták *Censvra Coloniensis*ét, vagyis *Censvra et docta explicatióját* kívánták támadni, azzal kívántak vitába szállni.²¹² Akárcsak az 1560-ban, Kölnben megjelent *Censvra Coloniensis*, mely a lutheránus Johannes Monheim úgyszintén 1560-ban kiadott kátéjával, a *Catechismvs: In qvo Christianae Religionis Elementa syncerè simpliciterq(ue) explicantur*al polemizált. Ehhez a vitához protestáns részről szervesen kapcsolódott még egy 1562-es mű: Martin Chemnitz *Theologiae Iesvitarvm* című irata.²¹³ Ezek a káték körül kialakult viták nem szokatlan esetek a reformáció korában, mivel a hitvallások és a hitvallásként értelmezhető katekizmusok a

²¹⁰ A caputok címei: „1. De S. Scriptura; 2. De Peccato; 3. De Lege; 4. De Euangelio; 5. De Libero Arbitrio; 6. De Fide; 7. De Iustificatione; 8. De Bonis Operibus; 9. De Satisfactione; 10. De Inuocatione Sanctorum; 11. De Coena Domini; 12. De Traditionibus; 13. De Imaginibus; 14. De Coelibatu & Matrimonio; 15. De Purgatorio; 16. De Ecclesia”; majd ezeket követi a piusi esküformula: „De Iuramento Pii Papae IIII. cum Refutatione eiusdem, quo omnes Academiae Papisticae obligantur, et iam illae in nouis Insulis, si quae ibi apud Canibales sunt.” Uo., .)()(2v.

²¹¹ VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 254.

²¹² A *Fides Iesv et Iesvitarvm*ból német kivonat is készült *Iesviter Spiegel* címen. Ebben kizárólag bibliai citátumok cáfolják a jezsuiták tudományát. PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”..., 164–166.

²¹³ Martin Chemnitz művéből német fordítás is készült Johann Zanger által. Uo., 164.

hitvitázás kiindulópontjaiként is funkcionáltak.²¹⁴ Így érthető, hogy Petrus Canisius *Svmma Doctrinae Christianae* című nagy kátéját rögtön bécsi megjelenésekor, 1555-ben támadás érte. Ráadásul a két „hadjárat” közül az egyik a német nyelvterületek legelső jezsuitaellenes írásaként számon tartott nyomtatvány, Johannes Wigand 1556-os *Verlegung aus Gottes wordt des Catechismi der Jhesuitene* volt.²¹⁵ Wigand *Verlegungja* előtt Canisius *Svmma Doctrinae Christianae*-jét 1555-ben az ismeretlen szerzőtől latinul megjelenő, s címlapja szerint a bécsi Stephansdom ajtajára kiszegezett *Dialogvs contra impia Petri Canysii Dogmata* célozta meg. Alapvető különbség azonban a támadó jellegű két protestáns mű között, hogy míg a *Dialogvs*ban személyek – Christophilos és Canysiophilos – párbeszéde közvetíti a szembenálló teológiai nézeteket, addig Johannes Wigand a konfesszionális ütközetre képes tanultabb réteget megszólító traktátusában már teológiai argumentumokat mér egymáshoz.²¹⁶ Wigand műve, bár a korábbi szakirodalom mindenekelőtt gúnyiratként kezelte, Ursula Paintner állítása szerint korántsem az: minden helyenkénti gúnyos hangvétele ellenére a mű nagyobb része egyfajta „kontroverzkatéizmusként” kíván vitát folytatni Canisius nagy kátéjával, a *Svmma Doctrinae Christianae*-val.²¹⁷ A *Verlegung* beleilleszkedik egy olyan tendenciába, amiben a cselekményes *Reformationsdialog*²¹⁸ fokozatosan háttérbe szorul, majd helyét a sokkal kevésbé szcenírozott, nehezebben befogadható, de még mindig a dialógusformát követő *kontroverstheologisches Traktat* váltja fel. Azt, hogy e kevésbé vonzó forma miért vehette át a vezető szerepet, Paintner a következőkkel magyarázza: az antijezsuita kiadványok fő célközönsége elsősorban a döntéshozó réteg, melynek megszólítása szorosan összefügg a jezsuiták tevékenységével. Céljuk pedig, hogy síkra szálljanak a Jézus Társasága ellen komolyabb teológiai argumentálással is. Johannes Wigand *Verlegung aus Gottes wordtjának* komolyabb teológiai

²¹⁴ PABEL, „Peter Canisius and...”, 382. Arról, hogy a káték a felekezeti harc eszközei ld. HELTAI János, „Irénikus eszmék és vonások Pécsi Király Imre műveiben.”, in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Memoria Saeculorum Hungariae 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 209–230, 226.

²¹⁵ PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”..., 147.

²¹⁶ Uo., 147–148.

²¹⁷ Mivel a következőkben Ursula Paintner egy hosszabb gondolatmenetének összefoglaló ismertetését szeretném elvégezni, a pontos oldalszámi hivatkozástól eltekintek.

²¹⁸ Pázmány Péter *Öt szép levelének* 1609-es kiadását vizsgálva Balázs Mihály az alaphelyzetet „a németországi reformáció korai időszakában” nagy népszerűségnek örvendő, „valamelyest nálunk is otthonra talált szituáció kifordításának” tartja, ahol ezúttal az „egyszerű katolikus lesz okos, felkészült, erkölcsös és szelíd”. BALÁZS Mihály, „Az *Öt szép levél* 1609-ben”, in BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkból*, Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8, 193–216 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 214–215. Ez az ún. *Reformationsdialog* alaphelyzete, melynek történetéről, variánsairól, fejlődéséről szintén az ő tollából született gazdag, nemzetközi példaanyagú dolgozat a *Nagyvárad dialógus*hoz kapcsolódóan. BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Humanizmus és Reformáció 25 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 115–196. A *Nagyvárad dialógus* egyik bővebb, töredékben fennmaradt szövegközlését ld. ugyanitt: 201–209.

argumentációja tehát azt sejteti, hogy a megszólítottak köre nem lehet akkora sugarú, mint a reformáció korai szakaszát jellemző, populárisabb Reformationsdialogé. Johannes Wigand *Verlegung*jában nincs túlzott kontraszt katolikus és protestáns nézetek között; az agresszív megnyilvánulások ellenére Wigand kompromisszumokra is képes a jezsuita Petrus Canisius-szal szemben, s e gesztusok tompítják a vita életét. Egyéb jezsuitaellenes kontroverzteológiai traktátusok ennél tovább menve az argumentálást csupán idézetekre minimalizálják: egyik oldalon a jezsuitáktól vett citátumokat, másikon bibliaiakat vonultatva fel. S bár a protestáns nézet pozitív bemutatásának tekintetében ezek a szövegek elmaradnak pl. Johannes Wigand *Verlegung*ja mögött, tézis-antitézisekből építkező világos struktúrájukból adódóan mégis sokkal jelentősebb polemikus hatást képesek kifejezni. E struktúra pedig különösen az 1573-ban elsőként megjelent *Fides Iesv et Iesvitarvm* esetében szembetűnő.²¹⁹

2.1.1.1. A magyar fordítás 1610-es latin forrása a konfesszionalizáció szolgálatában

A kutatás számára régóta ismert Makai Máté nagyszombati iskolamester 1610. évi februári levele, melyben arra kérte a külföldön tartózkodó Szenci Molnár Albertet, hogy röpiratokkal segítse itthon zajló polémiáikat. Makai elküldte az „akkorában elhíresedett gunyiratot a jesuiták ellen”, a *Fides Iesv et Iesvitarvm*ot is abból a célból, hogy annak külföldön sokszorosított kész példányaait ő itthon, „Nagyszombatban osztogathassa”.²²⁰ A latin nyelvű *Fides Iesv et Iesvitarvm* Magyarországon fellelhető valamely példányának a Heidelbergben tanuló Pécseli Király Imrére, Samarjai Jánosra és Kanizsai Pálfi Jánosra bízott latin újrakiadása azért volt hazai területeken rendkívül fontos, mert „*eszközt*” láttak benne. Mégpedig olyan eszközt, melynek segítségével „sikeresen védekezhettek a lelkipásztorok, sőt a közepesen képzettek is a pápisták zaklatásai ellen”. 1611-ben Rátkai György nagyszombati lelkész aztán a magyarra fordítását is kérte Szenci Molnártól, mely akkor nem valósult meg.²²¹ Ipolyi Arnold a *Fides Iesv et Iesvitarvm* kiküldésének körülményeivel kapcsolatban úgy említi meg az egészen 1608-ig Komjáton szolgáló kálvinista prédikátort, Veresmarti Mihályt,²²² mint aki ellen saját hittársai részéről szükséges a polemikus fellépés.²²³ Veresmarti a katolikus hitre térése előtti polémiáit ugyanis David Pareus magyar tanítványaival, azaz „főként Pécseli Király Imrével, Kanizsai Pálfi Jánossal

²¹⁹ PAINTNER, „*Des Papsts neue Creatur*”..., 146–162.

²²⁰ IPOLYI, *Veresmarti Mihály*..., 395–396.

²²¹ VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes..”, 253.

²²² ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns*..., 685.

²²³ IPOLYI, *Veresmarti Mihály*..., 395–396.

és Sári Orvos Mihállyal folytatta. 1609-ben az éppen Heidelbergbe utazó Pécseli és Kanizsai s akkori útjukban harmadik társuk, Samarjai János vitték magukkal Pfalzba Veresmarti írásba foglalt vallásbeli kételyeit, hogy azokra Pareustól kérjenek választ. Megalapozottan lehet feltételezni, hogy ezt a választ Pareus meg is adta Ujfalvi Katona Imre általa sajtó alá rendezett művének, *Tractatus de patrum, conciliorum, traditionum auctoritate* (Frankfurt, 1611) Alvinczi Péterhez intézett előszavában.²²⁴ Az előszó nagyobb részében Pareus Roberto Bellarminónak azt az eljárását támadja, ahogy a jezsuita az egyházatyák, a tradíciók és a zsinatok tekintélyén alapuló érveit használja műveiben. David Pareus mindezzel a saját álláspontját állította szembe.²²⁵ Pareus továbbá azt is kiemelte, hogy az iméntiek tekintélyén nyugvó bellarminói érveknek bizonyító ereje mennyire másodlagos a *Bibliához* képest.²²⁶

Veresmarti Mihály gondosan előkészített, már 1604 és 1605 között fontolgatott konverziója nyilvánosan 1609–1610 tájékán zajlott. Ebben a katolikus hitre térésben döntő szerep jutott Forgách Ferenc esztergomi érseknek, valamint egy kiváló tehetségű jezsuitának, Pázmány Péternek,²²⁷ aki 1607 nyaratól huzamosan Forgách szolgálatában állt.²²⁸ Asztalos András, az 1600-as évek első évtizedében formálódó nagyszombati kálvinista közösség védőbástyája és hivatalos viselő gazdag polgáraként annak egyik legjelentősebb anyagi támogatója,²²⁹ erről a készülő áttérésről be is számolt Szenci Molnár Albertnek 1610. február 20-án kelt levelében.²³⁰

Ebből a két, egymással bizonyosan összefüggő eseményből annyi kiolvasható, hogy az 1610-es latin nyelvű *Fides Iesv et Iesvitarvm* elsősorban Nagyszombatnak köszönhette megszületését. Csöppet sem elhanyagolható továbbá, hogy Kecskeméti C. János pont a *Kalauz* megjelenésének évében, 1613-ban készítette el ennek a kálvinista kiadógárdájában magyar tagokat is számon tartó, 1610-es latin *Fides Iesv et Iesvitarvm*nak magyar

²²⁴ HELTAI, „A nyomtatott vallási...”, 135–136.

²²⁵ HELTAI János, „Davis Pareus magyar kapcsolatai”, in *Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 23, 13–76 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1989), 40.

²²⁶ HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 84.

²²⁷ JANKOVICS József, „Vörösmarti Mihály és megtérése históriája”. In VERESMARTI Mihály, *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, ford. GERÉBY György, 269–283 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1992), 273–276.

²²⁸ TUSOR Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Collectanea Vaticana Hungariae 13 (Budapest–Róma: Gondolat Kiadó–MTA-PPKE ‘Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2016), 15.

²²⁹ IPOLYI, *Veresmarti Mihály...*, 354–355; Asztalos András és a nagyszombati polgári kör további tagjainak szerepéről ld. HELTAI János, „Egy művelődéstörténeti polgári kör a XVII. század elején”, *Magyar Könyvszemle*, 2 (1982): 113–126.

²³⁰ SZENCZI MOLNÁR, *Naplója...*, 339.

kéziratát.²³¹ Mégpedig három évvel azelőtt, hogy a reformátusok konfesszionális önmeghatározása, a *Második Helvét Hitvallás* első magyar fordítása egyáltalán megjelent volna: Szenci Csene Péter a *Kalauz* kibocsátása, az ellenreformáció szellemi előretörése ellenében adatta ki a hitvallás fordítását 1616-ban.²³² Így a katolikus kontroverzteológiai arzenált jelentő *Kalauz* megjelenése is nagymértékben hathatott az addig a végleges szakadást nem szükségszerűen tudatosító felekezetek önmeghatározására.

Veresmarti Mihály, az állítólag lelke megmentéséért zsinatokat sürgető, hittársainak vádaskodó leveleket küldözgető kálvinista prédikátor iménti,²³³ nagy vonalakban ismertetett nagyszombati konverziója csak egyetlen epizódja a jezsuiták azon sikeres missziós tevékenységének, mely az 1600-as évek első évtizedeiben indult. Ez elleni fellépésként is értékelhető az az élénk levelezés nyomán megszülető új, 1610-es oppenheimi *Fides Iesv et Iesvitarvm*-kiadás, mely a lelkipászoroknak és közepesen képzeteknek nyújthatott hatékony segítséget a pápistákkal, s persze az egyre sikerebb térítéseket végző jezsuitákkal folytatott polémiák alkalmával.

A *Fides Iesv et Iesvitarvm* latin kiadásainak együttes szerkezeti vizsgálatából levonható az a végkövetkeztetés, hogy a kiadásért felelős személyek minden bizonnyal több nyomtatványt felhasználva hozták létre a magyar fordítás alapját képező 1610-es, oppenheimi *Fides Iesv et Iesvitarvm*ot. Feltételezésem, hogy ezt az 1610-es szövegváltozatot egy olyan közösség igényei szerint állíthatták össze, mely a felekezeti önmeghatározását az eddigieknél határozottabban kívánta kinyilvánítani. A következőkben tehát olyan, kizárólag ebben az 1610-es szövegben tapasztalható változtatásokra és azok jelentőségére szeretnék egyenként rávilágítani, melyek alátámaszthatják ezt a hipotézisemet.

Johann Marbach *Praefatio*ja részletesen foglalkozik az apostoli egyház folytonosságának kérdésével, valamint a pápa írásmagyarázó hatalmával. Munkájának célja a római álláspont aprólékos ismertetése, valamint alapos megcáfolása és a protestáns álláspont kifejtése. Magyar területeken katolikus részről a 17. században az ordinaria successio kérdéskörét Pázmány 1603-as *Feleletével*, majd a protestánsokat jelentős kihívás elé állító *Kalauz*ával még szélesebb körben tematizálta. Megjegyzendő, hogy Szegedi Dániel 1616-os, névtelenül kiadott *Itinerariuma*,²³⁴ melyet korábban Kecskeméti C. Jánoshoz is

²³¹ RMNy 1171.

²³² HELTAI, *Műfajok és művek...*, 188.

²³³ JANKOVICS, „Vörösmarti Mihály és...”, 275.

²³⁴ HELTAI János, „Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról (Az *Itinerarium Catholicum* valódi szerzője)”, in *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. BESSENYEI

kötött a kutatás,²³⁵ szintén kiemelt fontosságot tulajdonított a kérdésnek. Ezt továbbá Kecskeméti C. János egy, a *Fides Iesv et Iesvitarvm*hoz hasonlóan a harmincéves háború kezdeti szakaszához kötődő és az európai viták felé nyitó másik fordítása,²³⁶ William Perkins *Catholicvs reformatvs*a megint csak tárgyalja. A *Catholicvs reformatvs* főszövegének huszunkét „czikkele” után következik a kiadvány címlapján is feltüntetett rövid intés „minden Romai vallason levőkhez”. Mondandóját Perkins pedig itt rögtön a „közönsegesnek, regiségnek, successionak, egy mas utan valo következesnek” pápista, római katolikus vallásra hitegető szerepének szenteli.²³⁷

A *Praefatiót* követően, az 1580 és 1589 között kiadott *Doctrinae Iesvitarvm* című gyűjteményből származó *Fides Iesv et Iesvitarvm* valószínűsíthető felhasználásával, az 1610-es kiadvány cáfolja Canisius valamely kátéját. Arra a kérdésre, hogy ez miért lehetett fontos a kiadók számára – tehát miért pont azt a főszöveget tartották meg, melyben megtalálható Canisius is hivatkozásként –, a Canisius-katekizmus magyarországi kiadástörténete adhat választ. Alfonso Carillo provinciálishoz írt 1602-es levelében Aquaviva generális a magyarországi jezsuitákat „spirituális könyvek” fordítására bátorította, melynek eredményeképp kiadták a Vásárhelyi Gergelytől származó Canisius katekizmus-fordítást is.²³⁸ A mind a *nyolc* magyarországi katolikus kátékiadásban szereplő *Catechismus parvust* Telegdi Miklós szinte már keletkezésével (1558) egy időben lefordította, melyet 1562-ben nyomtattak ki Bécsben. Fordításának a 16. századból még további három kiadása ismert. Vásárhelyi Gergely újabb fordítást készített 1599-ben, mely Kolozsvárott a Heltai-nyomdában jelent meg. 1604-ben, 1615-ben és 1617-ben Bécsben ismét kinyomtatták katolikus lelkészi kézikönyv részeként.²³⁹ Tehát 1617-ig magyar nyelven nyolcszor adták ki Canisius nemzetközi terepen is rendkívül népszerű *Catechismus parvus*át. Láthattuk, hogy Vásárhelyi Gergely munkáját Telegdi Miklóssé jó harminc évvel megelőzte. 1560. december 10-én I. Ferdinánd ugyanis rendeletben kötelezően írta elő a katekizmus oktatását a birodalomban, s ugyanebben az évben a nagyszombati zsinat határozata is, bár a szerző

József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor és PÁLFI Ágnes (Miskolc: ME BTK Összehasonlító Irodalomtörténeti és Művészettörténeti Tanszék, 2001), 236–241.

²³⁵ HELTAI János, „Ki az *Itinerarium Catholicum* szerzője?”, *Studia Litteraria*, 28 (1991): 49–60, 56–57.

²³⁶ HELTAI, *Műfajok és művek...*, 143.

²³⁷ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs...*, 415v.

²³⁸ A további művek: Vásárhelyi Gergely 1622-es és Pázmány 1624-es Kempis-fordítása, Veresmarti Mihály Lessius-fordítása (1611 és 1612), valamint az először 1626-ban megjelenő Káldi György-féle bibliafordítás. HARGITTAY Emil, „A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6 (1999): 661–665, 661.

²³⁹ HELTAI, *Műfajok és művek...*, 202.

nevének elhallgatásával, „ajánlotta a katekizmust”. Így tehát Telegdi 1562-es bécsi kiadása elsősorban a zsinati határozatoknak és a császári igénynek kívánt megfelelni.²⁴⁰ Úgy gondolom, hogy Canisius nemzetközi viszonylatban igencsak népszerű kátéjának sorozatos magyar edíciója nyomán az 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* kiadók bizonyosan tisztában voltak hazai hitoktatói, konfesszionalizációs szerepével. Ezért tulajdoníthattak nagy jelentőséget annak a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-kiadásnak, mely szisztematikusan és világosan, tézis-antitézisekben cáfolta a talán kevésbé ismert *Censvra Coloniensis* mellett Canisius alapvető hittételeinek eredeti kontextusukból kiemelt, hamisnak vélt állításait is.

Az 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* valószínűleg kálvinista kiadógárdája a *Praefatio* lutheránus szerzőjének, Johann Marbachnak a nevét nem közölte.²⁴¹ Marbach nevének elhallgatása valószínűleg a nyomtatvány eredetileg lutheránus jellegét igyekezett elfedni. Erre az 1610-es kiadás egy további fontos változtatása is bizonyítékot szolgáltathat. A változtatás IV. Pius esküformulájában található, mely, mint azt fentebb tárgyaltam, az 1578-as kiadásokból kerülhetett az 1610-es oppenheimibe. Az „áthangolás” azonban egy rendkívül fontos és érzékeny témát érint: az ún. *transzszubsztanciáció* katolikus tanítását, azaz a kenyér és bor *teljes átlényegülését* Krisztus valóságos testévé és vérévé. Mielőtt ismertetem az 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* álláspontját erről a felekezeti önmeghatározás szempontjából lényeges kérdésről, mindenképpen szükségesnek tartom, hogy előbb ennek a határozott véleményfogalásnak helyet adó esküformulának legalább a vázlatos ismertetését elvégezzem.

Az esküformula szövegét a katolikus megújulás érdekében és annak szellemében megtartott trienti zsinat határozatai alapján állították össze. A trienti zsinat két utolsó ülésén kinyilvánította igényét egy minden egyházi tanító és méltóság számára kötelező érvényű hitvallásra. Ezt egy bíborosokból álló testület 1564-ben készítette el IV. Pius utasítására.²⁴² Az irat azért rendkívül jelentős, mert katolikus részről ellenpárja kíván lenni az 1530-as *Ágostai Hitvallásnak* és az 1563-as *Heidelbergi Káténak*.²⁴³ Pius esküformulája, a *Forma professionis orthodoxae fidei* a niceai hitvallás szövegével (*Hiszekegy*) kezdődik,²⁴⁴ majd precíz összefoglalását adja a trienti zsinat tanításainak. Ehhez társulnak még azon

²⁴⁰ RMNy 173.

²⁴¹ VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 254.

²⁴² Philip SCHAFF, *The Creeds of Christendom, with a History and Critical Notes*, 1 (New York–London: Harper&Brothers Publishers, 1877), 96.

²⁴³ Harm KLUETING, „Tridentinischer Katholizismus – Katholizismus nach dem Konzil von Trient”, *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, 103 (2009): 13–26, 17.

²⁴⁴ Az eskü latin nyelvű szövegét ld. pl. Laerzio CHERUBINI, *Bvllarivm sive nova collectio Plurimarum Constitutionum Apostolicarum Diuersorum Romanorum Pontificum...*, 2 (Roma, 1617), 129–130.

kiegészítések és kijelentések, miszerint a római egyház minden másik egyháznak anyja, továbbá egy, a pápának, Krisztus vikáriusának tett engedelmességi eskü. Az esküszöveg E/1-ben hangzik el, melyet 1564. november 13-án az *Iniunctum nobis...* kezdetű, majd 1564. december 9-én az *In sacrosancta beati Petri...* kezdetű bullákban tettek kötelezővé a katolikus egyház összes papja és a szemináriumok, kollégiumok, egyetemek tanárai számára. Ezen felül általánosan használták még, igaz, jogi szabályozás nélkül, a protestáns konvertiták esetében, amiért az „áttértek hitvallásának” is nevezték. Mindkét célra alkalmasabbnak bizonyult, mint a kiterjedt és teológiai tudományosságánál fogva nehezebben befogadható trienti rendeletek.²⁴⁵ A Thurzó György nádor által összehívott 1610-es zsolnai protestáns zsinat – mely ugyancsak fogalmazott magának egy esküformulát –²⁴⁶ az egészen az alsó néprétegekig, jobbágyokig szabad vallásgyakorlást és a katolikus egyháztól független egyházszervezet kiépítését biztosította.²⁴⁷ Forgách Ferenc érsek 1610-re tervezett, de csak 1611-ben, Nagyszombatban megvalósuló tartományi gyűlésével pedig „a magyar egyház hivatalosan is csatlakozott a Trienti Zsinatban megfogalmazott irányelvekhez, és a nyilvánosság előtt egységesen lépett fel a reform igényével”.²⁴⁸ Bizonyítékok hiányában az nem állítható, hogy ezek a magyar konfesszionalizáció szempontjából kiemelten fontos zsinatok hathattak a latin nyelvű, 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* kiadását végző, feltételezhetően magyarországi kálvinistákat is sorai közt tudó kiadógárdára. Csupán annyi bizonyos, hogy főleg Asztalos András és Makai Máté rendszeresen és eléggé részletesen beszámoltak Szenci Molnár Albertnek az ország, Nagyszombat és a város református egyházának viszontagságairól, aktuális eseményeiről.²⁴⁹

Kecskeméti C. János *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordítása a főszöveg után helyet foglaló, a trienti zsinat határozatainak alapuló piusi esküformulát a következő címmel látta el:

²⁴⁵ SCHAFF, *The Creeds of...*, 97–98.

²⁴⁶ „Én N. N. az N. vármegyékben lakó lelkész uraknak superintendense, esküszöm az élő Istenre, atya, fiú és szent lélekre és ígérem, hogy életemben semmi más tudományt sem nyilvánosan sem magánosan tanítani nem fogok, mint azt, mely a próféták és apostolok irataiban foglaltatik és mely V. Károly császár által Ágostában 1530. évben kihirdetett ágostai hitvallásban és az egyetértés formulájában foglaltatik. Hogy ezen hitvallást a gondjaimra bízott senior és lelkész urak is vallják és tanítsák, erre szorgalmasan és szigorúan vigyázni és törekedni fogok. Az egyházak lelkészeinek és az alattam leendő egész néptömegnek a szent lélek kegyelmének segítségével igyekezni fogok akképpen előljárni, amint a jó és hű lelképásztorhoz és az Isten ígéjének hirdetőjéhez illik. Az egyes vármegyékben levő contuberniumok és a lelkészi districtusok törvényeit, úgy mint azokat, melyek nekem, superintendensi hivatalomban előírva, megtartom és a felügyeletemre bízott egyesek által is megtartatom s azokat alkalmazni fogom. Én amint mindazt, legjobb tehetségem szerint teljesíteni fogom: úgy segélyjen engem Isten, atya, fiú és szent lélek és az én keresztyén hitem Amen.” Az esküszöveget közli: ZSILINSZKY Mihály, *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe: Egyháztörténeti tanulmány* (Selmezbánya: Joerges Ágost özv. és fia Könyvnyomdája, 1910), 31–32.

²⁴⁷ ZSILINSZKY, *Az 1610-ik évi...*, 14.

²⁴⁸ DÉNESI, „Forgách I. Ferenc”, 281–282..

²⁴⁹ IPOLYI, *Veresmarti Mihály...*, 361–389.

„Esküvesnek formaia mely vetettetöt, az IV. Pius nevü papanak, függő pecsetös leveleből, mellyel élnek az jesuitak, Doctoroknak es egyeb tudományban levő közönseges tanitoknak, rendelésében és eléb mozditasaban”.²⁵⁰ Ha ezt összevetjük az 1610-es latinnal, sehol nem találkozunk azzal, hogy csupán a jezsuiták éltek volna ezzel: „*Ivramenti formvla ex bvlla S. D. N. P. Pii, divina providentia Papae IV. super ordinatione & promotione Doctorum, aliorum cuiuscunque artis & Facultatis Professorum, de caetero observanda*”.²⁵¹ Ez láthatóan inkább egy olyan általános gyakorlatról beszél, melyet IV. Pius bullája foganatosított.²⁵² Az imént elmondottakból arra következtethetünk, hogy a magyar fordító a szöveget már címében áthangolva igyekezett a Jézus Társaságát megtenni a formula iskolákon, egyetemeken belüli terjesztőinek és alkalmazóinak. Bár a formula cáfolata Kecskeméti C.-nél is mondatonként olvasható, a fordítás alapját képező 1610-estől eltérően a tizenhét szakaszt számozással látta el.²⁵³ A szöveg ily módon való még világosabb feltördelése a következő témákat kívánja tárgyalni: I. a római anyaszentegyház kézzől kézre adott tudománya, annak megtartása; II. a római eklézsia írásmagyarázati feltétlen joga; III. a hét szakramentum; IV. eredendő bűn és megigazulás; V. mise; VI. teljes átlényegülés (transzszubsztanciáció); VII. egy szín alatt való áldozás érvényessége; VIII. purgatórium; IX. szentek imádata és segítségül hívása; X. szentek ereklyéinek tisztelete; XI. képtisztelet; XII. búcsújárás; XIII. az egy, szent, apostoli és katolikus egyház minden más anyaszentegyház fölé való rendelése; XIV. a pápának tett engedelmesség; XV. a tridenti rendeletek feltétel nélküli elfogadása; XVI. az eretnekek kárhoztatása, megvetése és elátkozása; XVII. az egyedül üdvözítő római katolikus hitnek élethosszig tartó megtartása. A cáfolatok legjellemzőbb vonása, hogy a confutatiót a *Fides Iesv et Iesvitarvm* caputjaira való hivatkozásokkal végzi el, azokhoz irányítja az olvasót: „...az szent iras bizontalannak, ketsegesnek, csalaradnak, es tevelgőnek mondatik az Iesuitaktul cap: I. masodik es harmadik ellenkedésben [...] De ezeket es töb effele hamis beszedekeket megh czafol, cap: I. & cap: 16. ez könyvnek.”²⁵⁴ Ilyen módon a *Fides Iesv et Iesvitarvm* és a formula-cáfolat között szerves kapcsolat áll fent, hiszen utóbbit a *Fides Iesv et Iesvitarvm* egyes caputjai értelmezik, teszik még világosabbá az olvasó számára. A formula legvégén *El Vegezes (Conclvsio)* címen a

²⁵⁰ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm*..., 394; kurziválás az eredetiben.

²⁵¹ *Fides Iesv et Iesvitarvm*...(1610), 286; kurziválás az eredetiben.

²⁵² A kutatás rögzítette például, hogy Padovában 1565-ben milyen ellenállásba, tömeges tanulói engedetlenségbe ütközött protestáns részcsoport, mikor próbálták bevezetni az eskütevést az egyetem falai között. Paul F. GRENDLER, *The Universities of Italian Renaissance* (Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 2002), 191.

²⁵³ *Fides Iesv et Iesvitarvm*...(1610), 286–302; KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm*..., 394–415.

²⁵⁴ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm*..., 395–396.

szöveg szerkesztője pedig arról biztosítja az olvasót, hogy az esküvés éppúgy ellenkezik az isteni tanítással, mint a *Fides Iesv et Iesvitarvm*ban ismertettek, s hogy az ide kiírt szöveg „igiről igire” megegyezik a pápa saját kezű levelével és parancsolataival. Továbbá tartalmaz egy Péter és Pál apostolokra hivatkozó felszólítást minden keresztény számára: álljanak ellen az eskünek, mert ha „valaki ezt meg nem merné cselekedni, hogy ellene allana, vagy mondana, az mindenható Istennek es az ő fíának haragiaban esnek”.²⁵⁵

Az 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm*, pontosabban a püsi esküformula legfontosabb, a felekezeti hovatartozást egyértelműen mutató „áthangolása” a következőképp történik. A trienti határozatokra alapozott, teljes átlényegülésről szóló eskümondat és annak cáfolata a legelső, 1573-as és 1578-as kiadványokban így hangzik: „Atque in Sanctissimo Eucharistiae Sacramento esse verè, realiter & substantialiter corpus & sanguinem vna cum anima & diuinitate Domini nostri IESV Christi, fierique conuersionem totius substantiae panis in corpus, & totius substantiae vini in sanguinem, quam conuersionem Catholica Ecclesia, Transubstantiationem appellat. Confutatio. Quoniam in hoc libro Iesuiticae Fidei de Transubstantiatione nihil dicitur. Confutationis Loco hîc enumerabo dicta & testimonia Scripturae sacrae, diuorumque Patrum: quibus plane constabit: quodcum pane quidem consecrato sumatur vere, realiter & substantialiter corpus Christi, ac cum vino consecrato bibatur sanguis Christi: sed non quod panis substantia tota post consecrationem conuertatur in corpus, & vini substantia tota in sanguinem”.²⁵⁶ Ezzel szemben a teljes átlényegülést érintő katolikus állásfoglalást a vizsgált 1610-esben már egy rövidebb és merőben eltérő szöveg cáfolja: „Atque in Sanctissimo Eucharistiae Sacramento esse vere, realiter & substantialiter corpus & sanguinem vna cum anima & diuinitate Domini nostri Iesu Christi, fierique conuersionem totius substantiae panis in corpus, & totius substantiae vini in sanguinem, quam conuersionem Catholica Ecclesia, Transubstantiationem appellat. CONFVTATIO. Quoniam in hoc libro Iesuiticae Fidei de Transubstantiatione nihil dicitur; Confutationis Loco hîc enumerabo dicta & testimonia Scripturae sacrae, diuorumque

²⁵⁵ Uo., 415.

²⁵⁶ *Fides Iesv et Iesvitarvm*...(1573), 509–510; az 1578-as kiadásban ugyanez szerepel: „Atque in Sanctissimo Eucharistiae Sacramento esse uerè, realiter & substantialiter corpus & sanguinem unà cum anima & diuinitate Domini nostri IESV Christi, fierique conuersionem totius substantiae panis in corpus, & totius substantiae uini in sanguinem, quam conuersionem Catholica Ecclesia, Transubstantiationem appellat. Confutatio. Quoniam in hoc libro Iesuiticae Fidei de Transubstantiatione nihil dicitur. Confutationis loco hîc enumerabo dicta & testimonia Scripturae sacrae, diuorumque Patrum: quibus planè constabit: quodcum pane quidem consecrato sumatur uerè, realiter & substantialiter corpus Christi, ac cum uino consecrato bibatur sanguis Christi: sed non quod panis substantia tota post consecrationem conuertatur in corpus, & uini substantia tota in sanguinem.” *Fides Iesv et Iesvitarvm*...(1578), 406.

Patrum; quibus plane constabit: quod panis substantia post consecrationem in corpus, & vini substantia in sanguinem non conuertatur”.²⁵⁷ Ez utóbbit Kecskeméti C. János fordításában ekképp olvashatjuk: „VI. Es hogy az Vrnak sz. Vacsoraiában, igazan, s- valóságos-képpen, es allat szerént, az Vr Iesus Christusnak teste es vére, mind lelkével es Istenségével, ielen legyen, es hogy az kenyérnek allattia, egészen teste, es az bornak allattia egészen vérre, változzék, mely változást az közönséges Anyaszentegyház, allattiában valo változásnak nevez, iavallom, es hiszem. MEGH CZAFOLAS. *Mivel hogy ez könyvben, az Iesuitaknak vallasokrol, az Transubstantiatio, az az, állat szerént valo változas felöl, semmit nem irtunk, feleletnek es megh csafolásnak okaert, szamlálom elő, az sz. Irásnak, es szent Patereknek bizonságít, melyekből nijlvan megh tertzik, hogy az kenyérnek es az bornak állattia, az meg szentelés után, teste es verre nem változik.*”²⁵⁸ A jezsuiták tézise után elsőként azt tudjuk meg, hogy mivel a teljes átlényegülés tanát maga a *Fides Iesv et Iesvitarvm* nem tárgyalja, ezért a jezsuiták e témát érintő „vallasát” most itt cáfolják meg. A fordításból tisztán látszik, hogy a forrásul szolgáló 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* első fele teljesen változatlanul közli az 1573-as vagy 1578-as szövegét. Ám a confutatio, megcáfolás második felében drasztikus változtatásokat eszközöl. A 1570-es években összeállított szövegek ugyanis még azt állítják, hogy a kenyérrel együtt, amit megszenteltek „vere, realiter & substantialiter”, azaz igazán, valóságosan és „állatjában” (szubsztanciálisan, lényegileg) Krisztus testét vesszük és a megszentelt borral együtt Krisztus vérét isszuk. De azt is hozzátesszik, hogy megszentelés után mégsem változik át a kenyér és a bor szubsztanciája *teljességgel* Jézus testévé és vérévé. Vagyis: bár elismerik, hogy Krisztus teste és vére igazán, valóságosan és lényegileg jelen van a kenyérben és borban, azt már nem fogadják el, hogy a kenyér és a bor szubsztanciájában a megszenteléskor teljes mértékű átváltozás történik. Ebből az látszik, hogy az 1573-as, 1578-as szövegek *lutheránus*, a katolikusokéhoz némileg közelítő felfogást képviselnek az átlényegülés kérdésében. Az 1610-es, minden bizonnyal kálvinista, magyar tagokkal is rendelkező kiadógárdája azonban már egyértelműen a trienti határozatokban lefektetett katolikussal teljes mértékben ellenkező,

²⁵⁷ *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1610), 292.

²⁵⁸ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm...*, 401.

kálvinista álláspontot közvetít: „...az kenyérnek es az bornak állatia, az meg szentelés után, teste es verre nem változik.”²⁵⁹ ²⁶⁰

Összefoglalva tehát: az 1610-es, oppenheimeri *Fides Iesv et Iesvitarvm* egy olyan újonnan összeállított kiadvány, mely Johann Marbach ordinaria successiót és a pápa írásmagyarázó hatalmát támadó *Praefatió*ja után tizenhat caputban nemcsak a jezsuiták *Censvra Coloniensis*ének, hanem Petrus Canisius valamely kátéjának „hamis” tanait is az igaz tanokkal tagadja. Valamint a piusi esküformula tizenhét mondatának egyenkénti cáfolatát is elvégzi. Azzal, hogy a kiadók az 1610-es, oppenheimeri *Fides Iesv et Iesvitarvm*ba vonták bele a korábbi eltérő kiadások elemeit és az azokban eszközölt újításokat, egyetlen munkába összegezték a korábbi nyomtatványokban külön-külön fellelhető argumentumokat. E szerkesztői megfontolás pedig még sokoldalúbb fegyvert adhatott a jezsuiták „hamis” hite ellen küzdő protestánsok kezébe. A Nagyszombathoz köthető 1610-es kiadvány létrejöttében minden bizonnyal szerepet játszhattak a városba jezsuitákat telepíteni szándékozó, elsősorban a városba érseki székhelyét áttevő Forgách Ferenc által kivitelezett katolikus restauráció, valamint a század első két évtizedében intenzíven meginduló jezsuita missziók és a saját egyházért küzdő nagyszombati kálvinista közösség körül kialakuló felekezeti villongások. Végül a kiadás időpontjában zajló, a protestánsok szabad vallásgyakorlatát biztosító és önálló, független egyház alakulását biztosító 1610-es

²⁵⁹ Uo. Kurzíválás az eredetiben. Gánóczy Sándor és Stefan Scheld szerint Kálvin így vélekedett a transzszubsztanciációról: „...ez a tanítás elmosza a már Augustinusnál is érzékeltetett határt a szimbólum és szimbolizált dolog, [...] a jel és a jelzett dolog között. [...] A sákramentumban Krisztus testének és vérének, s így a teljes Krisztusnak közvetlen megragadásától való irtózás a reformátornál egybeolvad mindennemű csodahit, mágia és varázslás kifejezett tagadásával [...] hiszen a transzsubstantiációval semmiféle fizikai átváltozást nem tanítunk, hanem a legbensőségesebb lelki átlényegülést, ami az arisztotelészi fogalmi körben nem jelent se többet, se kevesebbet, mint egy dolognak a lényegét. Mivel pedig az eucharisztikus, az úrvacsorai jegyek értelmének és céljának ilyen átlényegülését Kálvin elfogadja és helyesli, sőt (a nem vitázó, polemikus fejtegetései során) Krisztus teste és vére valóságos magunkhoz vételéről beszél, ezért úgy tűnik, hogy tulajdonképp mégsem veti el a transzsubstantiatio tanának igaz jelentését, csak a hamis értelmezését, hamis magyarázatát akarja kiküszöbölni.” GÁNÓCZY Sándor és STEFAN SCHELD, *Kálvin hermeneutikája: Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*, ford. HUSZTI Kálmán (Budapest: Kálvin Kiadó, 1997), 111.

²⁶⁰ HELTAI, „A mennyei tudomány....”, 207. A bibliai órallás mint prédikatori szerephez ld. még: CSORBA Dávid, „»Óralló torony« (Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban)”, in *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011), 299–312; továbbá TURI Tamás, *Prédikáció, egzegézis és protestáns hagyomány: Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben (16–18. század)*, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-értekezés, kézirat (Szeged, 2017), http://doktori.bibl.u-szeged.hu/4122/1/Turi%20Tamas_Unitarius%20Apokalipszis-kommentarok%20Erdelyben_PhD%20ertekezés.pdf (utolsó hozzáférés: 2020. 03. 04.), 57. Továbbá mindenképp meg kell jegyezni, amit Gánóczy Sándor és Stefan Scheld ír Kálvin egyházszolgálatáról: „...Kálvin kifejezetten szembefordul minden privatizáló, önkényeskedő írásmagyarázattal, és azt tanácsolja, hogy vitás kérdések esetén az egyház hivatalos szolgálóinak közösségére kell hallgatni. Az egyház úgy fungál, mint az összes hívők anyja, mint evangéliumra vezető tanítómester, mint a keresztyén élet nevelője, s a rábízott kincsnek, az Isten Igéjének órallója, gondviselője és kiszolgálója.” GÁNÓCZY Sándor és STEFAN SCHELD, *Kálvin hermeneutikája: Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*, ford. HUSZTI Kálmán (Budapest: Kálvin Kiadó, 1997), 61.

protestáns zsolnai zsinat, majd az egy évvel később tartott, de már 1610-re tervezett, a trienti határozatokat hazai földön fogatosító nagyszombati katolikus tartományi gyűlés. Úgy gondolom, hogy az 1610-es latin *Fides Iesv et Iesvitarvmot* egy, a felekezeti önmeghatározását hangsúlyozottabban kinyilvánító közösség igényei szerint állíthatták össze. Minden bizonnyal ezért volt szükség ennek a régióban missziókat folytató jezsuiták elleni kézikönyvnek az újraserkesztésére, melyben szerepelt már egy, a református önmeghatározást egyértelműen mutató tartalmi „áthangolás” is.

2.1.2. Az Az papistak közöt es mi közöttünk... című polemikus prédikációk

Kecskeméti C. János 1622-ben, Bártfán kiadott az *Az papistak közöt es mi közöttünk, vetelkedesre vettetet, három fő articulusokról...* című kötete összesen huszonegy polemikus prédikációt tartalmaz a keresztségről, az úrvacsoráról és az Antikrisztusról. A kiadvány egyetlen, teljesen ép példányát a miskolci Lévy József Muzeális Könyvtár őrzi kolligátumként. A két nyomtatványból álló kolligátum másik darabja Kecskeméti C. szintén unikumként fennmaradt kiadványa: a Pázmány Péter *Kalauzának* tizenharmadik könyvére adott *Felelet*.²⁶¹ Az 1622-es kiadású polemikus prédikációs kötet Kecskeméti C. János saját szerkesztése, mely forrásait – a *Bibliát*, klasszikus ókori szerzőket, egyházatyákat és későbbi keresztény írókat, valamint Pázmány Péter *Kalauzát* – lapszéli utalásokkal idézi.²⁶² A prédikációk tartalmi vázlatát úgyszintén lapszéli számozás, valamint a gondolatmenetet világossá tevő latin és magyar megjegyzések teszik átláthatóvá. Mivel Kecskeméti C. mondandóját olykor kérdés-felelet formájában fejt ki, „műve helyenként inkább teológiai értekezésre, mint prédikációs kötetre emlékeztet”.²⁶³

2.1.2.1. A kötet kettős tagolása, konfesszionalizációs vetületei

A nyomtatványt tematikája két nagy egységre tagolja: a protestáns két szakramentum, valamint az Antikrisztus artikulusait tárgyaló szakaszokra; ezeket összesen huszonegy polemikus prédikációban tárgyalva. A keresztséggel *három*, az úrvacsorával *hét* és egy *sorszámzás nélküli nyolcadik*, az Antikrisztussal, pontosabban a nagy vörös sárkány és a napba öltözött asszony küzdelmét leíró bibliai fejezet (*Jel 12.*) bizonyos verseinek

²⁶¹ RMNy 1256.

²⁶² Uo.

²⁶³ Uo.

magyarázatával pedig *tíz* szentbeszéd foglalkozik.²⁶⁴ A kötet első részét kitevő két protestáns szentséggel foglalkozó prédikációk általánosságban a velük kapcsolatos kérdések (mi az, hogyan nevezik, hányféle lehet, továbbá speciálisabb részkérdések) tisztázását végzik el a katekizáló és a polemikus, kérdés-feleletes forma hasznosításával. Kecskeméti C., minden bizonnyal a nyomtatvány gyakorlati használhatóságát szem előtt tartva és elsősorban prédikátortársai segítségére, a két szakramentumhoz írt egy-egy „összegzést” is, mely az úrvacsora esetében egy egész szentbeszédet jelent.²⁶⁵ Saját elmondása szerint azért, hogy az is haszonnal forgathassa kötetét, aki az úrvacsoráról nem kíván egynél több szöveggel készülni hallgatósága számára: „Mind ezeket az úrvacsoraiarol valo praedikatiokat, ha ki csak egy formán akar élni mindenkor velle, rövideden illyen módon rendelheti.”²⁶⁶ Ez a sorszámozás nélküli nyolcadik szentbeszéd tulajdonképpen az eredetileg *hét* prédikációra osztott tudnivalók olyan sűrített változata, mely kizárólag a leglényegesebb kérdésekre szorítkozik: vagyis, hogy mi az úrvacsora, mire tanít, mire emlékeztet és milyen haszna van, végül, hogy kiknek használ és kiknek nem az azzal való élés?²⁶⁷ Ennek a prédikációnak további sajátossága, hogy tartalmaz egy, a szertartásrend szerint közvetlenül az úrvacsora vétele elé szóló közgyónási (*Confessio publica*) szöveget is.²⁶⁸ A keresztségről szóló első és az úrvacsoráról szóló második prédikációban a két szakramentum egy-egy mondatba foglalt *definícióját* találjuk.²⁶⁹ Végül Kecskeméti C. szentbeszédei a fő kérdések apropóján még olyan, kifejezetten speciálisnak mondható részkérdésekre is kitérnek, mint a pápistával való komaságé,²⁷⁰ vagy hogy az úrvacsoránál mi a teendő akkor, ha az ahhoz járuló már a bor szagától is undorodik.²⁷¹ A két szentséggel foglalkozó beszédek nyomdatechnikai kivitelezésének jellegzetessége, hogy az aktuálisan feltett főkérdések katekizáló tárgyalása során azoknak a római katolikusokkal polémiára okot adó *részkérdéseit* középre rendezi, s a főszöveghez képest jóval nagyobb betűkkel szedi. Ez pedig azt a benyomást keltheti az

²⁶⁴ A szentbeszédekben Kecskeméti C. János *János jelenéseinek* 12. fejezetéből a következő verseket magyarázza: 1. és 2. prédikáció: *Jel* 12.1; 3. prédikáció: *Jel* 12.3; 5. prédikáció: *Jel* 12.4; 6. prédikáció: *Jel* 12.6; 7. prédikáció: *Jel* 12.7; 8. prédikáció: *Jel* 12.10; 9. prédikáció: *Jel* 12.13; 10. prédikáció: *Jel* 12.17. A 4. prédikációnak nincs magyarázatra felvett bibliai textusa. KECSKEMÉTI C., *Az papistak között...*, O₄v–X₄v.

²⁶⁵ Uo., N₃v–O₄. A legfontosabb információkat tartalmazó keresztelési szöveg felvezetője pedig így hangzik: „Ezeket az Praedikatiokat az okos Tanito rövid sommaban, mikor kereszteni akar, illyenképpen foglalhattya bé, és így szolhat, mikor az kis gyermek kereszteni eleibe vitettetik.”; Uo., D₃v.

²⁶⁶ Uo., N₃v.

²⁶⁷ Uo.

²⁶⁸ Uo., O₂r–O₂v.

²⁶⁹ Uo., A₂r és F₃r.

²⁷⁰ Uo., D₂r.

²⁷¹ Uo., G₁v–G₂r.

olvasóban, mintha e megvitatni és cáfolni kívánt másodlagos részletkérdések esetenként talán fontosabbak lennének az eredetileg kifejtetni kívántaknál.

A prédikációs kötet első felének rövid szerkezeti szemléje kézenfekvő módon a didaktikusság túlsúlyát tükrözi, összhangban a katekézis hitoktatói célzatával. A didaktikusságot csak erősíti Kecskeméti C. prédikációinak *concio* elnevezése, mely tulajdonképpen Erasmustól származik, aki az „új elméleti keretek között meghatározott prédikációtípust” nevezte így, utalva annak eredeti jelentésére: a klasszikus antikvitásban az államférfi tömegekhez intézett – s így a *genus deliberativum*hoz tartozó – szónoklatára. A protestáns oldalon e tanácskozó beszédnem, bár „a prédikációirodalom tanító–moralizáló jellegének fontos meghatározója, legfeljebb a második a fontossági sorban”, mivel gyakorlatilag a melanchthoni negyedik, *tanító (didascalicum)* nem alárendeltje.²⁷² Figyelemre méltó, hogy Kecskeméti C. szakramentum-prédikációi közül kettőt, a keresztségről szóló második,²⁷³ valamint a keresztségről szóló harmadik prédikációt kifejezetten a *concio* címmel látja el.²⁷⁴ A többi prédikációnak nevezi, melyeket csak a könyv margóján tüntet fel conciókként. Kecskeméti C. ebben a két *concio* címmel ellátott beszédében különösen nagy hangsúlyt fektet arra, hogy felhívja a felnőttek figyelmét a gyermekek hitnevelésében betöltött szerepük és felelősségük fontosságára.

Kecskeméti C. János katekizáló szentbeszédeinek vizsgálatához mindenképp szükséges kitérni a katekizmusok megkülönböztetett konfesszionális szerepére. Luther Márton 1529-ben megjelent, lelkészeknek és tanítóknak szánt *Nagy Katekizmusát*, valamint a nép és a gyermekek számára írt *Kis Katekizmusát*²⁷⁵ a *Fides Iesv et Iesvitarvym*nál említett jezsuita Petrus Canisius számtalanszor kiadott három kátéja, majd a 129 kérdés-feleletből álló református *Heidelbergi Káté* követte.²⁷⁶ A 17. század elejére, mely disszertációm alsó időhatárát jelenti, már minden lényegesebb vallási irányzatnak kiformalódott az általános használatra szánt katekizmusa, melyek közül több, úgy „mint Luther kis és középső katekizmusa, illetve a [...] *Heidelbergi Káté* hitvallási funkciókat is magára öltött, amennyiben komoly szerepet játszottak egyházuk önmeghatározásában, és szimbolikus irat gyanánt kezelték őket.”²⁷⁷ Ahogy azt láthattuk, a Kecskeméti C.-prédikációkon kívül a

²⁷² KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia Litteraria 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 67–69. A *genus didascalicum* protestáns ortodoxiában betöltött kiemelt szerepéről ld. Uo., 70–87.

²⁷³ KECSKEMÉTI C., *Az papistak között...*, B_{2v}.

²⁷⁴ Uo., C_{3v}.

²⁷⁵ TARJÁNYI Zoltán, *Kateketika*, 1, A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának jegyzetei (Budapest: Szent István Társulat, 1998), 29.

²⁷⁶ HELTAI, *Műfajok és művek...*, 191.

²⁷⁷ Uo.

katekézis hazai polemikus hasznosítását mutatta Kecskeméti C. 1619-es *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordítása, valamint annak latin nyelvű forrása, a kálvinista kiadógárdájában valószínűleg magyar tagokat is számon tartó 1610-es, oppenheimi *Fides Iesv et Iesvitarvm*. A már a canisiusi kátét is cáfoló *Fides Iesv et Iesvitarvm* latin újrakiadását és magyarra fordítását ugyanis közvetetten befolyásolta az a tény, hogy a kora újkori katekézis nem csupán hitvallásként, a felekezeti önmeghatározás egyik fontos és szimbolikus irataként, hanem a hitvitázás lehetséges kiindulópontjaként is funkcionált.²⁷⁸ A reformáció egészen korai szakaszától kezdve sorozatban tartott lutheránus kátéprédikációkról köztudomású, hogy azok olyan alapvető tanításokat tárgyaltak, mint a *Tízparancsolat* és a *Miatyánk* mondatai, vagy a keresztségről, úrvacsoráról szóló tudnivalók.²⁷⁹ A reformátusok 1563-ban megjelenő *Heidelbergi Káté*jával kapcsolatban Jos Colijn a következőket jegyzi meg: mivel a vasárnap délutáni istentiszteleteken kötelező volt a katekizmus egy-egy szakaszának felolvasása, a református egyházakban kialakult az elsősorban gyerekeknek szánt istentiszteleti „kátémagyarázat” vagy „kátéprédikáció”²⁸⁰ gyakorlata oly módon, hogy abból a felnőttek is tanulhattak.²⁸¹ A káté ötvenkét részre osztott szövegét a szintén 1563-ban kibocsátott *Pfalzi Egyház rendtartásában* a keresztelési tanítás és istentiszteleti rend után, az úrvacsora ágendáját megelőzően fel is vették az istentiszteleti szövegek sorába. A rendtartás előszavát író III. Frigyes indoklása szerint pedig azért szükséges minden vasárnap a *Heidelbergi Káté* egy-egy kijelölt szakaszából kátéprédikációkat tartani, hogy a gyülekezet a rendes prédikációs istentisztelet mellett ezekből is taníttasson „az engedelmes keresztyén hitre és életre”.²⁸²

Hazánkban már a 16. század második felétől zsinati határozatokban szabályozták a gyermekek és az „együgyű” (egyszerű, tanulatlan) felnőttek istentiszteleti kátéoktatását.²⁸³

²⁷⁸ PABEL, „Peter Canisius and ...”, 382. Arról, hogy a káték a felekezeti harc eszközei ld. még HELTAI, „Irénikus eszmék...”, 226.

²⁷⁹ HAFENSCHER Károly (ifj.), „Textus vagy téma?”, *Evangélikus Élet*, 43 (2007): 2.

²⁸⁰ A kátéprédikációk, kátémagyarázatok magyarországi történetéről alapvető összefoglalást nyújtanak: CZEGLÉDY Sándor, „A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig”, in *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, *Studia et Acta Ecclesiastica* 1 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965), 131–168; valamint BUCSAY Mihály, „A Heidelbergi Káté magyarázatának története 1791-től napjainkig”, in *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, *Studia et Acta Ecclesiastica* 1 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965), 205–260. A kátémagyarázat- és kátéprédikáció-kutatás magyarországi történetét röviden összefoglalja, továbbá az erdélyi kéziratos, 17–18. századi kátémagyarázatok, kátéprédikációk áttekintését és osztályozását adja: BALLAI Zoltán, „Kéziratos kátémagyarázatok teológiai vizsgálata”, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 5, 1 (2014): 247–270.

²⁸¹ Jos COLIJN, *Egyetemes egyháztörténet* (Gödöllő: Iránytű Kiadó Alapítvány, 2001), 234.

²⁸² Uo.

²⁸³ BALLAI, „Kéziratos kátémagyarázatok...”, 249–252.

A 17. századi magyar területeken a reformátusok által két legfontosabbnak tartott ún. *homiliás* és ún. *sákramentumos* főistentisztelet mellett a hétközi igehirdetést a *Heidelbergi Káté* beosztása mentén haladva tartották, ezért azt *kátémagyarázatnak* vagy *hitágazatos prédikációnak* nevezték.²⁸⁴ Győri L. János egyik tanulmányában a 16–17. századi magyar református egyházi beszédeknek két változatát különíti el: a *gyülekezetépítő prédikációt* és az *alkalmi prédikációt*.²⁸⁵ Szempontunkból ezek közül az első típus, a gyülekezetépítő szentbeszéd lehet a lényeges, ahová Győri L. János a kora újkori magyar szerzők imádság- és kátémagyarázatait, az egyházi év menetét követő hitágazatos beszédeit, valamint a Kálvin prédikációs gyakorlatát követő teljes bibliai könyvmagyarázatokat sorolja.²⁸⁶ Az eddigiekből látszik, hogy hazánkban a gyülekezetépítésre alkalmas igehirdetéssel hitágazatos prédikációként is találkozott a kor embere. A *Heidelbergi Káté* és különösen az Ursinus-féle kátékommentár szentbeszédekben való tartalmi hasznosításának legkorábbi hazai nyomait Czeglédy Sándor a református ortodoxiához tartozó Margitai Péter munkásságában véli felfedezni.²⁸⁷ Margitai már 1616-ban magyarázatokat fűzött a *Miatyánkhoz*, majd 1617-ben a *Tízparancsolathoz*, 1624-ben végül a *Hiszekegyhez* is.²⁸⁸ Ha hihetünk a szintén a heidelbergi református ortodoxiához tartozó Kecskeméti C. János által összeállított az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című kötet 1618-as és 1619-es évszámainak, akkor Kecskeméti C. időben kifejezetten közel készült el hasonló indíttatású prédikációival. Kecskeméti C. prédikációinak a Margitai-munkákkal való műfajbeli rokonságát a következők is megerősíthetik: mivel Kecskeméti C. János 1622-ben kiadott prédikációiban gyakran kérdés-felelet formában fejti ki mondanivalóját, az „inkább teológiai értekezésre, mint prédikációs kötetre emlékeztet”.²⁸⁹ Czeglédy Sándor ezzel összecsengő véleményt formál Margitai Péter 1624-es, a *Hiszekegy* hittételeit, -ágazatait magyarázó nyomtatványáról: „...jóllehet a bizonyító bibliai helyekkel igen behatóan foglalkozik, műve inkább hasonlít egy theologiai traktátushoz, mint egy szabályos prédikációsorozathoz”.²⁹⁰

²⁸⁴ CSORBA DÁVID, „A reformáció által megújított prédikatori megszólalás”, in *A Reformáció Könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetei 9 (Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2017), 108–116, 109–110.

²⁸⁵ GYŐRI L. JÁNOS, „Nagyari József tábori prédikációi (tanulmány)”, in *Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683)*, szerk. GYŐRI L. JÁNOS, Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 9 (Debrecen: Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002), 13–40, 23.

²⁸⁶ Uo.

²⁸⁷ CZEGLÉDY, „A *Heidelbergi Káté...*”, 133. Keresszegi Herman István váradi, 1640-es *Tárháza* tekinthető első igazi kátémagyarázatnak: az általa újonnan kiadott *Heidelbergi Káté*hoz csatolta – elsősorban Ursinus kátémagyarázataira támaszkodva írt – saját 242 kátéprédikációját. Uo., 134–136.

²⁸⁸ Uo., 133.

²⁸⁹ RMNy 1256.

²⁹⁰ CZEGLÉDY, „A *Heidelbergi Káté...*”, 133.

Végül Kecskeméti C. a címadással maga is ráirányítja olvasói figyelmét arra, hogy kiadványában *artikulusokat* (hitágakat, hitcikkelyeket) fog tárgyalni, így a kötet első felének tizenegy, két protestáns szakramentumról szól concióját a gyülekezetépítést segítő hitágazatos prédikációkként kezelhetjük.

Kecskeméti C. János „három fő artikulusa” közül az Antikrisztussal foglalkozó szövegegység egy tíz prédikációból álló sorozat, mely a *János jelenéseinek* tizenkettedik fejezetéből válogatott verseket kommentálja. A kötet második felében tehát jól láthatóan az *egzegézisre* helyeződik át a hangsúly: míg a polemikus prédikációs kötet első szakaszának conciói a gyülekezetépítő prédikációkhoz sorolható hitágazatos prédikációk, addig az ezeket követő tíz szentbeszéd már a kálvini prédikációs gyakorlatot követő *bibliai könyvmagyarázat*; mely ugyancsak a gyülekezetépítő beszédek sorába tartozik.²⁹¹ Kecskeméti C. tíz prédikációjához a jánosi jelenések tizenkettedik fejezetének gondosan megválogatott, magyarázatra felvett verseit rögtön az első beszédében tematikailag a következő négy nagyobb részre osztja: 1.) az anyaszentegyház méltósága és annak ismertető jegyei; 2.) az eklészia ellensége, annak tevékenysége, formája és ártó szorgalma; 3.) a Sátán és az igaz eklészia fejének, Mihály arkangyalnak bajviadala, valamint a bajvívás helyszínének leírása; 4.) végül Mihály győzelme és a győzelmi ének.²⁹² Az első két prédikáció az első témakörrel, tehát az anyaszentegyházról és annak jegyeiről, majd a következő három, köztük az *Az Antichristvsrol* alcímet viselő negyedik pedig már az ellenségről szól. A hatodik prédikációt Kecskeméti C. az asszony és a vörös sárkány fenyegető találkozásának, továbbá az asszony pusztába való menekülésének, a hetedik prédikációt Mihály és a Sátán küzdelmének, majd a nyolcadikat a felosztása negyedik tagjának, vagyis a győzedelmi ének magyarázatának szenteli. A négy, még első prédikációban megjelölt rész végeztével a kilencedik beszédben a Sátán második rohamának, végül az utolsó, tizedikben pedig az asszony magva, azaz a híveknek gyülekezete elleni utolsó összecsapás motívumainak értelmezésére kerít sort.

Arra a kérdésre, hogy kiadványában Kecskeméti C. János miért épp a keresztség, az úrvacsora és az Antikrisztus hitcikkelyeit fejti ki, a kötet *Epistola dedicatoriájából* származó, a „páristák” és ezen belül is különösen a jezsuiták felé mutatott, komoly polemikus szembenállást sugalló szavai adják meg a választ: „Es noha iól lattyuk, hogy mayd inkább az hitnek minden tzikkeleiben nagy ellenkezes és vetelkedés vagyon mi köztünk és ő közöttök,

²⁹¹ GYÖRI L., „Nagyari József...”, 23.

²⁹² KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, P₁r–P₁v.

de legh főképpen az két Sacramentomban az Kereszttségben, és az Vr Vaczoriában, ez mellett az Antichristusról való tudományban, el annijra, hogy ezekben való értelmeket ök, mind tüzzel fegyverrel óltalmaznak.”²⁹³ Tehát Kecskeméti C. ungvári polemikus prédikációi, s persze az azt magába foglaló itteni munkássága esetében számolnunk kell a 17. század első évtizedeiben a Magyar Királyság területein folyó, felekezeti csatározásoktól kísért konfesszionális átrendeződés következményeivel. A vidék felekezeti mérlegének katolikusok javára történő átbillenését döntően segítették a jezsuitákat a vidékre betelepítő és nekik kollégiumot létrehozó Homonnai Drugeth III. György rekatolizációs törekvései. Elsősorban az 1615-ben Homonnán alapított jezsuita kollégium térben, időben közeli missziói magyarázzák, hogy Kecskeméti C. ungvári prédikációi miért polemikusak, és így miért emlékeztetnek helyenként inkább teológiai értekezésre. Az a disszertáció első fejezetében már elhangzott, hogy Ungvár a 16. század közepétől református volt, és 1589-től valószínűleg református elemi iskolával rendelkezett.²⁹⁴ Továbbá arról is volt szó, hogy az Ungvár és környékén megszakadt egyházlátogatásokat 1618-ban újra bevezették a meglazult egyházi fegyelem és egyházi szolgálmányok csökkenésének orvosolására; vizsgálva a lelkészek, tanítók és hallgatóik erkölcsét, valamint a pásztori és tanítói működést.²⁹⁵ Mivel mindez szervezetileg kiépült eklézsiáról tanúskodik, talán nem téves az a feltevés, hogy a Balázs Mihály által ismertetett két szakasz közül az elsőt,²⁹⁶ a felekezetépítést már legalábbis szervezeti keretek között meghaladó református konfesszionalizációról beszélhetünk Ungvár és vidéke tekintetében. Kecskeméti C. János beszédei azonban következetesen egy létező, ám saját hittanításaiban kifejezetten járatlan közösségről tudósítanak. A hazánkban „csendesén” zajló reformáció óta meglévő, ám a saját hittanításait nem igazán ismerő református közösség hitoktatása épp azért válhat Kecskeméti C. szentbeszédeiben elsődleges prédikátori feladattá, mert a tagokat a vidéken megjelenő jezsuiták hittérítéseinek elutasításához és a saját hit megtartásához a legalapvetőbb tudással szükséges felruházni. A polemikus prédikációs kötetben kommunikáltak abban a *mi és ők*²⁹⁷ szembenállásban nyernek igazán értelmet, melyet az újonnan érkezett jezsuiták ungvári, elsősorban missziós tevékenysége kikényszerített. Jó példa erre mindjárt a kötet címe (*Az papistak közöt es mi közöttünk...*) vagy az *Epistola dedicatoria* idézett, a pápistákkal és

²⁹³ Uo., 30(3r).

²⁹⁴ MÉSZÁROS, *Ungvár története...*, 68; DIENES, *A Tiszáninneni...*, 70; SOÓS, *A reformáció terjedése...*, 64.

²⁹⁵ HARASZY, „Az egyházmegye története”, 36–37.

²⁹⁶ BALÁZS, „Az alkalmazás dilemmái...”, 5–6.

²⁹⁷ HELTAI, „A mennyei tudomány...”, 198.

főként a jezsuitákkal folytatott komoly polémiáról tudósító szakasza.²⁹⁸ Ezek az egész kötetre érvényes, „programadó” kijelentések ráirányítják az olvasó, hallgatóság figyelmét két létező csoportra, a mi–ők hittanítások mentén jól különválasztható csoportjára. Ennek az elválasztásnak és szembenállásnak lényeges eleme, ahogy ajánlásában Kecskeméti C. többször az egyházi szónoklat véleményformáló képességét hangsúlyozza: a jezsuiták és pápisták ezt használva egyrészt becsmérlik őket, másrészt, ahogy fogalmaz, „mi tőlünk, igaz lelki pásztoroktól, az szegény kösseget el idegenítvén” vezetik félre, majd veszik el tőlük a hallgatóságot.²⁹⁹ Ezért az igaz keresztény prédikátoroknak az a tiszte, ismét csak T/1-ben: hogy „az mi pasztorságunk alá bizáttatot nyaijat az Istennek tiszta és igaz igijével legeltessük, az igaz utra igazgassuk, az igaz akolból ki tevelyedni ne engedgyük”.³⁰⁰ Ők nem miséznek, mint a pápisták, hanem bibliai mintára evangélium prédikálásával *tanítanak és intenek*.³⁰¹ Kecskeméti C. János az ajánlás alkotta retorikai térben tulajdonképpen az olyan „igaz keresztény lelki pásztorok” egyike, aki a Szentírás ígét „tisztán, igazán” hirdeti, s akinek hallgatósága az „igaz vallásu keresztény”.³⁰² Ám magának nem csupán ezt az egy szerepet szánja: őt Isten „ide ez Vnghvár városában, az igaz vallásu keresztényeknek ör állására” rendelte.³⁰³ Heltai János ez utóbbi prédikatori szerepben látja a határozott felekezeti tudat hiányának bizonyítékát, hiszen Kecskeméti C. János még *őrt állója* az igaz és egyetlen egyháznak.³⁰⁴ Kecskeméti C. tehát az igaz keresztény prédikátorok közül is olyan kiemelt szerepben van, akinek az a feladata, hogy őrt álljon az ungvári igaz vallású keresztény közösség felett, és a monstrumokat, azaz a jezsuitákat megcáfolva, prédikációjával tanítva és intve, fenntartsa azt.³⁰⁵ Ennek a Kecskeméti C. által folytonos veszélyben lévőként leírt,

²⁹⁸ KECSKEMÉTI C., *Az papistak között...*,)o(3r.

²⁹⁹ Uo.,)o(2v.

³⁰⁰ Uo.,)o(3r.

³⁰¹ Uo.

³⁰² Uo.,)o(2v –)o(3v.

³⁰³ Uo.,)o(3v.

³⁰⁴ HELTAI, „A mennyei tudomány...”, 207. A bibliai őrállás mint prédikatori szerephez ld. még: CSORBA Dávid, „»Őrálló torony« (Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban)”, in *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011), 299–312; továbbá TURI Tamás, *Prédikáció, egzegézis és protestáns hagyomány: Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben (16–18. század)*, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-értekezés, kézirat (Szeged, 2017), http://doktori.bibl.u-szeged.hu/4122/1/Turi%20Tamas_Unitarius%20Apokalipszis-kommentarok%20Erdelyben_PhD%20ertekezés.pdf (utolsó hozzáférés: 2020. 03. 04.), 57.

³⁰⁵ Itt mindenképp meg kell jegyezni, amit Gánóczy Sándor és Stefan Scheld ír Kálvin egyházszolgálatáról: „...Kálvin kifejezetten szembefordul minden privatizáló, önkényeskedő írásmagyarázattal, és azt tanácsolja, hogy vitás kérdések esetén az egyház hivatalos szolgáinak közösségére kell hallgatni. Az egyház úgy fungál, mint az összes hívők anyja, mint evangéliumra vezérlő tanítómester, mint a keresztény élet nevelője, s a rábízott kincsnek, az Isten Igéjének őrállója, gondviselője és kiszolgálója.” GÁNÓCZY és SCHELD, *Kálvin hermeneutikája...*, 61.

már létező közösségnek az ajánlás címzettje, Fintai Darholtz Ferenc is olyan nemesi tagja, aki istenfélő keresztényként annyira „fundáltatott” az igaz vallásban, hogy azt akár halála árán védelmezve „senkitől semmit nem röttög”.³⁰⁶ A kötelező *captatio benevolentiae* alkalmával Kecskeméti C. ezért végig egy elkötelezett, a hitéért adakozásra, fáradozásra kész nemesként laudálja Fintai Darholtz Ferencet.

2.1.2.2. Az „igaz vallású keresztyén” csoporttudatának kialakítása

Kecskeméti C. János hitágazatos prédikációiban, concióiban megítélésem szerint az igaznak és hamisnak ítélt hittételek részletező elkülönítésével és szembesítésével az igaz hitet birtoklók közösségéhez, s így az igaz, egyetlen egyházhoz való tartozás tudatosítására törekszik. Még pontosabban: beszédeivel egy olyan „megújított” református közösséget kísérel megformálni, amely alapvetően Krisztus egyetlen, igaz egyházán *belül*³⁰⁷ gondolja el magát, ellenállva persze a római katolikus, pápa-Antikrisztus által vezetett hamis egyház tanításainak. Ez irányú vizsgálódásaim során megkülönböztetett figyelmet szentelek a keresztségről szóló *Concio secvnda* és *Concio tertia* bizonyos szakaszainak.³⁰⁸ Mindezzel a felekezeti közösségalkotási kísérletre mint a magyar kora újkori református konfesszionalizációs folyamatok egy korai szakaszára igyekszem ráirányítani a figyelmet. A feltevésemet elsősorban Kecskeméti C. Jánosnak azokra az igaznak vélt hittanításokat a katolikus tanításokhoz viszonyítva bemutató állításaira alapozom, melyekkel a katekizáló szentbeszédeiben egy, az „igaz vallású keresztyén”³⁰⁹ tudatával rendelkező református közösség kialakítására törekszik. Ez az adott hitközösséggel való azonosulás és az ahhoz való tartozás tudatosítása azokon a területeken lehetett kiemelten lényeges feladat, ahol a tridenti katolicizmus tanait népszerűsítő jezsuita missziók nyomán a protestáns lakosság köreiben valóságos veszélyként jelentkezhett a hitváltás lehetősége.

Ehhez elsőként a prédikációs kötet csoportjait ismertetem. Elnevezésük alapján Kecskeméti C. a következő felekezeti csoportokat különíti el: a Rómaiaknak, ellenkező Atyafiaknak, de leggyakrabban pápistáknak nevezett katolikusokat, amelyben már külön csoportot jelentenek a jezsuiták. Ezt szóhasználata megerősíti, hiszen világosan „az Jesuiták és az Pápisták”³¹⁰ elkülönített csoportjait nevezi meg. Kecskeméti C. következetesen

³⁰⁶ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*,)o(4r.

³⁰⁷ HELTAI, „A mennyei tudomány...”, 199–206.

³⁰⁸ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, B₃v–C₃r és C₃v–D₃v.

³⁰⁹ Uo.,)o(3v.

³¹⁰ Uo.,)o(2v.

ubiquitáriusoknak³¹¹ vagy „Augustana Confessiön”³¹² levőknek nevezi azt a protestáns közösséget, melyet a pápisták Lutheránusokként emlegetnek.³¹³ Saját közösségét egyszerűen az igaz vallású keresztényeknek hívja. Őrájuk alkalmazzák a katolikusok a Kálvinista elnevezést,³¹⁴ hogy ezzel hallgatóik előtt a lutheránusokkal együtt őket mind személyükben, mind tudományukban „számkivettetteknek tehetnek, és velek megh utáltathatnak”.³¹⁵ Kecskeméti C. tudatosan kerüli a katolikusok által használt neveket jelezve, hogy nem fogadja el azok érvényességét, épp ellenkezőleg, a retorikai gyűlöletkeltés eszközeinek tartja. Ezzel egyszerre három dolgot is állít: egyrészt, hogy az Antikrisztustól származó jezsuiták és pápisták az elnevezéssel a hallgatóság szemében mintha egyházon kívülállókként, „számkivetettként” akarnák feltüntetni a két protestáns tábor és annak szónokait; majd személyüktől és az általuk képviselt protestáns tanoktól a hallgatóságot el akarnák távolítani; s végül még a lutheránusok és kálvinisták létező, különálló csoportjait is igyekeznének tudatosítani.³¹⁶ Neveik alapján Kecskeméti C. az igaz egyházért versengő katolikus és protestáns tábor a szóhasználattal mindkét részről felosztottként: azaz pápisták és jezsuiták, valamint lutheránusok és kálvinisták szembenálló csoportjaiként írja le. Ezt a sort az igaz keresztény egyházon kívül álló, a *Bibliával* ellenkező eretnekek zárják. A keresztségről szóló *Concio secvnda*-ban ezek a következők: „...Sidók, Törökök, Tatárok, David Ferentz, Servetus, Blandrata, és több Eretnekek [...] kik közzül némellyek az Fiúnak, némellyek az szent Léleknek Istensegét tagadgyák, és így az szent Háromságot, az nyilván való szent irás ellen.”³¹⁷

A *Concio secvnda* az igehirdetés által megszólított szűkebb csoportok feltérképezéséhez is jó támpontot biztosít. Itt, a szülőknél és felnőtteknél tapasztalható alapvető hittani hiányosságokat intve Kecskeméti C. a következőképp szólal meg: az *Apostoli Credó*-ban vallás tétetik, hogy az egy Isten három személyű, „de hogy hogy tanithattya sok Atya Anya megh reá [a gyermekét: betoldás tőlem – Sz. Zs.], ha maga sem

³¹¹ Uo.,)o(3r.

³¹² Uo., E2r.

³¹³ Uo.,)o(3r.

³¹⁴ Uo.

³¹⁵ Uo.,)o(3r.

³¹⁶ Az ellenkező tábor megosztásáról, a jezsuiták és tanításaik katolikus táboron kívüli kezeléséről a hitvitázás gyakorlatában ld. HELTAI János és MARTIS Zsombor, „A kassai hitvita”, in *Docendo discimus: Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. HUSZTI Tímea (Miskolc: Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013), 15–29, 18.

³¹⁷ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, C1v.

tudgya.”³¹⁸ Továbbá: a *Miatyánkot* mind szülőknek, mind gyerekeknek „tudni kel [...] mert az az mindennapi könyörgés”. Azért *kell*, mert a könyörgés az Istennel való beszélgetés mindennapos gyakorlata.³¹⁹ Ezek az intő és utasító szavak valamelyest információval szolgálhatnak a református felekezeti tudat, felekezeti önmeghatározás 17. század első évtizedeinek állapotáról. A Kecskeméti C. János által gyakran szegény együgyűeknek nevezett köznép az igaznak ítélt hitben való járatlanságáról ad tanúbizonyságot; ez pedig láthatóan a kialakítani kívánt közösségben nem tolerálható. Figyelemre méltó, hogy az *Epistola dedicatoria* fikciós terében állandó veszélynek kitett s ezért az őrálló Kecskeméti C. védelmére szoruló, igaz vallású keresztény képe, valamint a prédikációban megintett hallgatóság/olvasóé nincsenek szinkronban egymással. Utóbbival kapcsolatban ugyanis Kecskeméti C. szükségét érzi dorgálva megemlíteni, hogy vannak olyan felnőttek, kik még az üdvözüléshez szükséges alapvető hitágakat, a *Miatyánkot* és *Hiszekegyet* sem tudják felmondani. Ezt az ellentmondást még inkább kiélezi, hogy Kecskeméti C. az ajánlásban „szegény kösségnek” nevezi akkor a hallgatóságot, mikor az elidegeníthetőnek tűnik az igaz lelkipásztoroktól, a tiszta ige hallgatásától,³²⁰ s melynek tagjai „minden tanuság és értelemnelküli tudomány, és vigasztalásnelkül” mennek haza a katolikus ige hirdetés után.³²¹ Azaz a Kecskeméti C. által igaz vallású keresztényként definiált, valamint a prédikációban megintett hallgatóság/olvasó egyértelműen egy olyan, vegyes összetételű tömeg része, melyet a római katolikus tanítások is elérnek. Erre az Ungváron is jelen levő veszélyre világítanak rá már idézett szavai az *Epistola dedicatoriából*: „...ezeket közönséges helyen praedikállottam, ez helyben levő egyegyű keresztyeneknek éppületükre, és az igaz hitben, s-vallásban, az ellenkezöpart közöt való megh maradásokra”.³²² Ez a Kecskeméti C.-t hallgató csoport, akiket pár sorral lejjebb ugyanítt már szegény együgyű hallgatóinak nevez, Kecskeméti C. állításai szerint egyházi személyekkel egyetemben prédikációi kinyomtatását kérték: „...az en szegény egyegyű halgatoimnakis, kik ezeknek halgatoi és tanuloi vóltanak kívánságokkal, sőt némely Egyházi Vraimnakis szolgálta társaimnak kérésekkelis, vitettem erre, noha félve, hogy szöm eleiben adgyam.”³²³ Az ellentmondásokból az a következtetés vonható le, hogy a református hiten lévők egy csoportja valószínűleg csak *névleg*, csakis Kecskeméti C. retorikai terében igaz vallású keresztyén, hiszen a concio olyan együgyű

³¹⁸ Uo., C₂r.

³¹⁹ Uo., C₂v.

³²⁰ Uo.,)o(2v.

³²¹ Uo.,)o(3r.

³²² Uo.,)o(3v.

³²³ Uo.

tagokról ad számot, akiknek komoly, alapvető hittani hiányosságaik vannak, s ezért esetleg fogékonyak az ellentábor „tévtanaira” is. Ahhoz, hogy Kecskeméti C. megnevezését ténylegesen kiérdemelhessék, hitbeli okításuk szükséges: a hittanítói tevékenység pedig „új” tagok kinevelését jelentheti Kecskeméti C. egy és igaz egyháza számára. Így ezek a református hitvallásokon nyugvó gyülekezetépítő prédikációk, melyek az alapoktól kezdve vártezik fel református hittudással a hallgatóságot, egy immár ténylegesen igaz vallású keresztényekből álló, megújított hitközösség megformálásához nyújthatnak segítséget. Kecskeméti C. János ehhez a közösségalakító munkához az egyházi retorika megfontolásait és a katekézis didaktikusságát oly módon házasítja okító concióiban, hogy azok egyszerre három igénynek feleljenek meg: cáfolják a monstrum jezsuitákat, ezzel is tanítva és intve az együgyű népet.³²⁴ A következőkben ezért ezt az együttható cáfol–tanít–int hármását szeretném a keresztségről szóló *Concio secvnda* és *Concio tertia* egy-egy hosszabb, összefüggő szakaszán szemléltetni.

A *Concio secvnda*-ban Kecskeméti C. csupán egyetlen, ám eléggé összetett kérdéssel foglalkozik: hány és minemű dolgok kívántatnak a keresztséghez, hogy az igaz, egész és tökéletes legyen? Ennek megválaszolását rögtön egy szembeállítással kezdi: bár „vadnak némellyek”, akik azért, hogy a keresztséget igaznak, egésznek és „fogyatkozás nélkül valónak tegyék, sok heában való dolgokat adnak hozzá”, ám a *Bibliában* leírt egész, krisztusi keresztséghez valójában csak négy dolog szükséges. Ez a négy dolog az igehirdetés, a könyörgés, a vízzel való megmosás és a „keresztellek [...] Atyának, Fiunak, és szent Léleknek nevében” ígék, kizárólag egyházi férfiszemély, prédikátor által való elmondása.³²⁵ Kecskeméti C. ezen alapvető dolgok tisztázása után teszi fel a tanító szándékú T/1-es kérdést: miért kell ezt megértenünk? Válasza egy cáfolás (*confutatio*), melyet arra épít, hogy igencsak vétkeznek, akik e négygyel meg nem elégedve „ezekhez több emberi találmányokat toldoznak foldoznak, mint az Romaiak cselekesznek”, akik a keresztség részei közé számlálják az olajat, sót, nyálat, kereszttvetést, gyújtott gyertyát és efféléket. Ellenpontoszó argumentálását a lapszálon a hamisnak tartott „Mentségi az Pápistáknak”, a saját, igaznak tartott cáfolatát pedig „Az mentsegre valo felel.” megjegyzéssel emeli ki, ezzel is megkönnyítve gondolatmenetének követhetőségét. Kecskeméti C. itt a pápisták azon kifogását cáfolja, miszerint a nyál, só, gyertya, olaj stb. használata benne van a *Bibliában*.

³²⁴ Uo.

³²⁵ Uo., B_{2v}–B_{3r}. Kecskeméti C. nem fogadja el „némely” pápista azon ellenvetését, hogy mivel Mózes felesége, Zephora, nő léte magától metélte körül Gerzson nevű fiát, ennek mintájára szabad lenne asszonynak vagy közönséges személynek keresztelni, ha nincs a közelben erre feljogosított egyházi férfi. Uo., B_{1r}–B_{2r}.

Ezt ugyan maga Kecskeméti C. sem vonja kétségbe, ám arra már figyelmeztet, hogy ezek egyáltalán nem a keresztséggel kapcsolatban szerepelnek a Szentírásban.³²⁶ E polemikus szakaszt váltja három kérdés tanító célzatú megválaszolása, melyben Kecskeméti C. a Szentháromság nevében végzett keresztselés fontosságát ecseteli. Ezek után ismét a tanító szándékú „miért kell ezeket megértenünk?” kérdéséhez kötődő három érv következik. Elsőként kap itt szerepet a Szentháromságot tagadók fentebb idézett listája. Tolmácsolásában üdvösségünk az Isten igaz ismeretétől függ, ezért aki a három isteni személyt nem hiszi, vallja és annak nevében nem kereszttelkedi meg, kétségtelenül elkárhozik. Harmadik érve pedig így kezdődik: „III. Intettetnek itt, az Atyák, Anyák, köröszt Atyák, és az kis gyermeknek rokonai, gondviselői, hogy az ő tisztekről meg emlekezzenek...”³²⁷ Kecskeméti C. János ezen a ponton jól láthatóan intéssel fordul a szülők és a gyermeket gondozó felnőttek felé. Először leszögezi, hogy a gyermekek gondozása két természetű: testi és lelki. Az elsőt, a gyermekek testi gondozását „az természet beléiök oltotta”, ezért arra külön nem kell a szülőket inteni. A lelki viszont igen, melynek három „ága” van: az *Apostoli Credo*, a *Miatyánk*, végül a *Tízparancsolat* megtanítása.³²⁸ Ennek persze előfeltétele, hogy azokat a szülők maguk is tudják, mert „bizony szakállá meg öszült némelyeknek, még sem tudgya az mi Atyánkat, nem hogy gyermekét tudná reá tanítani, hát hogy tud Istennel beszélleni?”³²⁹ Arra, hogy a szülő miért „ez három dologra köteles” [kiemelés tőlem – Sz. Zs.], két válasza van, melyből az első meglehetősen fenyegető szándékú: ha nem teszi, saját üdvössége is kárt vall, hiszen ezzel az ördögnek áldozza gyermekét. S nemcsak a gyermek, hanem még a szolgálók lelki üdvére is úgy kell figyelmeznie a szülőnek, mint a sajátjára. Ezért inti Kecskeméti C. Szent Pállal arra, hogy egész háza népét istenfélelemben nevelje, mert a rest és tunya gondviselőt számon kéri az Isten. A második válaszában pedig vincellérhez hasonlítja az atyát és anyát, akiknek az a dolga, hogy a gonosz erkölcs fattyúvesszeit, akárcsak a szőlő vadhajításait, házuk népéből nagy gonddal kiirtogassák, nehogy azok erőt vehessenek rajtuk.³³⁰

Az egyént, családot és nagyobb közösséget egyaránt önszabályozásra intő prédikátori megszólalásokra különösen sok példával szolgál az imént elemzett concio, továbbá az azt

³²⁶ Uo., B₃v.

³²⁷ Uo., C₁v.

³²⁸ Uo., C₂r–C₂v.

³²⁹ Uo., C₂v.

³³⁰ Uo., C₃r.

követő *Concio tertia*, vagy a kulcsok hatalmával is összefüggésben főként az úrvacsoráról szóló harmadik prédikáció.³³¹

Miután a hallgatóság a *Concio secundában* az igaz, egész és fogyatkozás nélküli keresztséget „több tizikkeleivel egyetemben” megértette,³³² Kecskeméti C. a *Concio tertiában* arra a fő kérdésekre keresi a választ, hogy a keresztség mi végre rendeltetett és milyen haszna van. Beszédét azonban nem ennek megválaszolásával, hanem a kisgyermek-keresztség védelmével kezdi. Ez a margón jelölt három „argumentomot”, „Ellenvetést” felölelő, kérdés-feleletes védelem a következő: nem tudják a kisgyermekek, mire való a keresztség; mivel nincs még hitük, nem kell őket megkeresztelni; végül sem az isteni kegyelem, sem az üdvösség nem függ a keresztségtől, ezért nem hasznos a keresztség. Az első ellenvetésre adott válaszának végkifejlete, hogy mindenképp adni kell a keresztséget, s majd annak valódi értelmére „iövendöben az gondviselők, és az lelki pásztorok meg tanítsák [...] őket.”³³³ Hogy a kisdedeknek ne lenne hitük, azt egy négy pontból álló felelettel cáfolja, az egész argumentálást pedig e szavakkal zárja le: a keresztségre „az Isten igijéből, az Atyák Anyák, meg tanítottanak, kire magzattyokat-is naponként tanították, erre való képest tehát még h kiczin korokban bé kel őket az keresztségh által az Isten Anyaszentegyházában plántálni.”³³⁴ A két – minden bizonnyal anabaptistáknak szánt és tőlük elhatárolódó – cáfolata után a harmadik válasz első mondata rögtön arra világít rá, hogy a kegyelem és üdvözülés Isten ingyen ajándéka, így nem függ sem a keresztségtől, sem pedig „az hívőknek, érdemre sem czelekedetire nézve, mint az Romaiak alittyák.”³³⁵ Az iméntiekhez kapcsolhatóan a keresztségről szóló első prédikációjában Kecskeméti C. mindazokat vétkeseknek nevezi, akik megvetik annak külső jegyekkel való felvételét. Ilyenek a törökök, tatárok, zsidók és hasonló eretnekek. Ám szerinte azok is bűnösök, akik „preposterè”, azaz utólag élnek a keresztséggel, vagyis előbb elnevezik gyermeküket, majd rá „sok üdövel viszik fel [...] két vagy három holnap, söt némellyek fél vagy egy esztendő után-is, mint az Vri rendek, Nemessek, és Egyházi emberek közzül-is” sokan. S bár a körülmetéléssel ellentétben erre ugyan nincs időt korlátozó isteni parancs, ennek minél hamarabb meg kell történnie azért, hogy a gyermek biztosan befogadtasson az igaz eklézsiába és az örök életre.³³⁶ Így a keresztséget sürgető feddése, a fentiek kontextusában, nemcsak az

³³¹ Uo., H₁r–I₁v, főleg H₂r–H₂v.

³³² Uo., C₃v.

³³³ Uo., C₃v–C₄r.

³³⁴ Uo., C₄r–C₄v.

³³⁵ Uo., C₄v–D₁r.

³³⁶ Uo., A₃r–A₃v.

anabaptisták gyakorlatára irányítja rá a figyelmet, hanem a korabeli társadalom egy felekezetektől független, olyan bevett szokására is, mely későbbre halasztja a gyermekek keresztségét. Kecskeméti C. harmadik ellenvetését azzal zárja, hogy a keresztelezés ugyan megigazulást nem hoz, de ettől függetlenül sok haszna van. Mielőtt azonban a concio e fő kérdésének kifejtésébe kezdene, újabb két kérdést tesz fel: ha a szükség vagy magisztrátusi fenyegetés és kényszer úgy hozza, jó lelkiismerettel lehet-e pápistával keresztteltetni; és lehet-e keresztény ember komaságban pápistával.³³⁷ Kecskeméti C. válasza mindkét esetben határozott nem. Az elsőnél hosszabban, hat pontban indokolja a nemleges választát; kezdve azon, hogy bűn az olyan keresztség, mely erőszakból, kételkedésből, félelemből és a „bálványozó Magistratus” kedvének kereséséből lesz, addig, hogy ezzel javallani látszanak az Antikrisztus ceremóniái, megbotránkoztatják a felebarátokat, és hogy dicsekvésre adnak okot a pápisták soraiban. Ez utóbbival kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a felvett pápista keresztség egyfajta elköteleződési lehetőség is egyben, mely a következő kérdés megfogalmazására ad jogosítványt az ellenfélnek: ha a „keresztségünket iavallyátok, miért nem szeretitek Ecclesiánkat: avagy ha minket és hitünket nem szeretitek, miért veszitek fel tőlünk az keresztséget.”³³⁸ Így Kecskeméti C. kategorikus tiltása a keresztséget kiszolgáltató *másik*, legfőképp a római–antikrisztusi egyház felé való elköteleződés lehetőségére vonatkozik. Hat pontos válaszához még egy külön ellenvetést fűz, melyben, bár a pápista keresztség igaz voltát nem vonja teljes mértékben kétségbe, arra figyelmeztet, hogy a sok „heában való” dolgok hozzáadása miatt mégsem vétek nélküli. Mindezek ellenére mégsem kifogásolhatja, hiszen a Szentháromság nevében történt, s így haszontalan sem lehet, azt viszont megjegyzi, hogy az Isten igéjéből immár megtanulta a hallgatóság, milyennek is kell lennie az *igaz* keresztségnek.³³⁹

Összességében Kecskeméti C. János prédikációi jól kirajzolják az általa ideálisnak elgondolt református közösségképét: igaz egyházának tagjait tehát ehhez igyekszik prédikátori, katekizáló megszólalásaival igazítani. A már meglévő tagok közösségekben tartásával egy időben, a szélesebb közönséget célzó hitokítás révén, szándékában áll a cáfol–tanít–int hármásával olyan hitcsoportot megformálni, ami tisztában van legalább az alapvetőbb tanításokkal; köztük főként a két protestáns szakramentummal. Arról, hogy a hallgatóság/olvasó ezeket az artikulusokat az üdvözüléshez szükségeseknek fogadja el, a folytonos „miért kell ezt megértenünk” kérdéseire adott világos válaszai gondoskodnak. A

³³⁷ Uo., D₁r és D₂r.

³³⁸ Uo., D₁r, D₂r.

³³⁹ Uo., D₁r–D₁v.

felekezeti önmeghatározást jelentő református hitvallásokon nyugvó gyülekezetépítő prédikációi tehát, melyek az alapoktól kezdve építik hallgatóságának ismereteit, alkalmasak lehetnek az „igaz vallású keresztyének” kinevelésére. Ezt Kecskeméti C. több fronton végzi: az általa igaznak vélt református és hamisnak tartott pápista tanok elsősorban részkérdéseken polemizáló szembesítésével és a cáfolatok mentén kirajzolódó saját, igaznak tartott tanainak katekizáló kifejtésével; valamint a hívek intésével, magán- és társas életük szabályozásával.

Balázs Mihály felekezetépítés és konfesszionalizáció szétválasztását illető megjegyzései ebből a szempontból megfontolandóak,³⁴⁰ hisz először is Kecskeméti C. hitágazatos prédikációiban a felekezetépítési szakasz hitvallásainak segítségével nyújt könnyen befogadható hittanítást. A katekézis didaktikussága és polemikus kiindulási pontot szolgáltató sajátossága megint csak a konfesszionalizációs folyamatok felekezetépítési szakaszára enged rálátást. Kecskeméti C. hitoktatói tevékenységének azonban, a tanok szélesebb körű, katekizáló népszerűsítésével és terjesztésével már gyakorlati haszna van: a közösségi, családi élet szabályozását is magába foglaló felekezetformálás. Láthattuk továbbá, hogy Ungváron a 16. század második felétől már jól kiépült református egyház működött, mely, legalábbis szervezeti kereteken belül meghaladva a felekezetépítés szakaszát, a konfesszionalizáció jeleit mutatta. Tehát Ungváron egy olyan fordított helyzet állhatott fenn, ahol ugyan volt jól kiépült református eklézsia, de annak nem voltak igazán református tudatú hívei: vagyis a konfesszionalizációs szakasz *megelőzhette* a felekezetépítés szakaszát. Ezért Kecskeméti C. János is következetesen egy létező, ám saját hittanításaiban járatlan közösségről tudósít, melyet a vidéken megjelenő jezsuiták hittérítései *hatására*, az ellen kellett a megfelelő hittani tudással felruházni. Ennek volt eszköze a didaktikus katekézist hasznosító, a két hittanítás különbségeit kidomborító és részkérdésekre koncentrálnak prédikatori–hitoktatói tevékenység. A református hittanításokban fejlődő felekezeti közösségben pedig már egy, a tanok mentén képződő szakadás tudatosulása is megkezdődhetett az addig egységesnek elgondolt egyházképben. Mindez, de főként a hallgatóság tanbeli hiányosságait dorgáló prédikatori megszólalások arra engednek következtetni, hogy a szélesebb néprétegek valóban nem rendelkezhetek még elkülönülő, határozottan református felekezeti tudattal. Ez csupán a tudatosítás kezdete; mint ahogy azt Kecskeméti C. az úrvacsora vétele alól kivételt képező személyek felsorolása közben kijelenti: „Hogy ezzel-is az Romaiaktul, kiktől immár el állottunk, meg különböztessünk.”³⁴¹

³⁴⁰ BALÁZS, „Az alkalmazás dilemmái...”, 5–6.

³⁴¹ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, H₂r.

Kecskeméti C. azon szándéka, hogy közösségét az általa elgondolt ideális képhez igazítsa – vagy legalábbis azt közelítse számukra –, kifejezetten hangsúlyos eleme marad a kötet második felének is. Sőt a bibliai versek gondos kiválasztásának és egzegézisének, magyarázatának egyik feltett szándéka, hogy az egyént végül az igaznak elfogadtatott református hit *nyílt megvallására, felvállalására* ösztönözze. A két, tematikailag elkülönülő prédikációs egységet ezért a kora újkori magyar református közösségek konfesszionizációját elősegítő prédikatori szándék fűzi egységgé. Vagyis az az első szakaszban megkezdett, a katekézist hasznosító és a kálvini tanokra nagyban támaszkodó, kifejezetten református tudatú közösségalkítás, melynek Kecskeméti C. János a kötet második felének egzegézisét úgyszintén alárendeli. Következő alfejezetemben Kecskeméti C. magyarázatos prédikációiban az Antikrisztus-képének és egzegézisének ismertetésén, valamint jezsuitaellenes megszólalásain túl ezért ennek a közösségalkítási kísérletnek főként a már a nyílt hitvallásra ösztönző megszólalásait veszem górcső alá.

2.1.2.3. *Antikrisztológia, egzegézis és református identitásképzés*

A *János jelenéseit* magyarázó prédikációk negyedik, az *Az Antichristvsrol* alcímet viselő darabja a többi kilenctől eltérően nem bibliai verset magyaráz, nincs választott textusa, hanem három kérdést feltéve – ki az és miféle; mikor és honnan jön; hol és milyen helyen lakik – kifejezetten az Antikrisztus természetével foglalkozik.³⁴² Mivel a szentbeszéd célja annak bizonyítása, hogy az Antikrisztus azonos a római egyház fejével, különösen jól körvonalazza Kecskeméti C. pápa-Antikrisztus képét. Ennek a beszédnek ezért kiemelt szerepet szánok Kecskeméti C. János antikrisztológiájának ismertetésekor. Főként erre a negyedik prédikációra támaszkodva arra keresem a választ, hogy Kecskeméti C. János megalkotott Antikrisztus-képe vajon eltér-e a korábbi, 16. századi protestáns képtől; s ha igen, akkor az miben ragadható meg.

A négy birodalom eszkatologikus képzetének 16–17. századi szekularizációja során a protestáns elméletírók a bibliai végidők szereplőit a történelem valós személyeivel azonosították. Ennek keretében a protestánsok a pápában, a katolikusok pedig Lutherben látták az Antikrisztust.³⁴³ Az antikrisztológia kutatásával kiemelkedően foglalkozó Luther

³⁴² Uo., R₃r–S₁v.

³⁴³ NAGY Levente, „História, emlékezet, önvallomás”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVICS József és ORLOVSZKY Géza, *A magyar irodalom története 1* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 363–373, 366.

Márton kezdetben az ún. kettős,³⁴⁴ majd végül a „szimpla” Antikrisztus-elmélet mellett döntött, melyben a római székhelyű pápaság az Antikrisztus megtestesülése, a török pedig csupán Isten ostora (flagellum Dei).³⁴⁵ Melancthon, Bullinger és mások viszont egyértelműen a kettős, azaz a pápa lelki és a török testi Antikrisztus elképzelését támogatták.³⁴⁶ Attól függetlenül, hogy Kálvin János kifejezetten „antiapokaliptikus” álláspontot képviselt – *János jelenéseit* például még csak nem is kommentálta –, egyetértett Lutherrel abban, hogy az Antikrisztus a római pápa, s hogy az veszélyt jelent a keresztényekre nézve.³⁴⁷ Ahogy Gánóczy Sándor megjegyzi, Kálvin a romlást azonban csak Nagy Szent Gergely pápa utánra tette, hisz őbenne még felismerte a „péter-i ideál megvalósulását”.³⁴⁸ A középkor óta rőtta fel tehát a pápáknak, hogy magukat Krisztus helytartóinak megtéve nem követik Péter parancsait.³⁴⁹ S mivel így Róma püspökéből olyan világi uralkodó lett, aki Péter nyomdokait elhagyva Krisztustól idegen módon, de persze még mindig rá hivatkozva kormányoz, Kálvinnak ez az ideálistól való elszakadás „adott alkalmat az Antikrisztus vádra”.³⁵⁰ Lutherhez hasonlóan Kálvin egy *kollektív* Antikrisztusban hitt: vagyis, hogy az Antikrisztus nem egyetlen személy, hanem olyan királyság, amely alá „számos nemzedék” tartozik.³⁵¹

Elsősorban Luther és Melancthon történelemfelfogása, valamint a magyar peregrinusok által előszeretettel látogatott wittenbergi egyetem történettudománya gyorsan otthonra talált a magyar protestáns értelmiségiek körében:³⁵² a „kora újkori magyar református történetteológia alapelemei” is e wittenbergi, lutheri–melancthoni mintára rögzültek a 16. század közepén.³⁵³ A 16. század második felére magyar területeken többségbe kerülő *helvét* reformátorok az antikrisztológiában szintén a wittenbergi tanokhoz igazodtak; a nézetek átvételekor egyik részük Luthert, másikuk Melancthont követte.³⁵⁴ Azt itt mindenképp meg kell jegyezni, hogy Bene Sándor tanulmánya Kecskeméti Alexis János

³⁴⁴ A kettős Antikrisztus-elmélet eredetileg nem Luthertől, hanem Melancthontól származik. ŐZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)* (Budapest: Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2016), 174.

³⁴⁵ TONHAIZER Tibor, „Apokaliptikus váradalmak a középkori Magyarországon”, *Theologiai Szemle*, 4 (2001): 216–222, 219.

³⁴⁶ Uo.

³⁴⁷ Bernard MCGINN, *Antikrisztus: Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*, ford. KÖRÖS László (Budapest: AduPrint, 1995), 225.

³⁴⁸ GÁNÓCZY Sándor, „Kálvin és a pápaság”, *Confessio*, 3 (2001): 95–102, 98.

³⁴⁹ Uo., 99.

³⁵⁰ Uo., 102.

³⁵¹ MCGINN, *Antikrisztus...*, 225.

³⁵² NAGY, „História, emlékezet...”, 370.

³⁵³ GYŐRI L., „Nagyari József...”, 24.

³⁵⁴ TONHAIZER, „Apokaliptikus váradalmak...”, 219.

történelemszemléletében már Jean Bodin hatását mutatja ki, aki szakított a négy birodalom eszkatologikus képzetével, és helyette a múltat a jövővel összekapcsoló, tudományosan megalkotott *időrend* fontosságát hangsúlyozta.³⁵⁵

Az RMNy köteteit átlapozva Kecskeméti C. János az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című polemikus prédikációinak 1622-es megjelenéséig legalább tizenhárom olyan – terjedelmi, műfaji és felekezeti megoszlás tekintetében változatos – magyar nyelvű nyomtatványt találtam, mely valamiképp az apokalipszis témaköréhez kötődik, azzal rokonítható.³⁵⁶ Kutatásaim szempontjából ezek közül fokozottabb figyelmet érdemelhet Ozorai Imre 1546-os,³⁵⁷ a sort megnyitó és a magyar antikrisztológia területén elsőnek számító,³⁵⁸ krakkói kiadású az *Az Christusrul es az ő eg'hazarul, esmet az Antichristusrul es az ő eg'hazarul* című munkája,³⁵⁹ valamint Melius Juhász Péternek az *Az Szent Ianosnac tött ielenesne igaz es iras szerint valo magyarazasa...* című, 1568-as váradi prédikációs kötete.³⁶⁰ Utóbbi azonban, a teljes jánosi jelenések magyarázataként, csupán három concióban tárgyalja a napba öltözött asszony és a nagy vörös sárkány küzdelmének egyes mozzanatait.³⁶¹ Kecskeméti C. János ennél sokkal részletesebben, tíz prédikációban értelmezi ugyanezt a bibliai szakaszt és annak bizonyos motívumait. Épp ezért a két munka egzegézisének összehasonlítását nem föltétlenül tartom célravezetőnek. Őze Sándor Ozorai Imre antikrisztológiájával kapcsolatban leírja, hogy az, Lutherétől eltérően nem a pápát, hanem az ördögöt magát tartja egyenlőnek az ős-Antikrisztussal. Ám mivel az ördög a tagjai által tevékenykedik, ezért ezek az egyház ellenségeit jelentő tagok ismét csak Antikrisztusnak nevezhetők. Ozorai, Luther és Melanchthon nézetei mind megegyeznek abban, hogy az ellenséget azok a *tévtanítók* jelentik, akik a bűnbocsánatot a jócselekedetektől, mischallgatástól, böjtöléstől, szentek közbenjárásától, cölibátustól, egy szín alatti áldozástól és a nem anyanyelvi liturgiától teszik függővé.³⁶² Az 1530–1540-es években a magyarországi protestánsok – köztük Ozorai Imre – határozottan a régi egyház

³⁵⁵ BENE Sándor, „Ratio temporum: Dániel próféta és a magyar történetírás”, in *Clio inter arma: tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, 87–115 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014).

³⁵⁶ RMNy 15 (uaz. RMNy 64); RMNy 149; RMNy 230; RMNy 232; RMNy 259; RMNy 284; RMNy 295; RMNy 475; RMNy 485; RMNy 572; RMNy 666 (uaz. RMNy 778); RMNy 888; RMNy 902.

³⁵⁷ HOLL Béla, „Ozorai Imre vitáirátának kiadásáról”, *Magyar Könyvszemle*, 1–2 (1976): 156–170, 165.

³⁵⁸ ŐZE, *Apokaliptikus időszemlélet...*, 120.

³⁵⁹ RMNy S 88B. Korábban a *De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo, eiusque ecclesia* latin címen.

³⁶⁰ MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Ianosnac tött ielenesne igaz es iras szerint valo magyarazasa prédikatioc szerint, a iambor bölcz es tudos emberek irasabol szereztetet* (Várad, 1568) – RMNy 259.

³⁶¹ Uo., Pp_{2v}–Ss_{1v}.

³⁶² ŐZE, *Apokaliptikus időszemlélet...*, 123.

keretein *belül*, a krisztusi és antikrisztusi egyház oppozíciójában jelenítették meg önmagukat. Előbbit a hit által való megigazulás, az egyetemes papság és a sola Scriptura elvével, az Antikrisztusét pedig az Öze Sándor által is felsoroltakkal jellemezték.³⁶³

Kecskeméti C. János 17. század eleji Antikrisztus-képéről elmondható, hogy nem tartalmaz a kettős Antikrisztusra vonatkozó megjegyzéseket. A törököket azonban többször megemlíti az igaz egyházon kívüli eretnekséghez és pogánysághoz kapcsolódóan.³⁶⁴ Az *Az Anticristvsrol* alcímet viselő *Negyedik praedicatió*ban a pápa antikrisztusi voltának egyik bizonyítékát is abban látja, hogy a pápa „török módra” fejedelmekkel és királyokkal lábait csókoltatja. Kecskeméti C. leírásában ez annak a jele, hogy bár a pápa a krisztusi nyáj pásztorának tartja magát, a saját hasznát keresve sokkal inkább uralkodik felette, mintsem Krisztust követve szolgálná azt.³⁶⁵ Ez nagyban összecseng Kálvin már ismertetett állításaival. Kecskeméti C. a *Harmadik* és *Ötödik praedicatió*ban nyilvánvalóvá teszi, hogy a pápa a hamis Próféta³⁶⁶ és az Antikrisztus,³⁶⁷ aki a vörös sárkány alakjában kiábrázolt Sátán hetedik, időben utolsó,³⁶⁸ legártóbb fejének felel meg.³⁶⁹ Kecskeméti C. János arra a kérdésre, hogy honnan jött az Antikrisztus, Szent Jánossal felel: közölünk, de nem volt(ak) közölünk való(k). Az Antikrisztus az *eklézsián belül*, az evangélium világban való elterjedése és Isten egyházának megszaporodása után támadt, mikor is a Sátán ösztökéléséből sokan attól elálltak, és ellenségeivé lettek; háborgatják és üldözik az igaz egyházat.³⁷⁰ Kecskeméti C. szemléletét főként a jezsuiták és pápisták, valamint az igaz lelkipásztorok „minden eddiginél” hangsúlyosabb szembenállása határozza meg.³⁷¹ Az *Epistola dedicatoria* felütésében megjelenített küzdelem során dühösködő, a világ végét és ezzel együtt magát is elkárhozottnak látó ördög „tarsokat szöröz magához, kikkel az gehennának tüze” mehet.³⁷² Ezért „támaztot oly szerzetöket, minemüvek az Iesuiták és az Pápisták”, akik az igaz ígét hirdető lelkipásztorokat igyekeznek hallgatóik előtt gyűlölségbe hozni.³⁷³ S bár ők tagadják a „Pápát Antichristusnak és magokat annak tagainak” lenni, Kecskeméti C. János prédikációinak legfőbb célja ezen állítások igaz voltának

³⁶³ HELTAI, „A mennyei tudomány...”, 198.

³⁶⁴ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, A_{3v}, C_{1v}.

³⁶⁵ Uo., R_{3v}–R_{4r}.

³⁶⁶ Uo., S_{2r}.

³⁶⁷ Uo., R_{2r}.

³⁶⁸ Uo.

³⁶⁹ Uo., S_{2r}.

³⁷⁰ Uo., S_{1r}–S_{1v}.

³⁷¹ HELTAI, „A mennyei tudomány...”, 203.

³⁷² KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*,)o(2r.

³⁷³ Uo.,)o(2v.

bizonyítása.³⁷⁴ Az *Epistola dedicatoriá*nak ez a hangsúlyozott jezsuitaellenessége számunkra azért kiemelten lényeges, mert ezt követően Kecskeméti C. csak egyszer, az úrvacsoráról szóló hetedik conciójában említi a Jézus Társaságát, egy bizonyos Nádas Pál nevű páter személyében.³⁷⁵ A kötet második egységét kitevő tíz kommentárban nem hangzik el a jezsuita elnevezés. Így az ajánlásnak ezek a hierarchikus viszonyt sugalló szavai alapvető kiindulási pontot, kontextust jelenthetnek a magyarázatok bizonyos szakaszainak helyes értelmezéséhez.

Kecskeméti C. definíciója alapján az Antikrisztus tehát „nem egy személy, hanem több” – ahogy azt *János első levelére* hivatkozva az *Az Antichristvsrolban* bővebben is kifejti.³⁷⁶ Ezért mondja Kecskeméti C. egy lappal lejjebb már azt, hogy a pápa és az „ö követői méltán mondáttatnak Antichristusoknak”.³⁷⁷ A múltban, mármint Szent János idejében is sok ilyen volt, most pedig, Kecskeméti C. jelenében ez a krisztusi eklézsia szent igéinek ellenségével és üldözőjével, a Krisztus tisztét magának követelő római pápával és követőivel egyenlő, „kiknek ő Coriphaeusok, előliároiok”.³⁷⁸ Mint látható, Kecskeméti C. ebben a beszédében ismét nyomatékosítja – akárcsak az *Epistola dedicatoriá*ban –, hogy nemcsak az élen járó pápa-Antikrisztus, hanem az alája tartozó, neki segédkező követői, tagjai is az igaz eklézsia ellenségei közé számíttatnak. Ezek a bizonyos személyek pedig ugyan nyelvükkel mondják és vallják Krisztust, de nem igazán: inkább azzal mutatják Krisztus ellenségének magukat, hogy „névével diczekednek, azonközben az ő Ecclesiáit, tudományát üldözik és haborgattyák.”³⁷⁹ Szent Bernát és Szent Hilárius egy-egy idézetével teszi érthetőbbé, hogy itt azokra a hamis prédikátorokra gondol, akik Krisztus szolgálaként valójában az Antikrisztust szolgálják, és az evangélium prédikálásának színe alatt „Christussal ellenkeznek”. Ezért, mikor Jézus Krisztus „praedikaltatik akkor tülök meg tagadtatik”.³⁸⁰ Az, hogy Jézus nevével a jezsuiták visszaélnek: Kecskeméti C.-nél egyenesen „dicsekednek”, jól ismert jezsuitaellenes argumentum. A Kecskeméti C. János által

³⁷⁴ Uo.,)o(3v.

³⁷⁵ Uo., M1v.

³⁷⁶ Uo., R3r.

³⁷⁷ Uo., R3v.

³⁷⁸ Uo.

³⁷⁹ Uo., R4r.

³⁸⁰ Uo., R4r–R4v. Ahogy Ursula Paintner a kora újkori német nyelvterületek jezsuitaellenességét vizsgáló monográfiájában megjegyzi, a jezsuita névvél való játék egyike a *Jesuwider* vagy *Jesuwiter*, mely leginkább ’Jézussal ellenkezőt’, ’Jézussal hadakozót’, ’Jézussal vitatkozót’ jelent. A jezsuiták nevével való szójáték első megjelenését Paintner a lutheránus Martin Chemnitz *Vom neuen Orden der Jesuwiter, Was jr glaube sey, und wie sie wider Jhesum und wider sein heiligs Euangelion streitten...* c., 1562-es munkájához köti. PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”..., 121. Ld. a lapszám 133. sz. lábjegyzetét is. A (der) *Widder* német szó továbbá jelenthet ’kost’ is, mely a jezsuitaellenesség viszonylatában szintén beszédes.

lefordított és 1619-ben kiadott *Fides Iesv et Iesvitarvm* előszavából mindjárt ezt tudjuk meg: „[h]ogy peniglen mi az többirül ne szolliunk, vadnak egy rendbeli emberek, kiket Iesuitaknak neveznek, mely nevet vettenek az mi Vrunck Iesus Christusnak nevéből, mint ha ők az Iesus Christus életet követnek, s-azért nevezik magokat, Societatis Iesu, az az, IESVS társaságon valoknak, hogy ez Titulussal az szegény egy egü kösséget, inkab el hitethessék, es magokhoz vohassak, kiktől magokat az keresztiéneknek felette igen kel oltalmazniok.”³⁸¹ Az első, 1573-as *Fides Iesv et Iesvitarvm* elé a lutheránus Johann Marbach által írt *Praefatiót* a fordítás forrását képező 1610-es latin kiadás kálvinista kiadógárdája ugyan név nélkül, de változatlanul közli. Ezt a Marbach-szöveget esetenként Kecskeméti C. szabadon kezelve: rövidítve, parafrázálva vagy saját igényeihez igazítva fordítja; ahogy az az itt idézett szakaszban is tetten érhető.³⁸²

A *Fides Iesv et Iesvitarvm* mellett a vizsgálatomba bevont másik kifejezetten jezsuitaellenes nyomtatvány, az 1657-ben magyarra fordított *Jesvita paterek titkai* pedig hosszan ecseteli, hogy a jezsuiták miért Jézus Társaságának nevezik magukat.³⁸³ A fentiek pontosabb megértéséhez némi támpontot nyújthatnak a következő információk. A jezsuiták félreértésekre okot adó negyedik fogadalma, a pápának tett különleges engedelmesség kötelezte a tagokat, hogy a pápa parancsát követve a világ bármely részén missziós tevékenységet folytassanak.³⁸⁴ Ez minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a jezsuitákat jellemzően a pápa-Antikrisztus démonizált kegyenceiként is ábrázolták.³⁸⁵ A kora újkori nemzetközi jezsuitaellenes hagyomány fontos elemét képezte a krisztusi nyáját megtevesztő, elcsábító és abban zavart keltő Sátán és démonjai középkori képzetének a pápával és

³⁸¹ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm...*,)(2v.

³⁸² Johann Marbach latin *Praefetióját* tartalmazó – csak apróbb tipográfiai eltéréseket mutató – és Kecskeméti C. fordítását megelőző három kiadásban a hosszabb részlet a következő: „Inter reliquos autem, qui hoc nostro seculo ueritatem oppugnandam singulari studio susceperunt, & ut maiori cum laude & admiratione faciant, artibus & disciplinis sedulo operam nauant: illi sunt, qui Christianorum illo augustissimo nomine non contenti, quo uniuersa tamen inde ab Apostolorum tempore gauisa est Ecclesia: ut maiorem sui cum Christo prae reliquis hominibus coniunctionem prae se ferant: alterum Seruatoris nomen, sui ordinis proprium esse uoluerunt, fratres se & Dominos societatis IESV apellantes.” *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1573),)(2v–)(3r; vö. *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1578),)(2v; végül a Kecskeméti C. forrását képező 1610-es, nagszombati vonatkozásúban: „Inter reliquos autem, qui hoc nostro seculo ueritatem oppugnandam singulari studio susceperunt, & vt maiori cum laude & admiratione faciant, artibus & disciplinis sedulo operam nauant: illi sunt, qui Christianorum illo augustissimo nomine non contenti, quo vniuersa tamen inde ab Apostolorum tempore grauissa est Ecclesia, vt maiorem sui cum Christo prae reliquis hominibus coniunctionem prae se ferant: alterum Seruatoris nomen, sui ordinis proprium esse uoluerunt, fratres se & Dominos Societatis IESV apellantes.” *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1610),)(2v.

³⁸³ *Jesvita paterek titkai...*, 2–8.

³⁸⁴ O'MALLEY, *Az első jezsuiták*, 330–332.

³⁸⁵ Erik NELSON, „The Jesuit Legend: Superstition and Myth-Making”, in *Religion and Superstition in Reformation Europe*, eds. Helen L. PARISH and William G. NAPHY (Manchester: Manchester University Press, 2002), 94–118, 108.

jezsuitákkal való azonosítása. Ezáltal a protestánsok a pápa-Antikrisztusnak engedelmességet fogadó és a démonok munkáját végző, meggyőzésben, álcázásban jeleskedő jezsuiták tevékenységével magyarázhatták közösségeik meggyengülését.³⁸⁶ Mindezek és persze a prédikációs kötet *Epistola dedicatoriájának* kijelentései alapján ezért úgy gondolom, hogy számolhatunk a jezsuitákkal való azonosítás lehetőségével akkor, mikor Kecskeméti C. János általánosságban a községet tévtanításokra vonó hamis prófétákról és tévtanítókról ejt szót magyarázatai során.

Kecskeméti C. véleménye szerint tehát az Antikrisztus egyházon belül támadt: a Sátánt ábrázoló nagy vörös sárkány hetedik, legártóbb fejét jelentő pápa-Antikrisztus, akinek tagjai, segítői (lutheri–melanchthoni mintára) a tévtanítók – elsősorban is a jezsuiták. Megjegyzendő, hogy ez a tagokból álló Gonosz hasonlóságokat mutat az ókeresztény Ticonius *Liber regularum* című munkájában leírtakkal. A Szent Ágoston által az *A keresztény tanításról* harmadik könyvébe is átemelt *Liber regularum* hét szabálya közül az utolsó az ördöggel és annak testével foglalkozik.³⁸⁷ Ticonius elgondolásában az ördög a feje a testét alkotó gonoszoknak, ezért azok „vele együtt jutnak majd az örök tűzbe.”³⁸⁸ Ezt olvashattuk Kecskeméti C.-nél is: társakat szerez magának, hogy velük együtt a gyehenna tűzére mehessen.³⁸⁹ Mivel ezek a tagok egyrészt a tévtanítók, Kecskeméti C. arra figyelmezteti hallgatóságát, hogy oltalmazza magát tőlük, nehogy gondatlanság és óvatlanság következtében általuk megcsalva üdvössége kárt valljon.³⁹⁰ Kecskeméti C. kötetében e tévtanítók mellett az igaz hittől elállt nemesi rend tagjaival is többször kifejezetten éles hangon száll szembe, valamint a római Antikrisztus által a keresztények ellen felindított magisztrátussal.³⁹¹ A nemeseknek az *Epistola dedicatoriában* elsősorban azt rója fel, hogy a jezsuiták pártját fogják, s így azok bátran támadhatják a keresztény prédikátorokat és téríthetik el a népet az igaz vallástól.³⁹² Az *Ötödik praedicatióban* pedig kétszer is hangsúlyozza, hogy naponként találkozni olyan urakkal, fejedelmekkel, fő renden lévőkkel, akik, bár igaz hitben nevelkedtek, azt hátrahagyták, és most már a pápa-Antikrisztusnak kedvezve halálos ellenségei a krisztusi vallásnak.³⁹³

³⁸⁶ Uo.

³⁸⁷ *MKL, Ticonius* szócikk.

³⁸⁸ SZENT ÁGOSTON, *A keresztény tanításról*, ford. BÖRÖCZKI Tamás, Catena: Fordítások 1 (Budapest: Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, 2001), 210.

³⁸⁹ KECSKEMÉTI C., *Az papisták között...*,)o(2r.

³⁹⁰ Uo., R_{4v}.

³⁹¹ A római Antikrisztus által a keresztények ellen felindított magisztrátushoz ld. Uo., X_{2r}, X_{3v}.

³⁹² Uo.,)o(2v.

³⁹³ Uo., S_{3r}, S_{4r}, továbbá X_{3v}.

Kecskeméti C. Antikrisztusáról összességében elmondható, hogy az még mindig az egyetlennek elképzelt egyházon, annak *egyetemességén* belüli.³⁹⁴ Továbbá főként Luther szimpla és a Kálvin által is elfogadott kollektív Antikrisztussal mutat rokonságot, mely nem egyetlen személyt, hanem egy hierarchikusan felépülő, különféle rendű és rangú tagokból álló „létezőt” takar. Kecskeméti C. valamelyest hasonlóan vélekedik magáról az Antikrisztus személyéről is, mint Ozorai Imre: azaz nála is alapvetően az ördög az Antikrisztus. A változás abban áll, hogy Kecskeméti C. a jánosi jelenésekben szereplő, ördöggel azonosított nagy vörös sárkányt nevezi egzegézisében Antikrisztusnak. Továbbá a pápa helye az Antikrisztus testén Kecskeméti C. elképzelésében sokkal hangsúlyosabb: nem csupán egy tagja, ahogy az Ozorainál szerepelt, hanem a vörös sárkány hetedik, legártóbb és időben legközelebbi *fejének* felel meg, mely így a neki szolgáló, ártó szándékú alsóbb tagoknak korifeusa, előjárója. Végül teljesen új elemként jelenik meg az egyházon belüli, üdvösséget veszélyeztető és az Antikrisztusnak–pápa-Antikrisztusnak szolgáló, s így szintén Antikrisztusnak nevezhető tévtanítók jezsuitákkal való azonosítása.

Ennek az Antikrisztus-képnek elméleti háttérrel biztosító *egzegézisnek* lehetséges kútfőiről a következő listát találjuk Kecskeméti C. *Hatodik praedicatiójában*: „...ebben a sententiában vagyon Musculus, Marloratus, Pignetus. [...] ez értelemben vagyon Bullinger, és Franciscus Iunius.”³⁹⁵ Hasonló felsorolással találkozhatunk a prédikációs kötetével kolligátumban fennmaradt, Pázmány *Kalauzának* tizenharmadik könyvére adott *Feleletében* is: „Igy magyarázzák az bölcz, tudos, irás magyarázó Doctorok, Morloratus, Pignetius, Bullinger, Sebaste, Mayer, és az többi, noha Pázmány ezeket semminek tartya.”³⁹⁶ Az előszámlált szerzők művei közül a Kecskeméti C.-kommentárok egyik valószínűsíthető forrása a Genfben is szolgálatot teljesítő, tragikus sorsú református prédikátor,³⁹⁷ Augustin Marlorat (Augustinus Marloratus) latin nyelvű *Expositio in Apocalypsin*je lehet.³⁹⁸ A többiek

³⁹⁴ Ezzel az egyházi egyetemességgel kapcsolatosan azt jegyzi meg Heltai János, amit David Pareus írt Keserői Dajka Jánoshoz intézett könyvajánlásában. Ebben Pareus kifejti, hogy végeredményben az egység alapja az egyház egyetemessége. Az egyház ugyanis „Krisztus egyháza, és ez szükségképpen egyetlen egyház lehet csak, amelynek mint egyetlen testnek tagjai a helyi partikuláris egyházak. A partikuláris egyházak között fennálló apróbb-nagyobb különbségek pedig lényegében nem törlik meg az egyház egyetemességét. E gondolatkör mentén rendezhetők el aztán az irénizmus további eszméi.” HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 58–59.

³⁹⁵ Uo., T₂R–T₂V.

³⁹⁶ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, G₁R.

³⁹⁷ Marloratust 1561-ben, ötvenöt éves korában a katolikus hatóságok felakasztatták a roueni Notre-Dame előtt. Irena BACKUS, *Reformation Readings of the Apocalypse: Geneva, Zurich, and Wittenberg*, Oxford Studies in Historical Theology (New York: Oxford University Press, 2000), 61.

³⁹⁸ Egy 1570-es, genfi kiadást használtam, melynek lapszámozása többször újrakezdődik: Augustinus MARLORATUS, „In Apocalypsin Iohannis Apostoli catholica expositio ecclesiastica”, in Augustinus MARLORATUS, *Novi Testamenti catholica expositio Ecclesiastica, id est, ex vniuersis probatis theologis (quos dominus diuersis suis Ecclesiis dedit) excerpta, a quodam verbi Dei ministro, diu multumque in theologia*

között a Kecskeméti C. által felsorolt szerzők munkáira erősen támaszkodó, azokból összeszerkesztett terjedelmes *Novi Testamenti catholica expositio Ecclesiasticában* megtalálható például az a hosszabb, egybefüggő szakasz, mely a vörös sárkány hét fejének leírását adja. Ennek a Kecskeméti C. János Antikrisztus-képét alapjaiban meghatározó leírásnak hű fordítását találjuk az ötödik prédikációban.³⁹⁹

Kecskeméti C. egzegézisének egyik kiindulópontja az ókeresztény Pettaui Victorinus hagyományos asszony–egyház megfeleltetése, melynek egyértelmű bizonyítéka a második prédikáció első lapján feltett legelső kérdés – „Miért mondassék az Ecclesia Aszszonyállatnak?” –, valamint a rá adott válaszok.⁴⁰⁰ Tíz prédikációja tehát jól elhelyezhető az egyházatya e közhelyén alapuló korabeli *református kommentárok*⁴⁰¹ sorában is. Kecskeméti C. szövegmagyarázatának legfőbb szervező eleme az Isten és országát jelentő igaz eklézsia, valamint a Sátán és országa közötti ellentétek, küzdelmek polemikus részletezése: „...minémü külömbsegh légyen az istennek és az ördöghnek országa közöt, minémü nagy ellenkezés ő közöttök ugy annyira, hogy szüntelen azon ügyekezik az pokolbéli ördög, hogy az Istennek országát, mely az Ecclesia, rontza, az övét penigh éppicze, de [...] birodalmat, hatalmat soha rayta nem vehetet ez ideig, soha sem-is vehet [...] Erről szól azért az szent Ianos ez Caputban...” Mindennek „sommáiaként” ezért az „Istennek Anyaszentegyházának, az pokolbéli ördöggel szüntelen bay viadallya, és az Istentől való óltalmaztatása iráttatik itt meg”.⁴⁰² Ezzel kapcsolódik össze, ennek szerves része a jezsuiták káros ténykedése.⁴⁰³ Kecskeméti C. egész prédikációs kötetének jellegzetes vonását adják azok a kijelentések, melyek a pápisták és jezsuiták egzegézisének hamisságát, néhol egyenesen annak hiányát kísérlik meg felfedni a hallgatóság és olvasóközönség előtt.

Az *Epistola dedicatoria* egyik hosszabb szakaszában mindjárt egy szembesítés keretében: „...az Christusnak iuhait, az elő kút főtül el akariak szakasztani, az emberi találmánnak czatornaiára vonván, melynek végben vételére czelekeszik, hogy az Istennek

versato. Sive, bibliotheca expositionvm Novi Testamenti. Id est, expositio ex probatis omnibus theologis collecta, & in vnum corpus singulari artificio conflata: quae instar bibliothecae multis expositoribus refertae esse possit (Genf: Henricus Stephanus, 1570), 136–238; Marlorat kötetéről bővebben ld. BACKUS, *Reformation Readings of...*, 62–66.

³⁹⁹ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, R_{1v}–R_{2r}. Marloratusnál: MARLORATUS, „In Apocalypsin Iohannis...”, 190.

⁴⁰⁰ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, P_{4v}–Q_{4r}.

⁴⁰¹ E victorinusi közhelyről és a református kommentárokról bővebben az unitárius Karádi Pálhoz kapcsolódóan ld. TURI Tamás, „Prédikáció és Apokalipszis: Karádi Pál és a protestáns hagyomány”, *Keresztény Magvető*, 2–3 (2017): 412–428, 423.

⁴⁰² KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, P_{1r}.

⁴⁰³ HELTAI, „A mennyei tudomány...”

igijének tisztán és igazán való praedikállása helyet, haszontalan, hijában való Miseket szolgáltatnak, sughva való gyónásokat tesznek, morogva való könyörgéseket, vagdalt hurkára, (kit ők olvasónak hinak) számlálván birbitelnek, ugy hogy, mit czelekesznek senki nem tudgya, mit mondanak vagy olvasnak ne ércze, [...] és így az szegény kösség minden tanuság, értelemnelkül tudomány, és vigasztalásnelkül mennyen házához, holot az sz. írásnak, az Isten igijének magyarázattyának, halgatásának, fő és kiváltképpen való vége ez vólna, mint az sz. Pál mondgya, mellyet ők hátra hadnak és el mulatnak.”⁴⁰⁴ Az idézet legfőbb kifogása, hogy a katolikusok a *Biblia* igéinek tisztán és igazán való prédikálása helyett a miseszolgáltatás, gyónás, könyörgés és rózsafüzér emberi találmányait helyezik előtérbe. Mindez azt a célt szolgálja, hogy a közösséget az „élő kútfőt” jelentő helyes írásmagyarázat hallgatásától elszakítsák, és látványos, hiába való külsőségeikkel, szertartásaikkal az általuk képviselt valláshoz kapcsolják. A citátum második felében Kecskeméti C. továbbá arra is rávilágít, hogy mivel a közösség ezekből szinte semmit nem ért (latin mise), az igehirdetés nem töltheti be valódi – tanító és vigasztaló – homiletikai funkcióit sem. S ha „valamely locust hogy már magyarázatnak okáért elő vésznek is, annak semmi igaz értelmét nem tudgyák adni”, hanem azokkal az ellenkező hittanítást és az azt képviselő protestáns prédikátorokat, tanítókat gyűlöltetik: „...mind mi ellenünk, s mind az Vbiquitariusok ellen, csak szitkozodással, átkozodással töltik az időt, és így elegegesnek itilik tiszteknék végben vételére, ha minket Calvinistáknak, azokat Lutheranusoknak nevezvén, az ő halgatoioik előtt, mind személyünkben, mind tudományunkban számkivettetteknek tehetnek, és velek megh utáltathatnak.”⁴⁰⁵ Kecskeméti C. utóbbi, szemrehányó szavai tulajdonképpen azt igyekeznek elhíttetni a szöveg befogadójával, hogy a római katolikus hitszónokok a *Biblia* ígéről nem helyes magyarázatot adnak hallgatóiknak, hanem azokkal őket célzó érzelmek kiváltására, jelen esetben az egyik legerősebbre, a gyűlölet felkeltésére törekednek; persze hitbeli ellenfeleik rovására. Az úrvacsoráról szóló hetedik prédikációjában Kecskeméti C. a tévesnek ítélt katolikus szövegmagyarázói gyakorlatnak már egy másik aspektusát marasztalja el az 1618-ban június 14-ére eső Úrnapiján történeteket leíró bevezetőjével. Ezen a napon egy bizonyos Nádas Pál nevezetű jezsuita, csakúgy, mint az „ő hozzá hasonló társai”, a felvett *Ján 6.55–56*-tal a teljes átlényegülés és a Krisztus valóságos testének-vérének emberi, testi szájjal való vételét akarta védelmezni.⁴⁰⁶ Az Ungvárott sok keresztény „fülök hallotára”, ráadásul Kecskeméti C.

⁴⁰⁴ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*,)o(2v–)o(3r.

⁴⁰⁵ Uo.,)o(3r.

⁴⁰⁶ Uo., M₁v.

„egynéhány Tanitokkal való ielen létében” elhangzott apológia Kecskeméti C. szerint azonban sikertelen volt, mivel Nádasí „minémü írásokat citala-is, csak ide tova kapdosa azokban-is, nem tudván igaz magyarázattyát adni”, szentenciája erősítésére pedig több „hitván példákkal éle”.⁴⁰⁷ Tehát nem elég, hogy a páter az írásból citáltakkal képtelen volt a teljes átlényegülésnek és az áldozat testi formában magunkhoz vételének helyes magyarázatára, azokat még olyan történetekkel is alá kívánta támasztani, mint a Pádúai Szent Antalhoz kötődő, oltáriszentséget imádó számár közismert története⁴⁰⁸ és egy Szent Bonaventurától származó bárány-történet, vagy pedig a magyarországi zsidóké, akiket azért űztek el, mert az ostyát késsel „liggatták”, amiből aztán sok vér folyt ki.⁴⁰⁹ Olybá tűnik, hogy Kecskeméti C. főként azt kifogásolja, hogy a locust a jezsuita Nádasí nem megmagyarázza, hanem sokkal inkább „ürügyként” használja az oltáriszentséggel kapcsolatos, már-már hihetetlen – bár kétség kívül a csodálat és egyéb érzelmek kiváltására alkalmas – történeteinek ismertetéséhez. Zárásként Kecskeméti C. kitér a jezsuita páter azon téves állítására is, hogy Kálvin tiltaná az egyházatyák írásainak „helyben hagyását”; ehhez ugyanis még idézni sem képes a genfi reformátor erre vonatkozó tiltó szavait. Kecskeméti C. mindebből azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy Nádasí Pál e magyarázatával csupán „ámitá az népet, semmi bizonyos értelmét, ez sz. Ianos mondásának nem tudván adni”.⁴¹⁰

A keresztségről szóló *Concio secvndájában* a *Bibliában* leírt igaz, egész, krisztusi keresztséghez kötődően Kecskeméti C. azt fejtegeti, hogy miért vétkeznek, akik ehhez emberi találmányokat „toldoznak foldoznak, mint az Romaiak cselekesznek”, a keresztség részeiként kezelve az olajat, sót, gyújtott gyertyát és efféléket.⁴¹¹ Azt ugyan elismeri, hogy ezek mind benne vannak a Szentírásban és akár hasznuk is lehet, de figyelmeztet, hogy egyik sem a keresztséghez kapcsolódóan.⁴¹² Azt igyekszik igazolni, hogy a jezsuiták és pápisták a bibliai szöveghelyeket önkényesen társítják aktuális témáikhoz, és az azokban foglaltakkal úgymond toldozzák-foldozzák, kiegészítik most épp a „római” keresztelés rítusát. Kecskeméti C. ezen bizonyítási stratégiáját csak a gyújtott gyertyát érintő argumentáláson kívánom bemutatni. A pápisták tézise, hogy mivel az apostolok gyertyafény mellett gyűltek

⁴⁰⁷ Uo., M_{1v}–M_{2r}.

⁴⁰⁸ A Szent Antal által a piactéren felmutatott oltáriszentség előtt térdet hajtó számár csodás története közismert: ld. SINKA Ferenc Pál, *Pádúai Szent Antal csodái*, Csodálatos történetek: A hitélet és szentek életéből vett csodás események elbeszélése 1–2 (Esztergom: Az „Esztergomi Szent István Naptár” szerkesztősége, 1932), 14–16.

⁴⁰⁹ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, M_{2r}.

⁴¹⁰ Uo.

⁴¹¹ Uo., B_{3r}–B_{3v}.

⁴¹² Uo., B_{3v}.

össze, a gyújtott gyertya alkalmas a keresztséget felvevő kisgyermek jövőendő mennyei boldogágának szemléltetésére. Kecskeméti C. józan belátásra apelláló cáfolata ez ellen így hangzik: az apostolok nem nappal gyűltek egybe, hanem éjszaka, s csakis azért cselekedtek így, mert nem mertek istentiszteletre napfényben összegyűlni a zsidóktól és háborúságoktól való félelmükben. Ezt applikálja a jelenre, hogy a pápisták tévedését kimutassa: most már Isten kegyelméből nappal is összegyűlhetnek a hívek, így nincs helye a gyertyagyújtásnak; főként nem ebben a szakramentumban.⁴¹³ Egész érvelésének zárásaként képtelennek és esetenként akár nevetségesnek láttatja a pápisták és jezsuiták által a Szentírás más részeiből beemelt, szerinte nem oda illő és nem a keresztségre vonatkozó locusok által igazolt katolikus rítusokat e szakramentum esetén: „Vallyon s-ki vitte volt ez gyuytot gyertyát Iordan vizéhez az Christus keresztegekor, Ianosé? nem. Kiczoda az sôt? Illetteié Ianos Christus szömöldökét nyállyal? egyyk sem volt ielen, hanem czupán czak az Iordan vizében keresztelte [...] Bolondságh hát az Romaiaknak ebben való czelekedetek”.⁴¹⁴ Az imént ismertetettek jól rokoníthatók Kecskeméti C. *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordításának következő szavaival: „Az szent irasban valo fogyatkozast helyére kell allatni az emberi talalmányokkal.” Ezt a jezsuiták munkáinak idézeteiből összeállított tézist a nyomtatvány szövege rögtön a jézusi antitézissel cáfolja: „Tökelltes es igaz az szent iras, mindenek valamellyek szüksegesek az idvössegre be foglal, es semmi emberi talalmánnyal nem kel toldozni foldozni.”⁴¹⁵ Hamarabb ugyanitt az is szóba kerül, hogy a jezsuiták a Szentírást csonka-bonkának tartják,⁴¹⁶ épp ezért azt ki kell egészítenie az emberi találmányoknak.⁴¹⁷ S mivel a *Biblia* a hitnek dolgaiban „bizonyos es mozdulhatatlan értelmet nem ád”, mint a viasz orr, „akar mely magyarázatra-is el hajtogattathatik”.⁴¹⁸ A *Fides Iesv et Iesvitarvm* idézett szavai közül legfontosabb az „emberi találmányok”, hiszen a fenti, keresztségről szóló beszédben is az igaz keresztség szentségét emberi találmányokkal egészítik ki a rómaiak.

Kecskeméti C. János kommentárjaiban a közösségalkotás kísérlet nyomait kutatva ismét azzal találkozhatunk, hogy a tizenkettedik könyv kiválogatott bibliai verseivel határozottan a jó–gonosz tengelyen helyezi el magyarázatainak szereplőit. Miután az első öt prédikáció részletekbe menő értelmezéseket nyújt először az igaz asszony–egyház, majd az

⁴¹³ Uo., B₃v–B₄r.

⁴¹⁴ Uo., B₄r.

⁴¹⁵ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm*..., 16.

⁴¹⁶ Uo., 1.

⁴¹⁷ Uo., 12.

⁴¹⁸ Uo., 28.

ellene dühösködő vörös sárkány és a leggonoszabb fejét jelentő pápa-Antikrisztus ismertetőjegyeiről, a magyarázat rátér a kettejük közötti konfliktus kibontására. Ennek előkészítése már az *Ötödik praedicatio* második felében elkezdődik, ahol is Kecskeméti C. azokat az égi csillagokat értelmezi, melyeknek harmadát a bibliai vörös sárkány farkával épp készül lesöpörni. Egzegzésében a következő csoportokat nevezi az eklézsiával egyenlő ég csillagainak: elsőként az egyházi szolgákat, azaz a tanítókat és keresztény doktorokat, legyenek azok akár jók, akár gonoszak; majd a magisztrátust, a fejedelmeket, urakat, főrenden lévőket, bírákat és polgárokat, akikre a köznép okosságuk, bölcsességük miatt mint csillagokra néz fel és függeszti tekintetét; s végül a világ összes emberét, „kiket kezdettől fogva teremtet az Isten”.⁴¹⁹ Majd a „*Miert mondattatnak mind ezek czillagoknak*” kérdésre ezt válaszolja: „...mert mind ezek, vagy iók vagy gonoszok, vagy hivek, vagy hitetlenek az égben vadnak, az az, az látható Ecclesiának tagjai: mert az látható és az világon vitézkedő Ecclesiában, mellyet itt égne nevez az szent Iános, mind hivek, hitetlenek, iók gonoszok, egyenlőképen bé mennek s ez az oka hogy az Ecclesia az Varsáhozis melyben mind ió, s-mind gonosz halak bé férkeznek, hasonlittatik.”⁴²⁰ Ezzel kapcsolatban érdemes lehet megemlíteni, hogy Kálvin egyházfelfogásában a láthatatlan, Isten színe előtti egyháznak a látható egyház mintegy eszköze, intézménye, melynek Krisztus felhatalmazást adott az igehirdetésre, a két szakramentum kiszolgáltatására, s ami törekszik saját tisztaságára az egyházfegyelemmel. Ez a látható egyház mindig *vegyes test* (ún. corpus permixtum), így farkasok és képmutatók is helyet kapnak benne. De olyanok is vannak, akik pillanatnyilag ezen kívül helyezkednek el, holott bent lenne a helyük.⁴²¹ Erről a kevert testről Szent Ágostonnál ezt olvashatjuk az egyszer már hivatkozott Ticonius, ezúttal az Úr testét ismertető második szabályával kapcsolatban: „Inkább az Úr igazi és kevert, vagy igazi és színlelt testéről, vagy más efféléről kellett volna szólnia. Mert azt kell mondanunk: a képmutatók nemcsak, hogy örökké nem lesznek, hanem már most sincsenek Vele, bár látszatra még Egyházában vannak. Azért e szabálynak ilyen nevet is adhattak volna: »a kevert Egyházzal« [...] a jó és rossz halak egy ugyanazon hálójában való időleges egység miatt (Mát 13.47).”⁴²² Mint látható, a hálóba vegyesen fennakadt jó és rossz halak bibliai képe, akárcsak Kecskeméti C.-nél, az eklézsia hasonlataként szerepel. Kecskeméti C. *Ötödik praedicatióját* az égi csillagok lesöpprésének mozzanatával és egyszersmind az ég helyett a

⁴¹⁹ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, S_{3r}–S_{3v}.

⁴²⁰ Uo., S_{3v}.

⁴²¹ COLIJN, *Egyetemes egyháztörténet*, 178.

⁴²² SZENT ÁGOSTON, *A keresztény tanításról*, 196–197.

földi kívánságokhoz való kapcsolásával folytatja. Ezt egy saját jelenéből hozott példával erősíti: a hívek naponta láthatják, hogy fejedelmek, nemes urak és egyéb fő rendek is az igaz eklézsiától elállván annak háborgatóivá lesznek. A sárkány a lesöpört csillagokkal ábrázolt, földi hívságokkal elcsábított emberekből gyűjt tehát magának sereget, hogy aztán az egész egyházra ronthasson. Ahogy Szent János mondja: „Es álla, ugymond, az aszszonyállat eleiben, hogy mihelyen szülne, az ő fiát el nyelne”. Ezt pedig olyan, Kecskeméti C. szavaival élve „eszközök” által viszi véghez, mint a hamis próféták, „s-azon igyekezik, hogy mind könyveket, mellyek ő ellene irattatnak meg égettessen, tiltya ne olvastassanak, ne praedikáltassanak: avagy azt czelekeszi, hogy az hallot ige az hiveknek szivökben gyökeret ne verien, hanem sok szorgalmatosságok, munkák, haboruk, kegyetlenségek miat meg foytassék, hogy gyümölczök ne teremien [...] hivén ne idvözüyenek.”⁴²³ A „*Miert kel ezeket ertenünk?*” kérdésre Kecskeméti C. azt feleli, hogy bár a sárkánynak, az Antikrisztusnak sokakat sikerült már elhódítania, a hívek mégse álljanak el az „igaz hittől”, mert „csak az idvüzöl ki megh marad”. Szentbeszéde záradékában Szent Pálra hivatkozva, híveivel közösséget vállalva, T/1-ben erősíti a kiválasztottság érzését: nem a bölcseket, hatalmasokat, hanem „minket, kik ez világnak söpreinek láttatánk lenni választot és az idvösségnek titkait minekünk nijlatkoztatta meg”. Hiába próbálkozik tehát a Sátán az ő tagjaival, erős bástya az Isten, ezért aki az ő nevében bízik, megmarad.⁴²⁴ A hitbeli erősítés és a kommentárok szereplőinek kétfelé osztása a továbbiakban egyre konkrétabb kijelentésekben artikulálódik. A jókra és gonoszokra való felosztás szempontjából különös figyelmet érdemel a *Hetedik praedicatio*, melyben a Jel 12.7 kerül aprólékos kifejtésre. Itt Mihály arkangyal és angyalai csapnak össze a vörös sárkánnyal és angyalaival. A bibliai locust Kecskeméti C. a következő három kérdésben tárgyalja: hol volt a bajviadal; kik viaskodnak; s végül mi lett a bajviadal kimenetele?⁴²⁵ Mihály arkangyalon Kecskeméti C. magát Krisztust érti, akinek Michael elnevezése annyit tesz: ’ki olyan, mint Isten’ vagy ’verekedő Isten’. Mihály angyalainak pedig azokat a szolgáló lelkeket, akiket Isten a hívek őrzésére és igazgatására rendelt: vagyis az ígét prédikáló lelkipásztorokat és az eklézsia számára küldött keresztény magisztrátust. Ezek az Istentől nekik adott hatalommal Isten népét oltalmazták, az ellenséget pedig megbüntetik. Tehát tisztükre nézve nevezendők a tanítók és a magisztrátus angyaloknak, hisz ők Isten küldöttei és általa bocsáttatnak tisztük elviselésére.⁴²⁶ Ezzel a sereggel néz

⁴²³ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, S_{3v}–S_{4r}.

⁴²⁴ Uo., S_{4r}–S_{4v}.

⁴²⁵ Uo., T_{3v}.

⁴²⁶ Uo., T_{4r}.

szembe a vörös sárkányé, mely Krisztus idejében Pontius Pilatus, Kajafás, Heródes által nyomta el a krisztusi egyházat, a mostani időben (mármint Kecskeméti C. idejében) pedig „az Feiedelmek, Vrak, fő rendek, kazdagok, kik ennek az Sárkánynak mérgétől és fulakiától fel fuvattatván és meg illetetvén, Christus ellen és az ő Ecclesiája ellen törekednek”.⁴²⁷

A hitbeli erősítésre Kecskeméti C. beszédei számos szöveghellyel szolgálnak. Szemléltetés céljából ezek közül kettőt ismertetek. A győzedelmi ének versét (*Jel 12.10*) kommentáló *Nyoltzadik praedicatió*ban Kecskeméti C. három okát adja a híveknek az örvendezésre. A harmadik ok Krisztus megváltó tette, mellyel az embereket megszabadította. A szabadság fontosságának hangsúlyosabbá tételéhez többek között felhasználja Cicero következő mondását: oly szép dolog a szabadság, hogy az embernek azért még halálát sem kell szánnia. Kecskeméti C. véleménye szerint sokkal inkább igaznak kellene lennie ennek a lelki szabadságra, mely Krisztus által szereztetett a híveknek, ám ezt sokan csak nyelvük alatt, szájukban hordozzák.⁴²⁸ Dorgálása azoknak szól, akik elsősorban félelemből nem hajlandóak nyíltan megvallani hitüket. Az igaz híveknek ellenben tulajdonságuk, hogy az evangéliumi tudományt oly kedvesnek tartják, hogy azért nemcsak örökségüket és jószágukat készek veszni hagyni, hanem akár még életüket is.⁴²⁹ Az utolsó, *Tizedik praedicatió*ban mindennek már egy jóval hosszabb kifejtését, vagy sokkal inkább összefoglalását olvashatjuk: „Miképpen az asszonyállat, ha ki az ő Vrához, férfiéhez, igaz és hű, az mely magot méhében fogad el nem titkollya, hanem mind beszédével, mind cselekedetivel bizonságot teszen róla: azonképpen az Ecclesiában lévő hívek az Isten igijenek maguát szivökben bé véuén el nem titkollyák, el nem reyték, hanem arról bizonsághot téznek.” Ezekkel a magoknak nevezett, szóval és cselekedettel nyíltan bizonságot tevő hívekkel van a vörös sárkánynak bajviadala. A bajviadalban a sárkány persze nem maga vesz részt, hanem „a feiedelmeket, Vrakot, Magistratusokat indittya fel, azok által haborgattattya, üldözteti, kergeti őket, hogy így mind fenyegetéssel, tömlöczel, birsággal büntetéssel meg remüljen, az Ecclesiától el állyanak, az igazságot megh tagadgyák és övei legyenek”. Végül felteszi a kérdést, hogy mit is jelent valójában az Isten parancsolatját megőrizni. Három pontos válasza minderre ekképp hangzik: „Semmi nem egyéb 1. hanem az Istennek igijet és törvényét nagynak böczülni, és életet, erkölcsöt ahhoz rendelni. 2. Czak az eg élő Istent tisztelni és azt emberi találmányokkal nem mocskolni, mert

⁴²⁷ Uo., T₄v.

⁴²⁸ Uo., V₃r.

⁴²⁹ Uo., V₃v.

ő maga mondgya az Christus: Hijában tisztelnék engemet az emberek, tanítván embereknek todománijt. 3. Az igaz hitet meg tartani, meg őrizni, arról vallást tenni, mert senki Isten előtt annélkül kedves nem lehet.”⁴³⁰

A pápistákkal és jezsuitákkal való polemizálás a nyomtatvány *Epistola dedicatoriája* szerint, bár szinte már minden hitcikkelyre kiterjedt, legfőképp mégis a keresztségről, az úrvacsoráról és az Antikrisztusról szóló három artikulust, hitágot illeti.⁴³¹ Az *Az papisták közöt es mi közöttünk, vetelkedesre vettetet, három fő articulusokról...* című polemikus prédikációs kötetének első részében Kecskeméti C. a két protestáns szakramentumot tárgyaló, a felekezeti önmeghatározást jelentő református hitvallásokon nyugvó hitágazatos prédikációiban, az alapoktól kezdve szélesíti hallgatóságának ebbéli ismereteit. A katekézist hasznosító argumentációinak jellegzetes vonása a pápisták és a javarészt református vidéken éppen megjelenő jezsuiták tévesnek ítélt tanításaival, valamint intenzív hittérítéseivel való határozott szembehelyezkedés. Ezt az elsősorban a hittanítások különbségeire alapozott szembeállítást Kecskeméti C. a kötet második felének Antikrisztus-értelmezéseiben kiterjeszti, s vallási alapon az egész társadalmat jókra és rosszakra osztja fel. Ezzel világos és egyértelmű üzenetet közvetítve a befogadó számára: a római pápa-Antikrisztus és az egyik legfőbb támogatójának számító jezsuita rend, azaz a hamis próféták, tévtanítók követése a pokolra vezet, a református igaz eklézsia hittanításainak elfogadása pedig az üdvözléshez. A katolikus tévtanítások egyik hangsúlyozott ismertetőjegye, bizonyosága a „hamis” egzegézis, mely, legalábbis Kecskeméti C. tolmácsolásában elsősorban nem a *Biblia* igéinek általa helyesnek tartott értelmezésére helyezi a fő hangsúlyt, hanem inkább az érzelemkeltésre (pl. gyűlölet, csodálat). Kecskeméti C. kifogása továbbá, hogy az igék protestánsok által igaznak tartott értelmét a pápisták aktuális igényeikhez hajlítják, azoknak megfelelően torzítják. S mindezzel párhuzamosan a pápista „emberi találmányokat”, külsőségeket előtérbe tolva igyekeznek vallásuk számára híveket nyerni, elidegenítve azokat az igaz és tiszta igehirdetés hallgatásától.

A nyomtatvány első szakaszában megkezdett közösségalkítási kísérlet véleményem szerint a második rész magyarázataival egy magasabb szintre lép. Azaz már nem csupán az alapvető református tanok átadása, igazként való elfogadtatása és a tagok közösségben való megtartása képezi Kecskeméti C. elsődleges célját, hanem a hit egyén általi nyilvános megvallásának sürgetése és annak a szöveg szintjén is jelentkező fokozatos ösztönzése. E

⁴³⁰ Uo., X_{3r}–X_{4r}.

⁴³¹ Uo.,)o_{(3r}.

fokozás által jutunk el végül az egész kötetet lezáró, *Tizedik praedicatio* egyik végső kijelentéséhez is: „Az igaz hitet meg tartani, meg őrizni, arról vallást tenni...”⁴³² Azok a prédikatori megszólalások, melyek a kötet első felének törekvésein túlmutatva már kifejezetten a hit megvallására sarkallták a befogadót, még tovább árnyalhatták a közösségben a szöveghelyek nyomán, az eltérő tanok ütköztetése mentén formálódó egyházszakadás képzetét, segíthették annak valamilyen szintű tudatosulását. Mindez pedig jelentős lehetett a kora újkori magyar református konfesszionalizáció szempontjából; kijelölve az utat egyúttal az önálló, református felekezeti tudat kialakulása felé is.

Kecskeméti C. Jánosnak az *Az papistak közöt es mi közöttünk, vetelkedesre vetetett, harom fő articulusokról...* című, huszonegy polemikus prédikációt tartalmazó kötete jól megragadhatóan a református felekezeti csoporttudat kialakítására tesz kísérletet. A kiadvány *Epistola dedicatoriája* az ideális lelkipásztori profil mellett egy elvart, kifejezetten református tudatú, szóhasználatával élve „igaz vallású keresztyénekből” álló közösséget is modellál. E prédikációi a jelek szerint azonban még egy olyan befogadói körnek készülhettek, amelynek tudatában a magyar területek „csendes reformációja” nem generált egyházszakadáshoz kötődő képzetet, s így értelemszerűen a *másikhoz*, azaz egy *másik egyházhoz* és felekezethez való tartozás tudatával sem rendelkezhetett. A kötet előszavában felvázolt, kissé idealizált közösségképhez mérten a református felekezet állapota, legalábbis a prédikációk bizonyos szakaszainak figyelembe vételével, ettől nagyban eltérhetett. Dorgáló szavai azt látszanak igazolni, hogy a felnőtt lakosság soraiban jócskán voltak olyanok, akik még a legalapvetőbb hitágakkal – *Hiszekegy, Miatyánk, Tízparancsolat* – sem voltak tisztában, így természetesen gyermekeiket sem tudták azokra megtanítani. A jezsuita hittérítések nyomán kialakult új felekezeti helyzet tette végeredményben szükségessé a katolikus és református hittanítások határozott különválasztását, majd a helyesnek tartottak átadását. Valamint a már meglévő tagok református közösségben tartását és a szakadás valamilyen szintű tudatosítását, végül az igaznak elfogadtatott református hit nyilvános megvallására való felszólítást is.

2.1.3. Catholicvs reformatvs-fordítás és Felelet Pázmány Péternek

Kecskeméti C. János *Fides Iesv et Iesvitarvm* című jezsuitaellenes iratfordítása és polemikus prédikációi mellett az 1620-as, kassai kiadású *Catholicvs reformatvs*-fordítás, valamint a bártfai nyomdát 1622-ben elhagyó *Felelet* képzi a feltételezett ungvári jezsuitaellenes

⁴³² Uo., X₃r–X₄r.

szövegegyütttest. Elöljáróban a *Feleletről* annyit szükséges leszögezni, hogy az nem mutat olyan jól körvonalazott jezsuitaellenességet, mint a *Fides Iesv et Iesvitarvm*, a polemikus prédikációk, vagy meglepő módon a William Perkins szándéka szerint alapvetően katolikusellenes munkának írt *Catholicvs reformatvs*. A *Felelet* és a *Catholicvs reformatvs* vizsgálatát leginkább a négy kiadvány közötti szövegátemelések megléte, valamint a textusok olyan részletei indokolják, melyek Kecskeméti C. Jánosnak a református identitásképződést előmozdító prédikátori tevékenységében és teológiai jezsuitaellenes argumentációjában jutnak szerephez. Célmegjelölésemnek megfelelően a sok szempontból jelentős és bővebb kutatásra érdemes két nyomtatványnak a későbbiekben ezeket a részleteit veszem górcső alá. Ebben az alfejezetben csupán a két nyomtatvány egy-egy jellegzetességére koncentrálok. A *Catholicvs reformatvs* esetében nevezetesen arra a kiadvány által használt argumentációs technikára, mely a jelek szerint helyenként hatással lehetett Kecskeméti C. ungvári szövegeinek többi darabjára is. A *Felelet* része egy kiterjedt, még a 16. század legvégén kezdődő és jelentős számú iratot magába foglaló vitának. Ennek a majdnem 30 éves, a szentek tiszteletét és segítségül hívását illető polémiának vázlatos ismertetését követően a *Feleletnek* csakis azon részeit elemzem, melyek a hamisnak ítélt egzegézisre kívánják ráirányítani az olvasók figyelmét. A *Felelet* ezt a polemikus prédikációkban már látott egzegézist újabb szempontok alapján ítéli el, kifejezetten Pázmány Péter *Kalauzához* kötődően, s egyúttal új elemekkel is bővíti a kifogásolt írásmagyarázói gyakorlat ellen felhozható érvek készletét.

2.1.3.1. A Catholicvs reformatvs vitamódszere

Kecskeméti C. az 1619-ben kibocsátott *Fides Iesv et Iesvitarum*-fordítása mellett *Catholicvs reformatvs*-fordításával is nemzetközi vitákat közvetített:⁴³³ az irat legelső, 1597-es⁴³⁴ angol szövegét a „puritanizmus atyjaként”⁴³⁵ számon tartott William Perkins írta *A Reformed Catholike* címen. A magyar fordítást Kecskeméti C. az 1598-as második kiadás spanyol fordításából készült 1601-es hanai latin textus alapján ültette át magyarra.⁴³⁶ Az idegennyelvű kiadásokról ez olvasható a kiadvány elé Kecskeméti C. által írt, iktári Bethlen

⁴³³ HELTAI, *Műfajok és művek...*, 161.

⁴³⁴ BARICZ, „Suri Orvos...”, 23.

⁴³⁵ Joel R. BEEKE and J. Stephen YUILLE, „Biographical Preface: William Perkins, the »Father of Puritanism«”, in *The Works of William Perkins*, ed. J. Stephen YUILLE, 1 (Grand Rapids: Reformation Heritage Books, 2014), ix–xxxii, ix–x.

⁴³⁶ Uo.

Istvánnak szóló ajánlásában: „...az könyvet nem sok idővel annakirasa után, egy fő tudos Nemes ember, Anglus kinek neve Gvilielmvs Massanvs, Hispaniai nyelvre fordította, hogy így ezeket értvén, az Hispaniak-is az Christushoz térítetnének. Ez előtt [...] Anno Christi 1601 Egy tudos böles Isten félő embertől, kinek neve eltitkolva uagyon, ismét fordittatot Deak nyelvre.”⁴³⁷

Baricz Ágnes, Vásárhelyi Judit kutatásait kiegészítve, Kecskeméti C. fordítói módszeréről a következőket jegyzi meg: az 1620-as magyar fordítás nem közli Perkins olvasókhöz írt előszavát, szerkezetében nem igazodik a latin forráshoz, s végül fordítása során Kecskeméti C. (saját bevallása szerint is) inkább az értelemre, mintsem a betű szerinti jelentésre figyelt.⁴³⁸ A fordítás forrásául szolgáló 1601-es latin *Catholicvs reformatvs* már az angol eredetitől is eltérő, a polemikusságot hangsúlyozó és a hasznosíthatóságot szem előtt tartó szerkezete a következő:⁴³⁹ a nyomtatványt az ismeretlen latin fordító Theophil Reich (Theophilus Richius)⁴⁴⁰ ambergi tanácsosnak és számvevőnek szóló *Epistola dedicatoriája* nyitja, melyet Perkins olvasói előszava követ. Majd a kiadvány huszonkét artikulust tárgyaló főszövegének mutatótáblája, aztán maga a főszöveg és ismét egy szintén perkinsi, rövid *Lectori Salutem*, végül pedig a kiadvány hibajegyzéke. Ezt az anonim latin fordító egy saját, *Lectori Salutem* címmel ellátott szöveg keretében közli.⁴⁴¹ Ezzel szemben a magyar fordítás kiadása rögtön a címlap hátoldalára nyomtatott mutatótáblával indul, melyet Kecskeméti C. János saját, iktári Bethlen Istvánnak szánt és a jezsuiták felé határozott polemikus szándékot mutató főúri ajánlása követ. Ez után a dedikáció után található a főszöveg, melynek végén lefordította William Perkins rövid, Krisztus engedelmisségére és főpapi mivoltára rámutató olvasói üdvözlétét is. Jól látható, hogy a magyar kiadványban a mutatótábla kiemelt helyre, a nyomtatvány legelejére került. Továbbá

⁴³⁷ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs...*, (:)4v.

⁴³⁸ BARICZ, „Suri Orvos...”, 35, 89. sz. lábjegyzet is. Vö. VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 266. „...mely munkában nem néztem úgy az igiknek, es bötüknek mi voltara, mint az értelemre, es az mint en, az en vékony erőmszerént hozzája fértem, mely ha kinek maskeppen tetzenek, úgy értem es magyarazni szabadsagos.” KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs...*, (:)5r.

⁴³⁹ Erről bővebben: BARICZ Ágnes, „Suri Orvos Mihály *Catholicus reformatus*-fordítása és előzményei”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 295–306 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 299–301.

⁴⁴⁰ Uo., 299.

⁴⁴¹ William PERKINS, *Catholicvs Reformatvs: Hoc est, expositio et declaratio, qvae ostendit qvatenvs Ecclesiae ex Dei verbo reformatae in multis ac diuersis religionis capitibus cum Ecclesia Rom... consentiunt ... Addita est breuis quaedam Admonitio ad eos qui dediti sunt Rom. Ecclesiae... Omnia primo conscripta et edita lingua Anglica a... Gvilielmo Perkinso... deinde vero in Hispanicam linguam translata a D. Gvilielmo Massano...* (Hanoviae: Guilielmus Antonius, 1601).

az is, hogy Kecskeméti C. textusa nem tartalmazza Perkins olvasónak szánt előszavát, és nem készült a nyomtatványhoz hibajegyzék sem.

A *Catholicvs reformatvs* két – Suri Orvos Mihály 1602-es kéziratosa és Kecskeméti C. János 1620-as nyomtatott – fordításának irodalomtörténeti jelentősége, hogy elsőik között közvetítettek puritánus eszméket magyar nyelven.⁴⁴² William Perkins európai hírnevének, több évtizedes hatásának okát Koltay Klára abban látja, hogy egyszerű stílusú (*plain style*)⁴⁴³ prédikációival és a közérthető traktátusokban kifejtett következetes és gyakorlatias kálvinista teológiájával képes volt kielégíteni a szélesebb, laikus körben is kibontakozó vallási érdeklődést.⁴⁴⁴ Perkins a katolikus–protestáns-viták fontos állomását képző *Catholicus reformatvus*ában⁴⁴⁵ a felekezetek közötti nézeteltérések minden lényeges tételét tárgyalta.⁴⁴⁶ A *Fides Iesv et Iesvitarvmtól* eltérően a perkinsi munka azonban nem csupán citátumok ütköztetésével tárja befogadói elé a vitázó felek ellentétes tanításait, hanem huszonkét fejezetben, azokon belül pedig nagyrészt kettő-négy *caput*-ban, jól kidolgozott szempontrendszer mentén fejti ki mondandóját a huszonkét artikulusról.

A kiadvány minden fejezete az argumentálást mindig a katolikus és protestáns tanok közös pontjainak számbavételével nyitja, majd ezután tér ki a különbségek részletekbe menő taglalására.⁴⁴⁷ William Perkins a ramizmus szellemében minden tudomány céljaként a *praxis* segítségét tartotta szem előtt, ahol is „a logika a jól vitatkozás, a grammatika a helyes beszéd tudománya”.⁴⁴⁸ A hit dolgaiban ez a cél az üdvösségre törekvő hívő gyakorlati eligazítása. Ez a tudatossága Koltay Klára szerint rávilágít arra, miben látja az alapvető különbséget a pápisták és a reformátusok hite között. Perkins felfogásában a hit a pápisták és reformátusok számára egyaránt az üdvözlés forrása, ám a pápistáknak a hit ennek ellenére is csak elvont tudomány, hitelvek összessége marad. Ellentétben a reformátusokkal, akiknek a hit két, az üdvözlés gyakorlati követelményére nézve fontos elemből tevődik össze: az üdvösségre szolgáló eszközök tudományából, valamint az eszközöknek a hívők életére való

⁴⁴² BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 21 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1946), 87.

⁴⁴³ A *plain syte*-ről bővebben: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia Litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 88–106.

⁴⁴⁴ KOLTAY Klára, „Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága”, *Könyv és Könyvtár*, 16 (1991): 39–57, 40.

⁴⁴⁵ Uo.

⁴⁴⁶ RMNy 1214A.

⁴⁴⁷ „...az igaz Kereztien Anyaszentegyháznak menijben egyeznie köllön, az Romai Anyaszentegyházzal, menijben tüle különbözni, és menijben soha véle nem eggyezni”. KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., címlap.

⁴⁴⁸ KOLTAY, „Mester és...”, 40.

vonatkoztatásából. E praxist – az üdvözülés kérdésének központi gondolatát – tükrözi a *Catholicvs reformatvs* huszonkét kaputja is, melyeknek ramusi szabályokat követő tagolása először röviden összefoglalja a református és a római tanítás lényegét. Ezt követően ismerteti az ellenkező felek egyezéseit és különbségeit, majd végül felsorolja a két fél egymásra felelgető, egymást cáfoló érveit.⁴⁴⁹ Perkins, taktikai megfontolásokat szem előtt tartva, a római egyház álláspontjához képest mérsékeltebbnek és irénikusabbnak tűnő munkát alkotott az *A Reformed Catholike* megírásával.⁴⁵⁰ Habár elsőre ez az Erzsébet- és Jakab-korban népszerű argumentálási technika előnytelennek tűnhet a római egyház egyes „ortodox” tanokhoz való hűségének hangsúlyozásával, valójában hatásos polemikus megoldásnak bizonyult. Többek között Perkins is, aki e türelmi alapon irányította rá a figyelmet az angol protestáns és római katolikus álláspontok bizonyos egyezéseire, végeredményben nem tett mást, mint ezzel igazolta saját, protestáns tanainak létjogosultságát. Sőt, rámutatva a két egyház közös gyökereire,⁴⁵¹ vagyis hogy „nem különböznek az vallásnak állatlyában, és fundamentomában, hanem csak az Caeremoniákban, és némely könyü dólgoiban”,⁴⁵² Perkins már azt igyekezett kimutatni a *Catholicvs reformatvs*-nak a *Jel 18.4* versére felépített bevezetőjében, hogy a Babilonnal azonosított mostani római egyház olyan, nem igaz eklézsia,⁴⁵³ mely egyenesen az üdvösséget veszélyezteti: „...Jánosnak mondása, [...] hogy az ő Anyaszentegyháza ki mennyen Babylonból. (az az Rómából) innen immár azt hozom ki, hogy, *Valaki üdvözölni akar szüksegh hogy, az magát el valazza, es szakazza az hittől, es vallastol, mellyet az Romai Anyaszentegyház mostan vall*”.⁴⁵⁴ A két egyház közös gyökereire való rámutatása itt kifejezetten *negatív* előjelű, legalábbis a katolikus eklézsia vonatkozásában, melyet a kiemelt szövegrészletet megelőző hosszabb argumentáció erősít meg. Az érvelés eleje – melynek fontos része a római egyháztól való elszakadásra való felszólítás – nem a testi, hanem a lelki értelemben vett szakadást szorgalmazza: „...az istennek Bayllonból való, ki menetel felől lévő parancsolattyát, nem annira az testi el válásról, auagy annak póljárival

⁴⁴⁹ Uo. A rámisus magyarországi hatásairól a kora újkorban: KECSKEMÉTI Gábor, „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rámisizmus”, *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények*, 3 (2018): 25–50; KECSKEMÉTI Gábor, „A rámisizmus Magyarországon és Erdélyben”, *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények*, 3–4 (2019): 65–83.

⁴⁵⁰ Anthony MILTON, *Catholic and Reformed: The Roman and Protestant Churches in English Protestant Thought 1600–1640*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995 (Cambridge Studies in Early Modern British History), 40.

⁴⁵¹ Uo., 176–177.

⁴⁵² KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 12.

⁴⁵³ MILTON, *Catholic and Reformed*..., 177.

⁴⁵⁴ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 10.

együtt való nem lakásról kel érteni; mint az lelkiről, tüni illik az hitről és vallásról”. Ezért helyénvalóak a bevezető alaptextusát képező *Jel 18.4* kijelentései, melyek a Babilonból (Rómából) való, Perkinsnél határozottan *lelki* eltávozásként értelmezett szakadásra szólítanak fel.⁴⁵⁵ De épp ezért nem nevezhetőek az elszakadottak „pártütőknek” sem: nem azok a pártütők, akik Isten parancsának engedelmeskedve „ö tülök el allának”, hanem akik a szakadásra okot adnak, azaz maga az utálatossággal és eretnekséggel teli „parázñaságnak poharát” kezeiben tartó római egyház.⁴⁵⁶ Hogy e szakadás miért szükséges, azt Perkins Kecskeméti C. fordításában így foglalja össze: „...nem azért hogy javallani akarnám (holot az ighik nilván paranczóllyák) hanem, hogy modgyát, és okát meg mutassam, mellyet követnők kel ebben az elszakadásban”. Két dolgot tesz ehhez: „...először megmutatom, menyben kellyen mi nekünc velek eggyeznőnc az vallasnac dölghaban, annac utanna hólot, es menyiben külömbezzőnc ö tülök megh jelentem.”⁴⁵⁷ E kettőt legfőképp azért, mert sokakat lát abban „munkálkodni; hogy az emberekkel el hitessek, hogy ez két vallást könnyen egyben békeltethetni, ugy mint az kik nem külömböznek az vallasnak állattyában, és fundamentomában, hanem csak az Caeremoniákban, és némely könyü dölgekban.”⁴⁵⁸ Elsőre ebből az óvatosan fogalmazott, szakadásra való ösztökélésből akár úgy is tűnhet, hogy Perkins beáll azok sorába, akik a két vallás között „állattyában”, azaz lényegét és fundamentumát tekintve nem látnak különbséget. Ő azonban pont az ellenkezőjére gondol, amit konkretizál a *The Avthor to the Christian Reader* című olvasói előszavában. Itt kiadványának három célját jelöli meg: 1. hogy megcáfolja azokat a politikusokat, akik azt állítják, hogy a protestánsok vallása és a római eklézsiáé nem állattyában, lényegileg („*in substance*”) különbözik, következésképp meg is békíthetők; 2. hogy megmutassa azoknak a pápistáknak, kik oly elmarasztalóan vélekednek vallásáról, mennyire közel is kerülhetnek több ponton hozzájuk, s így talán a protestáns nézőpont kedvezőbb színben tűnhet fel előttük; 3. hogy a „közönséges” protestáns („*common protestant*”) a kiadványból láthassa és megérthesse a saját és a rómaiak vallása közötti különbségeket, s ezáltal tudhassa, miben és mennyiben szükséges a rómaiak véleményének elmarasztalása.⁴⁵⁹ Az ismét csak

⁴⁵⁵ Uo.

⁴⁵⁶ Uo., 10–11.

⁴⁵⁷ Uo.

⁴⁵⁸ Uo., 11–12.

⁴⁵⁹ „The first is, to confute all such Politikes as holde and maintaine, that our religion and that of the Roman Church differ not in substance, and consequently that they may be reconciled [...] The second is, that the papists which thinke so basely of our religion, may be wonne to a better liking of it when they see how neare we come vnto them in sundrie points. The third, that the common protestant might in some part see and concieue the point of difference betweene vs and the Church of Rome: and knowv in what manner and hovv far forth,

körültekintően megfogalmazott hármasság célmegjelöléséből kiderül, hogy Perkins egyáltalán nem osztja a véleményt, mely lényegi és fundamentális egyezést látna protestáns és római vallás közt. Figyelemre méltó továbbá azon törekvése, mely a negatívan vélekedő rómaiak kedvezőbb ítéletét igyekszik megnyerni. Itt Perkins retorikailag ügyesen forgatja azt a kétélű fegyvert, mely a két vallás bizonyos egyezéseire igyekszik felhívni az olvasók figyelmét. Ezt úgy teszi, hogy első mondatában világosan kijelenti a két eklézsia közti alapvető szubsztanciális, lényegi különbséget, majd a harmadik, a protestáns laikusoknak szánt kijelentésében az *eltérésekre* fókuszál. Így a második mondat, ami a harmadikkal párban tulajdonképp az egész kiadvány, alapvetően ramusi szellemiségű tagolását is leképezi, a protestáns nézet csupán látszólagosan irénikus erősítését szolgálja. A három mondat együttes, visszafelé ható retorikai meggondolása ennek megfelelően azt hivatott erősíteni, hogy a Róma által képviselt vallás ugyan bizonyos pontokon hű maradt a Perkins által védelmezett igaz valláshoz, de a rómaiak vallásában sok ponton eltérés, a szakadásra okot adó valamiféle romlás következett be. Ezért jelentős tehát az a fenti citátum, melyben Perkins a Babilonnal azonosított Rómától való, a testnél fontosabb lelki szakadásra szólítja fel mindazokat, akik üdvözülni akarnak.

2.1.3.2. *A Felelet mint a pázmányi egzegézis kritikája*

Pázmány Péter az 1613-ban elsőként kiadott *Kalauzának* tizenharmadik könyvét fontosnak ítélte ezzel a két mondattal bevezetni: „Egynehány esztendő-előtt, Gyarmathi Miklósnak, az Szentek tisztességében practikáló írását ostorozván, egész Könyvel óltalmaztam az dücsösségben uralkodó Szenteknek tiszteletit. Azért, bövséges tanuságnak-okaért, az elábbi Írásomra igazítván az Keresztyén Olvasót, itt csak rövideden sommában foglalom a’ mi Vallásunknak velejét és erősségit.”⁴⁶⁰ Ezt a Pázmány szerint bőséges tanulságokat tartalmazó választ, melynek épp ezért *Kalauzában* csupán summázatát adta, Kecskeméti C. János *Feleletében* egész másképp értékelte: „Az ő pokolra vezető Kalavzzának, tizen harmadik könyvének elől járó beszédében, mellyet irt: [...] az Szentek tiszteleti, és segítségül való hívása felől, pöki markát, Pazmany Peter, s-azt meri mondani,

we condemne the opinions of the said Church.” (Kurziválás eredetiben.) William PERKINS, *A Reformed Catholike: or, a Declaration shewing how neere we may come to the present Church of Rome in sundrie points of Religion: and vvherein we must for euer depart from them: with an Advertisment to all fauourers of the Romane Religion, shewing that the said Religion is against the Catholike principles and grounds of the Catechisme* (Cambridge: John Legat, 1598), ¶3v–¶4r.

⁴⁶⁰ PÁZMÁNY, *Kalauz*, 779.

hogy amaz tudos, bölcz, Istenben el nyugot Gyarmathi Miklos, Helmetzi Praedicatornak könyvére, kit ugyan ezen articulusról, Monozlai Andras ellen irt vala, ez elöt egy nehány esztendőckel, meg felelt...”⁴⁶¹ Arról, hogy Pázmány a szentek tiszteletéről folytatott, kiterjedt katolikus–protestáns-vitát 1613-as szintézisével, *Kalauzával* a maga részéről lezártak tekintette,⁴⁶² a mű 1623-as, második kiadásának Kecskeméti C. János nevét még csak meg se említő mondatai is árulkodnak: „Minek-elötte tovább lépünk, tudósítom a keresztyén olvasót, hogy 1622. esztendőben egy magyar írásotskát nyomtatának Bártfán a Kalauznak Tizen-harmadik Könyve-ellen, melynek előljáró levelében azt olvasom, hogy: *A magyar-országban-lévő Tanítók, a Kalauzt feleletre elosztották; és a Szentek segítségérül való feleletet, Ungvár-megyére rendelték.* Ebben az írásban paraszt szitkoknál, hiuságos nyelveskedéseknél, tudatlan habozásoknál egyéb semmi nincsen: úgy, hogy olvasást sem érdemel, nem hogy feleletet. De, [...] az országos czimborával íratott felelet fogásit, a hol szükséges, igazsággal meggyőzőm; noha nevezet-szerént mindenütt nem említem az *Ungvári* írást.”⁴⁶³ Tehát annak ellenére, hogy Kecskeméti C. János bizonyos fogásait Pázmány Péternek szándékában állt cáfolni, különálló válasza már nem méltatta az ungvári prédikátor heves támadásait.

Monoszló András pozsonyi prépostnak és Gyarmathi Miklós helmeci református prédikátornak,⁴⁶⁴ zempléni esperesnek a szentek tiszteletéről szóló 16. századi vitáját Pázmány a *Kalauzig*, köztük a Gyarmathi-vitairatra adott 1607-es *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül...* című írásával,⁴⁶⁵ több ízben tárgyalta, újratematizálta. Ez a 17. század első évtizedeiben megélénkülő érdeklődés mutatja, hogy kiemelten fontos kérdéskörrel és artikulusról beszélhetünk. A magyar katolikus barokk identitás fontos elemét képező szent- és képtiszteletnek az újraélesztésében és átértelmezésében, ahogy Bitskey István kiemeli, vezető szerep jutott a jezsuitáknak. Erre maga Gyarmathi Miklós hívja fel a

⁴⁶¹ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, A₁V.

⁴⁶² BITSKEY István, „Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról)”, in *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János és TASI Réka, 67–77 (Miskolc: ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005), 76.

⁴⁶³ PÁZMÁNY Péter, „Igazságra vezérő kalauz”, in *Pázmány Péter Összes Munkái*, szerk. KISS Ignác, IV (Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1898), 557.

⁴⁶⁴ MONOSZLÓ András, *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknec hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü... Most iratatot Monosloi Andrastul, posoni praepostul* (Nagyszombat, 1589) – RMNy 633; GYARMATHI Miklós, *Keresztyeni felelet Monozloi Andras vesperini püspök es posoni praepost könyve ellen, az melyet irt... az szentek hozzánk valo segitsegekrül... irattatot Gyarmathi Miklos helmeczi lelki paztor által...* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1598) – RMNy 830.

⁴⁶⁵ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrül* (Graz, 1607) – RMNy 961.

figyelmet, mikor kimondja, hogy az egyazon oldalon álló Monoszlóy és a harcias jezsuiták nézetei bizonyos pontokon különböznek egymástól.⁴⁶⁶ Gyarmathi három részre osztott vitairatában – melynek szerkezete és vitamódszere erősen emlékeztet a *Catholicvs reformatvs*ében is alkalmazottra – elsőként az egyezéseket veszi sorra, majd a különbségeket: „I. Elsőröl. Minemü dolgokban egyezzenek az igaz keresztyenek az Papistakval az szentek felöl es azoknak tiszteletek felöl. II. Masodszor. Minemü dolgokban legyenek az külömbsegek es közben vetesek.”⁴⁶⁷ Miután Gyarmathi Miklós felsorolja azt a hat pontot, melyben a pápisták és protestánsok egyeznek,⁴⁶⁸ a két tábor közötti különbségek, vetélkedések számba vételét Monoszlóy András egyik, a jezsuiták *Censvra Coloniensis*ére alapozott okfejtésének ismertetésével indítja. Monoszlóy eszerint tehát annak a jezsuita kiadványnak az állításaira támaszkodik, melyet a Kecskeméti C. János által magyarra fordított *Fides Iesv et Iesvitarvm* is célba vett: „...most a többiről ne szollyunk, a Coloniai Jesuitak az ö Censurajokban fol. 228. tagadgyak nilvan, mint hogy Monozloi-is tagadgya fol. 5. [...] hogy csak mondva-is hallattatot volna az Papistaságban hogy az szenteket imadni kellene...”⁴⁶⁹ Majd még mindig a cenzúrára hivatkozva Gyarmathi leírja, hogy a katolikusok a szenteket olyan közbenjáróként hívják segítségül, akik a méltatlan, bűnös embereknek imáikkal, érdemeikkel szerzik meg Isten kegyelmét, jóakarátát és engesztelését. Monoszlóy, bár Gyarmathi közvetítésében „ugyan azon nyomon indult el [...] lattatik valamit derogalni, alab szallitani, mert az mint tetteti kevesebb dolgokat foglal be az szenteknek segitsegül hivasokban, es ollyat-is mond felöle kit el nem hihettünk semmikepen, hogy az Jesuitak es Papistak töle jo neven vegyenek”.⁴⁷⁰ Azt, hogy Monoszlóy látszólag megengedőbb a jezsuitákhoz és pápistákhoz képest, a pozsonyi prépost vitairatának a tridenti határozatokra is alapozott hat állításával igazolja. Gyarmathi Miklós arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Monoszlóy két dologban nem ért egyet a jezsuitákkal: a szentek érdemeinek emberekhez kapcsolásában és az engesztelésben, vagyis hogy a szentek érdemei az embereknek használna, és hogy engesztelők lennének értük az Istennél. Ennél továbbmenve azt is állítja, hogy az egyébként csak színlelő Monoszlóy András nézete közelebb áll Lutheréhez, mert a szentek tiszteletét parancs nélkülinek és a Szentírásban be nem foglaltnak tartja, mely így megadja a választás szabadságát; azaz vagy segítségül hívják őket, vagy nem.⁴⁷¹

⁴⁶⁶ BITSKEY, „Képtisztelet vagy...”, 70.

⁴⁶⁷ GYARMATHI, *Keresztyeni felelet...*, 2r.

⁴⁶⁸ Uo., 2r–3v.

⁴⁶⁹ Uo., 4r.

⁴⁷⁰ Uo.

⁴⁷¹ Uo., 4r–5r. Vö. BITSKEY, „Képtisztelet vagy...”, 70.

Kecskeméti C. János *Feleletében* Gyarmathi munkájánál jóval rövidebben tárgyalja a szentek tiszteletének artikulusát. Kiadványában Kecskeméti C. híven követi a *Kalauz* tizenharmadik könyvének hármaskiosztását:⁴⁷² milyen tisztelet illeti a szenteket; szabad-e őket segítségül hívni; végül a támasztott bibliai locusok rontása, mely Kecskeméti C.-nél értelemszerűen azok megoltalmazását jelenti. Az első részben körbejárja a Pázmány által egy nagy egységként tárgyalt kisebb kérdéseket, úgy mint a bálványozás; a szentek maradványainak tiszteletét érintő; a szenteknek ajánlott templomok; a szentek napjainak tiszteletét érintő; a zarándokhelyek látogatásának és búcsújárások; a csodatételeket és a közbenjárás kérdéseit; végül hogy valóban bűnbocsátók lehetnek-e a szentek. A második részben, követve a *Kalauz* címekkel elkülönített három alszekcióját, ő is három alrészben és a *Kalauz* szekciócímeit megtartva vitatja a szentek emberekért való könyörgését; majd hogy a szentek tényleg tisztában vannak-e az evilági dolgokkal; s hogy valóban szabad-e őket segítségül hívni. Az első két résztől jól elkülönülő harmadik részben végül négy olyan locust védelmez, melyek a szentek segítségül hívásának szükségtelenségét bizonyítják.

Kecskeméti C. János a főszöveg elején kétszer is felhívja az olvasók figyelmét, hogy olvassák Gyarmathi Mikós terjedelmes *Keresztyéni feleletét* ezen artikulusról: „...kegyes olvasó, mint hogy Pazmany Petör-is arra az ő czarzogo könyvére, úgy mi-is, az Gyarmati Miklos Vram könyvére igazittyuk, mellyet ha ki meg szöröz, es szorgalmatossan olvas, ez articulus felöl, az mi értelmünket igaznak, az övéket pedig hamisnak, megtapasztallya lenni.”⁴⁷³ Majd egy lappal később a bálványozáshoz kapcsolódóan: „[m]ind így czelekesznek az Papisták az ő bálványokkal, mint erről keresztyén olvasó, többet olvashatz Gyarmati Miklos könyvében...”⁴⁷⁴ A két vitairat közti szoros kapcsolat további jele, hogy Kecskeméti C. János ugyanazt a vitamódszertani technikát alkalmazza, mint Gyarmathi: nemcsak cáfolja az ellenfél, nevezetesen Pázmány Péter állításait, hanem meg is mutatja a két tábor közötti egyezéseket. Azonban az egyezéseknél, az előzetes várakozásokkal ellentétben, nem a Gyarmathi-vitairat által felsorolt hat ponthoz nyúl, hanem saját Perkinsfordításából, a vitatechnikáját tekintve hasonló *Catholicvs reformatvs*-ból emel át elhanyagolható változtatásokkal hosszabb részleteket. Bár több ponton is támaszkodik a *Catholicvs reformatvs* bizonyos szakaszaira, az érvelés mikéntjének szempontjából ezek az egyezésekre fókuszáló részletek érdemelhetnek most nagyobb figyelmet. Ezt az egyezésekre

⁴⁷² PÁZMÁNY, *Kalauz*, 779–797; KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, A₁v.

⁴⁷³ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, A₁v.

⁴⁷⁴ Uo., A₂v.

rámutató argumentációt Kecskeméti C. János az első két részben alkalmazza. Az első részben ott, ahol a szenteknek járó háromféle tiszteletet sorolja fel a *Catholicvs reformatvs* tizennegyedik, *Az szenteknek imadasarol, kivaltkuppen penig azoknak segítségével valo hivásokrol* című vetélkedés I., az egyezéseket sorra vevő caputjának teljes átemelésével.⁴⁷⁵ A szenteknek járó háromféle tisztelet ez alapján a tisztességes emlékezés; az isteni hálaadás azokért a jótéteményekért, melyeket Isten a szentek által mutatott az egyháznak; végül az embereket meghaladó és követésre méltó jócselekedeteikért. Ezen túlmenően megbecsülendők és megőrzésre méltóak a szentek maradványai akkor, ha „valaki, valamely szentnek testének maradékát mutathatná-is igazán, s-meg bizonyíthatná hogy az légyen, noha nem volna szabad imádni, es előttök le borulván tisztelni; mindazonáltal meg nem utálnok, hanem úgy mint emlekezetül megtartanok, de azt-is úgy, hogy ha botránkozás nélkül lehetne.”⁴⁷⁶ A *Felelet* második részében pedig az egyezések felsorolásához Kecskeméti C. János a *Catholicvs reformatvs* tizenötödik, *Az szenteknek esedezésekről* című vetélkedés megintcsak teljes I. caputját hasznosítja. A szöveg nyomán a felekezeti nézetek között két dologban lát egyezést: 1. a meghalt szentek könyörögnek Istenhez saját megváltásukért és az egész földön vitézkedő eklézsiáért; 2. a szentek általánosan a földön lévő eklézsiáért könyörögnek, és nem bizonyos személyekért.⁴⁷⁷

Mint az kiderült, a szentek engesztelő közbenjárásának népszerűsítését már Gyarmathi Miklós is kifejezetten a jezsuitákhoz kötötte. Ez a Pázmány Péter elleni Kecskeméti C.-féle *Feleletnek* is egyik központi kérdésévé válik. A vitairat legszembetűnőbb polemikus fogása mindehhez, hogy a *Kalauz* szerzőjét többször a *Biblia* hamis interpretálásával vádolja. Erre Kecskeméti C. nemcsak a *Felelet* harmadik, a bibliai locusokat illető részében, hanem akárcsak az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című polemikus prédikációs kötetében, a vitairat egész textusában vissza-visszatér a vitapartner e hibájának hangsúlyozására. A prédikációkból ismert érvekhez hasonlóan Kecskeméti C. a *Feleletben* főként azt sérelmezi, hogy *Kalauz*ában Pázmány Péter a *Bibliával* nem egyező vagy esetenként abban nem szereplő dolgokat is hiteles bizonyítékként tüntet fel. Hogy mi van benne a *Bibliában* és mi nincs, mi egyezik meg a bibliai igékkel és mi nem, annak Kecskeméti C. különösen nagy jelentőséget tulajdonít *Feleletében*. Kecskeméti C. szerint maga Pázmány is megvallja a *Kalauz* 783. lapján, hogy nincs a szentek tiszteletére és

⁴⁷⁵ Uo., A_{2v}–A_{3r}; KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs...*, 291–293.

⁴⁷⁶ Uo., A_{3r}; Uo., 293.

⁴⁷⁷ Uo., E_{2r}–E_{3r}; Uo., 308–310.

segítségül hívására vonatkozó igei parancsolat: mindez csupán az eklézsia rendtartása.⁴⁷⁸ Márpedig ha ilyen nincs, akkor „nem szabad, nincsen-is az Ecclesiának authoritassa, hogy Isten igije kívül, ellene való dolgot rendellyen, mellyet ha czelekeszik vétkezik, es Anathéma, átok lészen”.⁴⁷⁹ Ahogy arról sincs, hogy a szenteknek kellene ajánlani a templomokat: ezt a pápisták a pogányoktól vették át, akik isteneiknek ajánlották templomaikat. S mert Pázmány ismét csak maga vallja be, hogy isteni parancs erről sincs, „bolondság hát ebben való dolgok-is”.⁴⁸⁰ Kecskeméti C. az ige elsőbbsége alapján utasítja vissza továbbá mind az egyházatyák, mind a tradíciók és zsinatok tekintélyét is: „Az mi penigh illeti és nézi az Conciliomokat, Traditiokat, és Patereket, kiket citál, arra immár régen megh feleltünk, mert azoknak-is csak ott adunk helt, az holott az Istennek igijivel eggyez”.⁴⁸¹ Ez alól még az olyan, mindkét tábor számára nagy tekintéllyel bíró ókeresztény egyházatyák sem kivételek, mint Szent Ágoston, aki példának okáért maga látta be és korrigálta egyik tévedését a szentek tudásáról, könyörgéséről.⁴⁸² Hiába idéz tehát Pázmány historikusokat és egyházatyákat többek között a szentek csodáival kapcsolatban, az mind „csak szofia beszéd, szabad ha ki hiszi, s-ha nem-is, de iob nem hinni, mert irás kívül valók, fabulák”.⁴⁸³ Tehát ezek mind, akárcsak a polemikus prédikációkban, az isteni igéket kiegészítő *emberi találmánynak* minősülnek. Erről ezt olvashatjuk a *Felelet*ben a bűcsújáráshoz kapcsolódóan: „...merő bálványozás [...] Hiában tiszteltetik ő emberi találmányokkal. Efféle buczu-iárás penigh emberi találmány, mert Constantinus Czázár után találtatot [...] melynek az szent irásban fundamentoma ninczen.”⁴⁸⁴

A *Felelet* legalább öt alkalommal rója fel Pázmánynak továbbá, hogy argumentálásaihoz olyan szövegeket hív segítségül, melyek a protestáns álláspont szerint *apokrifok*.⁴⁸⁵ Ráadásul ezeket Pázmány a vita egyik legfontosabb, a meghalt szentek élőkért való könyörgésének kérdéséhez tünteti fel perdöntő bizonyításként. Erről az egész polémiáról Kecskeméti C. már a *Felelet* legelején előrevetíti, hogy a katolikus álláspontot

⁴⁷⁸ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, A₄v.

⁴⁷⁹ Uo.

⁴⁸⁰ Uo., B₁v–B₂r.

⁴⁸¹ Uo., G₁v. Érdemes megjegyezni, hogy a szövegrész felsorolása és azok viszonya a bibliai tekintélyhez, hasonlóságot mutat a *Fides Iesv et Iesvitarvymn*ál említett, Újfalvi Katona Imre *Tractatus*ához írt Pareus-előszóban soroltakkal. Kifejezetten az egyházatyákról: „...minemő irásokat az Paterek irásból citál Pázmány Peter helt azoknak semmit nem adunk, hanem csak az mellyek az szent irással eggyeznek...” KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, B₁r.

⁴⁸² Uo., F₃v–F₄r.

⁴⁸³ Uo., C₁v.

⁴⁸⁴ Uo., B₃r.

⁴⁸⁵ Uo., A₄r, E₃r–E₃v, F₂r, G₁r, H₄r–H₄v.

Pázmány Péter nem lesz képes védelmezni. Véleménye, hogy a *Kalauz* tizenharmadik könyvének első lapján használt hat páli szöveghely sem a meghalt szenteknek élőkért való könyörgését igazolja: „...nem az meg holt szenteknek, hanem az élőknek egy másért, Isten előtt való esedezésekről és könyörgésekről szol az sz. Pal Apostol, de azt kel vala Pázmánnak meg bizonyítani, ha szerét tehetné, hogy az meg holt szentök imádkozzanak az élőkért, de erről idéb hátráb szollunk.”⁴⁸⁶ Ennek megfelelően később ismét utal erre a hat locusra, majd újra nyomatékosítja: azok az élő és nem a holt szentekre vonatkoznak.⁴⁸⁷ Vagyis amit Pázmány példákkal és szöveghelyekkel, valamint szám szerint öt „rációval”⁴⁸⁸ erősíteni akar a meghalt szentek élőkért való könyörgéséről és a szentek világi dolgokat érintő tudásáról, azok mind az élő szentekre és azok egymásért való könyörgéséről szólnak.⁴⁸⁹

Arra a hamisnak tartott argumentációs technikára, melynek segítségével az élő és holt szenteket érintő érvek közti határ Pázmánynál elmosódik, Kecskeméti C. így mutat rá: „Ezekből keresztyén olvasó eléggé meg értheted, minemő tisztelettel kell illetnünk az meg holt szenteket (nem szolunk mi itt az élökről, noha Pázmány egybe zuria zavarja) azoknak tetemet, reliquiaiokat, Templomit Innepit, czoda-tételit, &c.”⁴⁹⁰ Pázmány apokrif hivatkozásai ezt a *Felelet* által tévesként bemutatott érvelést szolgálják. A legelső ilyen, a Pázmánynak tulajdonított „egybezűrés-zavarás” ellenpárjaként, vagyis épp az elkülönítés fontosságának hangsúlyozásaként, a *Felelet* ereklyetiszteletről szóló részének összegzésében található.⁴⁹¹ A Kecskeméti C. által támadott *Kalauz*-szakaszban Pázmány többek között a halott Elizeus testének két csodáját hozza fel az ereklyetisztelet mellett szóló érvként. Az első, *nem* apokrif bibliai hellyel (*2Kir 13.21*) kapcsolatban Kecskeméti C. nem vitatja, hogy az Elizeus teteméhez érő, majd az érintkezéstől lábra álló holttest története a *Biblia* tanúsága szerint valódi. Arra azonban figyelmeztet, hogy sehol sincs olyan bibliai hely, ami Elizeus csodatevő holttestének ereklyeként való tiszteletéről és hordozásáról, az ahhoz való búcsújárásról vagy az annak ajánlott templomépítésről szólna.⁴⁹² A Pázmány által citált következő, Elizeus jövendőli teteméről szóló *Sír 48.13*-mal kapcsolatban viszont már megjegyzi, hogy *Jézus, Sírak fia könyve* először is apokrif, másodszor pedig az nem a

⁴⁸⁶ Uo., A_{2r}. A hat páli locus: PÁZMÁNY, *Kalauz*, 779.

⁴⁸⁷ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, C_{2r}.

⁴⁸⁸ Uo., E_{4r}–F_{2v}.

⁴⁸⁹ Uo., E_{1r}–E_{2r} és E_{3v}–F_{2v}.

⁴⁹⁰ Uo., C_{1v}–C_{2r}.

⁴⁹¹ Uo., A_{4r}–A_{4v}.

⁴⁹² Uo., A_{4r}. „Azután meghalt Elizeus, és eltemették. [...] És történt, hogy egy embert temettek, és [...] odatették azt az embert az Elizeus sírjába; de a mint odajutott és hozzáért az Elizeus tetemeihez, megelevenedett és lábaira állott.” *2Kir 13.20–21*.

szentek tiszteletének, imádásának helyénvalóságát bizonyítja, hanem a népet inti bűnbánatra.⁴⁹³ Kecskeméti C. a maradványok tiszteletét tárgyaló szövegrész végén arra a következtetésre jut, hogy ha a szentek maradványainak tisztelete üdvösséges és hasznos lett volna, akkor az egyház Krisztus előtt és után is tisztelte volna azokat, továbbá Isten ígében rendelkezett volna arról.⁴⁹⁴ Pázmány további, apokrif hivatkozásai során háromszor kerül elő a *Makkabeusok második könyve*, egyszer pedig *Tóbiás könyve*.⁴⁹⁵ Ezekről a tridenti zsinat negyedik ülésével hivatalosan is a katolikus *Biblia* tekintélyi könyveihez sorolt apokrif, a katolikus szóhasználatban ún. *deuterokanonikus könyvektől* a protestáns oldal vagy elhatárolódott (mint Luther), vagy nem volt hajlandó azokat elfogadni.⁴⁹⁶ A teljes elutasítók táborát erősítette Kálvin is, aki összefoglalóan az *A tridenti zsinat határozatainak cáfolata* című 1547-es munkájában fejt ki ellenvetéseit.⁴⁹⁷ Kálvin a konzílium negyedik, a bibliai kánont érintő ülésszakának határozatait bírálva négy dolgot emel ki: a rendelkezések a *Biblia* mellett az átadott hagyományokat is tekintéllyel ruházzák fel; a szent könyvek sorába emelik az apokrifokat; kizárólag a latin Vulgátát fogadják el hitelesnek; végül a homályos és kétes bibliai helyek magyarázatát csakis önmaguknak tartják fenn.⁴⁹⁸ Az apokrifról külön megjegyzi, hogy „mikor az apokryf könyveket tekintélyre méltóknak tartják, új bizonyítékokat is szereznek maguknak. A Makkabeusok második könyvéből ugyanis be lehet bizonyítani a purgatóriumot és a szentek közbenjárását is; Tóbiás könyvéből az elégtételeket, az ördögűzéseket; és még mit nem? Nem kevés bizonyítékot vehetnek majd a Jézus Sirák fia könyvéből.”⁴⁹⁹ Ezek szerint Kálvin azt sérelmezi, hogy a katolikusok az apokrifokat hiteles, bibliai tekintéllyel felruházott bizonyításokként kezelik. Kecskeméti C. erre a Pázmány által legtöbbet citált *Makkabeusok második könyve* kapcsán figyelmeztet. A *Felelet* első között kifogásolja az esztergomi érsek azon locustát, melyben Jeremiás könyörög Jeruzsálemért (*2Makk 15.14*). Ezzel akarja ugyanis Pázmány bizonyítani, hogy a holt szentek könyörögnek az élőkért. Kecskeméti C. három érvet hoz fel ez ellen: 1. nem a

⁴⁹³ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, A4r.

⁴⁹⁴ Uo., A4v.

⁴⁹⁵ Uo., E3r–E3v, F2r, H4r–H4v és G1r.

⁴⁹⁶ ZSENGELLÉR József, „Az ószövetségi kánon és a reformáció”, in *Az Ószövetség és a reformáció: Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből*, szerk. KUSTÁR Zoltán és NÉMETH Áron, Acta. Debreceni teológiai tanulmányok 11, 39–75 (Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2018), 55–57. A deuterokanonikus könyvekről bővebben: TOKICS Imre, *A Könyvek Könyve* (Budapest: Arany Forrás Kiadó, 2008), 317–344.

⁴⁹⁷ KÁLVIN János, *A tridenti zsinat határozatainak cáfolata*, ford. RÁBOLD Gusztáv (Pápa: Pápai Főiskolai Nyomda, 1909).

⁴⁹⁸ Uo., 56–57.

⁴⁹⁹ Uo., 57.

szentek általánosságban vett könyörgéséről van itt szó, hanem csakis Jeremiáséről; 2. ez a bibliai hely egy látomást, álmot ír le, ezért nem is lehet hiteles; 3. a *Makkabeusok második könyvének* „kevés *autoritasa* vagyon”, mert nincs meg héberül, csak görög nyelven.⁵⁰⁰ Harmadik argumentumát Szent Jeromossal (Hieronymus) bizonyítja, aki azt is megjegyzi, hogy bár az eklézsia olvassa a makkabeusok könyveit, de „az regula szerént való írások közzé nem számlállyá”.⁵⁰¹ Ezután idézi Szent Ágostont, aki szerint ezeket a könyveket sok idővel Szent Jeromos után vette be az eklézsia. Ezért mondja Szent Ágoston másutt, hogy nincsenek a zsidóknál makkabeusi könyvek, „mint az törvények, és az Prophetáknak írási, és az Psalmusok, kikkel az Vr-is bizonyít, ezt mondvan. Szükséggh mind azoknak bétellyesedni, mellyek meg irattattanak, az Törvényben, az Prophetákban, és az Psalmusokban.” Majd Kecskeméti C. még mindig Szent Ágostont citálva minősíti tévesnek Pázmány apokrifot hasznosító „konklúzióját” is: merthogy nem az emberek ítéletén, hanem a *Bibliáén* kell annak nyugodnia.⁵⁰² Pázmány következő makkabeusi helyével (*2Makk 15.12*) Kecskeméti C. már az egész könyvnek a hitágazatok bizonyítása során való alkalmazását érvényteleníti: „Az Machabaeus második könyvéből, hitnek és vallásnak ágazattyának bizonyítását, helyetlennék, úgy mint, mely Apocryphus, odéb fellyeb megmutatok lenni”.⁵⁰³ Újra megteszi ugyanezt a *Felelet* végén is, egy kisebb grammatikai fejtegetés keretében. Személyeskedve és gúnyolódva itt azt rója fel Pázmánynak, hogy mivel az esztergomi érsek bibliai bizonyításában a latin nyelvtannal való játéka és csúsztatásai nem vezettek eredményre, az apokrifhoz nyúl: „...mert látod, hogy el veszted a pört, s-ez az oka, hogy az Apocryphus könyvekhöz kapdosz hogy inkább állathatnád a dolgot, de azok nem szolgálnak az hütnek és vallásnak ágazatinak confirmálására, citállyad bár Syracidest, [...] Machabaeust...”⁵⁰⁴

Kecskeméti C. *Feleletében* a tridenti zsinat határozataira erősen támaszkodó pázmányi *Kalauz* ellenében fogalmazott kifogásai, mint eddig is láthattuk, nem csak az apokrifra vonatkoznak. Kecskeméti C. ilyen esetekben úgy jellemzi vitapartnerét, mint aki a *Biblia* ígét bibliamagyarázó igényeihez alakítja. Ennek megfelelően Pázmány Péter hol rációkat „farag” a *Biblia* ígéből,⁵⁰⁵ hol Szent Pál szavait forgatja,⁵⁰⁶ hol pedig olyasvalaki,

⁵⁰⁰ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, E₃r.

⁵⁰¹ Uo.

⁵⁰² Uo., E₃r–E₃v.

⁵⁰³ Uo., F₂r.

⁵⁰⁴ Uo., H₄r–H₄v.

⁵⁰⁵ Uo., F₄v.

⁵⁰⁶ Uo., H₃r.

aki a bibliai szövegeket „akarná [...] elrontani, és idestova az ő tők agyátul tekergetni...”⁵⁰⁷ Mikor Pázmány Oniás, egyébként apokrif makkabeusi (*2Makk 15.12*) története mellé előhoz két nem apokrif szöveghelyet (*2Krón 21.12* és *1Sám 28.12*), Kecskeméti C. azt jegyzi meg, hogy több rációját is így szerkeszti: „Töb efféle ratiokat is colligal Pázmány az írásból, kikkel az ő sententiáiát akaria erőssíteni...”⁵⁰⁸ Itt tehát már az Kecskeméti C. problémája, hogy az általa nem hitelesnek tekintett apokrifhoz Pázmány hiteles bibliai szöveghelyeket köt igazának, pontosabban az érvelés egészének erősítésére.

Figyelemre méltó, hogy a polémia alkalmával Kecskeméti C. néha megengedőnek mutatkozik – persze csupán látszólag – a pázmányi szövegértelmezés irányába. Az egyik ilyen eset, mikor Pázmány a Krisztus színeváltozásakor megjelenő, majd Krisztussal beszélgető Mózes és Illés esetével akarja igazolni, hogy a meghalt szentek tudnak a földi dolgokról. Kecskeméti C. először ugyan megkérdőjelezi, hogy Mózes és Illés valóban megjelentek-e, de aztán rögtön engedélyezi megjelenésük valódiságát: „...ha valoban meg ielenteké, avagy nem, *disputabilis*: de bator azt mondgyuk-is hogy valosagos volt-is...”⁵⁰⁹ Ám mivel ezt az esetet Kecskeméti C. rendkívülinek minősíti, el is veti, mivel ez így sem nem vehető példának, sem nem lehet belőle bizonyítani a holtak élőket érintő tudását: „...mint hogy ez az ielenés, *extraordinarié*, rend kívül volt, példáiul nem vehetni, sem az holtaknak, ez életbeli dolgoknak tudásának bizonyításara nem szolgál...”⁵¹⁰ Kiemelendő, hogy a feltételezés szintjén Kecskeméti C. még Pázmány egyik apokrif szöveghelye ellenében is hajlandó eszmefuttatásba bocsátkozni. Ez az apokrif szöveghely az egyszer már idézett *2Makk 15.14*, ahol Jeremiás könyörög Jeruzsálemért.⁵¹¹ Pázmány érvelésére Kecskeméti C. egy három kifogásból álló cáfolattal válaszol. Az első, megengedő jellegű szakasz kiindulópontja az a *Catholicvs reformatvs*-ban is szereplő, a katolikus és protestáns tábor egyezésére rámutató kijelentés, hogy a szentek általánosságban könyöröghetnek a földi eklézsiáért.⁵¹² „...Jeremiás könyörög az népért, [...] (Kit ha megh engednénk Pázmány Erseknek-is, akképpen, hogy közönségesképpen könyörögnek az szentek, engednénk meg...” Ezt a látszólag engedékeny, már William Perkinsnél is tapasztalható argumentációt Kecskeméti C. azzal folytatja, hogy a kitétel Pázmány érsek makkabeusi locusában azért nem állja meg a helyét, mert itt a szentek nem általánosságban könyörögnek, hanem Jeremiás

⁵⁰⁷ Uo., H₄r.

⁵⁰⁸ Uo., F₂v.

⁵⁰⁹ Uo., E₄v.

⁵¹⁰ Uo.

⁵¹¹ Uo., E₃r.

⁵¹² KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs...*, 309.

nevesítve, egymaga: „...de itt csak Ieremiasról szól hogy könyörög az népért, hát nem lehet meg engedni)”⁵¹³ Kecskeméti C. érvelésének második szakaszában figyelmeztet, hogy erről a jeremiási könyörgésről sem példa, sem isteni parancs nem szól, továbbá ez nem valóságos eseményt, hanem valami látomást vagy álmodat ír le, mely ezért nem lehet bizonyító erejű: „De erről sem példa sem Istennek paranzolattya nincsen, hanem ez csak valami látás vagy álom...”⁵¹⁴ A harmadik, legerősebb és az eddig elhangzottakat egyébként is érvénytelenítő kifogása végül az, hogy a makkabeusi szöveghely apokrif.⁵¹⁵ Azt, hogy Pázmány mind az apokrif, mind a kanonikus könyveket hasznosítja, és az utóbbiak értelmét ráadásul elferdíti, Kecskeméti C. az angyalok élőkért való könyörgésénél a szóhasználatával teszi világossá. A vitás pont itt az a *Luk 20.36*-ra alapozott pázmányi kijelentés, melyben Krisztus a szenteket egyenlőnek tartotta az angyalokkal.⁵¹⁶ Pázmány a *Kalauz*-ban leírja, hogy mivel Krisztus „meg sem határozza, egy vagy két dologra ezt az Egyenlőséget”, ezért „minket sem szabadít arra, hogy egyéb dolgokban ezt circalomra vegyük, és határra vonnyuk, hanem csak azokban, a’ mellyekben az Sz. Írás fényessen meg-határozta, és az ő-köztök-való különbségét előnkbe adta.”⁵¹⁷ Ennek alapján Pázmány két dolgot állíthat biztosan: az angyalok imádkoznak értünk, valamint mi is kérhetjük őket, hogy segítsenek bennünket. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy mivel szerintük a *Biblia* sehol nem fogalmaz meg ebben a két tekintetben különbséget szentek és angyalok között, ezért éppúgy szabad a szentekhez könyörögni és őket segítségül hívni, mint ahogy azt az angyalok esetében tennénk.⁵¹⁸ Kecskeméti C. ezt az érvelést elveti, ugyanis az ő olvasatában az angyalok és szentek nem tisztükre és hivatalukra, hanem csakis dicsőségükre nézve egyenlők.⁵¹⁹ Pázmányt a folytatásban így marasztalja el: „...ö ebből ezt akaria ki faczarni, hogy az Angyalok könyörögnek értünk, és így segítségül való hívásokat állassa: erre penig mind két-felől írásból akar bizonságot hozni...”⁵²⁰ Ez a kétféle írás az apokrifok és a *Biblia* kanonikus könyvei. Az elsőről a már eddig elmondottakat visszhangozza, vagyis ezekből „az hitnek ágazatirol való dolgot nem bizonyíthat”. A másodikról, a kánon szerinte nem kevésbé téves pázmányi használatáról pedig ez a véleménye: „...az kiket penigh Canonicus könyvéből citál, azokban az Propheták, nem valami teremtet Angyalrol szólnak, hanem, az

⁵¹³ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, E₃r.

⁵¹⁴ Uo.

⁵¹⁵ Uo., E₃r–E₃v.

⁵¹⁶ PÁZMÁNY, *Kalauz*, 790.

⁵¹⁷ Uo.

⁵¹⁸ Uo.

⁵¹⁹ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, G₁r.

⁵²⁰ Uo.

ki nem teremtetet, az pedig Christus ő maga egyedül...”⁵²¹ Mivel válaszát nem ítéli elégségesnek, még tovább megy az érvelésben. Két részből álló argumentációját ezzel kezdi: „...ha megh engednök Pázmánnak, hogy teremtet Angyalokrol szollanak az Prophéták ott is, még sem vohatnák az megh holt szentekre...”⁵²² E feltevést a szentek és angyalok két alapvető különbsége okán ítéli tarthatatlannak: míg az angyalok Istentől rábízott feladata, hogy védelmezzék az evilági eklézsiát, valamint látják és ismerik az emberek nyomorúságait, addig a szentek egyrészt nem is láthatják mindezt, másrészt nem is bízták rájuk az eklézsia oltalmazását. Végül az érvelés gunyoros, egy mondatnyi részében Kecskeméti C. kijelenti, hogy a könyörgés maga nem elégséges indok a segítségül hívásra: „...mert az könyörgés, nem elégséges ok arra, hogy azért segítségül hivattassék, mert könyörög. Itt sem mehet tehát előre dolgában Pázmány Vram.”⁵²³

Ez az ellentétes felek között lezajló rövid szócsata, az eddig elhangzottak fényében, mindkét vizsgálati szempontomból, tehát a református felekezeti tudatalakulás és jezsuitaellenesség szempontjából is figyelemre méltó. Az előbbi tekintve az a legfontosabb, hogy ráirányítja a figyelmet két, merőben eltérő értelmezési mezőre, melyben a szövegmagyarázatok lezajlanak. Egyfelől ott van az a Kecskeméti C. által követett egzegetikai gyakorlat, mely tisztán a protestáns bibliai szövegen, és kizárólag olyan textusokon alapul – legyenek azok egyházatyák, konzíliumok stb. szövegei –, melyek a bibliai igékkel egyeznek. Másfelől pedig az a Pázmány által képviselt katolikus szövegmagyarázat, mely a Kecskeméti C. értelmezési mezőjén kívüli apokrifot és egy, az emberi találmányoknak minősített szövegegyüttest is magába foglalja. Kecskeméti C. a *Feleletben* az angyalokat és szenteket érintő pázmányi magyarázatot, mikor a „*facsarás*” szóval illeti, a szóhasználattal ítéli el. Mint ahogy azzal is, mikor egy szemszögből *feltételezett* egzegetikai kijelentés (a próféták teremtett angyalokról szólnak) megcáfolásával mutat rá Pázmány bibliai igéket torzító és véleménye szerint végül sehová sem vezető érvelésére. Végeredményben azzal, hogy Kecskeméti C. kijelöli saját értelmezési mezejét, majd érveléseiben kijelenti, hogy a *másik*, azaz a pázmányi szövegmagyarázat azon kívül helyezkedik el, e kívülre helyezettség ellenében világít rá olvasóinak egy, az igék általa helyesnek tartott magyarázatán nyugvó felekezeti identitásra is. Ő ugyanis, ahogy az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című polemikus prédikációs kötetében megfogalmazza, az

⁵²¹ Uo.

⁵²² Uo.

⁵²³ Uo., G₁R–G₁V.

igaz keresztény lekipásztörök közül való, aki a *Biblia* igéit „tisztán, igazán” hirdeti, s akinek hallgatósága az igaz vallású keresztény.⁵²⁴ Kecskeméti C. János *Feleletbeni* szövegmagyarázataiból, úgy gondolom, elég világosan kirajzolódik, mit ért ő helyes egzegézisen. De még inkább az, hogy mit ért hamison, mi helyezkedik el az általa kizárólagosan elfogadott értelmezési mezőn kívül. Ez az a szövegmagyarázat, ami nem az üdvözülésre és isteni igazságra, hanem épp ellenkezőleg, a kárhozatra vezet. Ezt a fajta egzegézist közvetíti Kecskeméti C. szerint Pázmány Péter az „ő pokolra vezető Kalavzzanak” lapjain.⁵²⁵ E két szövegmagyarázat közötti különbségek még hangsúlyosabbá tételéhez használja Kecskeméti C. János azt a már Gyarmathi Miklós és William Perkins által is alkalmazott argumentációs technikát, mely először a két tábor egyezéseit mutatja meg, s majd csak ez után azok különbségeit: Kecskeméti C. beemeli saját Perkins-fordításából, a *Catholicvs Refromatvs*ből érveléseinek kiindulási és viszonyítási pontjaiként az egyezéseket sorra vevő kaputokat, rámutatva ezzel a katolikus egzegézisnek ettől való eltéréseire és valamiféle romlására. Erre szolgáltathat jó példát a *Felelet* azon részlete, mikor Pázmány makkabeusi locusát (Jeremiás könyörög Jeruzsálemért) egy feltételezés keretein belül cáfolja. Kecskeméti C. Jánosnak a Gyarmathi-féle *Keresztyéni felelet* védelmében írt mondatai egyértelműen megfogalmazták, hogy már létezik legalább két, az igaz–hamis tengelyen elhelyezett álláspont az artikulusról: „...az Gyarmati Miklos Vram könyvére igazittyuk, mellyet ki ha meg szöröz, es szorgalmatossan olvas, ez articulus felöl, az mi értelmünket igaznak, az övéket pedig hamisnak, meg tapasztallya lenni”⁵²⁶ A megkülönböztetés azért olyan kiemelten fontos, mert erre építi fel Kecskeméti C. János tulajdonképp az egész *Feleletet*. Ezt azonban az egyezésekből kiindulva teszi, melyen keresztül megmutathatja a pázmányi egzegézisnek az egyező pontoktól való elrugaszkodásait is.

Arról Kecskeméti C. az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című polemikus prédikációs kötetének elemzése során volt szó, hogy a jezsuiták és pápisták a bibliai igéket állítólag önkényesen társítják és hajlítják aktuális igényeikhez. A Kecskeméti C. János által magyarra fordított *Fides Iesv et Iesvitarvm* című jezsuitaellenes nyomtatvány, céljának megfelelően, viszont már azt is igyekszik elhíttetni olvasóival, hogy ez egy jellemzően jezsuita szövegmagyarázó gyakorlat: „Az szent iras azokban az dolgokban, mellyeket be

⁵²⁴ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, o(2v–)o(3v).

⁵²⁵ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, A₁r.

⁵²⁶ Uo., A₁v.

foglal, csak olyan, mint az viasz orr, mely valami bizonyos es mozdulhatatlan értelmet nem ad, hanem akar mely magyarázatra-is el haitogattathatik. Ezt tanították az Iesuiták abban az könyvben, mely *Censura Coloniensis* neveztetik fol: 117. Canisius-is az ő *Catechismus*ában, fol. 44.”⁵²⁷ A kiadvány marbach *Praefatiója*, mely a pápai hatalom folytonosságáról (*ordinaria successio*) és az ebből adódó pápai kizárólagos írásmagyarázó hatalomról szól, állítja, hogy ezek írásos népszerűsítése a jezsuiták sajátossága. Ehhez a lutheránus Johann Marbach és az őt fordító Kecskeméti C. elsőként jelöletlenül idézi *János jelenéseit* a három tisztátalan lélekről, akiket a jezsuitákhoz hasonlít, s akik a sárkány, a hamis próféta szájából származó békák módjára írásaikban folyton ezeket ismételgetik: „*írásokkal csak ugyan azon egyet mondgyak, az Papának elsősége, es az szent irasnak magyarázattian es az Anyaszent-egyházon valo meltsága felől, es több dolgokrol...*”⁵²⁸ Marbach épp azért írja előszavát az írásmagyarázó hatalomról és az azt magába foglaló *ordinaria successio*ról, mert a jezsuiták ezek alapján akarják „kirekeszteni” a protestánsokat az *igaz Anyaszentegyház*ból.⁵²⁹ Ehhez hasonló kirekesztésről, számkivetésről ír Kecskeméti C. János prédikációs kötetének *Epistola dedicatoriájában*, mikor szerinte a jezsuiták prédikatori, bibliamagyarázó gyakorlata azt a célt szolgálja, hogy a protestánsokat megutáltassák és számkivetetté tehessék: „...mikor az sz írásból, valamely locust hogy már magyarázatnak okáért elő vésznek is, annak semmi igaz értelmét nem tudgyák adni, hanem mind ellenünk, [...] szitkozodással, átkozodással töltik el az időt [...] az ő halgatoioik előtt, mind személyünkben, mind tudományunkban számkivettetteknek tehetnek, és veleek megh utáltathatnak.”⁵³⁰

A *Fides Iesv et Iesvitarvm* Kecskeméti C. által fordított marbach előszava egyértelműen elutasítja, hogy csak a pápa adhatna írásmagyarázatot. Ezt a Szentírás iszonyú káromlásával védik a pápisták (és a *Fides Iesv et Iesvitarvm* egészét figyelembe véve a jezsuiták), melynek során a *Bibliát* „*ketsegesnek, es ugy mint viasz orrunak, mely minden fele el haitogattathatik mondgyak lenni*”.⁵³¹ Marbach egész argumentációjának ezzel teljesen ellentétes végső tanulsága, hogy ha valami nem egyezik az egész, tökéletes, önmagát magyarázó s épp ezért emberi magyarázatra nem szoruló írással,⁵³² származzék az egyházatyától vagy akár konzíliumi végzésből, nem lehet közönségesen elfogadott.⁵³³

⁵²⁷ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm...*, 28.

⁵²⁸ Uo.,)(2v–)(3r.

⁵²⁹ Uo.,)(3r–)(3v.

⁵³⁰ KECSKEMÉTI C., *Az papistak között...*,)(3r.

⁵³¹ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm...*,)(3r–)(3v.

⁵³² Uo.,)(5v.

⁵³³ Uo.,)(7v.

Értelmüket először mindig a *Bibliára*, „*ugy mint fő proba köre kell vonni, mellyel ha egyez, ugy leszen közönseges*”.⁵³⁴ Úgy gondolom, e törekvések, azaz a jezsuitákhoz kötött katolikus egzegézis protestáns gyakorlattól való megkülönböztetése és ezen keresztül bizonyos fokú jezsuitaellenesség tetten érhető a Pázmány elleni *Felelet* esetében. Ugyanis mikor Kecskeméti C. Pázmány egzegetikai gyakorlatát az igék faragásával, tekergetésével, forgatásával vagy facsarásával jellemzi – talán a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-ban használt hajlítgatás mintájára is –, végeredményben a bibliai igék értelmének ilyen-olyan torzítását írja le. E feltételezést alátámaszthatja Vásárhelyi Judit tanulmánya, melyben kimutatta, hogy Kecskeméti C. szövegforrásként használta saját *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordítását *Feleletének* összeállításakor.⁵³⁵

Ezek a *Felelet*-ben található, szavak torzítását leíró kifejezések nem a pápa írásmagyarázóinak hatalma, hanem kifejezetten az azt népszerűsítő és érseki kinevezése után is a „csak egy jezsuita”⁵³⁶ Pázmány ellen megfogalmazott vádaknak tekinthetők. Ilyen megközelítésből pedig talán elfogadható Kecskeméti C. János pázmányi egzegézist illető kritikáit jezsuitaellenesnek nevezni. Annál is inkább, mivel Kecskeméti C., vitairatról lévén szó, személyre szólóan jelzi, mikor az általa elfogadott és már Marbach által is kijelölt értelmezési mező határait Pázmány Péter egzegézise átlépi. Ennek egyik hatásos megfogalmazását az egyházatyák írásainak pázmányi használatához kapcsolódóan találjuk. Itt Kecskeméti C. kijelenti, hogy mivel a *Biblia* elégséges minden igazság tanulására, az általa képviselt tábor csak azokkal ért egyet, melyek az írással egyeznek. Amit ezért a „Sz. írás kívül cital Pázmány Peter az Paterekből, azok ellen mi-is azt mondgyuk az Hieronymussal: [...] Az sz. írásoknak méltósága nélkül az czátzogásnak ninczen helye és hitele”.⁵³⁷ A *csácsogást* mint az értelmezési mezőn kívül eső, érvénytelen argumentumok megnevezését még egyszer használja: „...maga ha iol vigyázna az szent írásra, rakva vélle, hogy nem kell az meg holt szenteket segítségül hini: arra-is ugy felel penig, hogy csak [...] azon egy bakot nyuzza, az mellyeket oda fel czáczogot, csak azokat főczögi ittis.”⁵³⁸ Megjegyzendő, hogy Kecskeméti C. a szót akkor is említi, amikor vitapartnere korábbi, Gyarmathi könyvére adott, indulatosnak láttatott *Keresztyéni feleletét* jellemzi: „Nem felelet

⁵³⁴ Uo.,)(7v–)(8r.

⁵³⁵ VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 264.

⁵³⁶ HELTAI, *Műfajok és művek...*, 143; arról, hogy ez nem csak Pázmány protestáns ellenfeleinek hiteltelenítő törekvése, hanem érseki kinevezése után is ténylegesen jezsuita maradt: TUSOR, *Pázmány, a jezsuita érsek...*, főleg 183–215.

⁵³⁷ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, B1r.

⁵³⁸ Uo., H2v.

azért az írásra, az iambor ellen, hanem csak haragból, es fel bozdult elméből való czátzogás, czel hányas, es agnö, s-bába lölte beszéd”.⁵³⁹ Hogy Kecskeméti C. szerint milyen messzire téved e csácsogó és szótekergető pázmányi egzegézis az általa elfogadott értelmezési mezőtől a *Keresztyéni felelet* summázataként írt *Kalauz*-fejezetben, arról ezt olvashatjuk: „az mi sententiankat erősíti az Sz. Iános mondása, mellyet Pázmány-is az ő hamis értelmének erősítésére akar tekerni...”⁵⁴⁰ Egy másik helyen pedig ezt: „...szent írásból akarná ki faczarni, az ő bolond okosságához szabván az írást: némellyeket penig az ő maga tök feiéről gondol”.⁵⁴¹ Látható, hogy Kecskeméti C. szigorú ítéletében a kettejük között zajló polémia alkalmával vagy a bibliai igék szerinte helyesnek tartott értelmének torzításával, vagy a Pázmány által képviselt katolikus egzegézishez való hajlításával, vagy akár már *kitaláció*val vádolja vitapartnerét. Pázmány saját ötletre alapozott érvelésére pár lappal lejjebb megint rámutat: „...szent Iános köszöntven az hiveket, Ecclesiákat [...] békeséget kíván az hét lelkektől [...] holott ő, az hét lelkeken, az meg holt szenteket magyarázza. De ezt sem talállya, mert, nem az Istennek igéiéből, hanem az ő tök agyából koholt értelem szerint akarja tekerni”.⁵⁴² Tehát így nem csupán a félremagyarázásért marasztalhatja el, hanem egyenesen azzal a durva váddal is illetheti Pázmányt, hogy egy minden bizonnyal hamis, saját maga által *kitalált értelem* szerint facsarja, tekeri a bibliai igék értelmét. Vitairatának végefelé Kecskeméti C. ezt az igemagyarázást már-már az ördögtől valónak tartja: „Az ördög is él az szent írással, szol az Christussal, könyörög néki, vallást téssen rolla, de azért ugyan ördög, Látodé io olvasó, ha iol fel nem éri az szent írás festékével, hova kap Pázmány Vram...”⁵⁴³

A szentek segítségül hívását és a hozzájuk való könyörgést alátámasztó pázmányi egzegézisről a *Felelet* szövegrészelei alapján összefoglalóan a következő megállapítások tehetők. Az elfogadott értelmezési mezőn kívül eső pázmányi megnyilvánulásokat egészében véve Kecskeméti C. csupán csácsogásnak minősíti. Ezt a fajta beszédmódot több szempontból ítéli tévesnek vagy egyenesen hazugságnak. A Pázmány által citált apokrifok elleni érve az, hogy az nem tartozik a protestáns bibliai kánonba, ezért hiteltelen. Épp ezért nem is lehet alkalmas a hitágak, artikulusok bizonyítására. A pápai hatalom folytonosságából adódó kizárólagos pápai írásmagyarázatot népszerűsítő, azt közvetítő „jezsuita” Pázmány kanonikus könyveken alapuló magyarázatait pedig gazdag szóhasználattal marasztalja el.

⁵³⁹ Uo., A₁v.

⁵⁴⁰ Uo., E₂v.

⁵⁴¹ Uo., E₃v.

⁵⁴² Uo., F₄v.

⁵⁴³ Uo., H₃v.

Ennek a protestáns értelmezési mezőn jócskán túlmutató pázmányi szófacsarásnak a végpontját Kecskeméti C. azzal jelöli ki, hogy úgy láttatja Pázmányt, mint aki nem a bibliai igékből kiindulva jut el az értelemhez, hanem egy saját maga által kitalált értelemről indul ki, melyhez aztán hozzátekeri a *Biblia* szavait.⁵⁴⁴ Ez a pázmányi, szerinte nyilvánvalóan hamis „agymunka” azért is érdemelhet figyelmet, mert Kecskeméti C. a pázmányi egzegézist úgy közvetíti, mint ami eredendően hazug, hiszen az ördögtől való. Vitapartnere hamiskás beszédmódjára kétszer is felhívja szóhasználat szintjén a figyelmet, mikor azzal vádolja, hogy szövegmagyarázataiban „szinöl Pázmány”⁵⁴⁵ vagy „per Mimmesin” szól: „Az mit penig innen concludal, hogy sem sz. Petert, sem sz. Pált, sem most egyebet nem kel követségre fogadnunk, holott maga Christus mindenre elégséges, nem szűkölködik Czimboras-tarsnélkül, noha ezt *per Mimmesin* hozza elő, mint ha nem ő szavok es értelmek volna, hanem mienk: de azért, ugyan az Istennek lelke mondattya vele, még ha laknék benne, magok sententiájának meg hamissítására.”⁵⁴⁶ Ez a hazugnak ítélt pázmányi egzegézis mint a bibliai igék értelemtorzító gyakorlata, a különböző érveknek igékhez való, megint csak értelemmódosító társítása és a protestánsok által elfogadott értelmezési mező határainak feszegetése, hasonló a Kecskeméti C. polemikus prédikációiban leírt jezsuita homiletikai gyakorlathoz. Ennek a hasonlóságnak okán érdemes megfontolni Anne Régent-Susini azon tanulmányának állításait, melyben két arisztotelészi terminus, a *helyénvaló* (*prepon*) és a *valószínű* (*eikos*) szerepét vizsgálja a kora újkori jezsuita retorikában.⁵⁴⁷ Gondolatmenetének elején rögzíti, hogy mivel a jezsuita retorikai oktatás még a filozófiai stúdiumokkal szemben is előnyt élvezett, ez újabb érvet szolgáltatott, többek között az álnok szofisták vádja mellett, a rend ellenfelei által megképzett jezsuita fekete legenda számára.⁵⁴⁸ E leegyszerűsítő jezsuitaellenes argumentum ellenében a jezsuita retorika azonban, a kutatók szerint, nem csupán a prédikáció számára nyújtott praktikus eszközgyűjteményt, hanem olyan filozófiai kérdések kifejtésére is alkalmas terep volt, mint az igazság és valószínűség, lehetőségesség és bizonyosság kapcsolatai, vagy hogy az ember milyen mértékben, miként és mely folyamatok által képes az igazság elérésére. Továbbá Marc Fumaroli szavait idézve arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a *méltóságos*, érzelmektől fűtött retorikai stílus (*sublime style* vagy *grand*

⁵⁴⁴ Uo., F4v.

⁵⁴⁵ Uo., B1v.

⁵⁴⁶ Uo., H3v.

⁵⁴⁷ Anne RÉGENT-SUSINI, „From Probability to the Sublime(s): Early Modern Jesuit Rhetoric; an Anti-philosophy or an Alternative Path to a Modern Idea of »Truth«?”, in *Jesuit Philosophy on the Eve of Modernity*, ed. Cristiano CASALINI, Jesuit Studies: Modernity through the prism of jesuit history 20 (Leiden–Boston: Brill, 2019), 77–94.

⁵⁴⁸ Uo., 77–78.

style)⁵⁴⁹ és gyakorlat mint a humanisták skolaszticizmust és formális logikát illető kritikájának örököse, nemcsak a manipuláció és színlelés közhelyes technikája, hanem mozgatórugója is a jezsuita etikának, spiritualitásnak, egzegézisnek, antropológiának és teológiának.⁵⁵⁰ Mindezek fényében jogos lehet a feltételezés, hogy Kecskeméti C. ráismert erre az imént vázolt, a jezsuiták egzegézisét úgyszintén átható retorikai gyakorlatra. Már csak azért is, mert Kecskeméti C. János gondosan rávilágít *Feleletében*, hogy miközben Pázmány Péter az egyházatyák olyan szöveghelyeivel bizonyít, melyek nem egyeznek az írással, a pázmányi egzegézis érzelmi oldala (akárcsak az *Az papistak között es mi közöttünk...* című polemikus prédikációk által említett Nádas Pál jezsuita magyarázataiban) elhomályosítja magát a bibliai igéket: „...mert nem is akarunk mi, akar mely nagy méltóságos embereknek-is bizonságival, kik az szent írásnak reguláival ellenkeznek, bizonyítani, mint Pázmány teszi, hogy vagy eggyez, vagy nem, oly nagy méltosággal, protestatioval, *affectussal* citállyá őket, hogy az szent írásnak csak igen kiczin helyt ad, azokhoz képest.”⁵⁵¹

Bár az Anne Régent-Susini által megvilágított és jezsuitákhoz kötött retorikára nagy hatást gyakorló „valószínű” Kecskeméti C. munkáiban nem jut szerephez, Alvinczi Péter politikai indíttatású *Defensiójában* már találkozhatunk erre utaló jelekkel. Éppen ezért ezt a Kecskeméti C. János által a pázmányi egzegézisen keresztül megkritizált, hamiskásnak ítélt jezsuita kommunikációs gyakorlatot, főként annak igazsághoz és hazugsághoz fűződő viszonyait, az Alvinczi Péter *Defensióját* vizsgáló fejezetemben kívánom ismertetni.

⁵⁴⁹ Uo., 85.

⁵⁵⁰ Uo., 79.

⁵⁵¹ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, H₁R–H₁V [kiemelés eredetiben — Sz.Zs./].

2.2. Az ungvári szövegegyüttest megképző jellegzetességek

2.2.1. Szövegátemelések

Vásárhelyi Judit a *Fides Iesv et Iesvitarvm*mal foglalkozó tanulmányában azt már leírta, hogy a jezsuitaellenes kiadványt Kecskeméti C. haszonnal forgatta önálló munkáinak, a Pázmánynak adott *Felelet* és az *Az papistak közöt es mi közöttünk, vetelkedesre vetetett, harom fő articulusokról...* című polemikus prédikációs kötetének összeállításakor. Az iratokat összevetve Vásárhelyi Judit arra az eredményre jutott, hogy Kecskeméti C. a *Felelet*ébe a *Fides Iesv et Iesvitarvm* hasonló témájú, tízedik caputjából vett át nem kevesebb mint tizenegy részletet.⁵⁵² A polemikus prédikációi esetében pedig, mivel a kiadványban alaposan kifejtett három hitágazat közül a *Fides Iesv et Iesvitarvm* csak az úrvacsorát tárgyalja, az úrvacsora-prédikációk a nyomtatvány *hat* részletét tartalmazzák.⁵⁵³

Ugyanakkor konkrét szövegegyezések mutatják, hogy Kecskeméti C. János nemcsak a *Fides Iesv et Iesvitarvm*ot használta *Felelet*ének és szentbeszédeinek elkészítésekor, hanem *Catholicvs reformatvs*-fordítását is. A *Felelet*ben az előző fejezetben idézettekén túlmenően az *Az Antichristvsrol* című negyedik magyarázatos prédikációjában – a berekesztést közvetlenül megelőzve – egy hosszabb, összefüggő szakaszt találhatunk.⁵⁵⁴ Ez Perkinsnek a jánosi jelenések tizenhetedik, a babiloni paráznáról szóló fejezetére épített előszavából került át Kecskeméti C. szentbeszédébe. A szinte szóról szóra, ám mindenféle forrásmegjelölés nélkül átemelt szövegrészlet összefoglalva a prédikáció által feltett három kérdés közül a harmadikra: „Holott és miczoda helyen vagyon helye es szeki vagy lakásnak az Antichristusnak?” kíván válaszolni.⁵⁵⁵ Ez a Kecskeméti C. egész válaszát kitevő eredeti Perkins-szöveg igyekszik egyértelművé tenni, hogy a *János jelenéseinek* 17. fejezetében leírt fenevad hét feje azonos azzal a hét dombbal, melyre az ókori Rómát építették: „Touabbá

⁵⁵² „Így Máté evangéliumából (*Fides*: 268. l. – *Felelet*: [60] l.), János evangéliumából (*F.*: 269. l. – *F.*: [28], [61] l.), Pál Timótheushoz és Rómaiakhoz intézett leveléből (*F.* 268, 271. l. – *F.*: [61], [28] l.) ugyanazokra a helyekre támaszkodva igazolta állítását. De Ágoston bibliakommentárja (*Fides*: 280. l. – *Felelet*: [28] l.), egyik polemikus műve (*F.*: 282. l. – *F.* [28] l.), Ambrus (*F.*: 275–276. l. – *F.*: [56–57] l.), Athanasius (*F.*: 9.1. – *F.*: [17] l.), Cyrillus *F.*: 281. l. – *F.*: [28] l.), Epiphaniusz (*F.*: 278.1. – *F.*: [57] l.), Jeromos (*F.*: 18. l. – *F.*: [17] l.), Sedulius (*F.*: 284. l. – *F.*: [57] l.) is ugyanazokkal a mondásokkal szerepelnek.” VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 264.

⁵⁵³ „Így nazianzi Gergely (*Fides*: 290. l. – *Az papisták*: [73] l.), Justinus Martyr (uo.), Ambrus (*F.*: 291–292. l. – *Az papisták*: [73] l.), Aranyszájú Szent János (*F.*: 292. l. – *Az papisták*: [73] l.), Gelasius papa (*F.*: 292–193. l. – *Az papisták*: [73] l.) ugyanazon mondása mindkét műben fellelhető. A prédikációkban Kecskeméti az idézeteket először latinul majd magyar fordításban is megadta. Továbbá ugyanazt a János evangéliumából vett részletet is felidézte ([87.] l.), amely a *Fides*-ben is előfordult. (285–286. l.)” Uo., 265–266.

⁵⁵⁴ „...azokat az könyben, kit Catholicus Reformatusnak neveznek, mellyet en magyarra fordítottam meg találod reá való felelettel egyetembe...” KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, S_{1v}.

⁵⁵⁵ Uo.

vers: 7 azt mondgya, hogy az az parázna, *ül az fene vadon melynek hét feie és tíz szarva vagyon*. Mely hét feiek nem egyebek, hanem az hét hegyek (mellyeken ül, az az Aszszonyállat) és az hét Királyok, Annakokáért az Babyloniai paráznán értetik az város, mely hét hegyeken építettet. Nilvan vagyon penig, nem csak az tudós embereknél, és azoknál kik az Istennek Anyaszentegyházában vadnak, hanem még az Pogányoknál is, hogy csak egyedül Roma az, ki az ő környül ménésivel, hét külömb külömb néven való hegyeket eppületivel egygüt foglal be, tudni illik Cealiust, Auentinust, Exquilinust, Tarpejust, auagy Capitolinust, Viminalist, Palatinust, és Quirinalist.”⁵⁵⁶ Figyelemre méltó az a tudatos vagy nem tudatos egzegetikai változtatás, amit Kecskeméti C. a prédikációjába apróbb különbségekkel átemelt iménti Perkins-citátum felvezetésében eszközöl. Nála ugyanis a Róma alatt elterülő hét hegy nem a Róma városát jelentő, babiloni szajha által meglovagolt fenevad hét fejének felel meg, hanem a William Perkins magyarázatának alapját képező bibliai igéktől is eltérve,⁵⁵⁷ magának a Kecskeméti C. Jánosnál hét fejjel rendelkező asszonynak fejeivel. Ez azt sugallja, hogy a babiloni parázna nem (vagy nemcsak) a hét dombra épült várossal, hanem az alatta elterülő természeti környezettel (is) egyenlő: „Az sz. Ianos *Apoc: 17.* meg mondgya annak helyét, mikor így szoll: *Haec est sapientia: septem capita quae habet mulier sunt septem montes*. Ez az bölcseseg az aszszonyálatnak hét feiei, az hét hegyek. Nijlván vagyon penig nem csak az tudós embereknél és azoknál kik az Isten Anyasz egyházában vadnak, de még az pogányoknál is, hogy Roma az, ki az ő környül ménésével hét külömb külömb neven való hegyeket foglal be, tudni illik, Cealiust, Auentinust, Exquilinust, Tarpeiust avagy Capitolinust, Viminalist, Palatinust, és Quinnalist [...] Honnan könnyen meg érthetni tehát, hogy az Antichristus, az Romai Pápa légyen, ott vagyon helye és lakása annak.”⁵⁵⁸

A felsoroltakon túl Kecskeméti C. a polemikus prédikációs kötetének egyik kiemelten fontos szentbeszédét: a teljes átlényegülés katolikus hittanítását cáfoló hetedik úrvacsora-prédikációját is szinte teljes egészében a *Catholicvs reformatvs* tizedik fejezetéből átemelt, szó szerinti idézeteiből szerkesztette meg. Erről a téma kiemelt fontossága és a kiterjedt szövegátemelések okán a következőkben bővebben lesz szó.

⁵⁵⁶ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs...*, 3–4.

⁵⁵⁷ „Én megmondom néked ez asszonynak titkát és a fenevadét, a mely őt hordozza, a melynek hét feje és tíz szarva van. [...] Itt az elme, a melyben van bölcsesség. A hét fő a hét hegy, a melyen az asszony ül; Király is hét van...” (*Jel 17.7–10*).

⁵⁵⁸ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, S₁v. Valószínűleg sajtóhiba, hogy a prédikációban nem *Quirinalis*, hanem *Quinnalis* szerepel.

2.2.1.1. Egy extrém példa: a hetedik úrvacsora-prédikáció

Kecskeméti C. János hetedik úrvacsora-prédikációja a *teljes átlényegülés* katolikus tanítását kívánja megcáfolni. A nagyszámú szövegegyezések alapján állítható, hogy Kecskeméti C. ellenvetéseit a *Catholicvs reformatvs*ból emelte át ebbe a polemikus szentbeszédébe. A teljes átlényegüléssel vitatkozó hetedik szentbeszéd, nem számítva az utána következő nyolcadik, összefoglaló jellegűt, az úrvacsorát tárgyaló prédikációs egység záró darabjának tekinthető. Kecskeméti C. gondos szerkesztésének köszönhetően ez a szöveg kiemelt helyet foglal el tehát beszédei sorában. Az ezt magába foglaló úrvacsora-prédikációs egység belső felosztása is ezt a feltevésemet igazolhatja. Az első prédikáció a magyarázatra felvett bibliai locus (*IKor 11*) kapcsán a következő négy kérdéskör kifejtését ígéri: hányféleképpen nevezik az úrvacsorát; mi az és mi módon szereztetett; miért szereztetett és hányféleképpen kell vele élni; végül ki és hogyan szolgáltathatja azt ki?⁵⁵⁹ E négy feltett kérdés közül azonban csak az elsőt tárgyalja az első prédikáció, a többi Kecskeméti C. az azt követő három szentbeszédben ilyen formán osztja el: a „mi az és mi módon szereztetett” másodikként feltett kérdést a második,⁵⁶⁰ a „miért szereztetett és hányféleképpen kell vele élni” harmadik kérdést a negyedik,⁵⁶¹ majd a „ki és hogyan szolgáltathatja ki” negyedik kérdést a harmadik prédikáció fejt ki körültekintő alapossággal.⁵⁶² Az így összefüggő négy prédikációs alegységet követi az ötödikből és hatodikból álló, akár kérdés-feleletként értelmezhető szentbeszédpár. Ugyanis míg az ötödik beszédében Kecskeméti C. János arra kérdez rá, hogy milyen okokból kell az úrvacsorát magunkhoz venni,⁵⁶³ addig a hatodikban feleletet ad mindazoknak, akik valamilyen okból nem akarnak azzal élni.⁵⁶⁴ Végül, a református úrvacsoráról részletesen elmondottak mintegy zárásaként, a hetedik prédikáció önállóan foglalkozik az átlényegülés sokat vitatott tanával.⁵⁶⁵

Kecskeméti C. hetedik úrvacsora-prédikációjának jelentőségét ez a konfesszionális önmeghatározást érzékenyen érintő és a keresztény felekezeteket többszörösen megosztó átlényegülés-tan adja. Ezzel a hitbéli hovatartozást egyértelműen megmutató és heves polemikus csatározásokra alkalmat adó tantétellel Kecskeméti C. János munkásságában épp

⁵⁵⁹ Uo., E_{1r}–E_{1v}.

⁵⁶⁰ Uo., F_{3r}–G_{4v}.

⁵⁶¹ Uo., H_{1r}–I_{1v}.

⁵⁶² Uo., I_{2r}–K_{2v}.

⁵⁶³ Uo., K_{3v}.

⁵⁶⁴ Uo., L_{2v}–M_{1r}.

⁵⁶⁵ Uo., M_{1v}–N_{3r}.

ezért többször találkozhatunk: nemcsak a teljes átlényegülést cáfoló prédikációjának egyik forrásaként értékelhető *Catholicvs reformatvs*-fordításában, hanem a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-ban is szerepel. A teljes átlényegülés katolikus tanításának kritikáját Kecskeméti C. *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordításának, mint láthattuk, tizenhat cikkelyes fő része után, a nyomtatvány címlapján is megemlített pápai esküformula mondatonkénti cáfolatában találjuk. A trienti zsinat határozatain alapuló, IV. Pius pápa utasítására fogalmazott esküformula teljes átlényegülést érintő hatodik mondatát a *Fides Iesv et Iesvitarvm* jezsuita tanításnak minősíti, melynek a disszertációban idézett, egyértelműen református cáfolata ekképp kezdődik: „Mivel hogy ez könyvben, az Iesuitaknak vallasokrol, az Transubstantiatio, az az, állat szerént valo valtozas felöl, semmit nem irtunk, feleletnek es megh csafolásnak okaert, szamlálom elő, az sz. Irásnak, es szent Patereknek bizonságít, melyekből nijlván megh tetzik, hogy az kenyérnek es az bornak állatia, az meg szentelés utan, teste es verre nem valtozik”.⁵⁶⁶

A teljes átlényegülést érintő vitának ennél sokkal részletesebb kibontását Kecskeméti C. másik fordítása, a *Catholicvs reformatvs* tartalmazza. Kecskeméti C. tizenkét lapot kitevő,⁵⁶⁷ teljes átlényegüléssel polemizáló prédikációja erősen támaszkodik William Perkins ezen, úgymond „fordított hatású” vitatechnikát alkalmazó *Catholicvs reformatvs*-ának tizedik, *Az Christvs testenek es verenek az Vr vaczoraiban valo jelen létéről* című fejezetére.⁵⁶⁸ Mivel Kecskeméti C. a hetedik prédikációját szinte teljes egészében a *Catholicvs reformatvs*-ból származó, majdnem szó szerinti idézetekből állította össze, célszerűnek tartom a két munka párhuzamos vizsgálatát az átemelések szemléltetéséhez. Kecskeméti C. a tizedik, négy caputra osztott *Catholicvs reformatvs*-fejezetet annak az eredeti négyes szerkezetét érintő módosításaival építette be szentbeszédébe. A prédikáció propozíciója két témát jelöl meg a magyarázatra felvett *Ján 6.55–56* bibliai hellyel kapcsolatban: „I. Miben eggyezzünk, és mennyiben az ellenkező Atyafiakkal az Vr vaczoráinak tudományában? II. Miben különbözzünk, hogy így ez sz. Iános mondásának igaz értelmét mi légyen, megtessék?”⁵⁶⁹ Kecskeméti C. két kérdése összeegyeztethető a *Catholicvs reformatvs* tizedik fejezetének első két caputjának címeivel: „Capvt 1. Melyben az ellenkező feleknek kezenséges értelmek foglaltatik”⁵⁷⁰ és „Capvt 2. Melyben az

⁵⁶⁶ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm*..., 401.

⁵⁶⁷ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt*..., M_{1v}–N_{3r}.

⁵⁶⁸ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 221–244.

⁵⁶⁹ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt*..., M_{2r}.

⁵⁷⁰ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 221.

értelmeknek különbözések foglaltatik”.⁵⁷¹ Ezeknek saját fordítású, perkinsi kifejtését kisebb-nagyobb változtatásokkal – azaz kötőszavak betoldásával, esetleg szócsereikkel, vagy esetenként a szöveg sűrítésével – emeli át, minden bizonnyal azért, mert a teljes átlényegülésről szóló katolikus–református-vita magját e két caput tartalmazza. A két tábor közötti egyik hitbeli nézetkülönbség a *Fides Iesv et Iesvitarvm* esküformula-idézetében is szereplő „állat” (szubsztancia) kifejezés körül alakult ki.⁵⁷² A trienti zsinat határozatai alapján összeállított piusi esküformula szövegében a teljes átlényegülésnek ugyanis ezek a követelményei: „...igazan, s-valóságos-képpen, es allat szerént...”⁵⁷³ Ezek közül az igazán és valóságosan való jelenlétet bizonyos kikötésekkel Perkins szövege elfogadja,⁵⁷⁴ épp ezért Kecskeméti C. hetedik prédikációjának első kérdésére adott válaszában is ezt olvashatjuk: „Az miképpen az ellenkező Atyafiak vallyák és hiszik az Vr Vaczorájában, az Christus testének és vérenek valóságosképpen való ielen létét, ugy mi-is azt vallyuk, és hiszszük, nem csak mondas szerént, mint ök felölünk itilik, avagy költésképpen, hanem *igazan* és *valosagossan*” (kiemelés tőlem – Sz. Zs.).⁵⁷⁵ Az eredeti, perkinsi szöveghez képest itt Kecskeméti C., valószínűleg a polemikus szembenállás hangsúlyosabbá tételének érdekében, argumentációját az „ellenkező Atyafiak” hitének ismertetésével kezdi, majd a „mint ök felölünk itilik” pár szavas betoldással él. Figyelemre méltó továbbá, ahogy a lefordított Perkins-szöveggel együtt átkerül a katolikus tanokkal végeredményben saját nézetet legitimizáló argumentációs technika is: az igazán és valóságosképpen való jelenlétet a reformátusok, akárcsak a katolikusok, elfogadják. Miután pedig Kecskeméti C. kifejti a valóságos jelenlét külső jegyekre és az úrvacsorát magukhoz vevőkre vonatkozó, a katolikusokétól bizonyos pontokon eltérő perkinsi tudnivalóit,⁵⁷⁶ rátér a szentbeszéd második kérdésének megválaszolására a *Catholicvs reformatvs* teljes második kaputjával: „Mondok hogy nem különbözünk abban, hogy ielen nem vólna az Christus teste és vére az Vaczorában valóságosképpen, hanem csak az ielen lételnek modgyában vagyon az különbözés. Mert noha mi-is vallyuk ielen lenni: de ezt az ielen lételt, nem testinek, állat és hely szerént valónak mondgyuk: hanem lelkinék, titkosnak, hüt által csak. Ez ellen penig az

⁵⁷¹ Uo, 226.

⁵⁷² KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm*..., 401.

⁵⁷³ Uo.

⁵⁷⁴ „Hiszük és taníttjuk, az Christus testenek és vérenek az Vr Vaczorájában való jelen létét, nem csak mondas avagy költésképpen, hanem igazan és valosagossan.” KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 221.

⁵⁷⁵ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt*..., M₂R–M₂V.

⁵⁷⁶ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 222–226. Kecskeméti C. prédikációjában csupán a vevőkre vonatkozó második pontból hagy el egy összefüggő, rövidebb részletet. Az átvétel egyébként itt is szinte szóról szóra megegyezik a *Catholicvs reformatvs* szövegével. KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt*..., M₂V–M₃V.

Romai Anyaszentegyház taníttya, és óltalmazza az állat szerént való változtatást, úgy hogy, az kenyér és az bor, az ighe mondás után, Christusnak valóságos testévé és vérévé változik, és immár azok az jegyek többé nem kenyér és bor, hanem valóságos és állat szerént való teste és vére Christusnak”.⁵⁷⁷ Az átemelt szövegben Kecskeméti C. János megint felhívja a figyelmet a tanbeli egyezésekre, hűen megtartva William Perkins lapszéli, a kaputok argumentálásának követhetőségét könnyebbé tevő kommentárjait, számozásait is. Kommentárokkal ellátott érvelése során Kecskeméti C. a prédikáció második kérdésében az állat szerinti változás megcáfolásához összevonva hasznosítja a *Catholicvs reformatvs* harmadik és negyedik caputjainak egyes citátumait, melynek bővebb részletezésétől eltekintve, csupán annak lényegi elemeit ismertetem.

A katolikusok és reformátusok nézetkülönbségeinek számbavételét három bibliai locus – a magyarázatra felvett *Ján 6.55–56*, továbbá *IKor 11* és *Mát 28* – felsorolásával kezdi.⁵⁷⁸ Ezután egy hosszabb citátum következik a *Catholicvs reformatvs* negyedik, *Melyben az Papistaknak ellenvetések foglaltatik* című caputjából. Ezzel azt kívánja bizonyítani, hogy Krisztus testét és vérét azért nem eheti és ihatja senki testi szájjal, hanem csakis lelkivel, mert Krisztus elhagyta a földet, s az Atyaisten jobbán ül a mennyországban.⁵⁷⁹ A hallgatóság józan belátására számító érvelés után Kecskeméti C. János saját, pár mondatos átkötő szövegét olvashatjuk, melyben elmondja, hogy a következőkben a pápisták átlényegüléssel kapcsolatos hamisnak és a reformátusok igaznak ítélt tanításáról fog szólni szentbeszédében. Kecskeméti C. ebbéli szándékát a lapszálon is kiemeli,⁵⁸⁰ melyhez az öt pontba szedett bizonyosságokat a *Catholicvs reformatvs* harmadik caputjából emeli át. William Perkins harmadik, eredetileg a református nézetek helyességének hét pontos bizonyítását elvégző caputjából Kecskeméti C. beszéde annak csak bizonyos pontjait hasznosítja: a *Catholicvs reformatvs* első bizonyítási pontját Kecskeméti C. felosztja prédikációjának két első pontjára,⁵⁸¹ majd a harmadik pont kerül a második,⁵⁸²

⁵⁷⁷ Uo., M₃v. A *Catholicvs reformatvs*ban: „[m]ondok hogy nem különböznék abban, hogy jelen nem volna az Christus teste és vére az Vaczoraban valóságosképpen, hanem csak az jelen lételnek modgyaban vagy az különbözés. Mert noha mijs vallyuk jelen lenni: de ezt az jelen lételt nem testinek állat és hely szerént valonak mondgyuk: hanem lelkinék, titkosnak, az jegyekre nézve szentseges hasonlatosságh által; az vévökre nézve pedig hit által csak. Ez ellen penigh az Romai Anyaszentegyház taníttya és oltalmazza az alat szerént való változtatást, úgy hogy az kenyér és az bor az ige mondas után, Christusnak valóságos testévé és vére változzék, és immár azok az jegyek többé, nem kenyér sem bor, hanem valóságos és állat szerént való teste, és vére.” KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 226–227.

⁵⁷⁸ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt*..., M₃v–M₄r.

⁵⁷⁹ Uo., M₄r. Vö. KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 238–239.

⁵⁸⁰ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt*..., M₄v.

⁵⁸¹ Uo., M₄v–N₁r. Vö. KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 227–229.

⁵⁸² Uo., N₁r–N₁v. Vö. Uo., 229–231.

Perkins negyedik és hetedik pontjai pedig szentbeszédének negyedik⁵⁸³ és ötödik pontjaiba.⁵⁸⁴ A nézetek szembesítését és egyben egész prédikációját is a *Catholicvs reformatvs* negyedik caputjából származó hosszabb, szó szerinti idézettel zárja.⁵⁸⁵ (Kecskeméti C. János teljes hetedik úrvacsora-prédikációjának szövegét és a *Catholicvs reformatvs*ből származó szövegátemeléseket a 2. melléklet tartalmazza.)

Kecskeméti C. János teljes átlényegülést vitató prédikációjának elkészültében, legalábbis ahogy arról a hetedik prédikáció bevezetőjében ő maga tájékoztatja olvasóit, egy Ungvárott, akkori szolgálati helyén, lezajló esemény is nagyban közrejátszott. Az 1618. június 14-ei úrnapihoz kapcsolódóan eleveníti fel a következőket: „Ez napon Vngvárat, egy néminémü Nadasi Pál nevü Iesuita ezen locust az szent Ianos írásából sok keresztyén embereknek fülök hallottára, az mi, egynyihány Tanitokkal való ielen létünkben vévé fel, magyarázatnak okáért, meyből, az ő hozzá hasonló társaival egyetemben, az Christus Iesus testének és vérének, az Vr Vaczoráiában, valóságos ielen létét, testi foggal és szájjal való vételét, akaria vala erőssíteni, de semmiben nem mehe...”⁵⁸⁶

Arra a felmerülő kérdésre, hogy Kecskeméti C. János hetedik úrvacsora-prédikációjában miért kap akkora hangsúlyt William Perkins műve, Perkins polémiákban való nemzetközi tekintélye és elismertsége szolgálhat lehetséges válaszul. A David Pareusnak heidelbergi és John Reynoldsnak oxfordi antibellarmin kollégiumai, katedrái mellett a cambridge-i egyetem antibellarmin katedrája is aktívan felvette a harcot Roberto Bellarmino nagyhatású *Disputationes*ével.⁵⁸⁷ Cambridge-ben oktatott, akárcsak a kontroverzteológiai disputációkat vezető William Whitaker,⁵⁸⁸ William Perkins is.⁵⁸⁹ Ezen információkat figyelembe véve talán elfogadható, hogy a *Catholicvs reformatvs* fordítását prédikációinak összeállítása környékén befejező Kecskeméti C. nagyban támaszkodott William Perkins tekintélyére, mikor a trienti határozatokban megerősítést nyert teljes átlényegülés-tannal vitázó szentbeszédét megszerkesztette. Kecskeméti C.-nek a Homonnán és környékén 1615-ben intézményesen megjelenő Jézus Társaságát erélyesen támadó és a prédikációs kötet elkészültét is magába foglaló ungvári tevékenysége, meglátásom szerint, jól rokonítható a 17. század első két évtizedében tapasztalható nagyszombati konfesszionális

⁵⁸³ Uo., N_{1v}–N_{2r}. Vö. Uo., 232–233.

⁵⁸⁴ Uo., N_{2r}–N_{2v}. Vö. Uo., 235–237.

⁵⁸⁵ Uo., M_{2v}–N_{3r}. Vö. Uo., 242–244.

⁵⁸⁶ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, M_{1v}.

⁵⁸⁷ ÖRY Miklós, „Bevezetés”, in PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható egyházáról: Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája*, szerk. ÖRY Miklós (Eisenstadt: Prugg Verlag, 1975), 3–38, 17 és 22.

⁵⁸⁸ Uo., 22.

⁵⁸⁹ BERG, *Angol hatások...*, 71.

eseményekkel. Az elsősorban Forgách Ferenc esztergomi érsek vezette nagyszombati katolikus reform, mely a jezsuiták végül sikeres, szintén 1615-ös városi letelepítését is eredményezte, heves ellenállást váltott ki a javarészt katolikus Nagyszombatban felekezeti önmeghatározását határozottabban kinyilvánító kálvinista lakosságból. Úgy gondolom, hogy Kecskeméti C. János az ungvári *Az papistak között es mi közöttünk...* című polemikus prédikációs kötetének összeállításával és *Catholicvs reformatvs*-fordításával a felekezeti hovatarozást erősítő és a felekezetépítést előmozdító, összefoglaló jellegű *kézikönyveket* kívánt prédikátortársai és olvasói kezébe adni. Csakúgy, mint ahogy tette azt a Nagyszombathoz is köthető 1610-es oppenheimi, latin nyelvű, új szerkesztésű *Fides Iesv et Iesvitarvm* a katolikus megújulás elleni hatékonyabb fellépés érdekében. Annak, hogy Kecskeméti C. *kézikönyvnek* szánta kiadványait, mint látni fogjuk, nagy jelentősége volt a következőkben tárgyalni kívánt apokaliptikus jezsuitaellenességében is.

2.2.2. *Az iratok jezsuitaellenességének apokaliptikus kontextusa*

Az apokaliptikus hangvételű jezsuitaellenes megszólalások egyik korai példája a rendet állítólag még halála után is ostromozó Melchior Cano nevéhez kötődik. A Salamancában 1548-ban feltűnő pátereket a város egyetemén tanító spanyol dominikánus az Antikrisztus előfutárainak tartotta.⁵⁹⁰ E szófordulat közhelyességét jelzi, hogy John W. O'Malley az *Az első jezsuiták* című monográfiájában említ egy másik, Sevilleben történt 1556-os esetet, mikor egy szintén dominikánus hitszónok az Antikrisztus „előhírnökeinek” nevezte a jezsuitákat.⁵⁹¹ A vád tehát egészen korán, a Jézus Társasága 1540-es hivatalos alapítása után szárnyra kapott katolikus berkekben.

Az apokaliptikus színezetű jezsuitaellenesség protestáns hasznosításáról Erik Nelson azt jegyzi meg, hogy az alkalmanként kifejezetten egy olyan katolikusellenes polémia része volt, melyben a jezsuiták már-már emberfeletti képességekkel és mágikus erővel bírtak.⁵⁹² A kora újkori nemzetközi jezsuitaellenes hagyományban a krisztusi nyáját megtévesztő, elcsábító és abban zavart keltő Sátán és démonjai középkori képzetének pápával és jezsuitákkal való azonosításával vált magyarázhatóvá a protestáns közösségek

⁵⁹⁰ NAUMANN, *Der Jesuitismus...*, 3.

⁵⁹¹ A 125 kötetnyi *Monumenta Historica Societatis Jesu* hat kötetét kitevő, a rend titkára, Juan Francisco de Polanco által 1573–1574 között lediktált *Chronicon Societatis Jesu* alapján O'Malley ezt írja: „Sevilleben egy domonkos prédikátor 1556-ban azzal vádolta a jezsuitákat, hogy a templomban megzavarják a zsoltáréneklést, az *alumbradosok* tanítását terjesztik, a kegyelem bizonyosságát hirdetik, s hogy ők az Antikrisztus előhírnökei”. O'MALLEY, *Az első jezsuiták*, 325. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁹² NELSON, „The Jesuit Legend...”, 95.

meggyengülése.⁵⁹³ A jezsuita legenda további elemét képezte, hogy a rendtagok titokban ármánykodnak, összeesküvéseket és merényleteket szőnek. A Jézus Társaságát ezért a kora újkori társadalomra titokzatos fenyegetésként elkönyvelt boszorkányok, zsidók és cigányok csoportjai közé igyekeztek sorolni.⁵⁹⁴ Thomas Kaufmann a harmincéves háborút megelőző időszak lutheránus felekezeteinek pesszimista, apokaliptikus perspektívájából is értékeli a jezsuiták 1590-es évektől már erősen átpolitizált jelenlétét. Ennek keretében szintén a boszorkányok és zsidók *marginalizációjával* állítja párhuzamba a jezsuitákra egyre nagyobb aggodalommal tekintő lutheránusok megnyilvánulásait.⁵⁹⁵ E folyamatok rokonságot mutatnak a Klaniczay Gábor által leírt, boszorkányokat érintő bűnbakképzéssel. A konfliktusoktól terhelt 15. században főként az állítólag ördögi varázslatokat alkalmazó boszorkányok lettek felelősek a természeti, magánéleti és társadalmi balszerencsékért: a legszörnyűbb gonoszság és rosszakarat megtestesítőiként a Sátán első számú földi szövetségeseivé léptek elő.⁵⁹⁶

Ezekről a jezsuitákkal is összefüggésbe hozott mágikus tevékenységekről a magyar területek protestáns zsinatai már a 16. században rendelkeztek: Nagyszebenben a szász evangélikus zsinat 1577-ben, a medgyesi magyar református zsinat pedig 1595-ben hozott elítélő, a híveket fenyítő egyházjogi kánonokat.⁵⁹⁷ Tóth G. Péter szerint, bár e zsinatok jelentősek, a szélesebb néprétegekre inkább azok az egyéni „szerzői kezdeményezések” lehettek nagyobb hatással, amikkel a katolikus és protestáns egyháziak egymással versengve feddték az ilyen jellegű tevékenységeket.⁵⁹⁸ Ezek, sok más mellett, olyan észlelések magyarázatai, melyek vagy spontán, véletlenül, vagy Isten büntetéseként, de akár a Sátán, az ördögök, démonok és az ezeket kiszolgáló boszorkányok ártó szándékának következményei. A tárgyakat benyelő (benyeletett) és ürítő ember mirákulumainak protestáns lejegyzői között olyan személyeket találunk, mint Bornemisza Péter, Alvinczi Péter, Tofeusz Mihály és Kecskeméti C. János.⁵⁹⁹ A légy képében benyelt ördög vagy incubus egyik középkori eredetű exempluma Magyarországon Kecskeméti C. János 1615-ös egyik

⁵⁹³ Uo., 108.

⁵⁹⁴ Uo., 96.

⁵⁹⁵ KAUFMANN, *Konfession und Kultur...*, 206–209.

⁵⁹⁶ KLANICZAY Gábor, „Ördögi kísértetek – Bornemisza Péter és a reformáció ördöggépe”, in *Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella és TUSOR Péter, 617–635 (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2007), 622.

⁵⁹⁷ TÓTH G. Péter, „Tárgyak, férgek, démonok: Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon”, *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat*, 35 (2009): 5–42, 6.

⁵⁹⁸ Uo., 6–7.

⁵⁹⁹ Uo., 19–20.

prédikációjából ismert.⁶⁰⁰ Forrásmegjelölése a lutheránus humanista orvos, Job Fincel elsőként 1556-ban kiadott művére, a *De miraculis sui temporis* (*Wunderzeichen*) mutat.⁶⁰¹ Kecskeméti C. János ezek szerint jó ismerője volt a csodajeleknek, ördögi csodáknak. Nem kifejezetten apokaliptikus jezsuitaellenességéhez kötődően, de Pázmány Péter elleni *Feleletében* találhatunk ilyesféle fejtegetéseket. Erre a későbbiekben visszatérek. Ami viszont ténylegesen Kecskeméti C. János apokaliptikus jellegű argumentációjának részét képezi, az a rendtagok nyelvi készségeinek ismételt hangsúlyozása: tolmácsolásában ez teszi őket alkalmassá az egyszerű nép, de ami a konfesszionalizációra nézve és a kor erőviszonyait figyelembe véve sokkal veszélyesebb: a rendek megtévesztésére és maguk mellé állítására is. Nem egyszer kiemeli, hogy a nyilvánvalóan hamis jezsuita kommunikáció csábítja a földi hatalom birtokosait hitehagyásra, majd tüzeli fel az igaz hit megtámadására.

Kecskeméti C. jezsuitaellenes szövegegyüttesét feltételezésem szerint a szövegátemelések mellett ez a gondolati, apokaliptikus színezetű jezsuitaellenesség fogja egységbe. Ungvári művei közül időben elsőként, kéziratban a dedikáció szerint 1613-ban elkészült *Fides Iesv et Iesvitarvm*, igaz, fordításban, de már tartalmazza ezt a fajta argumentációt. Az 1573-as első latin szöveg *Praefatiója* – melyet a lutheránus Johann Marbach írt, ám a magyar fordítás alapját képező 1610-es latin kiadás névtelenül közölt – az antijezsuita érvelést a Jézus Társasága név eredetével és a Jézus névével való visszaélés leírásával indítja. Ezt a rend arra használja, hogy a közsgben bizalmat keltve magához vonja annak lakosságát, melytől a népnek ezért igen kell magát oltalmaznia. Ezt a rövid néveredeti fejtegetést a következő mondatok konkrétan apokaliptikus, jánosi jelenésekre (*Jel 16.13–14*) épülő hasonlata követi: „...szol azokrol az három tisztatalan lelkekröl, az menyei latasrol irt könyvben, kik az Sarkánnak vadnak, es hamis Prophetanak szaiából, az beka modgyára szarmaznak. [...] ördöghi csodakat tesznek: hogy az földi Királyok eleiben mennek egyben gyüitvén öket bay viadalra, amaz nagy napra, mind azokat igazan ezekre szabhatni.”⁶⁰² A hasonlítás alapja ez: „...mert miképpen az bekák, az ő szüntelen valo kialtasokkal tova nem mehetnek, hanem csak mind azon egyet kialtiak: azon képpen ezek az ő szüntelen valo irásokkal, csak ugyan azon egyet mondgyak, az Papának elsösége...”⁶⁰³ Ez a pápai elsőség pedig az írásmagyarázatra és az egyház építményrendszerére is kiterjed. Az elmondottak

⁶⁰⁰ Uo., 23. Az exemplum forrásait, módozatatait ld. DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Folklór Archívum 19 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992), 158.

⁶⁰¹ KECSKEMÉTI C. János, *Harom fü... (1615)*, Aa₃r. Az ördögöt légy formájában farsangoláskor megivó lány teljes történetét ld. Aa₂v–Aa₃r.

⁶⁰² KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm...*,)(2v.

⁶⁰³ Uo.,)(3r.

legjobban tehát a jezsuitákra illenek, véli a Marbachot fordító Kecskeméti C., akik Isten akaratával ellenkezve királyokat és fejedelmeket indítanak fel és gyűlöltetik meg a protestánsokat. Erre a protestánsok naponta láthatnak példát. Marbach jezsuitaellenes érvelésének egyik fő mondanivalója, hogy a jezsuiták a bibliamagyarázásra is kiterjedő ordinaria successiót, a pápák egymás után való beszállását azért védelmezik, mert az egzegézis és ordinaria successio alapján akarják a protestánsokat az Anyaszentegyház társaságától „kirekeszteni”.⁶⁰⁴ Az érvelés jellemző elemei, ahogy azt látni fogjuk, megtalálhatók Kecskeméti C. önálló művében, az *Az papistak között es mi közöttünk...* című polemikus prédikációs kötetének *Epistola dedicatoriájában*, valamint a *Catholicvs reformatvs*-fordításhoz saját maga által írt ajánlásában.

Különös, hogy a dedikációk végén található évszámok alapján második,⁶⁰⁵ 1618-ban kéziratban elkészült *Feleletében* nincs igazán fókuszba helyezve a jezsuiták apokaliptikus ténykedése. A kiadvány főszövegét azonban rögtön egy merész, a végkifejletet jelentő kárhozatra való utalással indítja: „Az ő pokolra vezető Kalavzzanak, tizen harmadik könyvének elől járó beszédében, mellyet irt [...] az Szentek tiszteleti, és segítségül való hívása felől, pöki markát, Pazmany Peter, s-azt meri mondani...”⁶⁰⁶ Vagyis a „pokolra vezető Kalauz” beszédes és a megtámadott, összefoglaló igényű teológiai munka státuszát figyelembe véve kifejezetten sértő szókapcsolattal tematizálja Pázmány ebbéli szerepét. A *Felelet* egy későbbi szakaszában külön kitér az igaz és a hamis, avagy ördögi csodák különbségeire is. Ez azért lehet kutatásom szempontjából megfontolandó, mert a marbach *Praefatio* a jezsuiták főurakat megtévesztő tevékenységét elsőként az ördögi csodákkal köti össze. Kecskeméti C. szöveghelye az 1613-as *Kalauz* tizenharmadik könyvének azon kijelentéseit támadja, melyek az „igaz Isteni Csudákkal” akarják bizonyítani a szentek segítségül hívásának helyénvalóságát.⁶⁰⁷ Miután felsorolja az igaz, Istentől származó csodák szigorúan bibliai megalapozottságú ismertetőjegyeit, Pázmánytól eltérően kitér a hamis, ördögi csodákra. Ezek, noha Isten engedelmeiből, ítéletéből származnak, az ördögök művei az igazság elhomályosítására és a hamisság erősítésére. Figyelmeztet, hogy amit Theodoréosztól, Euzébiustól, Szozomenosztól, Bonfinitől és Nikeforosztól Pázmány előszámlál a *Kalauzban*, azt nem kell meghallani: „szofia beszéd, az írásban nincz

⁶⁰⁴ Uo.,)(3r–)(3v.

⁶⁰⁵ „Ex Musaeo Vnghvariensi, die 20. Augusti Anni 1618.” KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*,)o(ivr.

⁶⁰⁶ Uo., A1r.

⁶⁰⁷ PÁZMÁNY, *Kalauz*, 792–794.

fundementuma”.⁶⁰⁸ Mindegyik vagy ördögi csalárdságból, varázslásból és álomlátásból, „vagy más egyéb ördögi practicából löttének, minémüek mostis a Páplistáktul czelekettenek, az ő hűtötlenségekben és tévelygésekben valo Confirmaltatásokra, mert ő közöttök sokan vadnak és voltanak afféle Magusok, varáslok büiösök baiosok, mint hogy ördöggel cimborások”.⁶⁰⁹ Kecskeméti C. summás kijelentése szerint tehát a Pázmány Péter által igaznak, isteninek tartott csodák valójában ördögiek, melyekkel *köztük*: a pápisták táborában élnek sokan. Érvelésének második szakaszát Pázmány következő mondatára adott válasza teszi ki: „Sz. Ágoston, és töb hasonló Fő emberek agya-veleje sem vólt ugorka, hogy az szemmel látott dologrul oly ititletet nem tudtak vólna tenni, mint valamely Biczis *Kósta* Praedikatorocska Ezer esztendővel az lött dolog-után...”⁶¹⁰ Kecskeméti C. gunyorosan és indulatosan így vág vissza az akkor már érsek Pázmány korábbi, 1613-as szavaira: „Ha penig minket nevezs biczos Praedikatoroknak, io ersek Vram, tisztesség légyen Erseksegednek, de ha illyen ezer béllyeggel [...] megh sütöt Pap [...] volna-is, nem hinnének szavának, és ördögi czodáinak, ugy, mint ez elöt ennyihány esztendővel Istennek megmondot szavának, és abbol teszünk itiletet az hűtnék [...] vallásnak, mi volta felöl...” Akárcsak Marbach, ő is többek között a jezsuitáknak, de legalábbis az 1616-os érseki kinevezése előtt szintén jezsuita Pázmány Péternek tulajdonítja az ördögi praktikákat: „...nem ugy, mint te, az te tök agyadbol, és te hozzád hasonló, ördögi practikakkal meg rakodott embernek czodáiból...”⁶¹¹ Megjegyzendő, hogy a témakörhöz Kecskeméti C. visszatér úrvacsora-prédikációinak első darabjában, mikor a katolikus mise hét vétékét sorolja fel.⁶¹² Az ötödik véték itt maga a varázslás, „mert ök azzal mernek kérkedni, hogy ha az igiket el mondgya az Pap, [...] ez az én testem, az Christust ezzel le hozzák az éghből az ostiában, és Christus testévé téssen, s ezt-is sugva czelekeszik penigh, hogy senki se hallya, se ércze, hogy az varáslás foganatosabb legyen...”⁶¹³ A *Felelet*ben leírtak alapján, úgy gondolom, megalapozott az az értelmezés, hogy Kecskeméti C. János a szélesebb néprétegeknek szánt *conciójában* már-már ördögi praktikaként tartja számon ezúttal a katolikus áldozat bemutatását. Az *Epistola dedicatoriában* ismét ezt sugalmazza, mikor a szerinte hiábavaló mise közben úgy cselekszenek, hogy azt senki se tudja, vagy amit mondanak és olvasnak, azt senki ne értse.⁶¹⁴

⁶⁰⁸ Uo., G₃r.

⁶⁰⁹ Uo., G₃r–G₃v.

⁶¹⁰ PÁZMÁNY, *Kalauz*, 793.

⁶¹¹ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, G₃v.

⁶¹² KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, Fr–F₂r.

⁶¹³ Uo., F₂r.

⁶¹⁴ Uo.,)o(2v–)o(3r.

Kecskeméti C. János fennmaradó két, a dedikációk szerint 1620-ban teljesen elkészült kiadványa a *Felelethez* képest jóval határozottabban és részletesebben fejti ki a pápa-Antikrisztusnak szolgáló jezsuiták apokaliptikus, kárhozatra hajtó munkálkodását. Tény, hogy William Perkins *Catholicvs reformatvs*a eredetileg katolikusellenes és nem jezsuitaellenes kiadványnak készült. Ettől függetlenül a kora újkori nyomtatványok egyik, ha nem a legfontosabb paratextusa, a Kecskeméti C. által 1620. szent Iván havára,⁶¹⁵ azaz júniusra keltezett főúri ajánlása helyenként motivikus hasonlóságokat mutat a *Fides Iesv et Iesvitarvm* marbachii *Praefatió*jának jezsuitaellenes megnyilvánulásaival. Mivel a Kecskeméti C.-féle dedikáció megelőzi Perkins saját, *Egynehány Vetelkődés* címen fordított, *Ján 18.3*-ra alapozott bevezetését, a nyomtatványt fellapozva elsőként Kecskeméti C. textusával találkozhatunk. Ez pedig így egy újfajta, az egész kiadványra érvényes, kifejezetten jezsuitaellenes olvasatot kínál a befogadóknak. Az ezúttal iktári Bethlen Istvánnak dedikált *Catholicvs reformatvs*-ajánlást Kecskeméti C. egy jelöletlen, a jezsuitaellenesség szempontjából is sokat mondó lukácsi idézettel (*Luk 16.8*) kezdi: „[e]z vilagnak fiai, ugymond, okosabbak és szorgalmatosbak az ő nemzetségeken az világossagnak fiainál...”⁶¹⁶ Noha ez minden időben igaz, mondja, de annál igazabb a mostani, utolsó időkre. Miután általánosságban megemlíti az evilági javakat és hatalmat gyűjtőket, rögtön a rómaiakra, Krisztus igaz anyaszentegyházának ellenségeire fordítja a szót: „...nagyob szorgalmatossaggal, mikor volt azon, hogy az ő birodalmat killyeb terjeszsze, mint az mostani üdőben: holott semmi munkáját, faratsagat, ügyekezetit, pénzét, nem szánta es nem szannya az Romai Papa, hanem mindenkeppen azon volt, es vagyon, mind tüzel fegyverrel, fizetéssel, fenytékkal, hizelkedéssel, hogy azokat, kik az Istennek lelkétől megh világositattván tölle egyszer el állottanak, ismét hozzája haycsa”.⁶¹⁷ Eszerint a római egyház egy terjeszkedő birodalom, melyben a pápa mint vezető nemcsak pénzzel és hízélgéssel, hanem erőszakkal is igyekszik az egyszer tőle elállt személyeket visszatéríteni. Ezután következik a polemikus prédikációkból jól ismert fordulat, vagyis hogy (ezúttal nem a jezsuiták, hanem) a pápa mindezt az ő korifeusának, az ördögnek felindításából cselekszi. Ezt a prédikációk *Epistola dedicatoriá*jának kezdő soraiban használt Isidorus-idézettel egészíti ki: az ítélet napját látó Sátán társakat szerez magának, hogy velük együtt a gyehenna tüzére mehessen.⁶¹⁸ A szentbeszédekből megismert leszármazás alapján szinte

⁶¹⁵ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., (:)7v.

⁶¹⁶ Uo., (:)2r–(:)2v.

⁶¹⁷ Uo., (:)2v–(:)3r.

⁶¹⁸ Uo., (:)3r.

törvényszerűen a *Catholicvs reformatvs*-ajánlás ezen pontján kapcsolja be Kecskeméti C. a jezsuitákat: „[s] ennek indításából cselekeszik, az pápának követi es szolgális, az Jesuitak kivaltkepen, hogy minden napon, uyob uyob dolgokat találnak, kikkel az ő szándékokat végben vihessék, némellyek az Magistratusokat, Fejedelmeket, Vrakat, hamis és álnok tanacsokkal köszörülik es indittyak fel, nemellyek szantalan sok irasokat téznek, mellyekkel hogy már, az ő értelmeket igazítsak, az mienket roncsak...”⁶¹⁹ Jól kitapinthatóan két fronton végzik pápai szolgálatukat: némelyek a hatalmasságokat megkörményezve, hamis és álnok tanácsaikkal valószínűleg politikain, némelyek írásaikkal teológiai. Utóbbit a jezsuiták abbéli igyekezetének leírásával teszi nyilvánvalóvá, melynek során az egyébként magától is könnyedén leomló fundamentumot, a római hitet védelmezik.⁶²⁰ A kép előfordul mind a *Fides Iesv et Iesvitarvm* egyik üdvözlő versében, mind polemikus prédikációs kötetének legutolsó prédikációjában. A *Fides Iesv et Iesvitarvm*-ban egy, a nyomtatványban közölt ének kezdő soraiban ekképp: „Por fövényen epült, nedvességtől örült Iesuitaknak hiti, el olvad mint az ho, nem leszen allando mihelt kisirtet eri: Igér s-meg nem adgya, meleg s-hideg szava, ez gyümölcse ő neki”.⁶²¹ Ezt a Balassi-strófában írt éneket, ahogy arra a záró sorok utáni latin megjegyzés⁶²² nyomán az RMNy felhívja a figyelmet, Újhelyen, Virágvasárnap énekelték.⁶²³ Ez azt mutatja, hogy népénekként valószínűleg szélesebb körben ismert lehetett a „jeszuiták hitét” célba vevő ének. Az Antikirsztusról szóló és az egész kötetet lezáró, a református hit nyílt megvallására ösztökélő *Tizedik praedicatió*-ból pedig ezt tudhatjuk meg: Kecskeméti C. ezegézisében az, hogy az asszony magván hatalmát kiterjeszteni képtelen vörös sárkány a tenger fövényére állt, nem jelent mást, minthogy igyekezetének a fövényre épített házhoz hasonlóan semmi erőssége, támasza és alapja sincsen. Ellentétben Mihály arkangyallal, azaz Krisztussal, aki a *hegyre* állt fel, mely „az hegyen építettet városnak, erős, állandó, és meg maradando állapattyát ielenti”.⁶²⁴ Egy lappal később a „Miért kel ezt meg tanulni?” kérdésre válaszolva, a hívek *vigasztalására* (*consolatio*) ismét nyomatékosítja, hogy hiába hadakozik a Sátán az Isten eklézsiája ellen, nem állhat közsiklára, azaz nem lesz maradandó az országa, mert „el romol [...] ugymint, az melynek fundamentoma fövényen vagyon”.⁶²⁵ A *Catholicvs reformatvs*-dedikáció folytatásában Kecskeméti C. János a pápát kiszolgáló jezsuiták elleni lustaságot ostromozva

⁶¹⁹ Uo., (:)3r-(:)3v.

⁶²⁰ Uo., (:)3v.

⁶²¹ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm*...,)()(5v.

⁶²² „Idem feria Palmarum Uyhelini in gratiam interpretis cecinis” Uo.,)()(6r.

⁶²³ RMNy 1171.

⁶²⁴ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt*..., X4r.

⁶²⁵ Uo., X4v.

jegyzi meg: „Ezek ellen, mi mely restek legyünk, nyilván vagyunk. Igen kevesen vadnak az egyházi szolgákban-is, annál inkább más rendekben”, akik az Isten anyaszentegyházához való buzgóságból azt oltalmaznák, azért fáradoznak, vérüket, költségüket ne szánják és hadakoznának. Ezért van, „hogy sokan töllünk el álván, hozzaiok haiolnak, avagy, mert az ellenekezőknek tudományokat nem tudgyak, az mienket nem értik, avagy nem itilnek igen nagy vetélkedést és külömbseget, ő közöttök és mi közöttünk lennie, s-ez az oka, hogy sokan azt gondolgyak, sőt ugyan mondgyak-is, hogy nem karhozatos s-nem veszedelmes, akar mellyik tudomant vallyak, akar mellyik Ecclesiában legyenek.”⁶²⁶ A citátum szerint a jezsuita hittérítések azért lehetnek sikeresek, mert a rendek – beleértve az egyháziakat – nem veszik a fáradságot a hit tanulmányozására: az ellenkező, de még a saját tudományukat sem ismerik behatóan, így a különbségeket sem tartják fontosnak. Sőt, sokan közülük nemcsak gondolják, de ki is mondják, hogy az egyházi hovatartozás nem jelent veszélyt az üdvösségre. Az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című polemikus prédikációs kötetéhez hasonlóan Kecskeméti C. azonban határozott szembenállást lát a két tábor között, melyet szóhasználatában itt is megjelenít: ő közöttük és mi közöttünk. A jezsuitaellenes argumentáció logikai felépítése magyarázatként szolgál arra, tulajdonképp miért készült el az *egész* Perkins-fordítás: „Hogy azért mind ezeknek eleit venne [...] Gvilielmvs Perkinsvs nevű Doctor Anglus ez előtt egy-néhány esztendőkkel irt Angliai nyelven egy könyvet...”⁶²⁷ Kecskeméti C. számára azért válik lényeges feladattá William Perkins *Catholicvs reformatvs*ának magyarra fordítása, mert az a két fél közötti, a dedikáció eddigi szavai alapján a jezsuiták különösen aktív részvételével zajló vetélkedésekről nyilván és világosan ír.⁶²⁸ S épp azért szükséges továbbá, hogy az angol, spanyol és latin nyelvű kiadás után minden nyelven, köztük a „barbara lingua” magyarra is megszólaljon e rövid, de bölcs kicsiny könyv,⁶²⁹ mert hasznos minden olvasni tudónak a hitvédelemhez és a Kecskeméti C. János szerinti helyes választáshoz és ítélet meghozatalához: „...mindeneknek, kik irast olvasni tudnak, kezekben forogjon, hogy az [...] külömbsegeket, meg ércsék [...] azokét hatra hadni, az mienket választani azoknak meg felelni, az mienket oltalmazni tudgyak”.⁶³⁰

Az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* két hónappal később, 1620 augusztusában kelt *Epistola dedicatoriája* kertelés nélkül kijelenti, hogy a prédikációk egyik célja, hogy

⁶²⁶ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs...*, (:)3r-(:)4v.

⁶²⁷ Uo., (:)4r.

⁶²⁸ Uo.

⁶²⁹ Uo., (:)4v.

⁶³⁰ Uo., (:)4v-(:)5r.

bizonyítsa a pápa Antikrisztus voltát, s hogy a jezsuiták és pápisták annak tagjai: „Az Pápát Antichristusnak és magokat annak tagainak ők tagadgyák, én penigh bizonyijtom”.⁶³¹ A mondat az ajánlás gondolati ívének végén található, a konklúzió részeként. Argumentációja oda fut ki, hogy a jezsuitákkal való, szinte minden hitcikkelyre kiterjedő vitában a legfontosabbak a keresztséget, az úrvacsorát és az Antikrisztust tárgyaló artikulusok, hitágazatok.⁶³² Épp azért születtek ezek a szövegek, hogy azokat a monstrumokat, azaz a jezsuitákat, akikkel Kecskeméti C. saját szavaival élve veszekedése és ügye van, megcáfolják és az ungvári községet a hitbeli okítás eszközével az igaz hitben tartsák a missziós térítések közepette.⁶³³ A dedikáció elején használt Isidorus-idézet alapján a világ végét érző, társaival együtt gyehennára jutó ördög pontosan azért „támasztott” olyan szerzeteket, mint a jezsuiták.⁶³⁴ Leírásában az ezer mesterségű ördög nem ítelt jobbat és ártalmasabbat, mint hogy az Isten igéjét igazán és tisztán hirdető lelkipásztorok ellen támadjon. E támadások végrehajtói pedig a jezsuiták és pápisták, akik tudva azt, hogy a fejedelmek, urak és főrendek úgyis az ő pártjukat fogják, felfuvalkodásból, kevélységből és megutálásból a lelkipásztorokat nem papoknak, hanem csak prédikátorocskáknak nevezik. A megnevezés arra szolgál, hogy a községet elidegenítsék a lelkipásztoroktól, amivel egyszersmind el is vonják azt Isten tiszta és igaz igéjének hallgatásától. Az általa felvázolt jezsuita hittérítési folyamat utolsó lépcsőfoka, végső célja pedig nem más, mint hogy a közösséget „az dögletes tudományokra haytván, idvösségektől megh foszszak, és az örök kárhozatra ejczék”.⁶³⁵ Az már a prédikációkból és az *Epistola dedicatoria* fentebb elemzett részeiből kiderült, hogy a pápa-Antikrisztus (intézményként) a hétfejű vörös sárkány által kiabrázolt Sátán időben legközelebbi, legártóbb fejének felel meg. Vagyis korifeusa, irányítója a szintén Antikrisztusnak nevezett tagoknak; többek között az ördög által támasztott jezsuitáknak. A rendeket megtévesztő pápa-Antikrisztus, hamis Próféta⁶³⁶ egzegézisében a vörös sárkány legártóbb feje, farka pedig „nem egyéb, hanem mind az, valamellyel az Isten Ecclesiájában levő hiveket akaria az Christus igaz pásztornak aklából el czalni, el idegeníteni és holdoltatni.”⁶³⁷

Kecskeméti C. János Antikrisztus-értelmezése, melyben, eltérően az azt megelőző 16. századi magyar nyomtatott leírásoktól, kifejezetten hangsúlyos elemként jelentek meg a

⁶³¹ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*,)o(3v.

⁶³² Uo.,)o(3r.

⁶³³ Uo.,)o(3v.

⁶³⁴ Uo.,)o(2r–)o(2v.

⁶³⁵ Uo.,)o(2v.

⁶³⁶ Uo., S₂r.

⁶³⁷ Uo.

jezsuiták, jól tükrözi az apokaliptikus színezetű jezsuitaellenesség nemzetközi arculatát. Ha megnézzük például Kecskeméti C. János mesterének, David Pareus heidelbergi teológiaprofesszornak a véleményét a rendtagokról, hasonló vonásokkal találkozhatunk. *Irenicum*ának XXIV. fejezetében a két protestáns felekezet között tapasztalható távolodáshoz kapcsolódóan így ír a pápa-Antikrisztusról és a jezsuitákról: mivel a lutheránusok inkább vállalnak közösséget a pápistákkal, mint a kálvinistákkal, kész csoda, ha a római Antikrisztus kardinálisaival és jezsuitáival „nem nevetne a markába”.⁶³⁸ Majd a XXVI. fejezetben megemlíti, hogy a lengyel jezsuita Andrzej Jurgiewicz (Andreas Jurgiewiczus) panaszai alapján a lutheránusok a rendtagokat az „Antikrisztus rabszolgáinak” nevezik.⁶³⁹ Az *Irenicum* XXIV. fejezetéből készült 1620-as *Erwegung*jában pedig azt írja, hogy a lutheránusok szerint a jezsuiták a bizalmatlanság megalapozói, előidézői,⁶⁴⁰ akik szinte minden fontosabb helyen: egyetemeken, püspökségekben, királyságokban, hercegi és nemesi udvarokban jelen vannak és tevékenykednek. S végül azt is, hogy amit a jezsuiták az „az eretneknek tett hit nem kötelez” kijelentésről Spanyolországban és a Német-római Birodalmon kívül egyrészt nyíltan, másrészt Németországban leplezetten vitatnak, az immár a pápisták bevett stílusa és gyakorlata.⁶⁴¹ A Pareus által felsorakoztatott közhelyekből a rendről az a kép alakulhat ki az olvasóban, hogy az egy olyan, a pápa-Antikrisztust feltétel nélkül kiszolgáló, a más kárát gúnyosan kinevető szerveződés, mely a kiemelt helyekre beépülve felekezeti, politikai széthúzást és bizalmatlanságot kelt a felek közt a pápai hatalom kiterjesztésének érdekében.

Kecskeméti C. János előszavainak és egyéb szövegrészleteinek elemzése, úgy gondolom, jól mutatják apokaliptikus jezsuitaellenes megnyilvánulásainak fejlődését. Talán elfogadható az a feltételezés is, hogy Kecskeméti C. szemléletére nagy mértékben hatott a *Fides Iesv et Iesvitarvm* Johann Marbach által írt előszava; pontosabban annak a János

⁶³⁸ „Quibus magis affines doctrina sunt Lutherani: iis magis fidere et consociare se debent. [...] Magis igitur Papistis fidere, & consociare nos debemus, quam Calvinistis. Mirum vero, si Antichristus Rom. cum suis purpuratis & Jesuitis hic in sinum non rideat.” David PAREUS, *Irenicum sive de unione et synodo evangelicorum concilianda liber votivus paci ecclesiae & desideriiis pacificorum dicatus* (Heidelberg, 1614), 137.

⁶³⁹ „Jesuitas [...] dicunt Antichristi mancipia...” Uo., 191.

⁶⁴⁰ „Auch nemen sie die Jesuiten, als Stifter des Mistrawens...” David PAREUS, *Erwegung deren Theologen meynung, die sich nicht schewen, Evangelische Herrschafften zu bereden, daß sie lieber mit den Papisten, und dem Römischen Antichrist, als mit den Reformirten Evangelischen, die sie aus haß Calvinisch nennen, Gemeinschaft haben sollen. Aus dem in Anno 1614. gedruckten Irenico Herrn Doctoris Parei gezogen...Sampt einem Nothwendigen Appendice oder Anhang* (Heidelberg, 1620), Cr.

⁶⁴¹ „Die Jesuiter belagend, lassen sich die numehr von andern Papisten schwerlich trennen, nach dem sie fast alle Canzeln in Hohenstifften, Universiteten, Bisthumben, Königreichen, Fürsten und Herrn Höfen des ganzen Bisthums, er practiciret und betreten haben. [...] Dann was die Jesuiten *De fide haereticis non servanda*, theils *Apertè Offentlich* in Spanien, und ausser dem Röm: Reich, theils *Tectè Verdeckterweise* in Teutschland disputiren, ist numehr bey den Papisten der gemeine *Stylus* und *Praxis* worden...” Kiemelés eredetiben. Uo., Cv.

jelenéseiből származó citátuma. A bibliai helyre alapozott kijelentés főbb elemei még egyszer a következők: a sárkány és hamis próféta szájából béka módjára származó jezsuiták, „ördögi csodákat” téve, földi királyokat gyűjtenek a végső nagy ütközetre. Fontos különbség Kecskeméti C. saját nézetéhez képest, hogy Marbach *Praefatió*jában nem bontja ki sem a pápa közbevetett, koriféusi szerepét, sem Antikrisztus voltát. Annak ellenére sem, hogy a *Fides Iesv et Iesvitarvm* főszövegének az *Az Anyaszent-egyházról* című XVI. caputjában, valamint a függelékben közölt pápai formula XIV. pontjában is találhatunk a pápa-Antikrisztusra vonatkozó utalásokat. Ezek közül leghatározottabb a XVI. caput *János jelenéseinek* 17. fejezetét alapul vevő megállapítása: az egyháznak egykor otthont adó Róma immár az „Anti-Christusnak, avagy az Babylloniai paraznanak” lakhelye, valamint az ördögök „pervatája és mocsokja”.⁶⁴² A függelék a Krisztus igaz tudományától elhajlott pápát továbbá istentelennek, s így átkozottnak és Isten ellenségének nevezi.⁶⁴³ Ugyanitt teszi fel a kérdést, vajon lehet-e Krisztus földi helytartója olyasvalaki, aki „szamlalhatatlan lelkeket seregenként” von a pokolra.⁶⁴⁴ A *Praefatio* a továbbiakban az Isten akaratával szembemenő pátereket tartja felelősnek a királyok és fejedelmek felindításáért és a protestánsok elleni gyűlöletük fellobbanásáért. S nem utolsó sorban az anyaszentegyházból való kirekesztésért, melyhez eszközként a Jézus Társasága békamód folyton csak egyet, az egzegézisre is kiterjedő ordinaria successiót ismételteti. Az alapvető jezsuitaellenes gondolati panelek és közhelyek, úgymint az ördög szolgálatában álló, a földi hatalmasságokhoz közeledő, a protestánsok ellen gyűlöletet keltő jezsuita „természet”,⁶⁴⁵ továbbá az egyházból való kirekesztési szándék már ebben a Kecskeméti C. által fordított szövegben megjelenik. Azt azonban ismételten szükséges megjegyezni, hogy bár Marbach az ördögi csodák (signa Daemoniorum) szókapcsolattal utal a jezsuiták természetfeletti,⁶⁴⁶ mágikus képességeire, Kecskeméti C. azt nem igazán apokaliptikus jezsuitaellenessége kifejezésekor alkalmazza. Tehát az ilyen jellegű argumentációban lényeges szerepet kapó földi hatalmasságokra nála nem a démoni mágia, hanem a marbach-i előszóban úgyszintén megtalálható gyűlöletkeltés és felindítás: a kommunikáció, retorikai megindítás és érzelemkeltés van nagyobb hatással. Elmondható, hogy Kecskeméti C. jezsuitaellenes hangvételét nagymértékben meghatározza a magyarországi jezsuita missziók elsődleges célpontját képező nemesi rétegnek szánt figyelemfelkeltés. Mivel arról fentebb már esett szó, hogy a harmincéves háborút megelőző

⁶⁴² KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm...*, 371.

⁶⁴³ Uo., 411–412.

⁶⁴⁴ Uo., 412.

⁶⁴⁵ Uo.,)(3r.

⁶⁴⁶ Uo.,)(2v; latinban *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1573),)(3r; *Fides Iesv et Iesvitarvm...*(1610),)(3r.

apokaliptikus nemzetközi és hazai közhangulat, továbbá az ungvári felekezeti viszonyok, jezsuita missziók nagy hatást gyakoroltak a vizsgált jezsuitaellenes szövegegyüttes keletkezésére, ezeket a továbbiakban nem részletezném. Ezért inkább a kiadványok által *megszólítottak* körével, valamint azokkal az artikulációs különbségekkel foglalkozom, melyek nagyban összefüggnek a nemesség felekezeti identitására hatást gyakorló jezsuita térítésekkel.

Szenci Molnár Albert levelezése alapján Vásárhelyi Judit korábban idézett megállapítása, hogy azért ítélték Magyarországon különösen fontosnak a tizenhat artikulust tárgyaló *Fides Iesv et Iesvitarvmot*, mert olyan *eszközt* láttak benne, mellyel sikeresen „védekezhetek a lelkipásztorok, sőt a közepesen képzettek is a pápisták zaklatásai ellen.”⁶⁴⁷ Nem lehetett ez másképp a Gyarmathi Miklós könyvének beszerzésére, elolvasására, tanulmányozására és a szövegek összeolvasására ösztönző, a szentek tiszteletét illető artikulussal vitázó *Felelet* esetében sem.⁶⁴⁸ A komoly teológiai anyagot mozgató, huszonnégy hitágazatot kifejtő *Catholicvs reformatvs* főúri ajánlásában Kecskeméti C. maga szólít fel *minden* olvasni tudót, hogy haszonnal forgassa a kiadványt a hitvédelem és a helyes ítélet meghozatalának érdekében.⁶⁴⁹ Mindebből kiderül, hogy a három kiadvány célközönsége a tanultabb prédikátorok és az olvasni tudó, tanultabb laikusok. Az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című polemikus prédikációs kötet esetében a kiadvány egésze, az előző fejezetek elemzése, valamint az *Epistola dedicatoria* egyik mondata alapján azonban már más volt a helyzet. A prédikációk ugyanis a Kecskeméti C. által három legfontosabbnak ítélt artikulust tárgyalják a hangsúlyozottan hitbeli okítást célzó káté- és magyarázatos prédikációk keretében. A szövegek, polemikus prédikációkról lévén szó, néhol részkülönbségeken vitázva fejtik ki a három hitágat illető alapvető tudnivalókat. Az okító és öntevékenységre felszólító szándék további nyomait viseli magán a hatodik úrvacsora-prédikáció azon szakasza, mely nem kevesebb mint hét alkalommal szólítja fel a hallgatóságot és olvasót az elhangzottakról,⁶⁵⁰ leírtakról való gondolkodásra. Kecskeméti C. szerint ugyanis ebből az *önálló elmélkedésből* támad többek között a vallástétel és a békességtűrés is: „Mikor ezekről elmélkedünk, az Isten haragia felől való gondolkodásból

⁶⁴⁷ VÁSÁRHELYI, „Egy jezsuita-ellenes...”, 253.

⁶⁴⁸ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, A_{1v} és A_{2v}.

⁶⁴⁹ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs...*, (:)_{4v}–(:)_{5r}. Baricz Ágnes megjegyzi, hogy Suri Orvos Mihály a Kecskeméti C. nyomtatásban megjelent fordítását megelőző, kéziratban maradt 1602-es *Catholicvs reformatvs*-fordítását nem mellesleg kifejezetten egy laikusnak: Asztalos Andrásnak, a nagyszombati kálvinista közösség vagyonos patrónusának ajánlotta. BARICZ, „Suri Orvos...”, 30.

⁶⁵⁰ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, L_{3v}–L_{4v}.

támad mi bennünk igaz töredelmességh az bűnnek undokságán való faydalom. Az Isten kegyelme, és az Christus áldozattya felől való gondolkodásból támad hűt, mellyekből támad hálaadás, vallástétel, békességgel való szenvedés, és egyéb keresztyéni sz. czelekedetek, mellyekről ez vaczora minket emlekeztet.”⁶⁵¹ Az *Epistola dedicatoria* legárulkodóbb mondatában Kecskeméti C. kiemeli, hogy a kiadást elsőként az együgyűek, azaz tanulatlanok kérték: „...meg győzettetvén [...] az én szegény egyegyü halgatoimnakis [...] sőt némely Egyházi Vraimnakis és szolgatársaimnak kérésekkelis, vitettem erre...”⁶⁵² A kötetben található beszédek elsődleges célközönsége tehát az egyszerű nép. Feladatuk pedig a szélesebb körű, alapvető hitoktatás, melynek szükségességét Kecskeméti C. néhány egyházi előjárója és prédikátortársa is felismerte.

Mivel Ungvárhoz köthető kiadványai *kézikönyvekként* a lehető legszélesebb olvasói körre számítottak, az ajánlásokban közvetített markáns jezsuitaellenesség szintén szélesebb körben ismertté válhatott. Különösen igaz lehet ez a két, 1620-ban készült ajánlásra: a *Catholicvs reformatvus*-fordításhoz és önálló prédikációs kötetéhez írt dedikációkra, melyek szinte ugyanazt a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-előszóból megismert, apokaliptikus kontextusba helyezett jezsuitaellenes érvkészletet mozgatják. A lutheránus Johann Marbach arzenálját Kecskeméti C. a pápa antikrisztusi és koriféusi voltának konkretizálásával, valamint Isidorus apokaliptikus citátumával egészíti ki. Teszi mindezt azért, hogy a befogadók számára világossá váljon a jezsuiták ördögi, pápai–antikrisztusi eredete, melynek egyik ismertetőjegye a nemesi réteget megtévesztő, protestánsokat gyűlöltető és azok ellen megindító, hamis sátáni kommunikáció. Kecskeméti C. János érveléseiben feltűnő, ahogy a jezsuitáktól megkörményezett nemesi rendet a megszólítottak köréhez igazítva pozicionálja. Tekintettel a Jézus Társasága elleni 1608-as törvényekre, melyben a magyar protestáns rendek kimondták a rend birtokképtelenítési jogát, s ezért a jezsuitáknak létkérdéssé vált a működésükhöz szükséges anyagi feltételeket, ingatlanokat biztosító nemesség megnyerése, a hazai antijezsuita argumentációban különös jelentőséggel bírhatott „a hatalmasságokhoz közelítő jezsuiták” közhelye. Nem véletlenül, Kecskeméti C. János ungvári szövegeinek három darabjában is találkozhatunk ezzel. De míg a *Fides Iesv et Iesvitarvm* mindössze pár szóban nyugtázza, hogy a jezsuiták az okozói a földi hatalmasságok protestánsokhoz való kedvezőtlen viszonyulásának, a Perkins-fordítás ajánlása és az *Az papistak között es mi közöttünk...* egésze már jobban körbejárja a témát. A *Catholicvs reformatvus* elé írt dedikációban említést tesz arról, hogy a jezsuiták egyrészt álnok tanácsaikkal tüzelik a

⁶⁵¹ Uo., L₄v.

⁶⁵² Uo.,)o(3v.

hatalmat birtoklókat a protestánsok ellen, másrészt írásaikkal védelmezik a pápisták Kecskeméti C. szerint ingatag alapon álló tudományát. Hogy mit ért pontosan a jezsuiták első, minden bizonnyal politikai és leírásában erőszakot is szülő álnok tanácsain, arra nem tér ki. Ez bizonyos fokig érthető, hisz református prédikátorként fő feladatának a másodikat, vagyis a teológia hatáskörébe tartozó református hitvédelmet, és a jezsuiták által népszerűsített pápista hittételek cáfolatát magába foglaló alapvető hitoktatást, hitterjesztést tekinti. Ettől függetlenül nem mulasztja el megjegyezni, hogy a Jézus Társasága politikailag veszélyes tényező. A dedikációban azt is leírja, hogy a rendek – köztük az egyházzal – nem hajlandók elég figyelmet fordítani a hit védelmére. Kifejezetten az e rendeknek szóló feddésével Kecskeméti C. azt sugallja, hogy a jezsuiták elleni hitvédelem elvileg könnyű lenne, hisz az általuk védelmezett pápista tudomány fundamentuma gyenge, szinte magától ledől. Ám még ennek ellenére sem veszik a rendek a fáradságot nemhogy az ellenkező, de még saját hittételeik tanulmányozására sem. Ebből következik a jezsuiták missziós tevékenységének sikeressége. A megközelítés ez esetben tehát tisztán teológiai és nem politikai; a jezsuiták politikai aktivitására utaló megszólalás, Marbach-hoz hasonlóan, valószínűleg csak a veszély jelzésére szolgál. Azaz Kecskeméti C. a rendek saját táborába állításában az általa helyesnek ítélt, jól megalapozott református, ehelyütt kifejezetten a *Catholicvs reformatvs* közvetítette teológia meggyőző erejére apellál: azzal akarja őket vagy a református hitben megtartani, vagy akár annak meg is nyerni. Az *Az papisták közöt es mi közöttünk...* című polemikus prédikációs kötet, mivel főként az egyszerű népnek, s csak ezután az őket tanítani szándékozó prédikátoroknak íródott, egy másfajta perspektívából tekint a világi nemességre. Az *Epistola dedicatoria* egyik, prédikátoroknak szóló mondata azt állítja, hogy a fejedelmeket, urakat és főrendeket pártjukon tudó gögös jezsuiták a prédikátorocská elnevezéssel idegenítik a községet a protestáns lelkipásztoroktól, majd vonják el az igaz, isteni ige hallgatásától. Az elnevezés a kiadvány karéja szerint a *Feleletben* támadott *Kalauz* tizenharmadik könyvéből származik: „Pazman in suo Kalauzo de invoc sanctorum”.⁶⁵³ A jezsuitáktól megtérített rendeknek az ungvári református hitközösség egészére nézve is kedvezőtlen tevékenységét az Antikrisztus-prédikációkban bontja ki. Ennek keretében a hallgatósággal, olvasóval sorsközösséget vállaló Kecskeméti C. nem egyszer meglepő merészséggel állítja *negatív példaként* befogadói elé a jezsuiták által a vörös sárkány seregébe csábított fejedelmeket, nagyságos urakat és magisztrátust.⁶⁵⁴ Ebből a ranglétra alsóbb fokairól felfelé tekintő nézőpontból a földi hatalmat bíró, ördögnek

⁶⁵³ Uo.,)o(2v.

⁶⁵⁴ Uo., S_{3r}, S_{4r} és X_{3v}.

elsősorban a retorika eszközeivel behódoltatott rendekkel szemben az együgyű nép értelemszerűen nem alakító tényező. Csupán elszenvedője és eltűrője az eseményeknek. A prédikációk gonosz elleni, emberi érzékszervekkel befogadható és a jelen valóságaként (naponta látottként) artikulált természetfeletti küzdelmében nem marad más számára, mint a Kecskeméti C. János által nyújtott vigasz és a hitbeli ellenállás. Erre példa az *Ötödik praedicatio*ban az igazság birtoklásának és a kiválasztottság érzésének erősítését célzó T/1-es megszólalás: nem a hatalmasokat, hanem „minket, kik ez világnak söpreinek láttatánk lenni”, választotta Isten – utóbbiaknak nyilatkoztatta meg az üdvösség titkait.⁶⁵⁵ Egy másik példa a szilárd alapokon álló református vallásba és a szabadító Krisztusba vetett töretlen hitet közvetítő, a nyílt hitvallást sürgető és az egész kötetet záró *Tizedik praedicatio* végső kijelentése. A krisztusi hegy–porföveny ellentétpárt mozgósító, részben már idézett szöveghely így hangzik: „...hiveknek vigasztalásokra, hogy noha a Sátán hadakozik az Isten Ecclesiaia ellen, ártani akar néki, üldözi, haborgattya az hiveket, de ugyan nem áll azért kösziklára [...] az ő országa el vész [...] fundamentoma fövényen vagyon. Noha azért itt ez világon sok inségben vagyunk, haborgattatunk keresztyén ember az ördögtől, meg ne haborodgyunk, söt kériünk segítséget az mi feiünktől [...] Christustól igireti szerént megh segít, alkalmas időben el iő az ő hiveinek szabadítására.”⁶⁵⁶

Elgondolkodtató Kecskeméti C. apokaliptikus jezsuitaellenességével kapcsolatban a *Felelet* ungvári szövegegyüttesen belüli státusza. Mindannak ellenére, hogy a kiadványban nem fejeződik ki olyan átütő erővel ez a fajta antijezsuita beszédmod, mint a másik háromban, az argumentumok besorolását tekintve mégis előkelő helyen állhat. Itt alkalmazza Kecskeméti C. azt az érvelési módozatot, melyre Erik Nelson figyelt fel a nemzetközi protestáns apokaliptikus jezsuitaellenesség leírásakor: a démoni jezsuiták esetenként természetfeletti, mágikus erővel bírhatnak. A *Felelet*ben ugyanis Kecskeméti C. nem pusztán azt állítja, hogy a *Kalauz*ban a szentek segítségül hívásának helyénvalóságát igazoló, a Pázmány által igazként, isteniként előszámlált csodák valójában ördögiek. Hanem azt is egyértelműen kijelenti, hogy maga a *Kalauz*t megíró ex jezsuita Pázmány és sok *hasonló* társa ördögi praktikákat alkalmaz. Ennek a kiszólásnak és a szövegegyütteshez tartozó többi nyomtatványának köszönhetően válik talán érthetőbbé a *Felelet* hatásos

⁶⁵⁵ Uo., S₄v.

⁶⁵⁶ Uo., X₄v. Az alapul szolgáló krisztusi példabeszéd részlete: „Valaki azért hallja én tőlem e beszédeket, és megcselekszi azokat, hasonlítom azt a bölcs emberhez, a ki a kösziklára építette az ő házát: És ömlött az eső, és eljött az árvíz, és fűjtak a szelek, és beleütözköztek abba a házba; de nem dőlt össze: mert a kösziklára építettett. És valaki hallja én tőlem e beszédeket, és nem cselekszi meg azokat, hasonlatos lesz a bolond emberhez, a ki a fövényre építette házát.” (*Mát* 7.24–27).

felütése – pokolra vezető *Kalauz* –, hisz a támadott teológiai szintézist ezek szerint egy olyan személy írta, aki nem csupán ördögi kommunikációjával torzítja a valóságot, az isteni igazságot, hanem használója is a sötét mágának. Ha megkíséreljük rangsorolni a Kecskeméti C. által használt apokaliptikus színezetű, Marbach-nál látott jezsuitaellenes érveket, valószínűleg az ördögi praktikáké az elsőség, mely persze összefügg a Kecskeméti C.-nél kiemelt jelentőséggel bíró család jezsuita beszédmóddal is. Ezt erősítheti, hogy a Pázmánynak szánt provokációban egymás mellé kerül a szavahihetőség és az ördögi csodák kifejezés: „...nem hinnének szavának, és ördögi czodáinak...”⁶⁵⁷

Összegezve elmondható, hogy Kecskeméti C. János teológiai indíttatású jezsuitaellenességében központi szerep jut az ördöggel cimboráló, a kárhozatra hajtó pápa-Antikrisztus érdekében missziókat folytató jezsuita profil kialakításának. Továbbá az is, hogy Kecskeméti C. apokaliptikus jezsuitaellenességéről legkiforrottabban az 1620-ban fogalmazott dedikációi tanúskodnak. Ez annak fényében jelentős, hogy a jezsuiták tartós letelepedését jelző 1615-ös nagyszombati és homonnai kollégiumi alapítások után alig négy évvel, 1619-ben menekülni kényszerültek a Magyar Királyság területeiről is. Mivel a két, egymással szoros motivikus rokonságot mutató főúri ajánlás Kecskeméti C. ungvári felekezeti csatározásoktól hangos időszakának utolsó évében, egy évvel a rend távoztása után keletkezett, a közvetlen veszély elmúltával feltételezhetően leginkább a figyelemfelkeltés és emlékeztetés funkcióját látta el. S nem utolsó sorban az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című önálló kötete nyomtatott példaként szolgálhat arra is, hogy a közvetíteni kívánt apokaliptikus színezetű jezsuitaellenesség az elejétől fogva integráns része lehetett a szélesebb néprétegek kezdődő református felekezeti tudatalakulásának.

⁶⁵⁷ KECSKEMÉTI C., *Pazmany Peter Kalavzzanak...*, G₃v.

3. ALVINCZI PÉTER *DEFENSIO*JÁNAK POLITIKAI JEZSUITAELENESSEGE

Disszertációm első fejezetének megállapításaira alapozva kijelenthető, hogy a nyugat-európai jezsuitaelenesség dinamikájához képest a magyar területek 17. század eleji jezsuitaelenessége merőben más képet mutat. Magyar területeken, a Nyugat-Európában egy hosszabb folyamat részeként tapasztalható különválással ellentétben, a teológiai és a később kifejlődő, majd különváló politikai antijezsuita argumentáció szinte egy időben jelentkezett. Erre elsősorban a Kecskeméti C. János által használt teológiai és Alvinczi Péter által használt politikai jezsuitaelenes érvelés világít rá. Alvinczi Péter politikai röpiratait Heltai János Alvinczi-monográfiájában kimerítően vizsgálta, továbbá a közelmúltban újabb eredmények kerültek napvilágra többek között Alvinczi politikai tevékenységével kapcsolatban.⁶⁵⁸ Fejezetemben így a nyomtatvány olyan részeleimeivel kívánok foglalkozni, melyeket eddig mellőzött a kutatás.

Ahogy Heltai János leírja, Alvinczi Péter nevéhez 1619 és 1620 között négy politikai röpirat köthető.⁶⁵⁹ A vizsgálat anyagául szolgáló *Defensio* ezek közül időrendben az 1619-es *Qverela Hvgariae*-t követő második. Az 1620-as, latin nyelvű, szerzői név és kiadási hely feltüntetése nélkül kiadott nyomtatvány magyar fordítását és szövegkiadását Heltai János készítette el.⁶⁶⁰ Heltai János később Alvinczi Péter összefüggő négy röpiratának, valamint az ezekre Pázmány Pétertől és Balásfy Tamástól érkező válaszoknak, továbbá a *Secretissima instructio*nak⁶⁶¹ az együttes ismertetését is elvégezte, melynek keretében tisztázta a kétséges attribúciójú kiadványok szerzőségét.⁶⁶² Konklúziója, hogy Alvinczi politikai iratai nemcsak a szerkesztés magasabb szintjein és a vitamódszerben, hanem az államelméleti-politikai gondolkodásmód tekintetében is komoly egyezéseket mutatnak. A

⁶⁵⁸ KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton (szerk.), *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon* (Budapest, reciti, 2019).

⁶⁵⁹ HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 129. A munkák a következők: *Qverela Hvgariae...*; ALVINCZI, *Defensio*; [ALVINCZI Péter], *Machiavellizatio qua vnitorvm animos iesvaster qvidam dissociare nititvr... Detecta per quendam & in gratiam d[omi]ni archiepiscopi castissimae vitae, Petri Pazman succincte excepta* (Kassa, Festus, 1620) – RMNy 1207; ALVINCZI Péter, *Resvltatio plagarvm castigatoris avtorem Machiavellizationis, reverberata in Thomam Balasfia, ejectum episcopum Boßnensem, nec non depositum Posoniensem. Per Petrum P. Alvinci* (Kassa, Festus, 1620) – RMNy 1208.

⁶⁶⁰ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 9–91.

⁶⁶¹ Heltai János a *Secretissima instructio* szerzőségére nem tett konkrét javaslatot. Almási Gábor azóta meggyőzően bizonyította, hogy ez Kaspar Schoppe. Ezen kívül a *Secretissima instructio* teljes magyar fordítását is elkészítette és közölte latin–magyar kétnyelvű formában. ALMÁSI Gábor, *A Secretissima instructio (1620): A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében* (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014), 48–123; a *Secretissima instructio* magyar fordítása: 125–189.

⁶⁶² HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 129–154.

vitamódszer fontos eleme, hogy a jezsuiták gyengének minősített érvelését a kiadványok látszólag evidensnek tűnő tényekkel cáfolják és leplezik le. Az iratok záradékai pedig „vagy a napnál világosabb igazságra” mutatnak rá, vagy indulatosan argumentálva ostromozzák a „jezsuiták ármányos, önleplező hazugságait, amelyeket a pokolbeli gonosz lélek, az alvilág ura” sugallt nekik. Az sem kevésbé lényeges, hogy a rend tagjai Alvinczi röpirataiban úgy jelennek meg, mint akik az uruként kikiáltott pápa hatalma alá akarják hajtani az egész világot.⁶⁶³

A politikai gondolkodásmód tekintetében az iratok mind egyetértenek abban, hogy a fejedelmek isteni rendelésből uralkodnak, így amíg Isten akarata szerint cselekszenek, óvja őket. Ez az isteni elrendelés a világi eseményekben nyer igazolást: nevezetesen a rendek cselekedeteiben, amivel Alvinczi egyszersmind azt is állítja, hogy a fejedelmek uralkodása csakis „a rendi jogok csorbítatlan érvényesülésével válik lehetségessé.”⁶⁶⁴ Kecskeméti C. Jánoshoz hasonlóan a heidelbergi egyetemet is megjárta Alvinczi Péter, aki protestáns prédikátorként igyekezett – legalábbis nagy nyilvánosság előtt – távol maradni a politikától,⁶⁶⁵ kiadványainak lapjain az irénizmus jegyében egységesen *evangélikusoknak* nevezi a protestánsokat. Politikai röpirataiban azonban már nemcsak vallási, hanem politikai értelemben is egyetlen közösségként kívánja feltüntetni mind az evangélikus, mind a református felekezetű rendeket.⁶⁶⁶ Az Alvinczihez köthető politikai iratok időrendben első darabja, az anonim 1619-es *Qverela Hvngariae* is együttesen taglalja a protestáns rendek, vagyis a nemesség, a szabad városok, a hajdúság, a végvári katonaság és a protestáns egyházak jogi sérelmeit. Ezekért jellemzően az állam dolgaiba beleavatkozó katolikus klérust, s majd az irat utolsó harmadától, Pázmány Péter esztergomi érsekhez kapcsolódóan már a jezsuitákat is okolva. A *Qverela Hvngariae* azért tartja jogosnak a „melanchthoni szellemű államfelfogásra” visszavezethető rendi ellenállást, mert a „világi hatalom, a magisztrátus, amelynek »custos legis«, a törvény őreinek kéne lennie, nem teljesíti feladatát, amelynek lényege: a legitima ordinatio civitatis, a társadalom életének törvényes igazgatása.”⁶⁶⁷ A *Qverela Hvngariae*-t követő *Defensio* tematikailag három nagyobb részre tagolódik: a „polgáriasultabb felfogást tükröző érvrendszert” felvonultató bevezető

⁶⁶³ Uo., 144.

⁶⁶⁴ Uo.

⁶⁶⁵ HELTAI János, „Alvinczi Péter pályája”, in *Alvinczi Péter: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, szerk. & ford. HELTAI János, Bibliotheca Historica, 229–251 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), 247.

⁶⁶⁶ Uo., 242. Irénizmusáról: HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 50–94.

⁶⁶⁷ HELTAI, „Alvinczi Péter pályája”, 243.

szakaszra, mely a világi hatalom és az alattvalók viszonyait ecseteli, majd a rendek általi békekötés okait előszámláló szövegrészre, s végül a rendi sérelmeket taglaló egységre. E három nagy tematikai egységhez járul még a szerkezetileg ugyan nem elkülöníthető, de a rendi sérelmeket felsorolón belül tartalmilag önálló, vallásszabadság megsértését tárgyaló hosszabb szövegrész.⁶⁶⁸

A Pázmány Péter 1620-as *Refvtatió*jával vitába szálló *Defensio*,⁶⁶⁹ bár tárgyi anyag tekintetében kevés újat tartalmaz az 1619-es *Qverela Hvngariae*-hez képest, annál egy sokkal összetettebb jogi–politikai és teológiai érveléssel él.⁶⁷⁰ Ennek az összetettebb argumentációnak egyik fontos forrása az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* című jezsuitaellenes irat. Alvinczi Péter a *Defensió*ban végigvezetett, hosszabb-rövidebb eszmefuttatásainak igazolására használja a latin nyelvű nyomtatvány bizonyos szakaszait. Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* használata és a szövegszerkesztés olyan szándékról árulkodhat, mely párhuzamot vonva a hazai és nemzetközi politikai diskurzusok között még inkább nemzetközi kontextusba kívánta helyezni a *Defensio* jogi és politikai értekezéseit. Alvinczi Péter politikai röpirata, mivel latin nyelven íródott, eleve a tanultabb réteget célozta; számolva a nemzetközi érdeklődéssel is. Mindezeket figyelembe véve ebben a fejezetben azt kívánom vizsgálni, hogy az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*ből átemelt, legtöbb esetben szó szerinti idézetek hogyan funkcionálnak a *Defensió*ban, azaz hogy Alvinczi szövegrendezői munkájának köszönhetően miként erősítik a kifejtetni kívánt tartalmakat. Mivel mindez a jezsuiták politikai szerepvállalását érinti, s mivel a retorikai térben az ellenséges indulatok kiváltására, hitelrontásra és bűnbakképzésre kiválóan alkalmasak az ezek kifejezésére szolgáló, közhelyszámba menő jezsuitaellenes címkék, ezt a politikai színezetű jezsuitaellenességet kívánom bemutatni.

⁶⁶⁸ HELTAI, Alvinczi Péter és a heidelbergi..., 132–133.

⁶⁶⁹ PÁZMÁNY Péter, *Falsae originis motvm Hvngaricorvm svccincta refvtatio. Az Magyar orszagi tamadasoknak hamissan költött eredetinek, rövid velős hamissitasa* (Bécs, 1620).

⁶⁷⁰ HELTAI, Alvinczi Péter és a heidelbergi..., 131–132.

3.1. A *Defensio*ban közvetített jezsuita kép

Alvinczi Péter a *Defensio* bevezetőjének rögtön a legelején plasztikus jellemzést ad a jezsuitákról. Miközben a rend tagjait gúnyolja, amiért azok nem válaszoltak érdemben a kétnyelvű *Qverela Hvngariae* szerinte jogos felvetéseire, a következőket írja: „Nem kevesen csodálkoztak ekkor, hogy mi ütött az összeráncolt homlokkal, komor tekintettel, alvilági zugolyban ülő jezsuitákba, e különben nyughatatlan, csillapíthatatlan és becsvágyó emberfajtába, hogy az olyannyira jogos és súlyos Panaszokra – amelyek az ő fejüket vették célba, a főpapok hatalmát rendítik meg, és a római pápa tekintélyét ássák alá [...] elhallgattak”⁶⁷¹ A mondat megjegyzései alapján tehát már a *Qverela Hvngariae* is célba vette a jezsuitákat, akik a leírásban nem mellesleg egy negatív tulajdonságokkal rendelkező nyughatatlan, alvilági „emberfajta” tagjai.

Ezt a *Qverela Hvngariae*-t fellapozva még általánosságban, a nyírt katolikus klérusról találjuk: „...Nyírt Papsag mely másképp[e]nnis valóságosan *nyughatatlan*, es az Evangeliom s-közönséghez megh maradás ellen, nagy gyűlölséggel geriedező *neme az embereknek*.”⁶⁷² Ez a jellemvonás, melyet a *Defensio* már kifejezetten a jezsuitákra vonatkoztat, a *Qverela Hvngariae* zsidó–magyar történelmi és sorspárhuzamra épített bevezetőjében szerepel. A *Qverela Hvngariae* felütése a Sátán munkálkodásának apokaliptikus (*Jel 12.9*), az európai protestantizmus közhelyeként értékelhető egyik szövegkezdő formuláját hasznosítja.⁶⁷³ Ennek kibontásában a bibliai Akháb király birodalmának a Sátán keze nyomán, vagyis a próféták hamis jövendölései miatt bekövetkező romlását (*1Kir 22*) állítja párhuzamba I. Ulászló hit- és szerződésszegésével. A II. Murád szultán elleni 1444-es szerződésszegés, melyet szintén sátáni sugalmazásra Julián – Giuliano Cesarini – kardinális ajánlott a fiatal Ulászlónak, halált hozott mindkettejüknek és hatalmas károkat az országnak; akárcsak Akháb királynak és birodalmának az ördögi hamis prófétálás. Ezt a történelmi momentumot a *Defensio* egyik latin forrásaként értékelhető *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* hivatkozásként használja a második kaput első aforizmájához, mely a fogadások megszeghetőségét tárgyalja.⁶⁷⁴ A *Qverela Hvngariae*

⁶⁷¹ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 9.

⁶⁷² *Qverela Hvngariae...*, A₃r. Kiemelés tőlem – Sz. Zs. E stílári fordulati egyezésre Heltai János a *Defensio* és a *Machiavellizatio* kapcsán figyelt fel: HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 142.

⁶⁷³ HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 103.

⁶⁷⁴ *Qverela Hvngariae...*, A₁v–A₂v. Ulászló törökök elleni hősi halála az ún. Querela Hungariae toposz nemzetközileg széles körben ismert eleme: I. Ulászló uralkodásától válik Magyarország igazán a kereszténység védőbástyájává a nyugati köztudatban, hősi haláláról pedig még a toposz képi ábrázolása, a Martin Schrott-féle 1587-es, müncheni kiadású *Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemaines Christenheit in*

jelenében a történelmi exemplum aktualitását az ismételt török veszedelem adja. A törökök elleni védelem céljából Magyarország idegenből hívott segítséget. A behívott idegen seregeket azonban ismét csak a gyűlölettől gerjedező emberi nem, a nyírt papság „alnokságával, czalardságával es czudálatos találmányival és Mestersegivel” az ország együgyű népe ellen készítette.⁶⁷⁵

A *Defensio*, mivel a csalárd klérust mint főellenséget lecseréli a nem kevésbé pokolinak láttatott jezsuitákra, a következőkben úgy fogalmaz, mintha csak régen köztudott dolgokra emlékeztetne a Jézus Társaságával kapcsolatban. Ennek megfelelően a jezsuiták erkölcsi ellehetetlenítését, *negatív ethoszuk* megrajzolását,⁶⁷⁶ valamint a jezsuitaellenes argumentációra olyannyira jellemző, disszertációmban több alkalommal említett bűnbakképzést így folytatja: „Hosszas tapasztalat igazolja [...], hogy egyedül ők azok, akik szofisztikus patvarkodásokkal, sima kifogásokkal, sztentori kiáltozással, hízelkedéssel és hatásos hazugságokkal, halogatással, a hihetőség némi látszatával, és az igazság mázával felékesített szintiszta hazugságot nemcsak a népre zúdítják rá...”⁶⁷⁷ Amint az ebből a hosszas „bűnlajstromból” jól látható, a hangsúlyt Alvinczi a jezsuiták beszédmódjára, ezen belül pedig főként a hatásosnak és változatosnak tartott hazudozásukra helyezi. A kora újkori politikai és hitviták általános elemének számító *mendaciumot*,⁶⁷⁸ hazugságot érvelésében Alvinczi megkülönböztetett fontosságú jezsuitaellenes érvként használja. Tolmácsolásában ennek káros hatásai már nemcsak az egyszerű népre, hanem a magyar nemességre, az előjogokra, a törvénykezésre és persze a nemesi réteg hitéletére is kiterjednek. A folytatásban a hazugsághoz kötődően előkerülnek újabb vádpontok, melyeket a szöveg a későbbiekben bővebben kifejt. Először: a jezsuiták amellet, hogy a hasukra hallgatva az

Europa... c. kötet fametszete is megemlékezik. IMRE Mihály, „Magyarország panasz”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai Könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 145 és 190–191. Kovács Sándor Iván is gazdag nemzetközi publicisztikai példaanyaggal illusztrálta ennek közhelyes voltát. HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 130; *Aphorismi doctrinae iesvitarvm...*, 19–20. Magát a megfogalmazott aforizmat a *Defensio* egyik érvelésébe szó szerint beépíti Alvinczi Péter, melyről a későbbiekben bővebben lesz szó.

⁶⁷⁵ *Querela Hvngariae...*, A₃r.

⁶⁷⁶ A kifejezés Cicero retorikaelméletéből való a pozitív jellemábrázolás ellentétéként. Ld. Jakob WISSE, *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero* (Amszterdam: Adolf M. Hakkert–Publisher, 1989), 233. „A sikerhez nagyban hozzájárul, ha a jellemet, az alapelveket, a tetteket és eddigi életüket, legyen szó védőkről vagy kliensekről, kedvező fényben tüntetjük fel, s ellenkezőleg, negatívan állítunk be mindent, ami az ellenféllel kapcsolatos; arra kell törekednünk, hogy megnyerjük [...] a bíró jóindulatát [...] A bírák lelkére hathatunk a becsület felemlegetésével, a jeles tettekkel, a helyes életvitellel, melyeket könnyebb kiszínezni, ha vannak, mint kiagyalni, ha nincsenek.” Marcus Tullius CICERO, „A szónokról”, in Marcus Tullius CICERO, *Összes retorikaelméleti művei*, szerk. ADAMIK Tamás, ford. ADAMIK Tamás, CSEHY Zoltán és POLGÁR Anikó, 201–452 (Pozsony: Kalligram, 2012), 321.

⁶⁷⁷ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 9.

⁶⁷⁸ HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 143.

igazságot jogtalanságnak állítják be, az evangélikusok vesztét szolgáló ravaszkodással, a „katolikus lelkiismeretet mérlegelve” lényegében megkísérlik kijátszani az evangélikusokkal kötött szövetségeket. Ennek az erőszakosnak láttatott, hazugságon és félremagyarázáson alapuló kommunikációnak Alvinczi másodsorban a jól ismert (esetünkben erdélyi) „fejedelem elleni titkos mesterkedések” vádpontját is alárendeli.⁶⁷⁹ Az eddig előszámláltak legújabb megnyilvánulása a *Qverela Hvngariae*-ra adott válasz, vagyis a Pázmány Pétertől származó, névtelenül kibocsátott *Refvtatio*. Ebben a jezsuiták, csodálóik várakozásának is megfelelően, „régí természetüket” elővéve okádták ki a könyvecskét, amiben a *Qverela Hvngariae* egy pár pontját *szofisztikusan* és kissé félénken ugatták meg. Tették ezt ráadásul az ország nemességét súlyos vádakkal illetve. Alvinczi Péter az indulati fokozás következő lépcsőfokaként jegyzi meg, hogy a jezsuiták „szajhák szüzességének” leplével takargatják és tagadják a nyilvánvalót, azaz a felkelés jogosságát.⁶⁸⁰ E rendi ellenállás indoklásaként egy felháborodást és haragot célzó jezsuitaellenes közhelyfűzér következik, melyet érdemes szó szerint idézni: „Szűnjetek meg végre ti, udvari majmok, gyűlöletszítók, gyermekek és kiváltságok megrontói, lelkeknek elorzói [...] Hagyjatok fel azzal, hogy békében, jólétben és gazdagságban virágzó országokat felzavarjatok és felforgassatok, hogy királyaikat trónjukról letaszítva megöljétek, és vérengző párducok módjára igyátok ártatlan emberek véré, amely Magyarország, Csehország és Morvaország szinte valamennyi mezejét és keresztútját elárasztotta.”⁶⁸¹ Végül Alvinczi a jezsuiták e kimerítő jellemrajzának záradékaként a *Breve colloqvium iesviticvm*-ot hívja segítségül.⁶⁸² A kor protestáns köreiben nagy népszerűségnek örvendő és jezsuitaellenes iratként forgatott dialógusból a nyitómondatokat idézi.⁶⁸³ Választott szöveghelye – akárcsak az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* – a jezsuiták állítólagos saját szavait fordítja az egész rend ellen fegyverként. Az 1579-es kinyomtatáskor már csak volt jezsuita Christian Francken által a nagy nyilvánosság elé tárt *Breve colloqvium iesviticvm* ugyanis nem más, mint két jezsuita

⁶⁷⁹ Uo., 9–10.

⁶⁸⁰ Uo., 10.

⁶⁸¹ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 10–11.

⁶⁸² Ld. ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 264: 2. sz. jegyzet.

⁶⁸³ A *Breve colloqvium iesviticvm*-hoz és szerzőjéhez magyarul elsősorban Lech SZCZUCZKI, „Filozófia és tekintély (Christian Francken esete)”, in Lech SZCZUCZKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, ford. SCHULEK Tibor és VARSÁNYI István, Humanizmus és Reformáció 9, 83–123 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980). Arról, hogy a protestánsok a nyomtatványt mint népszerű jezsuitaellenes iratot forgatták ld. Mario BIAGIONI, *The Radical Reformation and the Making of Modern Europe: A Lasting Heritage*, Studies in Medieval and Reformation Traditions 207 (Leiden–Boston: Brill, 2016), 109–110. A munkának 1580-as bővített bázeli kiadása mellett tucatnyi újranyomása, angol és német nyelvű fordításai is léteznek. Uo.

professzor bizalmas, baráti hangvételű eszmecseréje. Ebben a Jézus Társaságát, pontosabban a „jezsuita vallást” 1578 januárjában épp elhagyni készülő kollégiumi teológiaprofesszor,⁶⁸⁴ Paul Floren és az egyelőre kétségek között vergődő kollégája, Christian Francken filozófiaprofesszor beszélgetnek rendjük ügyes-bajos dolgairól. A bécsi kollégium falai között megkezdett kollokvium felütésének fókuszában ismételten a jezsuiták hamiskás, de annál meggyőzőbb retorikája áll. Az iratban Floren „őszintén” megvallja Franckennek kialakult álláspontját: a Jézus Társaságát tisztán színlelt szenteskedésből fűjták fel, mely nem más, mint „ördög támasztotta babona és képmutatás”. Saját rendje számlájára írja, hogy a keresztény világnak minden tévedést, ostobaságot és babonát, valamint a pápának sok tudós által mostanában felkavart bűdös „ganéját [...] némi színlelt szentségbe burkolva és mindenféle agyszüleményekbe takarva újra mint finom fűszerszámot ad el” vagy akár erőszakkal rá is kényszerít. A jezsuitáknak nem létezik semmi oly rút, piszkos és hamis dolog a római egyházban, amit „ez új mesterkedéssel, elmeél-köszörüléssel vagy minden rútságnak és hamisságnak ravasz elfedésével széppé és igazzá ne próbálna tenni”. Ezért szólít fel Paul Floren mindenkit Babilon sietős elhagyására (*Jer 56.4*).⁶⁸⁵

3.1.1. *A hazugság mint primér jezsuitaellenes argumentum*

Az már a *Defensio* bevezető szakaszának fentebb kiragadott részleteiből is jól kirajzolódik, hogy Alvinczi Péter a hazugságot elsődleges jezsuitaellenes címkeként kezeli. Ennek hangsúlyozására számos alkalommal visszatér az egész textus során. Alvinczi a *Defensio* latin szövegében nem kevesebb, mint tizenegyszer használja a hazugság (*mendacium*) szót.⁶⁸⁶ A szóhasználat szintjén ennek egy másik gyakori kifejeződése a *szofista* és ennek származékai, melyeket a latin textus tízszer említ.⁶⁸⁷ A *Defensio* adott szövegkörnyezetei olyan utalásokat tartalmaznak, melyek jobb megvilágításba helyezhetik, mit ért Alvinczi Péter a jezsuiták szofizmusán. A legkézenfekvőbb a szofizmus köztudomású és

⁶⁸⁴ „Qvoniā semper ad te, Paule doctissime, mens mea recurrit, singularis & diuini memor sermonis, quem paucis diebus ante tuum ex Iesuitarum religione discessum mecum habuisti: necessarium esse plane iudicauī, cūm mihi ipsi, ad nostrae recordationem amicitiae declarandam...” FRANCKEN, *Breve colloquium iesuiticum...*, A₂r; az egy évvel később kiadott *Colloquium iesuiticum*ban már azt írja a dialógus pár soros felvezetőjében, hogy Florenius a „perverz” jezsuita társulásból tért vissza az emberi társadalomba: „Cvm singularis viri, & propē diuini, Pauli Florenii tempus adesset, quo ex perversa Iesuitarum sodalitate, ad communem hominum societatem remigraret...” Christian FRANCKEN, *Colloquium iesuiticum toti orbi christiano ad recte cognoscendam iesuitarum religionem utilissimum: Adiecta huic nonnulla sunt paradoxa, tum de iesuitarum ἀπολατρεία [artolatreia], tum etiam de praedestinatione* (Bázel, 1580), 10.

⁶⁸⁵ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 11–12.

⁶⁸⁶ ALVINCZI, *Defensio*, 3, 12, 21, 22, 29, 33, 34, 53, 56 (egy mondaton belül kétszer is), 57.

⁶⁸⁷ Uo., 3, 4 (a lapon kétszer), 10, 20, 31, 32, 43, 47, 49.

közhelyszámba menő emlegetése, melynek célja annak bizonyítása, hogy a rétor a retorika eszközeivel a rosszabb (vagy hamis) esetet jobbnak (vagy igaznak) kívánja feltüntetni, azt kívánja elfogadtatni. Szembeötlők ezzel kapcsolatosan Alvinczi hivatkozásai a *lelkiismeretre* olyan szövegkörnyezetben, melyek megkérdőjelezzik a katolikusokét vagy kifejezetten a jezsuitáét. A *Defensio* első lapján, a jezsuitákat ostromozó bevezetőben mindjárt így: „...magát az igazságot jogtalanságnak tartva, hasukra hallgatva, a katolikus lelkiismeretet mérlegelve (amely akkor a legegyszerűsebb, amikor homokból vert kötél módjára őrzi meg az evangélikusokkal kötött szövetséget), nekiláttak a keresztyének vesztét szolgáló ravaszkodásnak.”⁶⁸⁸ Perez Zagorin a *Ways of Lying* című monográfiájában hasonlóságot lát a meggyőzés művészetét tanító ókori szofisták gyakorlata és a pejoratív értelemben vett *kazuisztika* között. Mivel a szofisták sok esetben a retorika eszközeivel a rosszabb esetet jobbnak láttatták, véleménye szerint ez párhuzamban állítható azzal a kazuisztikával, amit széles körben olyan elmés és hihető érvelésnek tekintettek, aminek célja az erkölcsi magatartás valamely szabályának megkerülése volt.⁶⁸⁹ Johann P. Sommerville hasonló véleményen van, mikor a középkori és kora újkori Európa morálteológiai gyakorlatának domináns formáját jelentő kazuisztikát negatív értelemben szofista, ekvivokatív és megtévesztő érvelésként írja le. Ezt arra a 16–17. századi protestáns általános eljárásra alapozza, melynek során azzal vádolták a katolikusokat és jezsuitákat, hogy a szofisztikát hívják segítségül abszurd és fellazított erkölcsi következtetéseik támogatásához.⁶⁹⁰ Ennek a jezsuiták által előszeretettel használt, a gyónás szentségének megfelelő kiszolgáltatásához nélkülözhetetlen kazuisztikának a lényege, John W. O'Malley megfogalmazásában, hogy a bonyolult erkölcsi kérdések során felmerülő minden lehetséges kételyt eloszlasson.⁶⁹¹ Ehhez pedig a jezsuiták „valóságos zsonglőrmutatványt végeztek” a bűn és jog hagyományos felfogása, valamint a gyónási szentség vigasztalást nyújtó oldalának viszonylatában.⁶⁹² Úgy gondolom, hogy Alvinczi Péter erről is ír, mikor politikai indíttatású *Defensió*jában a katolikus lelkiismeret mérlegeléséről beszél. Már csak azért is,

⁶⁸⁸ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 9; „...nadam contra veritatem in injustitia detinentes, ad ventris normam, conscientiam Catholicam (qae cū maximè syncerizat, instar funiculi ex arena torti Foedus cum Euangelicis sancitum obseruat) trutinantes, insidiis in perniciem Christianorum tendentibus incumberent.” ALVINCZI, *Defensio*, 3.

⁶⁸⁹ Perez ZAGORIN, *Ways of Lying: Dissimulation, Persecution and Conformity in Early Modern Europe* (Cambridge, London: Harvard University Press, 1990), 153–154.

⁶⁹⁰ Johann P. SOMMERVILLE, „The 'new art of lying': equivocation, mental reservation, and casuistry”, in *Conscience and Casuistry in Early Modern Europe*, ed. Edmund LEITES, Ideas in Context 9 (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 159–184, 159.

⁶⁹¹ O'MALLEY, *Az első jezsuiták*, 167.

⁶⁹² Uo.

mert Harro Höpfl kifejezetten *politikai kazuisztikáról (political casuistry)* ejt szót monográfiájában,⁶⁹³ mely egyfajta kapcsolatot jelez a lélek dolgait érintő kazuisztika és politikai diskurzus között. Hogy szofisztika és politika miként kapcsolódik össze Alvinczinél a *Defensióban*, arra találó megfogalmazást a Thurzó Györgyöt védelmező szövegrészben találunk. A Pázmány által névtelenül kiadott *Refvtatio* szerint a nádor hétszáz falut adott át a töröknek,⁶⁹⁴ mely ellen Alvinczinak Thurzó Györgyöt védelmező sorai a latin *Defensióban* ekképp hangzanak: „In iis equidem Articulis, quos *rotundo* proferentes ore, inhonesto calamo in vulgus extruserunt, eius rei quam Sophistae intendunt ne vestigium quidem apparet. Vnde in Iebusitis & fidem & modestiam & candorem desiderantes, vtque lippis (quod dicitur) & tonsoribus eorundem versutia luculentissima fiat, Articulos hic apponere lubet.”⁶⁹⁵ Magyar fordításban: „Azokban a törvénycikkekben, amelyeket *ékesszólóan* felsorolva megbecstelenítő tollukkal a nyilvánosságnak odavetnek, valójában azon dolognak, amivel e szófacsarók vádolják, bizony nyoma sincs. Méltán hiányolhatjuk a jezsuitákból a megbízhatóságot, a mértéktartást, és a jámborságot, helyesnek látszik hát ide iktatni a szóban forgó cikkelyeket, hogy ravaszságuk (amint mondják) a csipások és borbélyok számára is egészen világos legyen.”⁶⁹⁶ A latin szövegben a Horatius *Ars poeticájában* is megtalálható *ore rotundo* kifejezésről Bolonyai Gábor azt jegyzi meg tanulmányában, hogy azt a firenzei humanisták – főként Marsilio Ficino és baráti köre – szinte emblemikus magasságokba emelték.⁶⁹⁷ Az esszé meggyőzően érvel amellett, hogy ez az ékesszólást kifejező szókapcsolat nemcsak pozitív, de akár ironikus, szarkasztikus metafora vagy metonímia lehet már Horatiusnál is.⁶⁹⁸ Erre egyrészt az *ore rotundót* leíró *kerék* és a *kerek* formából, valamint a tökéletes gömböt formálni képtelen emberalkotta *véső* ellentmondásosságából (melyek épp ezért a valódi és csupán látszólagos tökéletességet is kiírhatják), másrészt a kerekített száj metonímiájából következett.⁶⁹⁹ Ez a beszélő szavaiért és stílusáért felelős „kerekített” száj mint a szóbeli mesteri tudás metonímiája olyannyira tökéletes, hogy nem csupán magában a beszédben ölt testet, hanem egyszersmind a beszélő saját testében is. Vagyis: az *ars* itt *naturává* válik.⁷⁰⁰ Alvinczi Péter *Defensiójában* ez az *ore*

⁶⁹³ HÖPFL, *Jesuit Political...*, 4.

⁶⁹⁴ PÁZMÁNY, *Refvtatio*, G4v–H1v.

⁶⁹⁵ ALVINCZI, *Defensio*, 20. Kiemelés tőlem – Sz.Zs.

⁶⁹⁶ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 35. Kiemelés tőlem – Sz.Zs.

⁶⁹⁷ BOLONYAI Gábor, *Ore rotundo – a phrase reborn in the Renaissance*. 2013, <http://real.mtak.hu/5802/8/ore.rotundo.bolonyai.pdf>. (utolsó hozzáférés: 2023. 05. 09.), 10.

⁶⁹⁸ Uo., 4–5.

⁶⁹⁹ Uo., 5.

⁷⁰⁰ Uo.

rotundo vitán felül negatív jelzőként szerepel, melyet még jobban megerősít, hogy egy mondaton belül található az ördögi jezsuitákkal azonosított szofisták szóval.⁷⁰¹ Jelezhet valamit, hogy Alvinczi egy másik szövegrészben úgy jellemzi a rendtagokat, mint akik ezt a hamisnak ítélt ékesszólást lefedő szofisztikát és rágalmazást „csecsemőkoruktól kezdve az anyatejjel” szívták magukba.⁷⁰²

Figyelemre méltó továbbá, amit Mark Fumaroli és Bruna Filippi ír a jezsuiták szofizmushoz és retorikához való viszonyulásáról. Fumaroli véleménye, hogy a jezsuiták rendkívüli tudatossággal, sokszínű kutatásaikat egységesítve fordultak e saját szavaikkal élve „eljárásmódnak” nevezett retorikai térhez. A rendtagok kiemelt retorikai érdeklődésének és az itáliai reneszánsz humanizmus ezirányú örökségéhez való hűségének bizonyítékeként a következőket sorolja fel: állást foglaltak a retorikát illető, európai léptékű nagyobb vitákban, látva azok tétjét saját rendjük és a keresztény közjó számára; elutasították a ráfizmust és a Port-Royal logikát azért, mert azok leválasztották a humanista retorikát a központi episztemikus és etikai funkciókról – melyekért a Jézus Társasága tagjai kiálltak; részt vállaltak a Seneca és Cicero stílusát érintő csatározásokban, melynek során inkább Cicerót részesítették előnyben annak világossága, nemessége, hajlékonysága és változatossága miatt; s végül, bár látszólag figyelmen kívül hagyták azt az alapvető, Platón és a szofisták között és körül kialakuló vitát, melyről aztán az egyházatyák és később a humanisták is értekeztek, a jezsuiták korukat megelőzve ismerték fel, milyen döntő szerepet játszottak a szofisták és a második szofisztikusok a nyugati keresztény kultúra kibontakozásában.⁷⁰³ Bruna Filippi a Collegio Romano színházi előadásairól szóló tanulmányában, a szónoki előadással összefüggésben mutat rá a szofisták hatására. A 16–17. század fordulójára a jezsuita retorikai oktatás, Cicero prózai és Vergilius poétikai modelljei, továbbá Tacitus, Valerius Maximus, Apuleius és Seneca munkái mellett már kiegészült bizonyos humanista elemekkel is: nevezetesen Caelius Rhodiginus (Lodovico Ricchieri), Justus Lipsius (Joost Lips), valamint Erycius Puteanus (Eric van der Putte) munkásságával. Ezek a behatások főként a retorikai közhelyek lényegi változását hozták magukkal. Ennek a retorikai oktatást érintő belső változásnak a hozadékeként egy olyan

⁷⁰¹ ALVINCZI, *Defensio*, 20; ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 35.

⁷⁰² „Ac ne antiquae deesse virtuti, consuetamque sophisticandi pariter & calumniandi artem, quam à teneris vnguiculis cum lacte parentum imbibunt...” Uo., 4; Uo., 10.

⁷⁰³ Mark FUMAROLI, „The Fertility and the Shortcomings of Renaissance Rhetoric: The Jesuit Case”, in *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, eds. Gauvin A. BAILEY, Steven J. HARRIS, T. Frank KENNEDY and John W. O'MALLEY, 90–106 (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1999), 92.

szónoki előadásmód formálódott, mely nem pusztán a klasszikusok szokatlan vagy kissé elavult latin szavait, kifejezéseit vette újra használatba, hanem el is mozdult egy sokkal szikárabb, „obskúrusabb” és Cicero szóhasználati kánonjának elegáns stílusát többé nem tisztelő előadói stílus irányába. Ez az „új stílus”, amit egy későbbi, 1615-ös, Cicerót előnyben részesítő jezsuita előjárói kiadvány nyíltan el is ítelt, megkezdte hódító útját a nyugat-európai jezsuita kollégiumokban *peregrino* vagy *lipsiano* stílus néven.⁷⁰⁴ Olyannyira, hogy a jezsuiták hozzászóltak a 16. század utolsó évtizedeiben kibontakozó, a ciceronianizmust érintő európai szintű vitákhoz. Mégpedig ahhoz a vitához, mely végül két, egymással szemben álló stilisztikai alternatívát kínált fel a ún. *elmeél*hez, azaz a csodálatkeltés szolgálatában álló elmésséghez vagy szellemességhez (*acutezza*, *argutezza*, *acumen*)⁷⁰⁵ kapcsolódóan.⁷⁰⁶ Az egyik a Seneca, Tacitus művei hatására alakuló, Justus Lipsius által meghatározott intenzív, szikár és ékítmények nélküli ún. *acutus*, a másik pedig ennek ellentétje, vagyis a felékített stílusból származtatott és a második szofisztikus mesterektől ihletett ún. *argutus*.⁷⁰⁷ Mivel a jezsuiták a senecai sűrűségénél – értsd lényegretörőségénél – és élességénél jobban kedvelték a pompásabb, burjánzóbb beszédmodot, így a terjengősebb és elmésebb elokúciós stílus népszerűsítőivé váltak.⁷⁰⁸ Ezt a két terminust a 17. század első két évtizedében egymással felcserélhetőként használták, míg a lengyel jezsuita Maciej Casimir Sarbiewski 1619-es, *De acuto et arguto...* című munkájában meg nem különböztette az invenciós műveletek élességét (*acutus*) a díszítményekből származó elmésségtől (*argutus*).⁷⁰⁹ Nem lehet véletlen, hogy a *Defensióban* Alvinczi a *Breve colloqvium iesviticvmből* származó szövegrésszel fókuszba helyezi a jezsuita „új” mesterkedést és elmeél-köszörülést: „...semmi olyan rút, piszkos és hamis dolog nincs a római egyházban, amit ez új mesterkedéssel, elmeél-köszörüléssel vagy minden rútságnak és hamisságnak ravasz elfedésével széppé és igazzá ne próbálna tenni.”⁷¹⁰

⁷⁰⁴ Bruna FILIPPI, „The Orator’s Performance: Gesture, Word, and Image in Theatre at the Collegio Romano”, in *The Jesuits II: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, eds. Gauvin A. BAILEY, Steven J. HARRIS, T. Frank KENNEDY and John W. O’MALLEY, 512–529 (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2006), 515.

⁷⁰⁵ BITSKEY István, „Retorikák a barokk kori Magyarországon”, in *Retorikák a barokk korból*, szerk. BITSKEY István, Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 10, 243–272 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 265.

⁷⁰⁶ FILIPPI, „The Orator’s...”, 515.

⁷⁰⁷ Uo.

⁷⁰⁸ Uo., 515–516.

⁷⁰⁹ Uo., 516.

⁷¹⁰ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 12; „...vt nihil tam turpe, foedum & falsum, in Ecclesia Romana cernatur, quod haec nouo non artificio, vel mentis aciem perstringendo, vel omnem turpitudinem & falsitatem callidè tegendo, pulchrum apparere faceret atque verum.” ALVINCZI, *Defensio*, 5.

S akárcsak Kecskeméti C., aki teológiai jezsuitaellenes argumentációjában megkülönböztetett figyelmet fordít a hamis, ám annál megnyerőbbnek láttatott retorikai gyakorlat homiletikai, egzegetikai szerepének hangsúlyozására, Alvinczi sem mulasztja el olvasóit figyelmeztetni, hogy a jezsuiták a politika terepén is ennek segítségével igyekeznek igazolni csalárd állításait.⁷¹¹ Ez a tetszetős és ámulatba ejtő, de hazugnak elkönyvelt beszédmód alkalmas arra, hogy a konfesszionalizációt nagyban befolyásoló rendeket, főurakat maga mellé állítsa. A Kecskeméti C.-nél csupán jelzett politikai, rendekkel összefüggő kedvezőtlen felekezeti hatás Alvinczi *Defensio*jában bomlik ki. Vagyis ez a „valódi” értelem torzításáért felelős jezsuita ékesszólás nem teológiai, hanem elsősorban politikai nézőpontból hat a konfesszionalizációs folyamatokra: „...az igazság mázával felékesített szintisza hazugságot nemcsak a népre zúdítják rá, hanem a privilégiumokat és megerősített törvénycikkeket is teletömik olyannyira, hogy a nagyságos urakat is elámítják becsületes gondolkodásuk megzavarásával hitük hihetetlen gyalázatára.”⁷¹² Mivel a *Defensio* utalásai alapján e hazug jezsuita retorika, szofizmus magába foglalja a Kecskeméti C. János pázmányi egzegézi-kritikája kapcsán említés szintjén felmerülő *valószínű*, továbbá a *kazuisztikát* és bizonyos, az egyenes válaszadás megkerülését lehetővé tevő kommunikációs technikákat (*mentális rezerváció, ekvivokáció*), a következő fejezetben ezekkel foglalkozom.

3.1.1.1. *Kazuisztika, ekvivokáció, mentális rezerváció és „valószínű”*

Az I. Ulászlóhoz kötődő tragédia, melyet a *Qverela Hvngariae* mellett a *Defensio* egyik forrásaként értékelhető *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* történelmi exemplumként hoz a hitszegésre, megtalálható a Pázmány–Alvinczi-polémiát 1609-ben megnyitó pázmányi *Öt szép levél* második, a hittel kötött fogadások felbontásáról szóló levelében is.⁷¹³ Ennek szövegrészletei példaként szolgálhatnak a korban jellemzően jezsuitákkal összefüggésbe hozott kazuisztikára. E második levél továbbá azért jelentős kutatásom szempontjából, mert szabatos meghatározását adja mind a tárgyalni kívánt mentális rezervációnak, mind pedig az ekvivokációnak. Ezekről az egyenes válaszadás megkerülését lehetővé tevő

⁷¹¹ Uo.; Uo.

⁷¹² Uo., 9; „...merè etiam falsum, ornatum, non in vulgus solùm extrudere, sed & Magnatibus fascinatis, incredibili fidei eorum nota, honestaeque existimationis euidenti labefactione, priuilegiis & articulis confirmatis infarcire...” Uo., 3.

⁷¹³ PÁZMÁNY Péter, „Egy keresztény prédikátortól S. T. D. P. P. az kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péterhez íratott öt szép levél”, in PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, szerk. RAPAICS Rajmond, II, 509–620 (Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1895), 540–557; PÁZMÁNY, *Kalauz*, xxij–xxxiiij.

beszédmódokról és a Pázmány kazuisztikus érvelésében szereplő történelmi exemplumról előljáróban elmondható, hogy a levelek első, 1609-es kiadásához képest az 1613-as *Kalauz* appendixeként megjelenő, jócskán átdolgozott szöveg sokkal bővebben fejti ki a velük kapcsolatos tartalmakat. E szövegbővülésen túl tény az is, hogy az *Öt szép levél* második változata, az *Öt levél* már hivatkozik az 1608-as *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* ellen a jezsuita Martinus Becanus (Martin van der Beeck) által írt és 1608-ban kibocsátott *Aphorismi doctrinae calvinistarvmra*.⁷¹⁴ Mindezt azért lényeges tudatosítani, mert Alvinczi Péter *Defensiója* csupán utalásokat téve és egyszerűen hazugságként elkönyvelve közvetíti a Jézus Társasága ilyen megnyilvánulásait. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a nyomtatvány alaphelyzetét tekintve állítólag már mindenki számára jól ismert dolgokra kívánja ráirányítani a figyelmet. Továbbá egy olyan, tanultabb olvasóréteget is feltételez, mely bizonyos fokú tudással rendelkezhet ezekről. Alvinczi szövegében inkább arra törekszik, hogy egy olyan sűrített, közhelyekből összeállított képet közvetítsen a jezsuitákról, melynek középpontjában a páterek rendkívüli, megtévesztésen alapuló és az egyébként hatáskörükön kívül eső politikára is befolyást gyakorló beszédmódja áll. A pázmányi levelek kiválasztott részletei mutatják, hogy a *Defensió*ban csupán megemlített közlési módzatok írásos leképeződései valóban jelen voltak itthon a század első két évtizedében, vitaalapot szolgáltatva a felekezetek számára.

Giuliano Cesarini bíboros és I. Ulászló exempluma tehát a gúnyolódó *Öt szép levél* második, a hittel kötött fogadások felbontásáról szóló levelében található. A jóval hosszabb szöveget tartalmazó 1613-as kiadásban Pázmány Péter hat paragrafusra osztja textusát. Az első paragrafus rögtön a protestánsok három bizonyítékát sorolja fel a pápista hitszegésre: azaz a konstanzi zsinat határozatát, mely kimondja, hogy az eretneknek tett hit nem kötelez; majd IV. Jenő pápa és Giuliano Cesarini kardinális tanácsát, ami halált hozott I. Ulászlónak; s végül a szentgyónást, mely bűnbocsánatot biztosít a katolikusoknak hamis esküvés esetén is.⁷¹⁵ Ezeket a pázmányi levelek fikciós terében protestánsok által fogalmazott bizonyosságokat véleményem szerint leginkább a kazuisztika fogja egységbe. Az első bizonyíték láthatóan egy kitételre, mégpedig az *eretnekségre* épít. Az eretnekeknek tett fogadás katolikus érvénytelenségét Alvinczi Péter a *Defensio* jezsuitákat támadó bevezetőjében így tematizálja: „Vajon nem veszitek észre, hogy hitetlenségetek istentelen

⁷¹⁴ PÁZMÁNY, *Kalauz*, xxvij; Stefania TUTINO, *Empire of Souls: Robert Bellarmine and the Christian Commonwealth*, Oxford Studies in Historical Theology 7 (New York: Oxford University Press, 2010), 212–213.

⁷¹⁵ PÁZMÁNY, *Kalauz*, xxij.

axiómája, (miszerint az *eretnekeknek adott hit nem kötelez*, ti, a sátán legeretnekebb kufárai, az evangélikusokat vádolják e névvel) zúdította ezeket a bajokat a szerencsétlen népre, melynek boldogulásáról kellett volna királyainak a legfőbb törvény szerint leginkább gondoskodni.”⁷¹⁶ Alvinczi számára egyértelmű, hogy az általa már axiómaként, kétségbe vonhatatlan alapigazsággként számon tartott kijelentés a jezsuitáktól származik. Érdekes itt megjegyezni, hogy az *Aphorismi doctrinae iesuitarvm* ellen megnyilatkozó jezsuita Martinus Becanus (megint csak) 1608-ban kiadta *Disputatio de fide haereticis servanda...*, majd egy évre rá *Quaestiones miscellaneae de fide haereticis servanda...* című munkáit a témával kapcsolatban.⁷¹⁷ Veresmarti Mihály egy későbbi, 1641-es Becanus-fordításának tanúsága szerint pedig a kérdést övező nemzetközi vita nem ért véget még a kiadásokat követő évtizedekben sem.⁷¹⁸ Ezek szerint a 17. század első felében igencsak jelentős vitapontról lehetett szó. Az 1620-as *Defensio* ennek politikai oldalát villantja fel, mikor az axióma és a királyoknak az alattvalókra vonatkozó mulasztása közt láttat összefüggést: „...hitetlenségek istentelen axiómája [...] zúdította ezeket a bajokat a szerencsétlen népre, melynek boldogulásáról kellett volna királyainak a legfőbb törvény szerint leginkább gondoskodni.”⁷¹⁹ Ahogy John W. O'Malley kifejti, a jezsuiták, bár eltérő mértékben és eléggé ellentmondásos módon, de részt vállaltak az eretnekség üldözésében. Együttműködtek az arra létrehozott inkvizícióval és egyéb intézményekkel a hitvédelem érdekében: hol vádlók voltak, hol a „védelem ügynökei” bonyolult esetekben, hol pedig maguk ültek a vádlottak padján.⁷²⁰ Ezt az ellentmondást csak még jobban kiélezte III. Gyula pápa 1552-es adománya, mely a Jézus Társasága tagjainak kizárólagos jogot biztosított az eretnekség bűne alóli feloldozásra.⁷²¹ Ami azonban vizsgálati szempontomból fontosabb, arra Harro Höpfl hívja fel a figyelmet a jezsuiták politikai gondolkodásával összefüggően.

⁷¹⁶ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”; 11. „Annon agnoscitis, ex impio infidelitatis vestrae Axiomate, *Haereticis* (ita enim criminamini Evangelicos haereticissimi Satanae Magnarii) *fides non est servanda*, imbrium & fluminum instar, mala haec in miserrimum popellum, cujus salus apud Reges prima Lex esse debet, deriuari?” ALVINCZI, *Defensio*, 4. Kiemelések az eredetiben – Sz.Zs.

⁷¹⁷ TUTINO, *Empire of...*, 213.

⁷¹⁸ „Ennek előtte tizen-két esztendővel irtam egy könyvet, *Az Eretnekeknek adott hitnek*, vagy, Esküvéssel tett fogadásnak, *meg-tartásáról*. Azt két ízben ostromlotta egy *Batáviai Calvinista*, *Pareus* baráttya: 's kétszer veretett vissza. Es már egész tíz esztendőül-fogva halgat. *Pareus*, valamíg *Moguntziá*-ban voltam, soha semmit nem próbált. Végre, most, ez előtt esztendővel [...] embertelenkedett szóval, és írással [...] ez el-múlt hólnapban, *Austriá*-ból *Moguntziá*-ba jüvök vissza. Ott adták-meg nekem a' könyvetskét, melyet én-ellenem írt.” MARTINUS BECANUS, [1] *Az eretnekeknek adott hitnek meg-tartásáról* – [2] *es Az Istennek adott hitnek meg-tartásáról. Mellyeket egy tudós ember Írásából magyarrá V. M. B. A. P. C. Sz. L. K. K. O. M. fordított*, ford. VERESMARTI Mihály ([Pozsony]: [typ. Societatis Jesu], 1641) – RMNy 1902, 16–17. Kiemelések az eredetiben – Sz.Zs.

⁷¹⁹ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 11.

⁷²⁰ O'MALLEY, *Az első jezsuiták*, 354.

⁷²¹ Uo., 166.

Leírja, hogy többek között a jezsuiták (elkerülendő az eretnokség elfojtására irányuló tettek bonyolult morális buktatóit) a vitát olyan mederbe terelték, mely az eretnokség társadalom számára okozott *evilági* kártékonyságát hangsúlyozta. Ily módon pedig az eretnokséget már nem csupán teológiai értelemben vett bűnnek, hanem komoly politikai következményekkel járó *bűncselekménynek* is lehetett tekinteni, mely okot adhatott a világi büntetésre.⁷²² Hogy az eretnokség a világi hatalom által valamiképp szabályozott politikai tényező lehet, arra Pázmány Péternél is találunk példát. Mikor II. Mátyás kikérte véleményét a protestánsok szabad vallásgyakorlásának engedélyezését illetően, Pázmány 1608-as latin emlékiratában a következőket emelte ki: bár az eretnokség súlyosabb, mint a török csapás, s bár a fejedelem felelős azért, hogy alattvalói az igaz vallást kövessék, amiért meg is kell akadályoznia, hogy a hamishoz pártolhassanak, mégis, a hazai viszonyokat és a józan ész diktálta érdekeket figyelembe véve engedélyezhető az eretnokségnek is utat nyitó szabad vallásgyakorlás.⁷²³ Pázmány Péter hozzáállása az általa meggyökeresedett és elterjedt eretnokségnek tartott protestantizmushoz – melyet egyrészt megkülönböztetett a *Biblia* „talán csak a keletkező”, új eretnokségre vonatkozó parancsolatával kiirtásra ítélt tévtanoktól, másrészt elterjedtsége és meggyökeresedettsége okán bűn nélkül engedélyezhetőnek írt le az uralkodó számára⁷²⁴ – a korabeli nemzetközi álláspontok közül a mérsékeltebb nyomait viseli. E felfogás egyik képviselője volt a konfesszionálisan szintén megosztott német területeken tevékenykedő Martinus Becanus. Gondolatairól Stefania Tutino azt jegyzi meg, hogy jóval megengedőbbek voltak, mint például a katolicizmus központjában, Rómában bíborosi szolgálatot teljesítő Roberto Bellarminóé, vagy később a jezsuita generális Muzio Vitelleschié.⁷²⁵ Erre világíthat rá Bitskey István tanulmányának mondatai, melyek a pázmányi memorandum 6. pontja kapcsán így fogalmaznak: „...arra utal Pázmány, hogy az országtól távol élőknek könnyű mereven elzárkózniok a vallásszabadság kérdésében, de ha a helyszínen lennének, ők is másként vélekednének. [...] Jól ismerte a királyság vallási helyzetét, ellentétben a külföldről ítélező teológusokkal.”⁷²⁶

⁷²² HÖPFL, *Jesuit Political...*, 83.

⁷²³ SZABÓ Ferenc SJ, *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Isten és Tudomány, Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok 11 (Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, L'Harmattan Kiadó, 2012), 216.

⁷²⁴ Uo. Vö. BITSKEY István, „Pázmány Péter és a protestáns vallásszabadság”, in BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, 15–23 (Budapest: Universitas Könyvkiadó: 2015), 16–19.

⁷²⁵ TUTINO, *Empire of...*, 213–215.

⁷²⁶ BITSKEY, „Pázmány Péter és a protestáns...”, 17.

Úgy tűnik továbbá, hogy Pázmány Péter nemcsak az eretnekség megítélésében osztotta Becanus engedékenyebb véleményét, hanem az *Öt levél* sorai alapján az eretneknek tett fogadás betartásában is: „Azt taníttya az Római Ecclésia; hogy, az hitnek kötelességébe, nem kel azt nézni, Kinek, és mi-okon fogad valamit esküvéssel az ember: hanem, ha oly az dolog, mellyet ember bünnélkül bé-telleyesíthet, és nem meg-határozott ok-alatt, hanem egy-általlyába meg-esküszik valamin az ember; mind Töröknek, Sidónak, Tévelygőnek egyaránt meg kel állani az eskütt fogadást.”⁷²⁷ Becanus hasonlóan érvel fentebb sorolt műveiben, mikor kifejti, hogy minden, nem tiltott cselekedetre vonatkozó fogadás erkölcsileg kötelező; beleértve az eretneknek tett ígéreteket is.⁷²⁸ Becanus nézete mögött egy olyan, tipikusan jezsuita módon a szabály–kivétel kapcsolatai alapján felfogott erkölcsiség, valamint egy szintén jezsuitákra jellemző szükséglet rejlik, mely az erkölcsi normákat az alkalmazás szerinti hely és idő viszonylataiban helyezi el. A fogadás betartásáról szóló írásai így jelentős megnyilvánulásai annak a jezsuita módszernek, amelyben morálteológia és kazuisztika alkalmazkodik akár a politikai, történelmi, valamint földrajzi esetlegességekhez.⁷²⁹ John W. O'Malley szavaival élve: ugyan a vétkek megítéléséhez és a penitencia megfelelő kiszabásához nélkülözhetetlen, a Jézus Társasága által előszeretettel alkalmazott „kazuisztika közvetlenül a középkori skolasztikából származik, végső soron a klasszikus retorikából ered [...] középpontjában a retorika azon alapelve állt, mely szerint alkalmazkodni kell az időponthoz, a helyhez, a személyekhez és egyéb körülményekhez”.⁷³⁰ E retorikai megalapozottságú kazuisztikával találkozhatunk Pázmány Péter második levelében. Meglepő, hogy a kevésbé kidolgozott, 1609-es levél tartalmazza a szószerinti utalást: „Ezeken az *casusokon*-kívül mikor az ember hitivel valamire kötelezi magát, akár töröknek, akár sidónak, akár minemű tévelygőnek, egy-általlyába, minden színlés, csalárdság és této vázás-nékül tartozik, úgy annyira, hogy ha féltébe és kételenségéből eskütt-is meg valaki, de ugyan tartozik bételleyesíteni...”⁷³¹ A *casus* szó az 1613-as *Kalauz* appendixeként megjelenő, bővített átdolgozásból már hiányzik. Viszont az 1609-es szövegben megkezdett, hittel tett fogadás megtartását vagy annak megszegését illető tartalmakat jóval részletesebben fejtegeti. Az 1613-as második levél III. paragrafusában Pázmány már három nagy egységre osztja a szöveget: azaz a hamis esküvés katolikus

⁷²⁷ PÁZMÁNY, *Kalauz*, xxvj.

⁷²⁸ TUTINO, *Empire of...*, 213.

⁷²⁹ Uo.

⁷³⁰ O'MALLEY, *Az első jezsuiták*, 168.

⁷³¹ PÁZMÁNY, „Egy keresztény prédikátortúl...”, 544. Kiemelés eredetiben – Sz.Zs.

táboron belüli büntetéseinek, majd a hittel tett fogadás ismertetőjegyeinek, végül a hittel tett fogadás megkerülését lehetővé tevő kitételeknek leírására.⁷³² A második egységben négy dolgot sorol fel, melyek a fogadásra valamiképp hatással vannak. Az első, amikor olyasmire vonatkozik az esküvés, mely bűn nélkül nem teljesülhet, s épp ezért az eskü megszegése nem is minősül vétkeknek. A második bizonyos *conditiókra* és okokra emlékeztet, melyek megletekor csakis „annyira terjed az köteleesség, menyire az *Conditio* és ok szenved.

⁷³³ A harmadikban Pázmány az esküvés módját mérlegeli (azaz hogy jóakaratból vagy félelemből történt-e) az iménti kettő függvényében, a negyedikben pedig hangsúlyozza, hogy nem kell figyelembe venni a személyt, akinek a fogadást tették, hanem minden esetben meg kell azt tartani.⁷³⁴ Körvonalazódnak olyan, az adott casust befolyásoló *tényezők, körülmények, feltételek* és nem utolsó sorban *kivételek*, melyeknek gyakorlati alkalmazására a *Sem Eugénius pápa, sem az Gyónás nem ad okot az hit-szegésre* című, V. paragrafusban találunk példát. Az I. Ulászló hitszegéséhez kötődő, hosszabb pázmányi szöveg ekképp hangzik: „I. Azt; bár ugy vólnais (ki ugy nincsen), hogy az Magyarokat Hit-szegésre ingerlette az Pápa: ebből következik-é, hogy az Római Pápák mind illyenek? Alcimus Sidó Pap, nagy hitetlenséget cselekvék az maga Nemzetségének árultatásában; találkoztak Fejedelmekis, kik hitek-ellen cselekedtek: azt kellé tehát mondanunk, hogy mind illyenek voltak az Sidók Papjai és az Fejedelmek? Egy fecske tavaszt nem szerez. II. Azt hiszedé, hogy valamit az Pápák cselekesznek, mind azt hiszik hogy szabad azt cselekedni? Az ki meg-részezszik, hamissan esküszik, vagy egyéb vétkekben esik, azt hiszié, hogy szabad azt cselekedni? Tudgya hogy nem jól míveli: de az gyarlóság, vagy félelem, vagy reménség reá-viszi az gonoszra. Azért, ha szinte valamely Pápa Hitit meg-szegné, sőt ha mástis azon vétkekre ingerleneis, abból nem hozhatnád-ki, hogy az ő Hiti és Vallása-szerént szabad az hitetlenség: hanem, csak azt mondhatnád, hogy az Pápais vétkezik.”⁷³⁵ Pázmány érvelésében a hevesen záporozó, elbizonytalanító és, ha úgy tetszik, relativizáló kérdéseivel a befolyásoló tényezők, körülmények és kivételek fontosságát hangsúlyozza. Ezek mérlegelésével, valamint együttesen ható meggyőző erejükre támaszkodva kényszeríti a befogadót a számára kedvező ítélet meghozatalára.

Mindezek fényében valószínűsíthető, hogy a *Defensio* jezsuitákat elmarasztaló félmondata, mely a keresztények vesztét okozó és az evangélikusokkal kötött szerződések

⁷³² PÁZMÁNY, *Kalauz*, xxvj–xxviii.

⁷³³ Uo., xxvj. Kiemelés eredetiben – Sz.Zs.

⁷³⁴ Uo., xxvj–xxvii.

⁷³⁵ Uo., xxxj.

megszeghetőségét lehetővé tevő katolikus lelkiismeret „mérlegeléséről” szól,⁷³⁶ a korban jellemzően jezsuitákkal összefüggésbe hozott kazuisztikára tesz utalást. Bizonyára az sem véletlen, hogy Alvinczi Péter nem csupán a kazuisztikát tematizálja újra valamilyen szinten a *Defensio* lapjain, hanem a pázmányi levelek által védelmezett mentális rezervációt és ekvivokációt is. Ez a két kommunikációs technika Pázmány második levelében jól megragadhatóan összefonódik a kazuisztikával. A III. paragrafus harmadik egysége, mely a hittel tett fogadás megkerülésének lehetőségét taglalja, a magyarázatot a kazuisztikai érvelésben fontos szerepet kapó feltételek, körülmények: itt most az esketés „törvény ’s igazság-szerént” való megvalósulásának a hangsúlyozásával indítja.⁷³⁷ Ha ezek nem teljesülnek, akkor „bezzeg [...] azt tanítták az Doctorok, hogy nem tartozik az szerént esküdni, a’ mint kívánnya a’ ki ötet hamissan erőlteti: hanem avagy valami homályos szókkal élhet, mellyeket ő külömb értelemben vészen, hogy sem a’ ki az hitet kívánnya; avagy pedig ha az szók elég világosokis, de elméjébe valami határt, módot, okot vethet az esküvés mellé, úgy hogy ne arra esküdjék, a’ mit pusztán ő-maga az Esküvésnek formája jegyez, és a’ mit az alít a’ ki meg-esküdteti ötet, hanem csak arra esküszik, a’ mit az külső szók, az meg-gondolt és elméjében tartott móddal együtt jegyeznek.”⁷³⁸ Egerer Lilla a *Tettetés és leplezés az Öt szép levél két változatában* című tanulmányában a szimuláció–disszimuláció nézőpontjából tekint Pázmány vitairatának két kiadására. Bene Sándort idézve megállapítja, hogy e tettető technikák elméleteinek nyomai az egyházi diskurzusban korábbiak, mint a világi politikai gyakorlatban, s hogy ugyan Pázmány és Alvinczi nem törekedtek tudatosan teória és terminológia kialakítására, de „retrospektív nézőpontból” ezek „előfutárainak tekinthetők”.⁷³⁹ Az *Öt levél* iménti szakaszával kapcsolatban azt is megállapítja, hogy Pázmány Péter a tettetés keretében engedélyezi mind az erővel vagy törvénytelenül kötelezett vallomás és esküvés kitételekkel való ellátását, mind a homályos fogalmazást jogtalan, kíváncsi kérdezősködés esetén.⁷⁴⁰

Pázmány lapszéli hivatkozásában azon doktorok listáját adja, akik az egyenes feleletadás megkerülését lehetővé tevő technikákat védelmezik: Domingo de Soto, Tommaso Cajetan de Vio (Cajetanus kardinális), Martín de Azpilcueta (Navarrus doktor),

⁷³⁶ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 9; ALVINCZI, *Defensio*, 3.

⁷³⁷ PÁZMÁNY, *Kalauz*, xxvii.

⁷³⁸ Uo.

⁷³⁹ EGERER Lilla, „Tettetés és leplezés az *Öt szép levél* két változatában”, in *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2013. november 7.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. BARNÁ László és HUSZTI Tímea, 12–17 (Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2014), 14–15.

⁷⁴⁰ Uo., 16.

Silvestro Mazzolini da Prierio (Sylvester), végül Gregorio de Valencia.⁷⁴¹ E lista nemcsak azért figyelemre méltó, mert a kor kiemelkedő kazuistáit sorolja fel,⁷⁴² hanem mert egy, a hazugság kora újkori megítélését érintő fontos változásra is rávilágít. Ennek a lassú változásnak a korszakát Stefania Tutino egyik tanulmányában a 16–17. század fordulójára teszi, mikorra a mentális rezervációt és ekvivokációt övező vita már inkább szólt az emberi szándék morális értékeiről, mintsem a nyelv természetéről. Ebben, véleménye szerint, nagy szerepe volt a jezsuitáknak; köztük a Pázmány Péter által részletesen hivatkozott Gregorio de Valenciának.⁷⁴³ Mindez, már csak a morális tartalom túlsúlyba kerülése miatt is, az ágostoni hazugságdefinícióhoz kapcsolódik. Szent Ágostonnál ugyanis „az hazudik, akinek más a szándéka (*aliud habet in animo*), mint amit mond vagy egyéb módon jelez. A hazug ember tehát kétszínű – a latin eredetiben: »kétszívű« –, hiszen vagy olyasmit tud vagy vél tudni, amit nem mond ki, vagy pedig olyasmit mond, illetve jelez, amiről tudja, hogy nem igaz. Az olyan ember, akiből e kétszínűség hiányzik, nem hazudhat, legföljebb tévedhet. A lényeg tehát a szándék, vagyis az, hogy a hazug ember be kívánja csapni a másikat.”⁷⁴⁴ A hazugság ez alapján három tényezőből áll: magából a *hazugság tényéből*, vagyis hogy valótlan-e az állítás vagy sem; a hazugság *tudatosságából*; s végül a hazugság *céljából*, azaz hogy rossz-e az adott szándék vagy sem.⁷⁴⁵ Stefania Tutino megfigyelése, hogy ez a kora újkorig szinte érintetlen definíció kétszeresen is megkötött, hisz egyrészt kizárólag a beszélő belső szándéka, gondolata és a kimondott szavai, cselekedetei közötti eltérésre, összhangtalanságra fókuszálva kiiktatja a befogadót a folyamatból, másrészt erősen morális kategóriává teszi a hazugságot.⁷⁴⁶ Ezt a kétszeres kötöttséget, a kutatónő szerint, a 16. század közepén akkor kezdték el komolyabban támadni, mikor az eretnekség megítélésére befolyását egyre inkább kiterjeszteni kívánó inkvizíciót a spanyol egyház igyekezett korlátok közé szorítani. Főként olyan esetekben, melyekben az eretnekség tanúk hiányában vagy a gyónási titoktartás miatt rejtve maradt. Abból a szorult helyzetből, melyet a gyónási titoktartás és a hazugság erkölcsi tiltása idézett elő, lehetséges kiutat kínált az ekvivokáció

⁷⁴¹ „Ita Sotus, Caetanus [...] Ita Navar. Sylvest. Valent. 2. 2. Disp. 6. qst. 7 punct 4. § Secundó quaeritur.” PÁZMÁNY, *Kalauz*, xxvij.

⁷⁴² SOMMERVILLE, „The 'new art...’”, 159–184.

⁷⁴³ Stefania TUTINO, „Nothing but the Truth? Hermeneutics and Morality in the Doctrines of Equivocation and Mental Reservation in Early Modern Europe”, *Renaissance Quarterly*, 1 (2011): 115–155, 116–117.

⁷⁴⁴ MAGYAR László András, „Hazugságtipológiák”, *Holmi*, 4 (2000): 446–451, 447 [kiemelés eredetiben – Sz. Zs./].

⁷⁴⁵ Uo.

⁷⁴⁶ TUTINO, „Nothing but...”, 118–119.

és mentális rezerváció teóriájának kidolgozása.⁷⁴⁷ A technikákat eredetileg kiötlő, ezeknek hermeneutikai oldalára koncentráló és a nyelv határainak feltérképezésére törekvő Domingo de Soto dominikánus szerzetest, valamint a világi tudós, kánonjogász és teológus Navarrus doktort (Martín de Azpilcuetát) elsősorban a szavak szemantikai többértelműségei, továbbá az Arisztotelész *vegyes állítás*-fogalmához kapcsolódó olyan kérdések foglalkoztatták, minthogy a kijelentés nem csupán verbális, hanem írott és egyéb jelek általi, vagy akár gondolati, továbbá ezeknek keverékei is lehet.⁷⁴⁸ Ezek az ekvivokációhoz és mentális rezervációhoz kapcsolódó, hazugságról folytatott diskurzusok – eltérően az ágostonitól – már számoltak a befogadóra tett hatással.⁷⁴⁹ A későbbiekben, többek között a jezsuita Gregorio de Valencia volt az, aki szigorú különbséget téve *hétköznapi* és *különleges körülmények* között zajló kommunikáció között,⁷⁵⁰ inkább etikai megfontolásokat szem előtt tartva engedélyezte ezek használatát.⁷⁵¹ Az olyan különleges körülmények között zajló kommunikáció alkalmával, mint egy jogtalannak ítélt kihallgatás például, erkölcsi tekintetben is engedélyezhető az ekvivokáció és mentális rezerváció. Mivel ebben az esetben az emberi körülmény nem megfelelő, s így a beszélő szemszögéből a bíróság jogtalan, úgy nyilvánulhat meg előtte, mintha csak hétköznapi társalgásban venne részt: szavai akár egy „másik” igazságot is takarhatnak, vagy igazságtól függetlenül adható nemleges válasz, mely így nem minősíthető hazugságnak sem. Attól eltekintve, hogy a szóbeli megnyilatkozásnak mindig igaznak kell lennie, állítja Gregorio de Valencia, bizonyos esetek azért mégiscsak módosíthatnak az igazságon.⁷⁵²

Főként a jezsuiták jóvoltából a mentális rezerváció, ekvivokáció már nemcsak teológiai értekezések tárgyát képezte a 16–17. század fordulójára, hanem hatásos önvédelmi eszköznek is bizonyult az „eretnekek” általi üldöztetések közepette, vagy éppenséggel segíthette a hittérítés apostoli feladatát.⁷⁵³ Ezzel az egyre fokozódó jezsuita érdeklődéssel párhuzamosan megélénkültek az ekvivokációt és mentális rezervációt célzó propagandisztikus támadások, melyekben e technikák példaként szolgáltak a rend tagjainak, misszionáriusainak fondorlatos és politikailag lázító tevékenységére.⁷⁵⁴ Ez akkor vált igazán fajsúlyossá, mikor az addig szinte ismeretlen technikák két angol jezsuita, Robert Southwell

⁷⁴⁷ Uo., 119–120.

⁷⁴⁸ Uo., 116–117.

⁷⁴⁹ Uo., 126–134.

⁷⁵⁰ Uo., 136.

⁷⁵¹ Uo., 116–117.

⁷⁵² Uo., 136–138.

⁷⁵³ Uo., 138.

⁷⁵⁴ Uo.

és Henry Garnet pere révén bekerültek a köztudatba.⁷⁵⁵ Ennek hatására a katolikusok védekező pozícióba kényszerülve próbálták a közvélemény tudatába vésni az őszinteség, tisztesség erényeinek képeit, és elhitetni, hogy az eretnekek azok, akik hazugok. A kevésbé tanult réteg számára azonban, főként a mentális rezerváció, mégiscsak egyet jelentett a hazugsággal, pontosabban annak egy újabb, fondorlatos fajtájával: a protestánsok, egyszerűen „ekvivokátoroknak” bélyegezve a Jézus Társasága tagjait, mindezt erkölcstelenségük legkézenfekvőbb bizonyítékaiként kezelték.⁷⁵⁶

Ha ezen információkat figyelembe véve vizsgáljuk a *Defensio* bizonyos kijelentéseit, ismét az eretnekség (és kazuisztika) kerül előtérbe. A politikai röpirat protestáns nézőpontjából így már nemcsak a hitszegés engedélyezett erkölcsileg katolikus részről a jezsuita axiómának megfelelően, hanem a kommunikációs megtévesztés is. Bár a *Defensio* forrásaként szolgáló *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* a negyedik aforizmat teljes egészében az ekvivokáció témájának szenteli,⁷⁵⁷ a *Defensio*ban ennek konkrét említése nem történik meg. Csupán egy olyan utalás található, mely gyanúra adhat okot: „...kockázó gyermekek módjára játszottak az egyezségekkel és közönséges végzésekkel (ami különben a jezsuitáknál nem sokat számít, amint látni Gregorius de Valentianál és VII. Gergely pápánál, valamint Henry Garnetnél).”⁷⁵⁸ A latin szövegben, a szerzők felsorolásánál, hivatkozás is található egyes művekre, mely támpontul szolgálhat: „... (quod tamen Jesuitae non magni faciunt; vt videre est apud Gregor. de Valentia Tom. 3. Disp. 5. Quaest. 13 De Reo. Puncto 1. & 2. Henric. Garnet. in Actis pag. 97. & 107. Gregor VII. Pontificem apud Grat. caus. 19. quaest 6.)”⁷⁵⁹ Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* pont Gergorio de Valencia és Henry Garnet ezen műveit említi meg az ekvivokációt tárgyaló IV. kaput, II. aforizmájának legvégén: „Similia docent Iesuitae, Gregor. de Valentia To. 3. Disp. 5. q. 13. De Reo. puncto 1. & 2. Henricus Garnetus in actis pag. 97. & 107.”⁷⁶⁰ A de Valencia-hivatkozást (a világi tudós Navarrus doktor mellett) még egyszer használja a IV. aforizma legvégén, mely a fejedelmek számára bölcs, hasznos önvédelmi eszközként írja le az ekvivokációt: „Gregor. de Val. Iesuita. Tom. 3. disput. 5. quaest. 13. De Reo pun 2. prvdentem defensionem vocat.”⁷⁶¹ A *Defensio*t követő, szintén Alvinczi munkájaként szamon tartott és az *Aphorismi*

⁷⁵⁵ Henry Garnet *Treatise of Equivocation* címen írt értekezést a témáról. SOMMERVILLE, „The 'new art...”, 177–178.

⁷⁵⁶ Uo., 174.

⁷⁵⁷ *Aphorismi doctrinae...*, 41–47.

⁷⁵⁸ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 68.

⁷⁵⁹ ALVINCZI, *Defensio*, 42.

⁷⁶⁰ *Aphorismi doctrinae...*, 45.

⁷⁶¹ Uo., 47.

doctrinae iesvitarvmot ugyancsak forrásként kezelő, 1620-as latin nyelvű *Machiavellizatio* azonban már szó szerint használja a terminust:⁷⁶² „En, en, inquiunt ad oculum & nares, quid artifices vostris [...] Martinus Azpilcueta, Toletus, Iacobus Sylvanus & alij de *aeqvivocatione* seu deceptione vocali. En inquiunt, considerate hanc dolosam Instructionem, quid aliud habet, quam ut coelum terram miscere possit.”⁷⁶³ Ez a szöveg berekesztésében található részlet magyarul így szól: „Lám, lám, mondják, itt van a szemünk és orrunk előtt, hogy mit műveltek a szakértőitek [...] a toledói Martinus Azpilcueta, Iacobus Sylvanus és mások a sokféle magyarázható szavakról, illetve a szavakkal történő félrevezetésről. Gondoljatok csak bele, mondják, hogy mire jó ez az álnok tanítás azon kívül, hogy összekeveri az eget és a földet.”⁷⁶⁴ A kifejezés protestáns ismertségére és szó szerinti használatára további példával szolgál egy korábbi, 1615-ös lutheránus hitvitairat, a *Pazman Peter pironisagi*: „Mert ő nalok szabad, *Aequiuocè*, ketes beszeddél szollani, es mikor szukseges, az vissza szegezet Boznaij kaszat szabad elő rantannij.”⁷⁶⁵ Főként a *Machiavellizatio* azt a gyanút keltheti az olvasóban, hogy Martín de Azpilcueta, Iacobus Sylvanus (és mások) nemcsak a szigorú értelemben vett ekvivokációért, hanem az azon túlmutató és tágabb értelmű „szavakkal történő félrevezetésért” is felelőssé tehető.

Úgy gondolom, hogy a *Defensio*, miközben hevesen ostromozza a jezsuiták – nemes egyszerűséggel hazugnak tartott – beszédmódját a politika terepén, inkább erről a tágabb értelemben vett kommunikációs félrevezetésről beszélhet. Alvinczi Péter ezt a röpirat kiindulási pontjaként működő, a kazuisztika védernyője alá vont jezsuita axióma egyik következményeként és kiszolgálójaként írja le: „Innét [...] vette kezdetét ugyanis oly sok, királyi oklevéllel megerősített törvénycikknek alaptalan kifogásolása és a jóváhagyó szándékától teljesen idegen félremagyarázása [...] Szűnjetek meg [...] az ország

⁷⁶² Azt, hogy az *Aphorismi doctrinae iesvitarvmot* forrásként használja ld.: [ALVINCZI Péter], „Machiavellizatio, amelyben egy jezsuitáskodó meg akarja bomlasztani a szövetségesek lelkét (a cím az övéké). Valaki felfedezte és a patyolattiszta életű Pázmány Péter érsek úr részére röviden kivonatolta”, in *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*, szerk. BÁTHORY Orsolya, KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, I, 132–149 (Budapest, reciti, 2019), 147, 148 és 149, lábjegyzetek; továbbá említést tesz az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* magyar, mindeddig ismertelen fordításáról is: ALVINCZI Péter, „A *Machiavellizatio* szerzőjét megfeddő rágalmainak visszaverése, visszahárítva Balásfi Tamás kihajított boszniai püspökre, illetve pozsonyi letettre Alvinczi Péter atya által”, in *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*, szerk. BÁTHORY Orsolya, KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, I, 174–198 (Budapest, reciti, 2019), 183, lábjegyzet.

⁷⁶³ *Machiavellizatio...*, lapszám és ívjelzet nélkül. Kiemelés tőlem – Sz. Zs.

⁷⁶⁴ [ALVINCZI], „Machiavellizatio...”, 148–149.

⁷⁶⁵ ZVONARICS Imre és NAGY Benedek, *Pazman Peter pironisagi. Az az: azokra az szitkos karomlasokra es orczatlan pantolodasokra, melyeket Szyl Miklos neue alatt Hafenreffer tudos doctornak könyue eleiben függesztet leuelek ellen all-orczassan ki bocziattot vala: derek felelet... Irattatot... Zvonarith Imre, es Nagy Benedek által* (Keresztúr, Farkas Imre, 1615), 325–326 – RMNy 1091. Kiemelés tőlem – Sz. Zs.

szolgálatában kiváló érdemekkel rendelkező mágnások meggyőződését megingatva, őket szerződések [...] megszegésére hajlítani, csábítani és tanítani.”⁷⁶⁶ Különösen az idézet második felének megfontolandó az az észrevétele, hogy a jezsuiták képesek beszédükkel a mágnások meggyőződését megingatni, majd a szerződések megszegésére rávenni. Erre hozza a *Defensio* később mintegy példaként a homonnai jezsuita kollégium alapítóját, a hitváltása előtt református Homonnai Drugeth III. Györgyöt: „A keresztény vallást elhagyó Homonnai gróf, aki egészen a babonaságig jutott el a pápista elkötelezettség vallásában, nemcsak az ungvári főtemplom elragadásával és a kollégium [...] teljes eltörlésével háborította meg a felséges császárok és királyok jól megfontolt elhatározása előtt mindenki számára [...] engedélyezett vallásszabadságot, hanem azzal is, hogy Homonnán, Pácinban, Carcinban, Tarnón, Varannón is a templomokat elvéve, Isten igaz szolgáit elűzve, helyükre tisztátalan áldozópapocskákat állítva, a keresztyén nép lelkiismeretét szörnyűségesen megkínózta.”⁷⁶⁷

Alvinczi Péter ezt a mágnásokat meggyőző retorikát sok esetben a stílussal jellemzi. Eltérően Kecskeméti C. Jánostól, aki a jezsuiták homiletikai és egzegetikai gyakorlatában főként az érzelmi ráhatást emelte ki, a politikai témájú *Defensio* a beszéd ékességeire és behízsgáló hangnemére fókuszál. Kecskeméti Gábor egyik nagyívű tanulmányának megállapítása, hogy Szent Ágostonnál „vált az antik retorikák egyik témájaként szereplő stílustipológiából központi szerepű retorikai kategória.”⁷⁶⁸ A *középső stílus* ebben már „megvált a szofista esztétikai felfogás öncélúságától, ehelyett akként mutatkozott meg, mint amely az Isten meg a szentek magasztalásával szeretetre ébreszti a közönséget”.⁷⁶⁹ Alvinczi viszont, miközben a politikai röpirat olvasóinak elmarasztaló ítéletét igyekszik kieszközölni, pont a Jézus Társasága beszédstílusának szofista vonásait hangsúlyozza. Ezért e beszéd vagy „bűzlik a jezsuita hízelkedéstől, a színóni ékesszólástól”,⁷⁷⁰ vagy azt „jezsuita éleselméjűséggel változatosan kicirkalmazták”,⁷⁷¹ vagy épp az „igazság mázával felékesített szintiszta hazugságot”⁷⁷² és a „királyi ruhába öltöztetett rejtett csalárdságaikat”⁷⁷³ akarják

⁷⁶⁶ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 9–11; ALVINCZI, *Defensio*, 3–4.

⁷⁶⁷ Uo., 15–16; Uo., 7.

⁷⁶⁸ KECSKEMÉTI Gábor, „A barokk korszakfogalom a retorikátörténeti kutatások kiterjedése után”, in *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet*, szerk. BENE Sándor és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 15–53 (Eger: Líceum Kiadó, 2021), 22–23.

⁷⁶⁹ Uo., 23.

⁷⁷⁰ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 54; ALVINCZI, *Defensio*, 33.

⁷⁷¹ Uo., 24; Uo., 13.

⁷⁷² Uo., 9; Uo., 3.

⁷⁷³ Uo., 12; Uo., 5.

vele elfogadtatni. Mivel a *Defensio* legtöbbet emlegetett szava a hazugság (*mendacium*) mellett a szofisztika, mindez nem túl meglepő. Az viszont igen, hogy Alvinczi Péter egy szókapcsolat erejéig kitér a szofisták egyik, az igazság megítélését nagyban befolyásoló „vívmányára” is. A *Defensio* bevezetőjében, a jezsuiták fentebb citált jellemrajza közben hangzik el a következő megjegyzés: „...a hihetőség némi látszatával...”⁷⁷⁴ Alvinczi itt a latin szöveg terminushasználatára alapján vélhetően a retorikai *probabilé*-re, azaz a *valószínű*-re utal. Cicero meghatározásában ugyanis „valószínű az, ami rendszerint be szokott következni, vagy a közvélemény elfogadja, vagy pedig ezekkel akár valós, akár csalóka hasonlóságot mutat.”⁷⁷⁵ E valószínű egyúttal közelít a *hihető*-hez is, hisz a „hihető az, amit a hallgatóság véleménye bármiféle tanúskodás nélkül is megerősít”.⁷⁷⁶ Kecskeméti C. János pázmányi egzegézis-kritikájánál említés szintjén volt szó arról, hogy a jezsuiták milyen megkülönböztetett figyelmet fordítottak a valószínűség ékesszólásban betöltött szerepének, használhatóságának.⁷⁷⁷ A *Defensio*-t tárgyaló egységben pedig arról is esett szó, hogy a Jézus Társasága korát megelőzve ismerte fel a szofisták és második szofisztikusok mind az európai kultúrára, mind pedig a retorikára gyakorolt hatásait. Ez azért lehet lényeges, mert a valószínűnek a meggyőzésben betöltött elsődleges szerepét, már Platón elmarasztaló ítélete szerint is, a szofisták hangoztatták: „...nyugodni hagynánk Teisiaszt és Gorgiaszt, akik belátták, hogy többre kell becsülni a valószínűt az igaznál, s akik a szó hatalma által a kicsit nagyok, a nagyot meg kicsinek tüntetik fel”.⁷⁷⁸ Így Platón szavaival a szofista „az ellentmondás művésze, a látszatutánzás színlelő fajtájából, aki nem az isteni, hanem az emberi képmásalkotás látszatra dolgozó neméből a szavakkal való szemfényvesztés osztályrészét sajátította ki magának”.⁷⁷⁹ Bár a jezsuiták 16–17. századi kutatásaikban mint egyfajta, az igazság feltárását és annak megközelíthetőségét segítő eszközként tekintettek a valószínűre,⁷⁸⁰ Alvinczi Péter ennek épp az ellenkezőjét hangoztatja. A *Defensio* kifejezéseit

⁷⁷⁴ Uo., 9; „Longo enim rerum vsu compertum, & animis penè omnium insitum est; eosdem, vnicos esse, qui Sophisticis cauillationibus, lubricis effugiis, Stentoreis vociferationibus, palpis & mendaciis efficacibus, dilationibus, *probabilitatis* quodam velo & speciofo veritatis fuco, merè etiam falsum...” Uo., 3. Kiemelés tőlem – Sz.Zs.

⁷⁷⁵ Marcus Tullius CICERO, „A feltalálásról”, in Marcus Tullius CICERO, *Összes retorikaelméleti művei*, szerk. ADAMIK Tamás, ford. SIMON L. Zoltán, 79–199 (Pozsony: Kalligram, 2012), 111.

⁷⁷⁶ Uo., 112.

⁷⁷⁷ RÉGENT-SUSINI, „From Probability...”; KECSKEMÉTI, „A barokk korszakfogalom...”, 49. Vö. Stefania TUTINO, *Shadows of Doubt: Language and Truth in Post-Reformation Catholic Culture* (Oxford–New York: Oxford University Press, 2014), 113–137.

⁷⁷⁸ PLATÓN, „Phaidrosz”, in PLATÓN, *Összes művei*, gond. FALUS Róbert, ford. KÖVENDI Dénes, Bibliotheca Classica, II, 711–807 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 781.

⁷⁷⁹ PLATÓN, „A szofista”, in PLATÓN, *Összes művei*, gond. FALUS Róbert, ford. KÖVENDI Dénes, Bibliotheca Classica, II, 1071–1228 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 1228.

⁷⁸⁰ RÉGENT-SUSINI, „From Probability...”, 85; TUTINO, *Shadows of...*, 128.

vizsgálva továbbá kitűnik, hogy ebben nyújt segítséget a jezsuitáknak a bájos, kellemes hatású és szofistákhoz kötött középső stílust jellemző ékítmény.⁷⁸¹ Alvinczi politikai röpiratában, a köztudottság bizonygatásával és közhelyességgel is összefüggően, nem bontja ki egészében, mit ért a jezsuiták félrevezető politikai beszédmódján. Ettől függetlenül találhatók olyan szövegrészletek, melyekben mintha körvonalazódna ez a fajta jezsuita megtévesztő kommunikáció. Mindez, meglátásom szerint, a *Defensio* tolmácsolásában leginkább öt dologban érhető tetten: a szerződések különbségeinek hangoztatásában a jezsuiták részéről; a körülmények és tényezők figyelembevételében; a szabály és kivétel viszonypárjában; a világosság, egyértelműség és többféleképp „magyarázhatóság” ellentétében; valamint a halogatásban.

Az elsőhöz Alvinczi a Pázmány Péter által írt *Refvtatio* azon szakaszát támadja, mely a törökkel kötött, 1606-os zsitvatoroki béke szövegezésének különbségeire igyekszik rámutatni a töröknek átadott hatvan falu apropóján. Pázmány a *Refvtatió*ban négy részből álló cáfolattal válaszol arra a *Qverela Hvngariae* által fogalmazott vádra, hogy II. Ferdinánd Vácot és még Magyarország több területét is a töröknek ígérte. Az elsőben tisztázza, hogy a 60 falut nem úgy adták át, mint Lippát és több végvárat. Továbbá azt is igyekszik nyilvánvalóvá tenni, hogy ez csakis azért történt, mert azok maguk kérték az adóztatást a töröktől való félelmükben, s hogy ezáltal „kisebb kárral nagyobb veszedelmeket felváltsanak”.⁷⁸² A második érve (amit a disszertáció egy korábbi szakaszában érintettem) az, hogy a lutheránus Thurzó György a zsitvatoroki béke 15., 16. és 17. artikulusa értelmében több mint 700 falut adott át még 1606-ban.⁷⁸³ A harmadikban kifejti, hogy az egyébként korábban 158 falura igényt tartó törökkel folytatott tárgyalásoknak köszönhetően ez az 1615-ös békekötés idejére 60 falura redukálódott.⁷⁸⁴ Ennek az 1615-ös békekötésnek eredményeit tehát a számarányok tükrében igyekszik még jobb fényben feltüntetni. Azt is megjegyzi továbbá, hogy ezek átadásáért visszamenőlegesen Thurzó György a hibás, mert gondatlan volt az 1606-os zsitvatoroki béke megkötése során, s így a török és a császári békelevél szövegezése különbözik.⁷⁸⁵ Végül a negyedikben arra világít rá, hogy a hatvan falu átadása

⁷⁸¹ Marcus Tullius CICERO, „A szónok”, in Marcus Tullius CICERO, *Összes retorikaelméleti művei*, szerk. ADAMIK Tamás, ford. MEZEI Mónika és KÁRPÁTY Csilla, 609–688 (Pozsony: Kalligram, 2012), 638–640. Érdemes leszögezni, hogy Cicero véleménye a bájoságról nem kifejezetten pozitív: „...mondják csak gyakran nekünk »jól van«, »nagyszerű«, de azt, hogy »szép«, »bájos« nem akarom túlságosan gyakran hallani!” CICERO, „A szónokról”, 407.

⁷⁸² PÁZMÁNY, *Refvtatio*, G₄v.

⁷⁸³ Uo., G₄v–Hv.

⁷⁸⁴ Uo., Hv–H₂r.

⁷⁸⁵ Uo., Hv.

a linzi tárgyalást és azok százezer arannyal történő megváltásának kísérletét követően történt csak meg.⁷⁸⁶ Alvinczi Péter erre adott válaszát Pázmány saját szavainak idézésével indítja: „...ha (amint első helyen állítják) a Zsitvatoroknál lett békességben »a török hitlevél a hódolt falvakat és egyéb nehéz dolgokat illetően másképpen lett írásban rögzítve, mint kellett volna«, kérdezzük meg, ugyan mely részeiben és miféle nehéz dolgokat illetően?”⁷⁸⁷ Alvinczi szerint egyértelműen hamis kifogás, hogy a török szöveg értelme a 16. cikkelyben különbözne a császári és királyi oklevélétől.⁷⁸⁸ Azaz a „császár azokat a falvakat akarta, hogy a töröknek hódoljanak, melyek adófizetői voltak, mielőtt Esztergomot a töröktől visszavették” mondat értelme ugyanaz, mint azé a török megfogalmazásé, amit ismét a *Refvtatió*ból idéz: „hogy »azok a falvak, amelyek hódoltak, mielőtt Esztergomot a római császár elfoglalta, adót fizessenek«”.⁷⁸⁹ Eltekintve attól, hogy Pázmány állításainak van valóságalapja az eltérő szövegezésekről,⁷⁹⁰ Alvinczi ezt úgy közvetíti, mintha csak jezsuita akadémuskodás lenne: „Ki az ugyanis, ha nem az, akinek hunyorral purgált jezsuita agya van, kicsoda az, ha nem gyengeelméjű és a kákán is csomót keres, aki itt egyáltalán valamilyen különbséget sejdíthet, nemhogy kimutathat?”⁷⁹¹ Alvinczi számára azért különösen fájó pont ez a szövegezésbeli eltérés – melyet a jelek szerint Pázmány Péter éles szeme meglátott –, mert a *Refvtatio* ez alapján teszi felelőssé a lutheránus, 1616-ban elhalálozott Thurzó Györgyöt a vita tárgyát képező 60 falu átadásában: „...azt kell ez Hatvan Faluk-felől eszünkbe vennünk: hogy az hatvan Faluk meg-adásának vétke azé volt, az ki az Sitva-toroki Végezésbe fő volt. Mert veszedelmes gondviseletlenségből, a’ vagy akármilyen módon az Törökök Levele, melly az Békességnek summáját magába foglalta, sok czikkelyekben különbözött az Chászár ö Fölsége Levelétől.”⁷⁹² A pázmányi érvelés Thurzó emberi

⁷⁸⁶ Uo., H₂r–H₃r.

⁷⁸⁷ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 24–25; ALVINCZI, *Defensio*, 13.

⁷⁸⁸ Uo., 25–26; Uo., 14.

⁷⁸⁹ Uo., 26; Uo.

⁷⁹⁰ Az egyik problémát a szövegezéssel kapcsolatban Zachar József abban látja, hogy tolmácsok hiányában az elkészült német és török nyelvű okmányok szövege nem volt teljesen azonos. ZACHAR József, „Az Oszmán-Habsburg hosszú háború: A hadüzenettől a békekötésig 1593–1606”, in „*Frigy és békesség legyen...*”: A bécsi és a zsitvatoroki béke, szerk. PAPP KLÁRA és JENEY-TÓTH Annamária, A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója, 8, 291–308 (Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2006), 307. Továbbá G. Etényi Nóra megállapítása, hogy a zsitvatoroki béke „megkötése, a tárgyaló delegáció kijelölése” már Rudolf császár és Mátyás főherceg konfliktusának részét képezte, és „Karl Vocelka szerint Mátyás főherceg játszott szerepet abban, hogy a török tolmácsok manipulációjának következtében létrejött eltérő szövegváltozatok közül a B variáns látott napvilágot”. G. ETÉNYI Nóra, „A zsitvatoroki béke a korabeli propagandában”, in „*Frigy és békesség legyen...*”: A bécsi és a zsitvatoroki béke, szerk. PAPP KLÁRA és JENEY-TÓTH Annamária, A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója, 8, 346–359 (Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2006), 353–354.

⁷⁹¹ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 26; ALVINCZI, *Defensio*, 14.

⁷⁹² PÁZMÁNY, *Refvtatio*, Hv.

figyelmetlenségét és az egyéb eshetőségeket okolja a jelenlegi állapotokért. Az érvek csatájában Pázmány mellett foglalt állást, hogy ennek az emberi körülménynek a következménye a hatvan falu átadása. Alvinczi viszont, hogy mentesítse a néhai Thurzó Györgyöt a felelősség alól, elutasítja, hogy hibáztak volna az 1606-os békeszöveg körül: „...köztudomású, hogy semmiféle hiba nem csúszhatott be annak figyelmetlenségéből, aki a békességszerzésben fő gondviselő volt (amint ármánykodnak).”⁷⁹³ Ezt elsőként azzal üti el, hogy a legkiválóbb tanácsosok és a legnagyobb méltóságok voltak jelen, melyről hosszas listát is közöl.⁷⁹⁴ Következő ellenérvként pedig a törökök szemfülességét hozza fel, akik biztos nem engedték volna, hogy ilyen fontos ügyben érdekeik csorbát szenvedjenek. Argumentációját végül egy gúnyos megjegyzéssel zárja: „...ezek a vargák, akik a török ügyeknek kiváló ismerői, mindent jól értenek, és mindent messze látó elmével fontolgatnak meg, mikor család különbözőségeket és figyelmetlenségből esett hibákat találnak ki.”⁷⁹⁵

A többértelműségek lehetőségeit kiaknázó érvelés és a retorikai megalapozottságú kazuisztikában tekintetbe vett emberi tényezők, körülmények hangsúlyozása mellett Pázmány a szabály–kivétel kapcsolatait érintő argumentációra is példát szolgáltat. Ezt a II. Ferdinánd királyválasztásának érvényességét firtató *Qverela Hvngariae* ellenében így fogalmazza meg: „...azt mondgyák, hogy chonka, és szintén nem tellyes vótumokkal lött a Király választása: mert az Nádor-Ispán előbb nem választatott, kinek elő voxá kellett volna lenni az Király választásában.”⁷⁹⁶ Erre elsőként azt hozza fel ellenérvként, hogy a törvény szerint ez csak abban az esetben állja meg a helyét, ha a királyi mag megszakad, de ez itt nem áll fenn, mert II. Ferdinánd egyenes ági leszármazottja I. Ferdinándnak.⁷⁹⁷ Másodszor pedig volt olyan eset korábban is, hogy nem volt nádor az országnak, mégis királyokat választottak: „De mit mondgyak? Mi magunk és Atyáink nem emlékezünk-e reá, hogy egy-néhány Királyoknak felszentelések történt Nádor-Ispán nélkül? [...] Nádasdi Tamás halála után, ki Ezer ötszáz hatvankettődik esztendőben [...] hólt meg, csak egy Nádor-Ispán sem vólt Magyarországbán, mint Ezer hatszáz nyólcadik esztendeig, mellyben Illésházi választatott [...] azonközbe [...] Maximilian; [...] Rudolphus Magyar Királlyá szenteltettenek Nádor-Ispánnak segítsége-nélkül. Minap-is [...] Második Mátyás Király, Nádor-Ispán nélkül választatott...”⁷⁹⁸ Ezt a *Defensió*-ban Alvinczi természetesen egész

⁷⁹³ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 26; ALVINCZI, *Defensio*, 14.

⁷⁹⁴ Uo., 27–28; Uo., 15–16.

⁷⁹⁵ Uo., 28–29; ALVINCZI, *Defensio*, 16.

⁷⁹⁶ PÁZMÁNY, *Refvtatio*, Er.

⁷⁹⁷ Uo.

⁷⁹⁸ Uo., Er–Ev.

másképp látja: „...fölösleges, hogy hosszan fecsegenek a szófacsarók némely választásokról, amelyek nádor nélkül mentek végbe. Ugyanis azok a megtörtént dolgokra példák és nem a törvényre. Tudjuk ugyanis Magyarország régi okleveleiből, hogy nemcsak a királyi mag kihalása esetén [...], hanem minden választásban a nádoré volt az első szavazat.”⁷⁹⁹ Vagyis nem fogadja el azt a megszorítást, mely csakis a királyi mag szakadásának esetére korlátozná a nádori szavazat elsőségét. Továbbá éles különbséget tesz a törvényben foglaltak és megtörtént dolgok, történelmi tények között is. Nem úgy Pázmány Péter, aki tehát egyrészt a törvények értelmezésében a magszakadás esetére korlátozza a nádorispán előválasztási jogát, másrészt a törvény szavát oly módon igyekszik „gyengíteni”, hogy az Alvinczi által szigorúan csakis történelmi példaként számontartott választásokat a törvény ellenére megesett kivételekként artikulálja.

Alvinczi Péter iménti, elválasztó szándékához szervesen kapcsolódik a hivatkozási alapként használt törvények, végzések, szerződések világosságának és egyértelműségének folytonos emlegetése.⁸⁰⁰ A jezsuitáknak ezzel szemben azt rója fel, hogy ezek szövegeit igényeiknek megfelelően értelmezik. Erre példa a jezsuiták birtokképtelenítéséről szóló, minden szabad királyi város kapujára kifüggesztett határozat.⁸⁰¹ Alvinczi Péter ezzel kapcsolatban azt állítja, hogy a jezsuiták ennek ellenére az „ország belsejében időznek, azt egyesek, és a jezsuiták, úgy, mint a közönséges békesség kikiáltott megzavarói, nem tartják méltatlannak a jobbik párt kárára magyarázni és megátalkodottságának tulajdonítani”.⁸⁰² Ezt hangoztatja akkor is, mikor a jezsuiták II. Mátyás hitlevelét értelmezik. Ebben ugyan II. Mátyás a maga jogán engedte Ferdinándnak, hogy még az ő életében felvegye a kormányzást, azonban az ország lakosai ehhez nem járultak hozzá, mivel nem akartak két királyt elismerni: „Ezért foglalták bele a tizenhét törvénycikkbe, hogy [...] nemcsak Mátyás életében, de ha ő eltávozik is [...] az ország egyetértése nélkül nem veheti fel a kormányzást.”⁸⁰³ Azonban „Ferdinánd a királyi hitlevéllel megerősített 17. törvénycikk ellenére beleavatkozott Magyarország kormányzásába azáltal, hogy a rendek egyetértése nélkül egyeseknek püspökségeket, [...] hivatalokat, [...] tisztségeket osztott és adományozott, amit a zászlósúrak egyetértése nélkül nem cselekedhetett volna (lásd Mátyás nagyobb dekrétumának 62. törvénycikkét), s ebben nem tekintett sem méltóságra, sem

⁷⁹⁹ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 53–54; ALVINCZI, *Defensio*, 32.

⁸⁰⁰ Uo., 18–19, 23–24, 25–26, 50; ALVINCZI, *Defensio*, 9, 12–13, 14, 30.

⁸⁰¹ Uo., 42; Uo., 25.

⁸⁰² Uo.; Uo.

⁸⁰³ Uo., 59; Uo., 36.

erényre, sem érdemre, hanem kizárólag csak a vallásra – erre nézve orcátlan magyarázat, hogy így szól a törvénycikk (tudniillik még élt a császári felség).⁸⁰⁴ A *Defensio* ezt közvetlenül megelőző szöveghelyén pedig egyenesen azt jegyzi meg indulatosan Alvinczi Péter, hogy a jezsuiták a többszöri magyarázgatással és értelmezésekkel elodázzák az 1619. évi I. törvénycikkben foglalt feltételek teljesítését: „...előbb hangyához illő szorgalommal tárgyalták anélkül, hogy belőlük bármit is teljesítettek volna, majd halogatni kezdték: egy hónapról fél évre, fél évről egy évre, egy évről a következő országgyűlésre. Azután magyarázgatásokra, további értelmezésekre, javításokra került a sor, majd végül az eredetileg beterjesztett feltételek érvényességének megsemmisüléséig érkeztünk el. Ilyenek a jezsuiták mesterkedései!”⁸⁰⁵

A *Defensio* imént kiragadott részletei reményeim szerint arról győzhetnek meg, hogy Alvinczi politikai röpiratában bizonyos helyeken a Harro Höpfl által politikai kazuisztikának nevezett jelenségről is beszélhetünk. Ha figyelembe vesszük a nyomtatvány tulajdonképpeni kiindulási vitapontját képező, az eretnekségre mint kivételre tekintő állítólagos jezsuita axiómát, ez a feltételezés még inkább megállhatja a helyét. Az „eretneknek tett hit nem kötelez” axióma szolgálatába állított hazudozás kifejezésének rétegzettségét jellemzi, hogy Alvinczi Péter a *Defensio* lapjain nemcsak a szofisztikára, a kazuisztikára, a valószínűre és az egyenes feleletadás megkerülését lehetővé technikákra tesz utalásokat, hanem az állatmetaforákat is csatasorba állítja. Mivel a jezsuiták jellemrajzának fontos részeleme ez az állatok képét hasznosító argumentáció, a következőkben a szöveg ezen rétegével kívánok foglalkozni.

3.1.1.2. Hazug testből hazug szó: az állatok szerepe a Defensióban

„*Én őnéki Patvarkodó, Hypocrita, számár, ördögi irigységgel és ördögtől tanult mesterséggel rakva vagyok: [...] Bérletten ravasz vagyok: Az szemtelen ördöghöz hasonló vagyok: [...] én szemtelenül hazudok [...] Süldisznóhoz, majomhoz, számárhoz, rókához hasonlónak nevez, és azt mondgya, hogy mint tengeren egyik hab az másikat tolyla, szinte úgy tolyong egymás-után sok hiuságom.*”⁸⁰⁶

⁸⁰⁴ Uo.; Uo.

⁸⁰⁵ Uo., 58; Uo., 35.

⁸⁰⁶ Kurzíválás a használt Pázmány-összkiadásban: PÁZMÁNY Péter, „Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és czégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek... megrostálása...”, in PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, szerk. RAPAICS Rajmond, II, 625–691 (Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1895), 634 – RMNy 986; a Pázmány által citált Alvinczi-szavakat idézi BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Magyar História: Életrajzok (Budapest: Gondolat, 1986), 88–89; valamint LOVAS Borbála, „A rókatárgy, avagy egy aesopusi

E csöppet sem hízlgő szavak Alvinczi Péter 1609-es *Öt szép levélre* adott, mára sajnos elveszett 1609-es *Feleletéből* valók. Alvinczi szavait Pázmány Péter szinte azonnali, 1609-es *Megrostálás* című viszontválaszából ismerjük:⁸⁰⁷ saját magáról idézi azokat Alvinczi állítólagos dühösködéseinek leírására. A hazugság kölcsönös hangoztatásának tényét figyelembe véve joggal merülhet fel a kérdés, hogy hogyan válhat a fentiekben tárgyalt hazugság egy speciálisabb, az állatok képét hasznosító jezsuitaellenes argumentummá? Lehetséges kiindulópont ehhez ismét Pázmánynál található. Több alkalommal vetette ugyanis Alvinczi szemére, hogy az folyvást „bokorszökő tréfákkal” és „Aesopus beszédével” él, mellyel a vitapartner tartalom és magyarázat nélküli megszólalásaival, szellemeskedéseivel kapcsolatos rosszállását fejezte ki.⁸⁰⁸ Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy Pázmány Péter éppúgy használta Ezópus fabuláit, akárcsak protestáns vitapartneri: elsősorban a *gúnyolódás* eszközeként.⁸⁰⁹

A *fabula* kora újkori ’fikció’, ’kitaláció’⁸¹⁰ jelentése mellett ebben a vizsgálatban inkább a szó ’oktató mese’⁸¹¹ értelme lehet lényegesebb. Heltai Gáspár is már elsősorban a fabulák *tanulmányossága* miatt döntött a német, Steinhöwel-féle szöveg 1566-os magyarra ültetése mellett.⁸¹² A német nyelvű fabulákat csupán nyersanyagként kezelő Heltai Gáspár az ezópusi állatmesék érzéki, érzelmi, hangulati hatásaival azok erkölcsi tartalmát domborította ki. S mivel a történetek az emberi viselkedést példázzák, az állatszereplők pedig emberi erényeket, bűnöket elevenítenek meg, alkalmat adnak az olvasónak erkölcsi tanulságok levonására.⁸¹³

mese a hitvitázók tollán”, in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 351–358 (Budapest: rec.iti, 2010), 357. Alvinczi debreceni kiadású *Felelete*: RMNy 977.

⁸⁰⁷ BITSKEY, *Pázmány Péter*, 87.

⁸⁰⁸ LOVAS, „A rókatárgy...”, 355.

⁸⁰⁹ Uo., 356.

⁸¹⁰ PIRNÁT Antal, „Fabula és história”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (1984): 137–149; LACZHÁZI Gyula, „A fikciósság a kora újkori magyar irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (2016): 166–177; hitvita és fabula kapcsolatáról BALÁZS Mihály, „Hitvita és fabula: 1609: Az *Öt szép levél* 1609-ben”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVICS József és ORLOVSZKY Géza, 1, 394–409 (Budapest: Gondolat, 2007).

⁸¹¹ EMBER Nándor, „A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig (Első közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3 (1918): 272–294, 272; folytatása: EMBER Nándor, „A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig (Második közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4 (1918): 379–389.

⁸¹² KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-ig*, A magyar irodalom története, I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 366; a Heltai-féle fabulákról részletes áttekintést nyújt: UTASI Csilla, *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben* (Újvidék: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013), 65–162.

⁸¹³ KLANICZAY, *A magyar irodalom...*, 366–367.

Ezen általános megállapításokhoz pár dolgot érdemes hozzáfűzni. Elsőként, hogy a 17–18. században a fabulák az iskolai tananyag részét képezték,⁸¹⁴ továbbá Utasi Csilla azon megjegyzését Heltai Gáspár kései műveivel és így fabula-fordításaival kapcsolatban is, miszerint Heltai művei nem a szekularizációt szolgálták, hisz a hit az autonóm irodalom létrejöttéig központi szerepet játszott a kor emberének életében.⁸¹⁵ Ezt támasztja alá többek között Dömötör Ákos kutatása, aki külön fejezetben tárgyalta a fabulák és mesék szolgáltatott példázatok protestáns exemplumkatalógusában.⁸¹⁶ Ennek tetemes részét az ezópuszi mesék adják. Azt is fontos lehet kiemelni, hogy általánosságban ezek a protestáns prédikátorok által használt exemplumok⁸¹⁷ egyrészt viselkedéstípusok mentén igyekeztek egy „protestáns egyéniségeszményt” megalkotni, másrészt „képzettársításokra ösztönző gondolatcsírákat” is elültethettek a hallgatóságban.⁸¹⁸ Ez utóbbi, véleményem szerint, az állatoknak a jezsuitaellenes argumentálásban betöltött szerepére úgyszintén érvényes.

Elmondható, hogy a kora újkorban közismert, tanító célzatú és a hitéletben kiemelt jelentőséggel bíró fabulák az állatok viselkedését hasonlóságaik alapján az emberi erkölcsökkel, viselkedésmintákkal állítják párhuzamba, arra reflektálnak. A kora újkorban még mindig virágzó, egészen Arisztotelészig visszavezethető és a *zooetikára* nagyban támaszkodó ún. *theriologikus*, *zoologikus* vagy *zoomorfikus fiziognómiai* hagyomány Vigh Éva megfogalmazásában az „ember és állatok közötti analógia kazuisztikája”, mely „a test formája és a lélek tulajdonsága közötti megfelelést feltételezi”.⁸¹⁹ A zoológiai megfigyelések jellemzője a vizsgálatom időkeretét adó 17. században még az erős *antropomorfizálás*, mely idővel oda vezetett, hogy az állatok viselkedését emberi léptékkal mérték.⁸²⁰ Minden

⁸¹⁴ LENGYEL Réka, „„Mesélő tükrök»: Az ifjabb Hatvani István állatmeséinek forrásai”, in *Nagy az Isten állatkertje...: Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben*, szerk. MERCS István, Modus Hodiernus 9, 79–98 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2019), 79.

⁸¹⁵ UTASI, *Argumentum, fabula...*, 11.

⁸¹⁶ DÖMÖTÖR, *A magyar protestáns...*, 200–238.

⁸¹⁷ Dömötör Ákos kutatásai mellett az exemplum homiletikai, erkölcsi funkcióiról pl.: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika...*, főleg 82–87; valamint TÜSKÉS Gábor, „Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (1992): 133–151.

⁸¹⁸ DÖMÖTÖR, *A magyar protestáns...*, 12–13.

⁸¹⁹ VIGH Éva, „Giovanni Battista Della Porta zoomorfikus fiziognómiája”, *Filozófiai Szemle*, 3 (2016): 9–24, a *zooetikát* illető megjegyzések főleg 12–15; *zoologikus* fiziognómiának nevezi LACZHÁZI Gyula, „Szenvedély, jellem és morál Bethlen Miklós önéletírásában”, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai, 2006. május 24–27.*, Kolozsvár, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, Egyetemi Füzetek 3, 247–258 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007), 254; valamint a zoologikus mellett *theriologikusnak* is Martin PORTER, *Windows of the Soul: Physiognomy in European Culture 1470–1780*, Oxford Historical Monographs (Oxford: Clarendon Press, 2005), 27.

⁸²⁰ STIRLING János, „Utószó”, in MISKOLCZI CSULYAK Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert: Avagy az oktan állatoknak története Miskolczi Gáspár által*, szerk. STIRLING János, Magyar Hírmondó, 479–502 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), 495.

bizonyval ezekhez a hagyományokhoz is kapcsolódik a kora újkori jezsuitaellenes röplapok azon képi megoldása, mikor a pátereket például rókaként, farkasként, kígyóként vagy tisztátalan disznóként ábrázolták; főként *démonizálásuk* érdekében.⁸²¹ Ez az ördögi és állati test jelenik meg röplapokat megszegyenítő gazdagsággal a fenti Pázmány-idézet mellett a *Defensio* lapjain, mikor „lupus in fabula”:⁸²² a pátereket vérszívó piócáknak, ártatlanok vérért ivó vérengző párducnak, udvari majmoknak és király majmainak, sima kígyóknak, vagy akár odvas tölgyfáról torkuk szakadtából károgó varjaknak titulálja, s akik a *Defensio* szerint „viperaí ravaszságukat” okádják ki.⁸²³ Hogy Alvinczi Péter egyébként mennyire jártas volt a röplapirodalomban, s hogy azok egyes részleteit milyen eredményesen építette be saját műveibe, azt Viskolcz Noémi mutatta be részletesen.⁸²⁴ Figyelemre méltó, hogy a Pázmány–Alvinczi-polémiát megindító 1609-es *Őt szép levélben* az Alvinczi segítségéért esedező kálvinista prédikátor szerepébe bújó Pázmány, a kálvinista prédikátorok *stílusát* imitálva ezt jegyzi meg:⁸²⁵ „Az mely pápista ember jelen vala, alattomba, róka móggyára mosolyogván, így szólla...”⁸²⁶ Ez az alattomos, rókamosolyú pápista ember különösen szép példája lehet a zoomorfikus fiziognómia működtetésének, s arra is rávilágíthat, hogy a gúnyolódó Pázmány a szándékosan eltúlzott szerepjáték közben felfigyelt erre a mechanizmusra, ezért ezt a kálvinista vitapartner érveléstechnikájának kifigurázni kívánt *jellemző stíluselemei* közé vette fel.

Mivel Alvinczi *Defensiója* az egyes állatok testét és a testből következtethető, azzal együtt járó lelki tulajdonságokat, viselkedést, erkölcsöt vonatkoztatja a jezsuitákra, a bestiáriumok és az összetett allegóriákat röviden magyarázó emblémás könyvek, ikonológiák mellett célszerű részletezőbb, összefoglaló igényű leírásokat keresnünk róluk. Ilyeneket magyarul az elsőként számontartott átfogó állattani munkánkban:⁸²⁷ Miskolczi Csulyak Gáspár *Egy jeles Vad-Kert* című, a magyar viszonyokat figyelembe vevő fordításában találhatunk.⁸²⁸ Bár munkája, mely előszavával az embereket okulásul az

⁸²¹ MIHALIK, „Jezsuitaellenes képi...”, 408.

⁸²² ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 10.

⁸²³ Uo., a felsorolás sorrendjében 14, 11, 10 és 18, 10, 22, 68.

⁸²⁴ VISKOLCZ Noémi, „Jövedelmek és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban”, in *A harmincéves háború prófétái és chíliasztái: I. Tanulmányok*, szerk. KESERŐ Gizella, Fiatal Filológusok Füzetei: Korai újkor 4, 65–100 (Szeged: Balázs Mihály, 2003), 76–82.

⁸²⁵ Balázs Mihály hivatkozott *Hitvita és Fabula* c. tanulmányára támaszkodva EGERER Lilla, „Tettetés és...”, 12.

⁸²⁶ PÁZMÁNY Péter, „Egy keresztény prédikátortól...”, 518.

⁸²⁷ STIRLING, „Utószó”, 495.

⁸²⁸ Uo., 497.

„állatok Skolájára” igazítja,⁸²⁹ csak bő hatvan évvel Alvinczi halálát követően, 1702-ben került ki a lőcsei sajtó alól,⁸³⁰ a fordítás alapjául szolgáló latin *Historia animalium sacra* már 1612-ben kiadásra került. A lutheránus teológus Wolfgang Franz kiadványának népszerűségét számos újranyomása, fordítása igazolja.⁸³¹ A könyvben szereplő állattani ismeretek folytonosságát és szintézisét jelzi, hogy a bibliai teremtetéstörténet mellett az állatok külső-belső tulajdonságait arisztotelészi alapokon tárgyalja. Majd támaszkodik Pliniusra, továbbá hivatkozza többek között a középkor egyik leggyakrabban idézett szerzőjének, Claudius Aelianusnak anekdotáit, valamint az Aelianust fordító bázeli orvost, Conrad Gesnert vagy a humanista filozófus és orvos Julius Caesar Scaligert.⁸³² Vagyis az állatok bibliai locusokkal és azoknak magyarázataival bőségesen megtámogatott leírásait sorban erkölcsi tanulságokkal kommentáló *Historia animalium sacra* (címéhez is hűen) nem más,⁸³³ mint az antikvitástól halmozódó természettudományos tudás és a *Biblia*⁸³⁴ természetszemléletének, etikájának bizonyos fokú elegyítése.

S ha már Miskolczi Csulyak szerint a róka azért tart „nagy barátságot [...] a’ kigyókkal, minthogy mind a’ ketten föld alatt való lyukakban szoktak lakni”,⁸³⁵ az Alvinczi által egész vadkertet felvonultató *Defensio* (és *Felelet*) állatai közül ehelyütt pár, a kígyóhoz és rókához kötődő jezsuitaellenes argumentálást ismertetek a hazug test és szó kontextusában. Magáról a rókáról Miskolczi Csulyak alapján összefoglalóan a következő mondható el: igen ismert állat főképp három „nevezetes” gonoszságáról, azaz hogy ravasz, kegyetlen és nagyétkű. Gonoszsága, álnoksága és ravaszsága kitetszik a sok róla költött nevetséges meséből. Ártalmasságát és különös álnokságát bizonyítja, hogy minden ravaszkodása más állatoknak kárára van. Három gonoszsága pedig illendőképp szabattathatik a hipokritákra Szent Lukács (*Luk 9.58*) és Jézus szavai nyomán, aki Heródest rókának nevezi (*Luk 13.32*). Minderre tekintettel az *ördögnek* legvilágosabb kiábrázolója, valamint annak *tagjainak*: az „üldöző Kegyetleneknek, az Eretnekeknek, Hypokritáknak, és

⁸²⁹ MISKOLCZI CSULYAK Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert, Avagy az okatlan állatoknak... öt Könyvekbe foglaltatott tellyes Historiaja. Melly... A’ Bóldog Emlekezetü Miskolczi Gáspár... által, Magyar nyelvre fordítattott*, (Lőcse, 1702), A_{3r} – RMK I 1658.

⁸³⁰ STIRLING, „Utószó”, 499.

⁸³¹ Gustav Moritz REDSLOB, „Franz Wolfgang”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, 7, 319–320 (Lipce: Verlag von Duncker & Humblot, 1878), 320; vö. STIRLING, „Utószó”, 497.

⁸³² STIRLING, „Utószó”, 497–498.

⁸³³ Uo., 497.

⁸³⁴ Az állatok bibliai szerepéről, előfordulásáról részletesen: KISS Gábor, *Állatok a Biblia tükrében* (Budapest: Szent Pál Akadémia, 2009).

⁸³⁵ MISKOLCZI CSULYAK, *Egy jeles Vad-Kert...*, 158.

az usorás fősvény Gazdagoknak.”⁸³⁶ S ahogy a *Bibliának* a rókát eretnek tanítókhoz és hamis prófétákhoz hasonlító szavai alapján „az ő titkos ravaszságával annyi károkat tészén a’ szőlőkben és kertekben [...] Azonképpen az Eretnekek semmivel inkább nem árthatnak, mint az *argumentálás*béli ravaszsággal, mellyel ők a’ gyenge elméket tsábítgatják...”⁸³⁷ Ezért kell azokat viszontag *helyes, józan argumentumokkal* megcáfolni.⁸³⁸ Alvinczi *Feleletéből* Pázmány a már citált mellett egy olyan szakaszt is idéz, ami felsorolásában éles fullánkú baziliszkusról és „szokatlan álnaksággal tündöklő rókáról” beszél. Pázmány viszont e személyeskedő vádak visszaütésaként rögtön kijelenti, hogy nem hajlandó *hasonló* nevekkal illetni vitapartnerét, hanem annak „módnékül-való fogását” és „tétovázó rókalyukait” az igazság pörölyével kívánja lerontani.⁸³⁹ Csakúgy, mint az *Öt szép levél* 1609-es kiadásában még alattomban és rókaként,⁸⁴⁰ de az 1613-as *Öt levéltől* már csupán alattomban mosolygó pápista, aki a „róka módra a kert alatt kullogva” semmit a pápistákra nem rakható, bizonyításaikkor semmire sem jutó kálvinisták vádjait „tétovázó és kerengő beszéd nélkül” hárítja el.⁸⁴¹ Szabó Ferenc hívja fel a figyelmet, hogy Pázmány a heves hangvétellű vitái ellenére hajlandónak mutatkozott egy bizonyos „ökumenikus párbeszédre”.⁸⁴² Ehhez kapcsolódóan ismerteti a csak az 1623-as bővített *Kalauz*-kiadástól megtalálható, *Miként kell hasznosan beszélgetni a hit dolgairól* címet viselő három pázmányi irányelvet. A második irányelv az újitók két csalárd mesterségéről szól: azaz 1.) nem fejtik ki a lényegét, hanem csak rágalmaznak; 2.) nem maradnak a vitatott témánál, hanem Pázmány szavaival élve „mint a róka, mikor egyik lyukából kiszoríttatik, másba szalad: úgy az új tanítók, midőn valóban a fáréra fogatnak [megszorongattatnak – Sz. F. betoldása], és erős bizonyságokkal sürgettetnek, mingyárt nyomot vesztenek, egyből masba üttetik beszédekét; és csak alig vészede eszedbe, hogy az igazulásról kezdetett beszélgetést az úrvacsoráján kel végezned.”⁸⁴³ Úgy tűnik mindebből, hogy Pázmány nem az Alvinczi által alkalmazott, erkölcsi töltetű ember–állat megfeleltetéshez, hanem jellemzően az ellenfél ide-oda ugráló *vitatechnikájának* leírásához használja a ravaszdihoz kapcsolódó

⁸³⁶ Uo., 160.

⁸³⁷ Uo., 163.

⁸³⁸ Uo., 164.

⁸³⁹ PÁZMÁNY, „Alvinczi Péternek...”, 640.

⁸⁴⁰ PÁZMÁNY, „Egy keresztény prédikátortól...”, 519.

⁸⁴¹ PÁZMÁNY Péter, „Igazságra vezérlő kalauz”, 2, in *Pázmány Péter Összes Munkái*, szerk. KISS Ignác és RAPAICS Rajmond, IV, 701–799 (Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1897), 711–712.

⁸⁴² SZABÓ Ferenc SJ, *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica” Pázmány művében*, METEM-könyvek 1 (Róma: Ugo Detti, 1990), 296.

⁸⁴³ Uo.; az idézett pázmányi szakasz: PÁZMÁNY Péter, „Igazságra vezérlő kalauz”, 1, in *Pázmány Péter Összes Munkái*, szerk. KISS Ignác, III (Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1897), 561.

szóképeket. Vagyis az ún. *argumenta a persona*, azaz a *személyi érvek* tárgykörébe tartozó *testi, testalkati (habitus corporis)* és *jellembeli descriptió*ról,⁸⁴⁴ leírásról a polémia gyakorlati lefolytatásának leírására helyezi át a hangsúlyt. Alvinczinél azonban mindkettő játékba hozható, amikor a zoomorfikus fiziognómia, a zooetika és a retorikai személyi érvek megfontolásait figyelembe vevő argumentálásában a róka testét, egész természetét a jezsuitákra vonatkoztatja, melyből a páterek törvényszerűen ravasz, hazug voltára is következtethet a befogadó. A *Defensio* egy másik, különösen erős és komplex képe, mikor Pázmány a jezsuiták legfőbb ékességét jelentő ruhadarabjának, négyszögletű kalapjának letételével a jezsuitai „rókaagyafúrtságot” is hátrahagyja, mintegy levetközi, majd azt az esztergomi érsekség jelvényeinek erőszakos megszerzésével az oroszlán természetére cseréli, azt ölti magára.⁸⁴⁵ Így pedig, az ország második embereként, végre már nyíltan és oroszlánhoz méltó kegyetlenséggel, válogatott módon csorbíthatja a protestánsok szabad vallásgyakorlatát.⁸⁴⁶ Úgy gondolom, hogy az exemplumoknál említett képzettársítási folyamatok jól tetten érhetők e példák esetében.

A kígyó Miskolczi Csulyak általi nem kevésbé tanulságos ismertetését mellőzőm. Elég csupán az állattal kapcsolatban a paradicsomi, hazug szavak általi ördögi megkísértésre emlékeztetni. Ennek hasznosítását találjuk a *Qverela Hvngariae*-ben, ahol a jezsuiták a főurak udvarába és Nagyszombatba praktikáikkal, a törvények megvesztegetésével becsúszva-mászva ráveszik az egyébként jól működő reszpublikák békés nemeseit a visszavonásra.⁸⁴⁷ Ezt egy későbbi, szintén névtelen szöveg, az 1643-as *Papistak meltatlan üldözése a vallasert* című vitairat másképp hasznosítja. Vagyis a cselédes házba „becsúsznak” a jezsuiták, s így ördögi csábítgatásaikat a ranglétra aljáról kezdhetik: a gyermekek, cselédek és „asszonyi-állatok” után végül az egész „ház-népekre” vetve ki „kárhuzatos hálójokat”.⁸⁴⁸ Hazug testből hazug szó, köznép és nemesség ezáltal kapcsolódik

⁸⁴⁴ Az *argumenta a persona* retorikai szerepéről Bethlen Miklóssal kapcsolatban: TÓTH Zsombor, „EGOizmus. Az énreprezentáció mint én-performancia (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában”, *Egyháztörténeti Szemle*, 2 (2003), <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tothzsombor.htm> (utolsó hozzáférés: 2020. 12. 25.), ld. a 2. sz. lábjegyzetet is. Pázmány és Alvinczi kapcsán ilyen szempontú kutatást végzett: EGERER Lilla, „A mocskolódás alakzatai Pázmány Péter Alvinczi Péterhez szóló vitairataiban”, in *Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2012. november 8.: Bölcsészettudományi Kar Szekciókiadványa*, szerk. NAGY Ágoston (Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2013), 20–26.

⁸⁴⁵ Báthory Orsolya a róka és oroszlán képének használatából egyértelműen a machiavellizmus vádját olvassa ki, mivel a kép szerepel Niccolò Machiavelli *A fejedelem* c. művében is. BÁTHORY Orsolya, „Pázmány Vindicae-je és Balásfi Refutatioja: Két röpirat a besztekercebányai országgyűlés végzése ellen”, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerk. KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, 197–222 (Budapest: reciti, 2019), 202; ld. a 23. sz. lábjegyzetet is.

⁸⁴⁶ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszaik...”, 14–15.

⁸⁴⁷ *Qverela Hvngariae*..., 17v–18r.

⁸⁴⁸ *Papistak meltatlan*..., 72.

össze a *Defensio* többször idézett részletében: a „viperaí ravaszágukat” kiokádó, mindent arcátlanul tagadó „*sima kígyóknak*”, a jezsuitáknak ugyanis még szavai, pontosabban kibúvói is éppoly simák, mint hazug testük, ezért „majdnem mindenki nagyon jól tudja, hogy egyedül ők azok, akik [...] *sima kifogásokkal*, [...] hízkelkedéssel és hatásos hazugságokkal, [...] felékesített szintisza hazugságot nemcsak a *népre* zúdítják rá, hanem [...] a *nagyságos urakat* is elámítják becsületes gondolkodásuk megzavarásával hitük hihetetlen gyalázatára.”⁸⁴⁹ Érdeemes megjegyezni, hogy Pázmány pedig így folytatja az új tanítók szerint hibás, szorongatott rókaként egyik menedékből a másikba szaladgáló vitatechnikájára rávilágító eszmefuttatását: „Mert mint a kígyót annyira nem szoríthatod, hogy sikosságával magát ki ne fúrja markodból: úgy ezeket semmi erővel álló harcra nem bírhatod; [...] ide s tova lézzegvén egyrűl másra szökdécselnek...”⁸⁵⁰

A fenti idézetekkel elsősorban azt igyekeztem bemutatni, hogy Alvinczi Péter a retorikai térben a vitapartner jellemének rombolásához, hiteltelenítéséhez miként használta fel argumentumként az állatok testét és az abból következtethető negatív jellemvonásokat. Ennek megfelelően az Alvinczi által újra és újra felvillantott, rókán, kígyón kívül még egész állatkerttel azonosított *jezsuita-* és *Pázmány-kép* jellemzője a hazugság, alatomosság és agyafúrtság; különösen az említett kommunikációs technikák fényében. Pázmány azonban, ezt az erkölcsi alapú argumentálást elutasítva, a róka és kígyó képére építkező érveléseiben az argumentáció hibáira hívja fel olvasói figyelmét: azaz az általa hibásnak láttatott, bélyegzett *érveléstechnika* szemléltetését végzi el a dinamikus, mozgásban lévő állatokkal. Így, e különbségre fókuszálva talán elfogadható, hogy az állatok felvillantott képeivel Alvinczi Péter a vitapartnerek által közösen hangoztatott hazugsághoz kapcsolódóan egy speciálisabb jezsuitaellenes argumentálásra szolgáltat példát.

⁸⁴⁹ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 9. Az idézetben kiemelések tőlem – Sz. Zs. A latinban a *sima* kifogások és a *sima* kígyók szókapcsolatok: „*lubricis effugiis*” és „*angues hi lubrici*”. *Defensio*, 3 és 4.

⁸⁵⁰ PÁZMÁNY, „Igazságra vezérlő kalauz”, 561.

3.2. A *Defensio* egyik latin forrása: *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*

Az elsőként 1608-ban, valószínűleg Ambergben nyomtatott *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* számos kiadása, fordítása okán népszerű kora újkori jezsuitaellenes iratnak tekinthető.⁸⁵¹ Az 1608. október 7-ei pápai rendelet alapján rögtön indexre is kerülő,⁸⁵² ismeretlen szerzőségű nyomtatvány kibocsátását két év leforgása alatt újabb latin kiadások–újra kiadások, francia, angol és német nyelvű fordítások követték.⁸⁵³ A kiadvány nem maradt válasz nélkül: az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* által többször hivatkozott és támadott egyik szerző, a kontroverzteológiában igencsak járatos jezsuita, Martinus Becanus 1608-ban ellenművet írt *Aphorismi doctrinae calvinistarvm* címmel.⁸⁵⁴

Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* teljes címéből leszűrhető információk alapján a kis munka a jezsuiták és egynéhány pápista doktorok azon tanainak aforizmáit tartalmazza, melyek az igaz kereszténységet rombolják és a közönséges békét megzavarják, valamint az emberi társadalom kötelékeit megoldják. A kiadványban összegyűjtöttek pedig ezen személyek mondásaiból, írásaiból és nyilvános cselekedeteiből származnak.⁸⁵⁵ A szöveg szerkesztője a címlapon Dávid 2. zsoltárának egyik részletével figyelmeztet, mely magyarul így hangzik: „Azért, királyok, legyetek eszesek, és okuljatok földnek bírái! Szolgáljátok az Urat félelemmel, és örüljétek reszketéssel” (Zsolt 2.10–11).⁸⁵⁶ Az olvasónak (*Ad Lectorem*) szóló előszó után a főszöveg négy caputja összesen tizenhat aforizmat tartalmaz; caputonként négyes elosztásban. Az aforizmak szerkezete minden esetben a következő: a

⁸⁵¹ Carlos SOMMERVOGEL et Pierre BLIARD, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus: Histoire*, 11 (Párizs: Auguste Picard, 1932), 38–39.

⁸⁵² Jesús Martínez de BUJANDA és Marcella RICHTER, *Index librorum prohibitorum 1600-1966*, 11, Index des livres interdits 11 (Médiapaul, 2002), 76.

⁸⁵³ SOMMERVOGEL et BLIARD, *Bibliothèque de la Compagnie...*, 38–46. Úgy tűnik, hogy Sommervogel és Bliard a két német fordítást, az 1608-as *Der Jesuiten Lateint* és az 1610-es *Reissender Jesuiter Wolff*-ot külön művekként kezeli, mivel nincs arra utaló megjegyzésük, hogy a két német szöveg, ellentétben a franciá és angol kiadásokkal, bármiféle kapcsolatban állna a latinnal. Hogy e művek az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* német fordításai, kiadásai ld. PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”..., 328. Teljes címük a következő: *Der Jesuiten Latein. Das ist: Ausbund etlicher vnchristlicher Lehren der Jesuiten vnd anderer Bapstler: aus derselben Bücher gezogen, vnd zu dem ende allhie verzeichnet, das angedeute Papisten, berührte Irrthumb fahren lassen, vnd mit Vns Lutheranern oder Evangelischen, die wir durch Christum seelig werden wollen, dem Allmechtigen Gott vnd seinem heiligen Wort, auch der Weltlichen Obrigkeit, allen schuldigen gehorsam leisten, vnd sich begeben mit vns friedlich vnd sanftmütig zu leben... Mit approbation der Theologischen Facultet zu Wittenberg* (Wittenberg: Martin Henckel, Paul Helwig, 1608), valamint *Reissender Jesuiter Wolff, vnter dem Schafbeltz Christlicher Sanftmut verborgen. Oder, Summarischer Begriff der gewlichen vnnd erschrecklichen Mordlehren, so in der Jesuiten Schrifften hin vnd wider versteckt ligen, vnd sie aller orten vnterm schein grosser Heiligkeit öffentlich vnnd heimlich practiciren. Getrewlich auß ihren Lateinischen Büchern, vnd öffentlich ausgegangen actis, zusammen gezogen, vnd sampt der Relation von der Jesuiter Geheymnissen* (1610).

⁸⁵⁴ TUTINO, *Empire of...*, 212–213.

⁸⁵⁵ *Aphorismi doctrinae iesvitarvm...*, címlap.

⁸⁵⁶ Uo.

nyomtatvány által röviden, egy-két mondatban megfogalmazott, kártékony „bölcsséget” egy-egy, jezsuiták és pápista doktorok munkáiból származó, pontosan hivatkozott idézetfüzér követ. Ennek az igencsak hatékony, a *Fides Iesv et Isvitarvm*-nál is tapasztalható, idézetekre minimalizált argumentációnak a célja az aforizmák hamis tartalmának igazolása. A különbség a két irat között annyi, hogy a citáltak csakis a negatív tézisek (aforizmák) bizonyítására szolgálnak. Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* négy caputjának négy-négy aforizmája a következő négy témát járja körül: a lelki és világi hatalom viszonyai; a különböző felekezetűek együttélése és a közöttük lévő szerződések jelentősége; az alattvalók és az uralkodó réteg kapcsolatai eltérő felekezeti feltételek mellett; végül a jezsuiták ekvivokációja, mely önkényes „privilegium” gyanánt lehetővé teszi az igazmondás mellőzését bizonyos körülmények között.⁸⁵⁷

3.2.1. Az 1608-as regensburgi birodalmi gyűlés jelentősége

Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* és a szintén 1608-as *Der Jesuiten Latein* című német fordítása eredetileg a sok szempontból jelentős, 1608-as regensburgi birodalmi gyűlésnek köszönhető létrejöttét: egyfajta *argumentációs segédletnek* szánták őket a protestáns küldöttek számára.⁸⁵⁸ Erről a szándékról nyilatkoznak a nyomtatványok elő- és utószavai is. Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* előszava leírja, hogy a munka azért készült, mert legutóbb bizonyos katolikus valláson lévő politikai személyek egy gyűlésen, amikor néhányat ezekből [mármint a felforgató jezsuita és pápista doktrínákból – Sz. Zs.] megemlítettek, tagadták, hogy akárcsak hallották, olvasták volna a jezsuiták és egyéb katolikus doktorok efféle mondását, írását.⁸⁵⁹ Az 1608. január 12-től egészen május 8-áig

⁸⁵⁷ A négy témakör összefoglalója Ursula Paintnertől származik. PAINTNER, „*Des Papsts neue Creatur*”..., 337.

⁸⁵⁸ Uo., 311.

⁸⁵⁹ „Quia nuper in publico conuentu homines politici Romano-Catholicae religioni addicti, cū nonnullae ex his allegarentur, negārunť, se tale quid ā Jesuitis, vel aliis Romano-Catholicis Doctoribus dictum, scriptūve audiuisset, legisse...” *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*..., 3. Az 1610-es *Reissender Jeusiter Wolff* ennél pontosabban fogalmaz: a jelen kis traktátus az utóbbi regensburgi gyűléskor elsőként latin nyelven jelent meg *Aphorismi doctrinae iesvitarum* címen, aztán rögtön németül is: *Der Jesuiten Latein* felirattal Wittenbergben, a teológiai fakultás approbációjával (jóváhagyásával). Ez utóbbi az *Aphorismi doctrinae iesvitarum* német fordítása („Gegenwertiges Tractätlein ist anfänglich bey währenden jüngstem Regenspurgischen Reichstage Lateinisch/ vnterm Titul: Aphorismi Doctrinae Iesuitarum &c. vnnd zugleich auch Teutsch/ mit der überschrifft: Der Jesuiten Latein: vnnd dises zu Wittenberg/ mit approbation der Theologischen Facultet daselbst/ jedoch der gestalt/ daß allein die Aphorismi geteutschet...”). *Reissender Jesuiter Wolff*..., a *Vorrede an den Chtristischen trewhertzigen Leser* első hat jelöletlen lapjának 1r-ján. Az 1608-as *Der Jesuiten Latein* utószavából, melyet a wittenbergi poétikaprofesszornak, Friedrich Taubmannak címzett egy bizonyos Johannes Gutman kiderül (*Der Jesuiten Latein*..., D.ijr.), hogy a jó szívvel ajánlott kis munka kiadását Gutman azért kérte és sürgette, hogy még a regensburgi birodalmi gyűlés ideje alatt nyilvánosságra kerülhessen, s így

elhúzódó gyűlés parázsvitáival kapcsolatban Wurga Lajos kissé szubjektíven azt jegyzi meg protestáns egyháztörténetében, hogy azok az „egyenetlenségnek és türelmetlenségnek a jezsuitáktól elhintett mérges magvaiból” sarjadtak.⁸⁶⁰ A katolikus rendek ugyanis, mivel az 1555. évi augsburgi vallásbékét *interim*nek ítélték, annak érvényességét kizárólag a tridenti zsinat befejeztéig (1563-ig) ismerték el. Ez alapján pedig jogot formáltak a protestánsok által 1555 óta lefoglalt egyházi javakra. Mivel a protestáns rendek természetesen tiltakoztak ez ellen, a gyűlést végül minden végzés nélkül oszlatták fel:⁸⁶¹ a diétán a török elleni segélypénzeket az évszázados szokásoktól eltérően nem szavazták meg a protestáns rendek és birodalmi városok, majd tüntetőleg kivonultak a gyűlésről.⁸⁶² E politikai lépésüket és elégedetlenségüket főként az táplálta, hogy a katolikus I. Miksa bajor herceg egy évvel korábban megszállta és erőszakosan tartományához csatolta Donauwörthöt, indokként használva egy, a városi körmenetet kísérő katolikus–protestáns felekezeti villongást. Mint az ismeretes, e feszült konfesszionális légkör közepette alakult 1608-ban, Ahausenben a Protestáns Unió, élén pfalzi IV. Frigyessele, majd erre válaszul 1609-ben, Münchenben a Katolikus Liga I. Miksa bajor herceg kezdeményezésére és vezetésével.⁸⁶³ Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* is épp arról igyekezett meggyőzni a kor olvasóját, ahhoz vonultatott fel idézeteket, hogy a katolikusok veszélyt jelentenek a vallásbékére nézve, s hogy a töröksegély drasztikus megtagadása jogos lépés volt.⁸⁶⁴ Az pedig, hogy pont egy jezsuitaellenes irat léphetett elő az argumentációs segédanyag szerepébe, Ursula Paintner szerint a már addigra kialakult sémának köszönhető: vagyis elsőként a katolikus táborról leválasztani, attól külön kezelni a jezsuitákat, majd a felekezeti konfliktusok kiéleződéséért a Jézus Társaságát tenni meg egyedüli felelősként. Ezzel a megoldással az elsősorban a protestáns publikumnak íródott *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* a megszólítottak köréből nem zárta ki lehetséges katolikus olvasóit sem.⁸⁶⁵

A regensburgi birodalmi gyűlés magyar vonatkozása II. Rudolf német-római császár és öccse, Mátyás főherceg 1608-as, végül fegyveres összecsapásához kötődik: ennek

a Regensburgban összegyűlt méltóságokhoz és küldöttekhez eljuthasson: „Will also/ solch Wercklein Euch offs beste commendirt/ vnd gebeten haben/ wollet darob vnd daran seyn/ damit es noch bey wehrender Reichsversammlung publicirt werden/ vnd den versamleten Fürsten/ Reichsverwandten vnd Gesandten zu Regensburg/ vmb allerhand nachrichtung willen zukommen möge.” Uo., D_{iii}v.

⁸⁶⁰ WARGA Lajos, *A keresztyén egyház történelme*, 2 (Sárospatak: Steinfeld Béla, 1887), 474.

⁸⁶¹ Uo.

⁸⁶² LÁZÁR Balázs, „A harmincéves háború (1618–1648)”, in *A kora újkor története*, szerk. POÓR János, Osiris Tankönyvek, 12–23 (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), 14.

⁸⁶³ Uo., 15.

⁸⁶⁴ PAINTNER, „*Des Papsts neue Creatur*”..., 311.

⁸⁶⁵ Uo.

megoldásához is kívánta Rudolf igénybe venni a töröksegély folyósítását, melyet a protestáns rendek a regensburgi diétán megtagadtak.⁸⁶⁶ Döntésüket azzal indokolták, hogy a konfliktus magától meg fog szűnni, ha a magyarok biztosítva látják a jog- és a vallásgyakorlás szabadságát. Vagyis a magyarokkal kötött 1606-os „bécsi béke cikkelyeit, melyekre azok hivatkoznak, s melyeket az osztrák rendek is biztosítottak, végre kell hajtani. Így ezen országban a csend helyreáll, s a császárnak nem lesz szüksége segélyre.”⁸⁶⁷ Miközben Mátyás sereget gyűjtve és diplomáciai úton is készült a harcra, Rudolf sikertelenül próbálta rendeletben megtiltani a hadi szervezkedést, továbbá Forgách Ferenc esztergomi érsek és császári helytartón keresztül elérni, hogy a megyék ne engedelmeskedjenek Mátyás felhívásának. Mátyás erre válaszként egy március 11-én kiadott körlevélben szólította fel a megyéket, hogy Forgáchot ne ismerjék el helytartónak és ne engedelmeskedjenek neki, mert a bécsi békekötés ellenére kapta kinevezését. Mikor azonban Mátyás seregeivel már Prága határait fenyegette, Rudolf 1608. június 21-én kénytelen volt eleget tenni öccse követeléseinek, azaz átengedni az osztrák tartományokat, Magyarországot és Morvaországot. S mivel Mátyás az általa uralt területeken biztosította a protestánsok vallásszabadságát, II. Rudolfnak is garantálnia kellett a cseheknek kiállított 1609-es szabadságlevélben a protestánsok vallásszabadságát és jogegyenlőségét.⁸⁶⁸

3.2.2. *A nyomtatvány részletei és a konfesszionalizáció vélhető nyomai a Defensióban*

A magyarországi eseményekhez is több szállal kötődő *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*-ből származó *nyolc* idézetet vizsgálva a következők állapíthatók meg:⁸⁶⁹ a *Defensio* főszövege hosszabb-rövidebb formában, de az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* mind a négy kaputjából hasznosít szövegrészleteket. A pápai felsőségről szóló első citátum kivételével az átemelések a *Defensio* utolsó harmadában kapnak helyet. Három esetben az aforizma teljes szövege átkerült, a fennmaradó ötben pedig vagy egy-egy mondat, vagy az adott aforizma bizonyítására szolgáló szerzők és műveik jól beazonosítható listája. A citátumhasználat

⁸⁶⁶ ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiotól kezdve*, 1, Protestáns theologiai könyvtár 14 (Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája, 1880), 340–341.

⁸⁶⁷ Peter de Vischere követ Jacob Fleckhammer főhercegi titkárnak szóló német nyelvű, 1608. február 10-én kelt regensburgi levelét Horváth Mihálytól magyarul idézve: Uo., 341. A német levél teljes szövege: HATVANI Mihály, szerk., *Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli országos levéltárból és a Burgundi könyvtárból: 1533–1608*, 3, Magyar történelmi emlékek, Első Osztály: Okmánytárak (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1859), 249–252, 251.

⁸⁶⁸ ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések...*, 341–342.

⁸⁶⁹ ALVINCZI, *Defensio*, 5–6, 34, 35–36, 41 (két idézet), 42, 46 (két idézet); *Aphorismi...*, 7–10, 25, 16–17, 23–24, 30–31, 45 (és 47), 36–37, 17–18; ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszaiknak...”, 13, 57, 58, 66, 67, 68, 74, 75.

legszembeütőbb sajátossága, hogy azok az eretnokség katolikus megítélése köré csoportosulnak a sokat emlegetett jezsuita axiómából eredően. Ebből, véleményem szerint, két dolog is következik a konfesszionalizációt illetően. Először: mikor a *Defensio* az eretneknek adott hit megtartásának kötelezettségét (a szabály–kivétel kettősén nyugvó axiómaként) semmisnek írja le, egy arra visszavezethető és panaszra okot adó, vallási alapon történő *politikai kirekesztést* is tematizál a katolikusok részéről: „...a rendek egyetértése nélkül egyeseknek püspökségeket, [...] hivatalokat, [...] tisztségeket osztott és adományozott, [...] s ebben nem tekintett sem méltóságra, sem erényre, sem érdemre, hanem kizárólag csak a vallásra...”⁸⁷⁰ Másodszor: a *Defensio* elismeri és valós veszélyként közvetíti a jezsuita hittérítés eredményeit, valamint megingathatónak tartja egyes mágnások hitét is, amivel a szilárd alapokon álló felekezeti meggyőződés hiányát sejteti a nemesség köreiben. Ez némiképp rímeli a Kecskeméti C. által mondottakra, aki szerint a jezsuiták sikerének egyik oka, hogy még a tanultabbnak mondható rendek sincsenek tisztában a teológiai különbségekkel; s így végeredményben saját hitükkel sem.

Az argumentáció egészét nézve jól nyomon követhető az axiómából is eredeztethető politikai kirekesztés. A *Defensió*ban ez már akkor előkerül, mikor a hatvan faluról és a nádornak az 1606-os bécsi békében rögzített jogköreiről esik szó. Miután Alvinczi idézi a nádor jogairól szóló 3. cikkelyt, ezt jegyzi meg: „...Magyarország nehéz gonddal járó dolgaiban rendelkezni és határozatokat hozni érvényes hatalma egyedül a nádornak van. Mikor pedig gimesi Forgách Ferenc, az akkori esztergomi érsek [...] a papság képviselőjében két becsúszott nagyságos úrral a frigy sátrán kívül való egyezséggel hatvan falut Magyarország testéből kiszakítva a nádortól elragadta, nemde ezt a törvénycikket teljességgel eltörölte?”⁸⁷¹ Alvinczi Péter tehát arról akarja meggyőzni olvasóit, hogy Forgách Ferenc és két uraság az akkori nádort, a lutheránus Thurzó Györgyöt jogaitól teljesen megfosztva, törvényes tárgyaláson kívül döntött a hatvan falu sorsáról. Majd a hatvan falu tárgyalásai kapcsán még egyszer ezzel vádolja a katolikusokat és jezsuitákat: „A többi követeket, akik e dologban egyetértettek, nem nevezitek néven, avagy csak a ti megigéző mesterségeiteknek két princípiumát, a Semmit és Senkit, vagy a főtisztelendő érsekeket és kardinálisokat, Khleslt, Forgáchot, Lépest, [...] Pázmányt, az oldalára szólított Homonnaival, Dóczyval, Esterházyval; az pedig, hogy a nagyságos nádor és hazánk többi

⁸⁷⁰ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 59; ALVINCZI, *Defensio*, 36.

⁸⁷¹ Uo., 24; Uo., 13.

jeles fiai ki voltak zárva, senki előtt sem lehet kétséges.”⁸⁷² Alvinczi Péter ilyen jellegű megjegyzései összefügghetnek azokkal a jelenségekkel, melyeket Borbély Zoltán figyelt meg abban a tanulmányában, mely a Habsburg Monarchia centralizációs törekvéseinek fényében értelmezi a magyar konfesszionális rendiséget.⁸⁷³ Ennek fő vonulatát a felső-magyarországi régióban a 17. század első felében kezdődő, Péter Katalin által „térítő földesúri ellenreformációnak” nevezett jelenség, valamint az 1620 után formálódó „konfesszionális rendiség” képezi.⁸⁷⁴ A 17. század legelején megjelenő, trienti szellemben megújított és „kifejezetten a Magyar Királyság adottságaira szabott módszerekkel” meginduló, főként Pázmány Péter nevével jelölt rekatolizáció vizsgálatához – Borbély Zoltán szerint – eredményesen alkalmazható a Tusor Péter által ismertetett konfesszionális paradigmát. Ennek végpontján az egyház sok esetben „szorosan összefonódott az új alapokra épülő kora újkori állam funkcióival”, mely így „a társadalmi és politikai szférákra, valamint a kormányzat gyakorlatára is jelentős modernizáló hatással” bírt.⁸⁷⁵ A nemesség szerkezetében a 17. század elején megindult változásokhoz „az osztrák és cseh területekre vonatkozó »Adelskonfessionalisierung«, vagyis a nemesi konfesszionális vizsgálat” nyújthat analógiákat, melyben a „közös nevezőt talán a Habsburg központi kormányzat társadalom- és felekezeti politikai szándékai és azok megvalósulási formái jelenthetik, amelyek [...] összefüggésben álltak a centralizációs törekvésekkel.”⁸⁷⁶ Azokra a felső-magyarországi nemesség szerkezetében a 17. század elején beállt változásokra, melyek a reformátusok két legbefolyásosabb patrónusának, az ecsedi Báthory és a ruszkai Dobó családok fiú ágon való kihalásával vették kezdetüket, Borbély Zoltán leírásában főként a következők jellemzők. A Magyar Királyságban 1606 és 1645 között 46 bárói rangemelés történt, mellyel köznemesek emelkedhettek a mágnások sorába. Ezek közül 19 a felső-magyarországi régió családjait érintette. Ehhez járult még Homonnai Drugeth János és Nyáry István grófi rangemelése, mely így a főnemesi társadalom csúcsán jelentett bizonyos fokú felekezeti formálódást. E 21 család közül 12 katolikus, 4 református, 5 család felekezeti hovatartozása pedig nem állapítható meg teljes bizonyossággal. A már a főnemességhez tartozó katolikus Melith és gersei Pethő mellett továbbá a református Perényi és Rákóczi családok köreiből is megjelentek katolikus

⁸⁷² Uo., 31; Uo., 17–18.

⁸⁷³ BORBÉLY Zoltán, „Szempontok a »konfesszionális rendiség« kialakulásához”, in *Akit Clio elbűvölt: In honorem Romsics Ignác*, szerk. PAPP József és VERÓK Attila, 87–103 (Eger: Líceum Kiadó, 2021).

⁸⁷⁴ Uo., 88.

⁸⁷⁵ Uo., 87.

⁸⁷⁶ Uo., 88.

családtagok. Végül a 12 katolikus rangemelésből Károlyi Mihály, Esterházy Miklós, Daróczy Ferenc, Barkóczi László és Orllé István a konvertiták táborát erősíti.⁸⁷⁷ A cseh és osztrák területekre vonatkozó, a Titkos Tanács tagjait illető kutatások eredményeihez hasonlóan ennek a kifejezetten magas katolikus rangemelésnek a hátterében Borbély Zoltán a konverziót látja, mely együtt járt bizonyos anyagi előnyökkel és utat nyithatott a társadalmi-politikai érvényesüléshez.⁸⁷⁸ S ugyan a tényleges felekezeti meggyőződés nem hagyható figyelmen kívül, s bár a felekezetváltás és rangemelés közt „közvetlen kapcsolatot egy esetben sem fedezhetünk fel, de a katolikus felekezethez tartozás számos pozíció és birtok elnyerésénél is kimondott szempont volt az udvarban, így a rangemelés kapcsán sem lehetett ez másként”.⁸⁷⁹

A Kecskeméti C. János szolgálati helyét magába foglaló, hatalmas Homonnai-uradalom felekezeti átrendeződései, Nagyszombat konfesszionális ellentétei, valamint a nemesség köreiből tapasztalható, a *Defensio* által is észlelt, főleg a Jézus Társasága számlájára írt konfesszionális gyarapodás és sérelmezett politikai kirekesztés mellett Alvinczi további módzatokkal gazdagítja a korszak katolikus, jezsuitákhoz kötött térnyerési lehetőségeit. A hatvan falu kapcsán veti fel, hogy ezek átadása elsősorban a pápisták gazdasági és hitbeli terjeszkedését szolgálja: „...Krisztus azon népeinek, akik a pápa tanításaihoz ragaszkodnak, a kereskedésben nagyobb előnyük legyen a törökök tartományában; hogy a török birtokán a klastromokat és templomokat helyreállíthassák, a szerzetesek szabadon járjanak-keljenek, a népeken a pogányok közt is uralkodhassanak, [...] az együgyű nép lelkével kalmárkodhassanak...”⁸⁸⁰

A másik ilyen, a protestánsok kirekesztésére törekvő mód a templomhoz való jog csorbitása, mely a *Defensio* rendi sérelmeket felsoroló egységének tartalmilag önálló, vallásszabadság megsértését tárgyaló szövegében kap helyet az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* öt részletét is hasznosítva. Alvinczi érvelésének kezdőpontja a *Refvtatio* azon szakasza, melyet Pázmány a bécsi béke I., vallásszabadságról szóló cikkelye ellen fogalmazott. Alvinczi először mellékesen megjegyzi, hogy önmagában ennek a törvénycikknek „különbféle mesterkedésekkel és álnokságokkal” való ostromlása is elég indok lett volna a jezsuita páterek kiűzésére. Majd így folytatja: „...világos, amit megvallanak a jezsuiták, hogy: »Az egyházi rend kezdettől fogva nyilván és szemtől szembe

⁸⁷⁷ Uo., 89–91.

⁸⁷⁸ Uo., 90.

⁸⁷⁹ Uo., 91.

⁸⁸⁰ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 25; ALVINCZI, *Defensio*, 13–14.

ellene mondott ezen szabadság megengedésének, megértvén pedig, hogy nem bölcs dolog hiábavaló ellenállással gyűlöletet keresni, a bécsi törvénycikket nem ostromolta ugyan, de ereje és lelkiismerete szerint ellene állt ellenfelei új törekvéseinek.« Végül mikor látta, milyen nagy szabadságot engednek a törvények a hit dolgaiban, bár hatalmasan szánta a történeteket, mégiscsak eltűrte.”⁸⁸¹ Ennek a pázmányi kijelentésnek az igazolására emeli be az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* egyik teljes aforizmáját, mely állítólag a jezsuiták eretnekséget egészében elutasító és elnyomó bölcsességét tárja fel: „...a törvénycikk nyilvánvaló ostromlásában a jezsuita dialektikának megfelelően csak akkor mérsékeltek magukat, ha visszaverték őket, és csak azért, hogy gyűlöletet ne keressenek maguknak: »Minden módon, mindenütt erősen kell munkálkodnia a pápistáknak azon, hogy minden eretneket, különösen a lutheránusokat és kálvinistákat, és azoknak pártfogóit, továbbá azokat a világi katolikusokat, akik inkább a békességet akarják megőrizni, mint az eretnekek elnyomásához segítséget nyújtani, tűzzel-vassal-méreggel, puskaporral, hadi és más mesterkedésekkel elnyomjanak.«”⁸⁸² Rögtön ehhez fűzi Alvinczi Péter az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* azon szöveghelyét, mely a „jezsuita dialektika” természetéről, a katolikus hit terjesztését szolgáló *kivárásról* és *színlelésről* rántja le a leplet: „...akkor tartóztatták meg magukat, ha félték, hogy igyekezetük hiábavaló lesz, és ezáltal a római katolikus vallásnak valami kára keletkezik. Ebben az esetben ugyanis ideiglenesen engedni kell valamit, és jobb alkalomra kell várni [...] Arra tanít a keresztyén bölcsesség, hogy színleléssel kell élni, ha nagy veszedelemtől lehet tartani. [...] De sohasem álltak el attól és nem is fognak elállni, hogy csalárd és álnok ostromlásukat különböző kerülő utakon lelkiismeretük követelése szerint újra és újra elkezdjék.”⁸⁸³ Ezen információk fényében tér rá a *Defensio* a templomhasználati jog kérdésére. Itt – a nádor jogköreinek megnyirbálásán vagy egyenesen jogfosztásán túlmutatva – Alvinczi már a törvénycikkek jezsuiták általi módosítását rója fel. Azt állítja ugyanis, hogy az „embereknek ugyanezen fajtája, az emberi társaság ellensége [...] II. Mátyás megkoronázása előtt kitörölte, s ezért nincsenek ott megemlítve a paraszti nép, a majorok és azok a városok, amelyek katolikus urakhoz tartoznak...”⁸⁸⁴ Ugyanezt állítja a nem kevésbé jelentős királyválasztás kapcsán is: „Megvallják ugyanis, hogy a választás szavának elhagyása szándékosan történt, és mivel a magyarázat a mellőzött vagy vitás dolgok kifejtése, elismerik, hogy az előterjesztés csonka,

⁸⁸¹ Uo., 65–66; Uo., 40–41.

⁸⁸² ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 66; ALVINCZI, *Defensio*, 41; *Aphorismi...*, 23–24.

⁸⁸³ Uo., 66–67; Uo., 41; Uo., 30–31.

⁸⁸⁴ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 67; ALVINCZI, *Defensio*, 42.

bizonytalan és szókiforgató volt...”⁸⁸⁵ A Magyar Királyság egészére érvényes törvénykezésekkel kapcsolatban a névtelen Alvinczi odáig merészkedik, hogy a protestáns rendek kirekesztése ellenére az egész ország nevében szólni kívánó jezsuitákat „a maguk kevésbé hiteles pecsétje alatt pártos határozatok” hirdetésével vádolja.⁸⁸⁶ Az érvelés folytatásában Alvinczi azt is elítéli, ahogy Pázmány Péter *Refvtatio*ja a bécsi béke vallásszabadságot engedélyező, császári hitlevéllel megerősített I. cikkelyében igyekszik fogódzót keresni: „...mindezen engedelem [...] úgy lett kiállítva, hogy abban a templomokról nincs említés, ennél fogva a templom feletti jog azon a helyen maradt, ahol az engedelmek előtt volt”.⁸⁸⁷ Ehhez kötődően sorolja fel azokat az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*ban szereplő szerzőket, akiket disszertációm ekvivokációt tárgyaló szakaszánál idéztem: „Ha valóban ilyen hitszegő értelmezést kapcsoltak volna e cikkelyhez, a legvilágosabb lenne, hogy a császárok és királyok engedményei hízkelkedő csalárdságokkal voltak tele, és Magyarországot bolonddá tették és becsapták; kockázó gyermekek módjára játszottak az egyezségekkel és közönséges végzésekkel (ami különben a jezsuitáknál nem sokat számít, amint látni Gregorius de Valentianál és VII. Gergely pápánál, valamint Henric Garnetnál).”⁸⁸⁸ A templomhasználat bonyolult kérdését a következőkben Alvinczi Péter a Pázmány által felsorolt hat érv ellenében fejtegeti. A pázmányi *Refvtatio* argumentumai a következők: 1.) a vallás szabadságához nem szükséges a templom; 2.) nemcsak a parasztnak engedték meg a vallásszabadságot, hanem a nemeseknek is; 3.) mivel az úr megelőzi a jobbágyot, „inkább a földesúrnak kell megtartania a templom használatát magának, vallásának gyakorlására, mint a jobbágyoknak”; 4.) a parasztnak – munkája jutalmán kívül – nincs joga a földhöz, még kevésbé a templomhoz; 5.) nem lehetséges, hogy a földesurak mint az egyházak kegyurai, „lemondjanak kegyúri jogukról és azt a parasztjaiknak engedjék át”, mivel az abban áll, „hogy a kegyurak az eredeti alapításból kifolyólag azoknak az egyházi személyeknek adhatják a javadalmat és a templomban való szolgálatot, akiknek akarják”; 6.) a parasztnak semmilyen végzésben nem engedtek jogot a templomokhoz.⁸⁸⁹ Pázmány Péter a templomhasználatot kegyúri jogként kezeli, mellyel Alvinczi nem érthet egyet. Már csak azért sem, mert elgondolásában a földesúr „a templomban vagy egyházban, a ti törvényetek szerint is, a lelkipásztornak Isten ígéje szerint

⁸⁸⁵ Uo., 52; Uo., 31.

⁸⁸⁶ Uo., 56; Uo., 34.

⁸⁸⁷ Uo., 68; Uo., 42.

⁸⁸⁸ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 68; ALVINCZI, *Defensio*, 42; *Aphorismi...*, 45 (és 47).

⁸⁸⁹ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 69–76; ALVINCZI, *Defensio*, 43–47.

nem kevésbé alávetett juha, mint bárki közrendbeli”.⁸⁹⁰ Ebből következik, hogy az egyházban nem ítélezhet vallásbeli és lelki ügyekben, valamint a „templomot sem foglalhatja el több joggal és nem szentelheti tulajdon hitének, miként a kos sem tulajdoníthatja magának az egész aklot, elűzvén a nyáját”.⁸⁹¹ A parasztok pedig egyébként sem a földesúrnak alávetett személyekként, hanem az *egyház tagjaiként* birtokolják a templomokat, ezáltal „Krisztusnak vannak alávetve, és nem illő, hogy a földesúr uralkodjék az ő lelkiismeretükön”.⁸⁹² Vagyis a pázmányi érvelésben inkább jogi kérdésként kezelt templomhasználat Alvinczinél lelkiismereti kérdéssé válik, melyet nem a világi hatalom szabályoz. Hogy Pázmány érvelése e különbséget látszólag figyelmen kívül hagyja, azt a *Defensio* ezen szakasza is igyekszik világossá tenni: „...a templom az egyház közös tulajdona, azt a gyülekezettől és a keresztyén néptől a földesúr nem idegenítheti el, különben az emberi dolgok az istenivel és az isteniek az emberiekkel nyilvánvalóan összeelegyítetnek. Ugyanis a templomokra vonatkozó minden jog a gyülekezeté, a földesúr ennek sérelmére nem ítélezhet semmiféle jog alapján.”⁸⁹³

Meglátásom, hogy a Kecskeméti C. János teológiai jezsuitaellenes érvelésében nyomon követhető megkülönböztetési szándék Alvinczinél is megtalálható; csak épp a politika terepén. Ennek kifejeződése, mikor a *Defensio* úgy állítja be Pázmányon keresztül a jezsuita érvelést, mint ami az isteni és emberi dolgokat „összeelegyíti”. E képnek megkülönböztetett szerep jut a *Defensio* első szakaszában is, miközben Alvinczi Péter a Jézus Társasága pápai felsőséget népszerűsítő leírását adja. A jezsuitaellenes *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* első hasznosítása is ebben az első nagyobb, a világi hatalom és az alattvalók viszonyait tárgyaló tematikai egységben történik. Alvinczi a szövegegységet a protestánsok számára elfogadhatatlan, a pápa felsőségét hangoztató *közvetett hatalom (potestas indirecta)* ismertetésével nyitja.⁸⁹⁴ Kiindulópontja, hogy a Jézus Társasága saját

⁸⁹⁰ Uo., 70; Uo., 44.

⁸⁹¹ Uo., 70–71; Uo.

⁸⁹² Uo., 73; Uo., 45.

⁸⁹³ Uo., 71; Uo., 44.

⁸⁹⁴ „A pápai *potestas indirecta* elve az állami önrendelkezés fejlődésével állította szinkronba a pápai univerzális igényeket. Már VIII. Bonifác elmélete a két kulcsról vagy két kardról világosan elkülönítette a pápák lelki és világi hatalmát, s az uralkodók tekintélyét a pápából származtatta. [...] a kora újkori gondolkodásra szintén nagy hatást gyakorolt Aquinói Szent Tamásnak Arisztotelészen alapuló államelmélete. Eszerint az állam léte a természetjogon alapul, célja a közjó és a földi boldogság biztosítása. Ekképpen az állam autonóm, önjogú képződmény. Küldetése azonban alá van rendelve az örök élet transzcendens képletének, aminek biztosítása viszont az egyház küldetése. A keresztyén fejedelem kötelessége, hogy alattvalóit mindkét célhoz elvezesse. Amennyiben az uralkodó a transzcendens cél elérését akadályozza, az egyháznak joga és kötelessége közbelépni. Ez a jog és kötelesség a pápák *potestas indirecta*-ja a világi ügyekben. E nézetet a kora újkorban mind Francisco de Vittoria, a nemzetközi jog atyja, mind a legnevesebb katolikus teológusok, Suarez és Bellarmino képviselték és népszerűsítették. [...] Bellarmino nézeteit a legrészletesebben közvetlenül azután

hazugságait bibliai citátumokkal akarja elfogadtatni a nagy nyilvánossággal. Alvinczi lenéző szavával élve a *Refutatio*ban ezért csupán szöveghelyeket (*Róm 13.1–2* és *Júd 6–8*) „idézetnek”, melyre ő Chrysostomus-szal válaszol: a páli levélben megfogalmazott, felsőbb világi hatalomnak való engedelmességi parancsolat nemcsak a világiakra, hanem mindenkire, azaz a papokra és szerzetesekre, de még az apostolokra, prófétákra, evangélistákra is érvényes.⁸⁹⁵ E kiterjesztés ad alkalmat Alvinczi Péternek a pápa közvetett hatalmáról vallott nézeteinek kifejtésére. Abban teljes mértékben egyetért vitapartnerével, hogy a bibliai igék igazként való elfogadása kiemelt fontosságú. Majd ennél is továbbmenve kijelenti: az evangélikusok ezt olyannyira komolyan veszik, hogy a szentírási tekintélyt – a lelkiismerettel együtt – mindennél nagyobbra tartják. Ezzel a *Biblia* igéinek tisztelete és a hatalomról szóló tartalmak között egy alá-fölérendeltségi viszonyt igyekszik kialakítani. Mindennek ellenpontja a „két karddal” fenyegető római Antikrisztus, aki már egy, az evangélikusok által megvetett hierarchiára épít: a pápa azt kívánja, hogy „apostolnál vagy evangélistánál is nagyobbak tartsák, s azzal kérkedik, hogy nincs az a felsőbb hatalom, amelynek alávetné magát, s arra törekszik, hogy birodalmakat adhasson és vehessen el. (Lásd VIII. Bonifác pápa, Bartholomaeus Sacchi de Platina, Roberto Bellarmino, Pedro Ribadeneira, Alexander Pesantius, Flavius Blondus. Ezek azt tanítják, hogy úgy becsülje és tisztelje a pápát a földkerekség minden fejedelme, mint legfőbb Istent.)”⁸⁹⁶ A szerzők listájából kiindulva ez az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* első caputjának teljes első aforizmája, melynek a kiadvány indexe a következő címet adta: *De immensa Romani Pontifici potestate*, azaz a római pápa végtelen hatalmáról.⁸⁹⁷ A *Defensio* latin szövegéből kiderülnek a szerzőktől idézett munkák címei és a citátumok pontos, lapszámi hivatkozásai,⁸⁹⁸ melyek egy kivételével mind szerepelnek és megegyeznek az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* első caputjának első aforizmájában közöltekkel.⁸⁹⁹ Az egyedüli kivétel a sort lezáró Flavius Blondus, kinek szövege az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* első caputjának harmadik, a pápa tévedhetetlenségéről szóló aforizmájából való.⁹⁰⁰ A *Defensio* a

publikálta, hogy az inkvizíció ülésein az elméletet II. Mátyás kapcsán a gyakorlatban is kipróbálhatta (*De potestate Summi Pontificis in temporalibus*, Romae 1610).” TUSOR Péter, „Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése”, *Aetas*, 4 (2000): 89–105, továbbá ld. 101: 80. sz. lábjegyzet is.

⁸⁹⁵ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 12–13; ALVINCZI, *Defensio*, 6.

⁸⁹⁶ Uo., 13; Uo., 6.

⁸⁹⁷ *Aphorismi...*, A3r.

⁸⁹⁸ ALVINCZI, *Defensio*, 6.

⁸⁹⁹ *Aphorismi...*, 8–10.

⁹⁰⁰ Uo., 13.

felsorolás többi szerzőjétől eltérően nemcsak Flavius Blondus művének címét és a lapszámot, hanem az *Aphorismi doctrinae iesvitarvmba* átemelt szövegrészét is teljes egészében tartalmazza: „*Omnes Principes orbis terrarum Pontifice honorant & colunt vt summum Deum*”,⁹⁰¹ „becsülje és tisztelje a pápát a földkerekség minden fejedelme, mint legfőbb Istent.”⁹⁰² A *Defensio* folytatásában fejti ki Alvinczi a jezsuitákéhoz és katolikusokéhoz képest „polgáriasultabb felfogást tükröző érvrendszerét”, felvetve a világi hatalomnak az alattvalók közjavát előtérbe helyező szolgálatát, felelősségét; a törvények jutalmazással és büntetéssel való betartatását; s végül a világi hatalom kötelességmulasztása esetén az ellenállás jogosultságát.⁹⁰³ Eközben tér ki arra az egyenlőtlenségre, hogy míg az evangélikusok még csak meg sem szólalhatnak, semmit sem tehetnek, addig a jezsuitáknak szabad, a törvény szavával és a tüzzel-vassal folyó spanyol inkvizícióval fenyegetőzve, tettekkel is elnyomni az evangélikusok „társadalmi közmegegyezés szerinti törvényeit, minden állam alapját.”⁹⁰⁴ Valamint ők „az országgyűléseken büntetlenül akármit előírhatnak, a keresztyének életét és vagyonát veszélyeztető törvényeket előkészíthetnek, [...] nekik lehet [...] minden jogot és az evangélikusok régi kiváltságait eltörölni, [...] az eget a földdel összeelegyíteni. Akkor aztán a markukba nevetve azt mormolják e vérszopó piócák, hogy a keresztyének engedelmisséggel tartoznak a világi hatalomnak.”⁹⁰⁵

Mindezek után úgy gondolom, hogy Alvinczi Péter politikai, valamint Kecskeméti C. János teológiai jezsuitaellenes érvelésében, igaz, eltérő terepen, de több közös elem fedezhető fel. A fentebb említett megkülönböztetés fontosságának hangsúlyozása mindkettőjükénél azt a benyomást keltheti az olvasóban, hogy a jezsuiták épp ennek az ellenkezőjére törekszenek. Kecskeméti C. szóhasználatában például az „egybezűrés-zavarás” azt a célt szolgálja, hogy két, egymással akár ellentétes dolognak (élő és holt szentek) párosítására hívja fel a figyelmet a teológiai tárgyú pázmányi, jezsuita érvelés szolgálatában. Alvinczi politikai jezsuitaellenes argumentálása pedig kétszer is használja az

⁹⁰¹ ALVINCZI, *Defensio*, 6.

⁹⁰² ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 13.

⁹⁰³ HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 132–133.

⁹⁰⁴ A latinban ez így hangzik: „...oppresos in communi societatis jure, Reipublicae omnis fundamento...” ALVINCZI, *Defensio*, 6. ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 13. Esetleg Alvinczi itt a *ius communé*ról beszélhet. Ahogy Hamza Gábor fogalmaz: a „*ius commune* (közös jog vagy régebben használatos szakkifejezéssel »közönséges jog«) korában európaszerte egységes »jogi munkastílus« érvényesült, éppen a jogászok közös nyelve, a római jog révén [...] Római jog alatt értendő [...] a iustinianusi kodifikáció (joganyag) alapján a középkorban a glosszátorok és a kommentátorok, majd a humanisták és a pandekták modern gyakorlata (*usus modernus Pandectarum*) képviselői által kialakított általános európai érvényű jog (*ius commune Europaeum*) [...] is.” HAMZA Gábor, „A római jog a XXI. században”, *Magyar Tudomány*, 12 (2007): 1557–1562, 1557.

⁹⁰⁵ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 13–14; ALVINCZI, *Defensio*, 6.

„összelegyítés” szót, mellyel a földi és égi, emberi és isteni dolgok ellentétpárjára világít rá. A *Defensio* első, a világi hatalom és alattvalók viszonyait tárgyaló tematikai egységében használt összelegyítő mozzanat így újra előkerül az utolsó, rendi sérelmeket taglaló szövegrész templomhasználati jog kérdését övező vitájában. Evvel ugyanis Alvinczi éles határvonalat kíván húzni az egyház hatáskörébe tartozó lelkiismereti kérdés és a világi hatalomgyakorlás eszközeként működő, Pázmány Péter értelmezésében a templomhasználatot is szabályozó kegyúri jogérvényesítés között. Továbbá: míg a pápai felső hatalmat népszerűsítő jezsuiták képét Kecskeméti C. János elsősorban az írásmagyarázattal összefüggésben bontja ki, addig Alvinczi ezzel a politikai, vagyis a pápai közvetett hatalom – protestánsok számára kedvezőtlen – hatásait ecseteli. Akárcsak Kecskeméti C. a *Catholicvs reformatvs*-fordításához írt előszavában, végeredményben Alvinczi is egy terjeszkedő, mindennél feljebb való „birodalomnak” láttatja a pápaság antikrisztusi intézményét az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* segítségével: „...nincs az a felsőbb hatalom, amelynek alávetné magát, s arra törekszik, hogy birodalmakat adhasson és vehessen el”.⁹⁰⁶ Az sem elhanyagolható tény, hogy Alvinczi Péter egy mondat erejéig kitér a Kecskeméti C. által már sérelmezett, bibliai igék Jézus Társaságának saját igényeit kiszolgáló használatára: „Hogy pedig gyalázatos kötekedéseiket s királyi ruhába öltöztetett rejtett csalárdságaikat megvetett helyükről könnyebben vihessék a világ színe elé, a Szentírásból vett fejezeteket idézgetnek...”⁹⁰⁷ Végül, de nem utolsó sorban, mindkét protestáns szerző érvelésének kiemelten fontos, vissza-visszatérő eleme a pápai felsőbbbségből is fakadó kirekesztés jezsuitákhoz kötöttsége.

Alvinczinál ez utóbbi annak fényében lehet jelentős, hogy 1609-ben a katolikus II. Mátyást V. Pál pápa első felindulásában „az »eretnekek pártfogójának« akarta nyilvánítani, ami egyenlő lett volna egy nyilvános és ünnepélyes kiközösítéssel”.⁹⁰⁸ A kiközösítést hosszas latolgatások és tárgyalások után végül nem hozták nyilvánosságra, mivel „a pápai *potestas indirecta* elmélet gyakorlati megvalósítása mérsékelt formájában is eredményesnek bizonyult”.⁹⁰⁹ Ez a pápai hatalom és politikai kirekesztés összefüggésben áll a *Defensió*ban az eretnekséggel, melyet a szöveg bevezető szakasza az „eretneknek tett hit nem kötelez” jezsuita axiómával tematizál. Ennek megfelelően a templomhasználati joghoz használt öt *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*-idézet eddig ismertetett három részlete mellett a

⁹⁰⁶ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 13; ALVINCZI, *Defensio*, 5–6; *Aphorismi...*, 7–10.

⁹⁰⁷ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 12; ALVINCZI, *Defensio*, 5.

⁹⁰⁸ TUSOR, „Az 1608. évi...”, 95.

⁹⁰⁹ Uo., 101.

fennmaradó kettőben megint az eretnokség kerül előtérbe. A negyedik szöveg a jezsuiták állítólagos saját szavait fordítja vissza, mikor felveti, hogy mi történik akkor, ha a földesúr protestáns, a köznép és a pap pedig katolikus. Ilyenkor „a templomon való jog a törvényes világi hatóságé-e, azaz a kálvinista földesúré, vagy pedig a katolikus népé és papoké?”⁹¹⁰ Ha az első az igaz, akkor a jezsuiták méltatlanul ítélik zsarnoki tetteknek a templomok protestánsok általi feldúlását, az oltárok, szobrok lerontását és az áldozópapok elűzését, melyekre, legalábbis az átemelt *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*-citátum alapján, a pátereknek ez a válasza:⁹¹¹ „...ha az alattvalóknak lutheránus vagy kálvinista királyuk vagy fejedelmük van, aki őket eretnokségre igyekszik vezetni (mint Angliában), akkor az alattvalók minden hűségeskü és kötelezettség alól fel vannak oldva, szabad és megengedett számukra, hogy az ilyen királyt vagy fejedelmet megtagadják, elűzzék és elnyomják.”⁹¹² Alvinczi e szövegátemelés fényében teszi fel a következő kérdéseket és vonja le a végkövetkeztetést: „Ha pedig az utóbbi igaz, milyen jogon pereltek velünk? Vajon nem szabad a keresztyén népnek az, ami a bálványimádóknak szabad? Amit tehát magatoknak nem akartok, ne tegyétek másnak sem!”⁹¹³ A templomhasználat kérdéséhez használt idézetek ötödik darabját Alvinczi a kegyúri jog mibenlétének tisztázásakor építi be. Pázmány, a templomok használatára is kiterjesztett értelmezése ellenében elsőként a *Defensio a Hármaskönyvre*, Könyves Kálmánra és Zsigmondra hivatkozva leszögezi, hogy Magyarországon efféle, egyházi javadalmakat adományozó kegyúri joga kizárólag a királynak van.⁹¹⁴ S mivel az uralkodók kegyúri jogukat a vallásszabadságról szóló engedelmekben, hitlevelekben és az országgyűlés törvénycikkeiben kiterjesztették mind a reformált, mind a római katolikus egyházakra, Alvinczi nem érti, hogy „mi okból háborognak oly nagyon a jezsuiták? Mi az, amit Conrad Brunnus jezsuita nem pirul kiáltozni: »a katolikusságnak semmilyen békessége sem lehet az eretnekekkel, hamis és káromló az a megegyezés, amely megengedi, hogy az ő tudományukat tanítsák«.”⁹¹⁵ Ha az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* fennmaradó két részletét megnézzük, az eretnokséget elítélő jezsuiták még árnyaltabb profilját kapjuk. Mindkét szöveget Alvinczi Péter akkor hasznosítja, mikor II. Ferdinándot az uralkodási feltételek megsértésével bevádoló *Qverela Hvngariae*-t veszi védelmébe. Argumentációját a *Refvtatiót* idézve nyitja, mikor is Pázmány

⁹¹⁰ Uo., 73; Uo., 45–46.

⁹¹¹ Uo., 73–74; Uo.

⁹¹² ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 74; ALVINCZI, *Defensio*, 46; *Aphorismi...*, 36–37.

⁹¹³ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 74; ALVINCZI, *Defensio*, 46.

⁹¹⁴ Uo.; Uo.

⁹¹⁵ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 74–75; ALVINCZI, *Defensio*, 46; *Aphorismi...*, 17–18.

Péter „jezsuita hízelkedéstől, és a színóni ékesszólástól” búzló szavaival ad a teljes karok és rendek nevében alázatos hálát a királynak, amiért „semmit sem mulasztott el azokból a dolgokból, amelyeket [...] királyi hitlevelével, vagy [...] megkoronázása idején elvégzett törvénycikkekben erősítettek meg”.⁹¹⁶ Alvinczi kiemeli, hogy „Pázmány, Pákai, a papság s ennek jezsuita cinkosai” ismét nem a teljes karokat és rendeket jelenti.⁹¹⁷ Majd érvelésének későbbi szakaszában tartja semmisnek a jezsuiták azon mentségét, hogy őfelsége azért nem vihetett véghez semmit, azaz azért nem teljesíthette a protestánsok tizenhét pontos követelését, mert akkor épp a majna-frankfurti választófejedelmi gyűlésen vett részt.⁹¹⁸ Alvinczi Péter véleménye, hogy II. Ferdinándnak nem az 1619. évi országgyűlésen kellett volna mindezt véghez vinnie, a saját hitlevelében vállaltak alapján, hanem még az országgyűlés kihirdetése előtt, a megelőző évben. Ehhez kapcsolódóan jegyzi meg keserűen az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* egyik mondatával: „...pontosan megtartották a jezsuita Cresswelnek Andreas Philopater nevében, Anglia királynőjének rendelete ellen tett kijelentését: »Ha a császár vagy király egy eretneket jóakarátába fogad, ezért magáért veszítse el országát.« Világosabb mondás ez, minthogy itt sokáig szaporítsuk a szót”⁹¹⁹ A másik szöveg abban a szakaszban jut szerephez, mely a jezsuiták halogatási technikáját írja le. Alvinczi konklúziója, hogy a folytonos magyarázgatásnak akkor sem lett volna vége, ha a követelések pontjait teljesítik. Még így sem „kerülhették volna el, hogy a jezsuiták meg ne vizsgálják és meg ne jobbítsák őket: Mivel a jezsuiták tudománya szerint erőtlennek és egyenesen semmisnek kell tartani a császárok, királyok, fejedelmek és egyéb rendek azon végzéseit, megkötött egyezményeit, békekötéseit, egyesüléseit, engedelmeit, még ha esküvéssel fogadták is, amelyekben más vallásnak kedveznek, mint a mostani római katolikusnak...”⁹²⁰

Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* válogatott szöveghelyei azt a fenyegető üzenetet közvetítik, hogy az eretnekeken és az eretneknek kikiáltott protestáns uralkodókon kívül az eretneket jóakarátába fogadó királyok, de még azok a világi katolikusok is, akik az eretnekek elnyomása helyett inkább a békességet akarják megőrizni, veszélyben vannak. A *Defensio* a Kecskeméti C. Jánosnál leírt katolikus felekezetű, megosztott tömeget így még tovább bontja: a pápisták és a jezsuiták mellett megemlíti egy olyan csoportot, mely az eretnekeknek

⁹¹⁶ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 54; ALVINCZI, *Defensio*, 33.

⁹¹⁷ Uo.; Uo.

⁹¹⁸ Uo., 56; Uo.

⁹¹⁹ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 57; ALVINCZI, *Defensio*, 34; *Aphorismi...*, 25.

⁹²⁰ Uo., 58; Uo., 35–36; Uo., 16–17.

nevezett protestánsokkal való békés együttélést szorgalmazná. Alvinczi Péter a jezsuitákat ezzel szemben úgy jellemzi, akiknek kommunikációja szántsándékkal ez ellen dolgozik: „...megátalkodott szókiforgatók, akiknek ételük és italuk a népek viszálya”.⁹²¹ Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* idézeteiből az olvasható ki tehát, hogy a jezsuiták az eretnekséget és az eretnekekkel való mindenféle, akár esküvéssel megerősített törvényi érintkezést teljes mértékben elutasítják. Annak ellenére, hogy a jelek szerint a felekezeti megosztott magyar területek adottságaihoz igazodva a *Refvtatiót* író Pázmány (Martinus Becanushoz hasonlóan) megengedőbbnek látszott az eretnekség és a nekik tett fogadás tekintetében. Azt ugyan Alvinczi sem vonja kétségbe, hogy lehetnek megengedőbbek a jezsuiták, de az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* segítségével, a „jezsuita dialektika” jellemzése közben felveti annak a lehetőségét, hogy ez csupán taktikai időhúzás a kedvező alkalomig, nem pedig a végső célról, az eretnekség elnyomásáról való lemondás: „...mindenütt erősen kell munkálkodnia a pápistáknak azon, hogy minden eretneket, [...] tűzzel-vassal-méreggel, puskaporral, hadi és más mesterkedésekkel elnyomjanak. [...] akkor tartóztatták meg magukat, ha féltek, hogy [...] a római katolikus vallásnak valami kára keletkezik. Ebben az esetben ugyanis ideiglenesen engedni kell valamit, és jobb alkalomra kell várni [...] De sohasem álltak el attól és nem is fognak elállni, hogy csalárd és álnok ostromlásukat különböző kerülő utakon lelkiismeretük követelése szerint újra és újra elkezdjék.”⁹²²

Alvinczi Péter többek közt úgy láttatja a jezsuiták politikai beszédmódját, mint ami a szerinte egyértelműen, világosan fogalmazott törvények, rendeletek valós vagy vélt jogi hézagjait, kiskapuit felkutatva többfelé magyarázhatóvá és támadhatóvá teszi azok szövegezését; más értelmet is adva nekik az eretneknek kikiáltott protestáns rendek kárára. A helyes értelmezés azonban kiemelt fontosságú Alvinczi számára, melyet a szabad királyi választás kérdésénél így fogalmaz meg: „A szabad választást pedig a magyar karok és rendek olyan értelmezéssel hagyományozták utódaikra, hogy Magyarország nem valamely család örökös tulajdona; még kevésbé olyan, hogy annak örökösödésébe titkos szerződéssel az ország egyetértésén kívül be lehetne bocsátani a szabadság és a vallás nyilvánvaló ellenségét, a spanyol királyt, hanem olyan értelmezéssel, hogy az ország lakosai ne részrehajlásból, félelemtől vagy pénztől megrontva, s még a vallásbeli különbségtől sem akadályoztatva

⁹²¹ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 19; ALVINCZI, *Defensio*, 10.

⁹²² ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 66–67; ALVINCZI, *Defensio*, 41; *Aphorismi...*, 23–31. Paulus Windeck esetében a *Defensio* hivatkozása átnyúlik a II. kaput IV. aforizmájába.

választással nyilvánítsák ki akaratukat.”⁹²³ A jezsuiták által alkalmazott közlésmódozatok (ekvivokáció, kazuisztika és a *Defensio* egyik szókapcsolata alapján vélhetően a retorikai valószínű) jól kitapinthatóan a helyesnek tartott értelmezés, egyértelműség helyett a homályosság és bizonytalanság felé is mozdítják a kommunikációt. Ennek valamiféle megfogalmazása a *Defensio*ban ott található, ahol II. Mátyás bécsi békét magyarázó hitlevelét védelmezi Alvinczi: „Világos ennél fogva, hogy Mátyás magyarázó levele ugyanúgy érvényes, mint az az okmány, amelyet magyarázott. Annak homályos és kétséges a magyarázata, aki a Prológus hatodik fejezetét szerkesztette. [...] hogy ha a felséges II. Mátyásnak ezt a magyarázatát a jezsuiták nem is ismerik el, [...] mégiscsak a királyi felséggel szegülnek szembe és az ország közönséges állapota ellen emelik fel magukat a jezsuiták, ha ellene mondanak.”⁹²⁴

A Jézus Társasága megtévesztő retorikai gyakorlatának fejtegetései közben kirajzolódó, *Defensio*ban felmutatott rendi felekezeti identitásról a következők mondhatók el. Az Alvinczi által leírt, a katolicizmus ellenében és az irénizmus jegyében *egységes protestáns rendi felekezeti identitás*ra a szövegben hatással vannak a jezsuita térítések, továbbá a megingathatónak leírt felekezeti meggyőződés, és nem utolsósorban az eretnecség bélyegéből adódó, erősen sérelmezett politikai kirekesztés. Borbély Zoltán tanulmányában a Habsburg Monarchia centralizációs törekvéseit szolgáló katolikus konfesszionalizációnak – a nemességet célba vevő jezsuita missziókon és rangemelésen kívül – a nemesség köreiben egyre népszerűbb jezsuita kollégiumi, egyetemi oktatás és esetenként a jezsuita rendbe való belépés is éppoly fontos elemét képezi.⁹²⁵ Megnézve a *Defensio* indulattól fűtött, Homonnai III. Drugeth Györgyöt illető leírásait, azokban a főúr nem csupán a „babonáságig jutott” el a katolikus vallás gyakorlásában,⁹²⁶ hanem egészen a „fanatikus elvakultságig”.⁹²⁷ De ehhez hasonló módon jellemzi Dóczy Sándor várkapitányt és Esterházy Miklóst is Alvinczi Péter, akiket pedig a „római babonáság híveinek” nevez.⁹²⁸ Homonnai esetében talán már érdemes fontolóra venni annak a megújított katolikus (és jezsuita) lelkeségnek a formáló erejét, melyet a prágai jezsuita kollégiumi oktatás során diákként megtapasztalhatott. Különösen annak fényében, hogy a tanulóévei alatt, 1601-ben

⁹²³ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 52–53; ALVINCZI, *Defensio*, 32.

⁹²⁴ Uo., 78; a homályosságra, többértelműségekre utaló szövegrész latinul: „Vnde evidens est, explicatorium Matthae Diploma eadem vires habuisse, quas explicatum habuit: *Obscura enim & ambigua Legis, interpretatio ejus est, qui condidit*. Prologi Cap. 6.” Uo., 48.

⁹²⁵ BORBÉLY, „Szempontok a »konfesszionális...«”, 95.

⁹²⁶ ALVINCZI, „A nemes Magyarország...”, 15; ALVINCZI, *Defensio*, 7.

⁹²⁷ Uo., 16; Uo., 8.

⁹²⁸ Uo.; Uo., 7.

konvertált Homonnai 1615-ben jezsuita kollégiumot alapított saját birtokán, ahonnan számos, a környék felekezeti átrendeződéséért is felelős misszió indulhatott el térítő útjára. Úgy gondolom, hogy a rendkívül összetett folyamatok által épp kialakulófélben lévő konfesszionális rendiség protestáns oldalának felekezeti alakulását nagyban befolyásolhatta a jezsuiták sikeres térítő tevékenysége mellett a rend egyre fokozódó, egyébként hatáskörükön kívül eső politikai tevékenysége, politikai térnyerésüknek fenyegető felismerése. Az 1620-as *Defensió*ban, meglátásom szerint, Alvinczi Péter egy olyan protestáns rendi felekezeti identitást mutat be, mely leginkább az eretnekségből fakadó – és határozottan jezsuitákhoz kötött – politikai kirekesztés mentén formálódik. Ennek a panaszra okot adó kirekesztésnek pedig éppúgy az az újszerű jezsuita ékesszólás a kifejezőeszköze, mint ami a *Defensio* elmondása szerint a magyar nemesség vallási meggyőződésére is komoly hatást gyakorolt.

4. EGY SZATIRIKUS JEZSUITAEELLENES IRAT: *JESVITA PATEREK TITKAI*

Az RMNy az 1657-es, váradi kiadású *Jesvita paterék titkai* című szatirikus dialógust Turóczi-Trostler József megállapításaira támaszkodva a „nemzetközi jezsuitaellenes irodalom jellegzetes darabjának” tartja. A nyomtatvány forrásaként pedig az 1633-as, leideni kiadású *Mysteria patrum iesvitarum ex ipsorum scriptis cum fide erutát* jelöli meg. Ezt a „nemzetközi bibliográfiai szakirodalom” Kaspar Schoppe munkájaként azonosítja, melyet megerősít, hogy a British Museum katalógusa a *Jesvita paterék titkait* úgyszintén „Scioppius *Mysteriájának* magyar fordításaként regisztrálta”. Ezen információkat alapul véve az RMNy csupán valószínűsíti ezt az álláspontot, mivel ennek „ellenőrzésére nem volt lehetőség”. A *Jesvita paterék titkai* olvasóhoz intézett előszavából továbbá ezt a következtetést vonja le: az eredeti francia nyelvű és 1624-ben készült, azonban „nem sikerült nyomára akadni a *Mysteria patrum jesuitarum* 1624. évi francia és későbbi angol kiadásának”, s nem ismeretesek a magyar fordító és a fordítás keletkezési körülményei sem.⁹²⁹ Mivel az RMNy leírása a rendelkezésre álló adatok alapján a *Mysteria patrum iesvitarum* mot nagy valószínűséggel Kaspar Schoppe nevéhez köti (ahogy általában a legalapvetőbb források és szakirodalom nagy része),⁹³⁰ disszertációmban elsőként ezt a feltételezést szeretném az eddigieknél alaposabban körbejárni.

⁹²⁹ RMNy 2746.

⁹³⁰ Az 1633-as, Appendixekkel ellátott latin *Mysteria patrum iesvitarum* fordítója, az 1633-as német nyelvű *Mysteria/ oder/ Geheymnussen der Patrum Societatis Jesu* fordítója: Jean Pierre NICERON, *Memoires pour servir a l'histoire des hommes illustres dans la republique des lettres*, 35 (Párizs: Braisson, 1736), 212–213; az 1633-as latin *Mysteria patrum iesvitarum* lehetséges fordítója, 1632-es német *Mysteria/ oder/ Geheymnussen der Patrum Societatis Jesu* fordítója: Ignaz von DÖLLINGER und Fr. Heinrich REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten in der römisch-katholischen Kirche seit dem sechzehnten Jahrhundert mit Beiträgen zur Geschichte und Charakteristik des Jesuitenordens: Auf Grund ungedruckter Aktenstücke*, I/2 (Nördlingen: Becks'schen Buchhandlung, 1889), 557–558; az 1631-es, 1633-as latin *Mysteria Patrum Jesuitarum* szerzője: SOMMERVOGEL et BLIARD, *Bibliothèque de la Compagnie...*, 60–61; 1631-es, 1633-as latin *Mysteria patrum iesvitarum* szerzője, az 1632-es, 1633-as német *Mysteria/ oder/ Geheymnussen der Patrum Societatis Jesu* fordítója: Gerhard DÜNNHAUPT, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock, Teil V: Praetorius – Spee*, 5, Hiersemanns Bibliographische Handbücher 9 (Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 1991), 3772–3773; az 1633-as latin *Mysteria patrum iesvitarum* fordítója: BUJANDA et RICHTER, *Index librorum...*, 646–647.

4.1. A *Jesvita paterek titkai* latin forrásának szerzőségi kérdései

Mire a *Jesvita paterek titkai* című dialógus Váradon, 1657-ben magyarul megjelent, már komoly nemzetközi kiadástörténetet tudhatott maga mögött.⁹³¹ E tény meglátásom szerint jól mutatja a nyomtatvány széles körű nemzetközi ismertségét és a kora újkori jezsuitaellenes irodalomban betöltött jelentős szerepét. Aligha lehet véletlen továbbá, hogy ennek a bizalmas beszélgetésnek – melyben egy jezsuita professzor tárja fel egy novíciusnak a Jézus Társaságának titkait – idegen nyelvű kiadásai általában fontos eseményekhez kapcsolódtak. Ez a *Jesvita paterek titkai* esetében sincs másként: II. Rákóczi György 1657-es lengyel hadjáratát többek, mint Drábik Miklós morvaországi prédikátor és Johannes Amos Comenius, a katolicizmus pusztulásaként és a protestantizmus győzelmeiként ünnepelték. Természetesen e stratégiai lépés a rend erdélyországi misszióinak sem kedvezett.⁹³² De azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a *Jesvita paterek titkaival* egybekötött és újra kiadott *Papistak meltatalan üldözése a vallásért* politikai szándékról árulkodik: „I. Rákóczi György magyarországi hadjáratának »előestéjén«, 1643-ban látott

⁹³¹ Az általam forgatott szakirodalom közül a legteljesebb listával Sommervogel kiadványa rendelkezik: SOMMERVOGEL et BLIARD, *Bibliothèque de la Compagnie...*, 60–61. A nyomtatványok javarészt álneven, fiktív kiadási helyek feltüntetésével, vagy ezek hiányával jelentek meg. A szövegek a keletkezés sorrendjében a következők: *Les mysteres des peres iesvites par interrogation & responses, extraictes fidelement des escrits par eux publiez pour precaution en ce temps, au public & au particulier* (Ville Franche: Eleuthere Philalethe, 1622); *The State-Mysteries of the Iesvites, by way of Questions and Answers, Faithfully extracted out of their own Writings by themselves published. And a Catalogue prefixed of the Authors names wich are cited in this Booke. Written for a Premonition in these times both to the Publike and Particular*, transl. Peter GOSSELIN (London: Nicholas Bourne, 1623); *Les mysteres des peres iesvites par interrogation & responces, extraictes fidelement des escrits par eux publiez pour precaution en ce temps, au public & au particulier* (Ville Franche: Eleuthere Philalethe, 1624); *Mysteria patrvm iesvitarvm ex ipsorum scriptis cum fide eruta. In qvibvs Agitur de Ignatii Loyolae Ortv, & Apotheosi; de Societatis dogmatibus circa obedientiam caecam, circa Papae potestatem in Regum & Principum personas et status, fidem servandam. Sigillum confessiones, & aequivocationes, &c. Ad majorem praecautiorem, in tempus praesens & futurum* (Lampropoli: Robertvs Libervs, 1631); *Mysteria, Oder Geheymnussen der Patrum der Societet Jesu. In welchen von Ankunfft Ignatii Loyolae, deß ersten Stiffers dieser Societet/ seinem Absterben/ Wunderwercken,/ Apotheosis/ vnd Canonisierung von der Societet Lehr-Puncten vnd Articuln/ dem blinden Gehorsamb/ dem Gewalt deß Papsts/ vber der Könige vnd Fürsten Person vnd Standt/ Zusag/ vnd Haltungesprochnes Glaubens/ Sigillum, vnd Bandt der Confession vnd Equivocation/ &c gehandelt wirdt. Auß der Jesuiter eygnen Schrifftten/ Christlichen Herten zu wahrer Nachrichtung/ vnd Warnung/ in gegenwärtigen vnd künfftigen zeiten trewlich zusammengetragen* (1632) és (1633); *Mysteria patrvm iesvitarvm ex ipsorum scriptis cum fide eruta. In quibus Agitur de Ignatii Loyolae Ortv, & Apotheosi; de Societatis dogmatibus circa obedientiam caecam, circa Papae potestatem in Regum & Principum personas et status, fidem servandam. Sigillum confessiones, & aequivocationes, &c. Accesservnt huic editioni auctiori et emendatiori Appendices duae, in quibus continentur Narrationes de molitionibus Iesvitarvm in partibus orientis. Ad majorem praecautiorem, in tempus praesens & futurum* (Lampropoli: Robertvs Libervs, 1633); Gosvinvs BVTENDYCK, *Wonderlijcke verborgentheden der ghenae vadersen Jesuyten, ghetrouwelijcken uyt hare eyghen schriften ghetrocken: Met noch twee Aenhangselen watse inde deelen van Orienten hebben aenghericht* (Dordrecht: Jasper Gorissz, 1639).

⁹³²MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés? ...*, 209.

napvilágot a [...] vallási és politikai vitáit...”⁹³³ S végül azt is érdemes lehet megjegyezni, hogy Carlo Ginzburg a *Les mysteres des peres iesvites* 1623-as angol fordításának címében szereplő *state mysteries* szókapcsolatot a politikai *arcana imperiire* való utalásként tartja számon.⁹³⁴ Ezek alapján úgy gondolom, jogos az a feltételezés, hogy a szatirikus hangvételű és a jezsuiták káros politikai tevékenységét hosszasan taglaló dialógus magyar fordítása is propagandisztikus céllal készült.

Az RMNy azon valószínűsítése, hogy a szatirikus dialógus szerzője esetleg Kaspar Schoppe lehet, egy figyelemre méltó jelenségre szolgáltatna példát. Schoppe tettét ugyanis így a jezsuitákat ért, katolikus táboron *belüli* támadásként kellene értelmeznünk. Ellentmondásokat sem nélkülöző politikai, tollforgató és jezsuitaellenes tevékenysége mellett kutatásom szempontjából legfontosabb Schoppe életrajzából az, hogy Prágában, 1598-ban a protestáns hitről katolikusra tért. Ezután szinte rögtön éles hangú vitába kezdett egykori hittársaival: polemizált többek között az általa korábban tisztelt és nagyra becsült leideni professzorral, Joseph Justus Scaligerrel is.⁹³⁵ Almási Gábor e „harcosabb retorika” mögött nem kifejezetten a protestáns kapcsolatok teljes megsemmisítésének szándékát látja, hanem a tudatos, magasabb szintű politikai hídépítést. Éppen ezért Rómában Schoppe „jó ideig az Alpokon túli peregrinusok fő tájékozódási pontjának számított, és vallásra való tekintet nélkül szívesen vállalkozott a közvetítő szerepére”.⁹³⁶ Az 1613–15-ös években III. Fülöp spanyol királynál a Katolikus Liga finanszírozását igyekezett elérni. Ezen időszakban a Habsburgok szolgálatában álló háborús uszítóként tekintettek rá. 1618 és 1623 között Machiavelli rehabilitációján dolgozott. 1621-ben tért vissza Rómába, ahol XV. Gergely és VIII. Orbán pápai udvarában tanácsai miatt rendkívül hasznosnak bizonyult.⁹³⁷ A régi szerzetesrendek védelmezőjeként az 1631–1636 közötti időszakban a restitúciós ediktumhoz kötődően szállt vitába a Jézus Társaságával.⁹³⁸ A volt katolikus javak jezsuiták általi visszaköveteléséből adódó konfliktus, mely katolikus berkekben is nagy port kavart,

⁹³³ VARGA Bernadett, „Hát én, Uram, mit szóljak te előtted?”: Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei társalkodás (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2017), 36. A *Papistak...* ezen kiadása, az apróbb helyesírási változtatásokon kívül, megegyezik a szintén váradi, 1643-as első edícióval. E kolligátum darabjait még Szabó Károly vette fel két szám alatt. RMK I 926–RMK I 927 = RMNy 2746.

⁹³⁴ Carlo GINZBURG, „Casuistry and Irony: Some Reflections on Pascal’s *Provinciales*”, in *A Historical Approach to Casuistry: Norms and Exceptions in a Comparative Perspective*, eds. Carlo GINZBURG and Lucio BIASIORI, 282–300 (London–New York: Bloomsbury Academic, 2019), 291.

⁹³⁵ Klaus JAITNER, „Kaspar Schoppe”, in *Neue Deutsche Biographie*, Hrsg. Hans Günther HOCKERTS, 23 (Berlin: Duncker & Humblot GmbH, 2007), 475–477, 476.

⁹³⁶ ALMÁSI, *A Secretissima...*, 93.

⁹³⁷ JAITNER, „Kaspar Schoppe”, 476.

⁹³⁸ Uo.

jó vitaanyagot biztosított Schoppe számára. Vallotta, hogy a rend szentségtörést követ el, mikor kisajátítja ezen javakat.⁹³⁹ Bár valószínűleg ehhez kötődnek leghatározottabb megnyilatkozásai, valójában már az 1600-as évek elejétől kritizálta a jezsuita rendet: különösen annak oktatásmélettét és gyakorlatát, valamint a jezsuita színjátszást, mely szerinte a tanulóknak többet ártott, mint használt.⁹⁴⁰ Az 1599-es *Ratio Studiorum*ot bírálva kifejtette: a jezsuitáknak „lenne mit átgondolniuk, és a magasabb szintű protestáns iskolarendszerből elsajátítaniuk”.⁹⁴¹ A főként a rendet ért heves támadásait (legalábbis annak tagjai) persze nem nézték jó szemmel. Többek között a svájci jezsuita Laurenz Forer mindjárt az inkvizíciónál való feljelentését szorgalmazta, követelve, hogy tegyenek valamit a többnyire álnéven publikáló Schoppe ellen. Forer információi szerint Schoppe még a legrosszabb eretnekekkel is levelezésben állt: a „hitehagyott” Franciscus Albanusszal, a kálvinista André Rivet-vel és a bázeli prédikátor Luciusszal. Gyanítható, hogy vitairatokhoz szolgáltat nekik olyan anyagot, melyet ő maga nem merne publikálni.⁹⁴² Ám von Döllinger és Reusch *Moralstreitigkeiten* című munkájukban azt is állítják, ugyancsak korabeli forrásokra támaszkodva, hogy az inkvizíció ezen vádak ellenére sem foglalkozott különösebben Schoppéval – mely az intézmény körütekintő gyakorlatát tekintve elgondolkodtató mozzanat. Egy német jezsuita által Forer-nak írt, 1634. január 28-án kelt beszámolója alapján például, mikor Schoppe Rómába érkezett azért, hogy igazolja magát az ellene felhozott vádakkal szemben, nagyon úgy tűnt, hogy inkább neki hisznek.⁹⁴³ Ebben talán az is közrejátszhatott, hogy Schoppe éppen pápai utasításra támadta antijezsuita polémiáival a jezsuita befolyás alá kerülő császárt. Mivel nem a kívánt hatást érte el, vagyis az uralkodónál süket fülekre találtak „tanácsai”, a pápa fokozatosan ejtette kegyeiből.⁹⁴⁴ Schoppe több mint harminc jezsuitaellenes írásainak sorában könnyen elhelyezhető lenne a *Mysteria patrvm iesvitarvm*.⁹⁴⁵ A majdnem tíz német és latin nyelvű iratot felsorakoztató Schoppe–Forer-vita csupán egyetlen epizód a megnyilatkozásai között. E polémiának most két olyan szakaszát ismertetem, ahol fontos vitapontként jelenik meg a *Mysteria Patrum Societatis Jesu* szerzőségének kérdése. A kiadás, latin címével ellentétben, német nyelvű, s

⁹³⁹ Hugo ALTMANN, „Kaspar Schoppe”, in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, 18, 2001, előfizetési online felület: http://www.bbkl.de/lexikon/bbkl-artikel.php?art=.%2FScho%2Fschoppe_k.art (utolsó hozzáférés: 2016. 10. 13.).

⁹⁴⁰ Uo.

⁹⁴¹ ALMÁSI, *A Secretissima...*, 95.

⁹⁴² DÖLLINGER und REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten...*, 560–563.

⁹⁴³ Uo.

⁹⁴⁴ DÜNNHAUPT, *Personalbibliographien...*, 3734–3735.

⁹⁴⁵ ALMÁSI, *A Secretissima...*, 89.

a pengeváltás ennek megfelelően a német fordítást végző személy kilétét kívánja felderíteni. Természetesen ennek köze van a latin edícióhoz, ahogy azt az ismertetésem megfelelő pontján majd látni fogjuk. A vita a harmincéves háború svéd invázióinak nevezett szakaszában zajlott le, melyet a jezsuita Forer Tirolban vészelt át. Megjegyzendő, hogy egészen 1632-ig, éles hangú polémiájukig, kifejezetten jó kapcsolatot ápolt Schoppéval.⁹⁴⁶ Schoppe tollharcát tehát 1632-ben *Actiójával* és az abból készített két kivonattal indította meg.⁹⁴⁷ Theodor Busaeus német asszisztens e támadások miatt kereste fel az innsbrucki provinciálist, Anton Weslert. A válaszára Forer-t szemelték ki. Az évekig húzódó vita 1635-ben ért el először arra a pontra, mely számunkra információkkal szolgál. Ekkor ugyanis Forer *Mantissa ant-anatomiae*-jával egyszerre válaszolt három korábban megjelent műre, köztük a *Mysteria Patrum Societatis Jesu* (továbbiakban *Mysteria*).⁹⁴⁸ A *Mantissa* első szekcióját a *Mysteria patrum iesvitarvm*nak szenteli, s rögtön arról tudatja az olvasót, hogy Melander *Anatomiája* után itt egy másik német nyelvű „infamis liber”. Felrója továbbá, hogy sem név, sem kiadó, sem kiadás helye nem szerepel az edíción.⁹⁴⁹ Forer első lépésként az *Anatomiát* összeköti a *Mysteriával*, melyet a karéjon így tesz nyilvánvalóvá: „Mysteriographus, et Anatomicus Melander, est idem Auctor”.⁹⁵⁰ Vagyis: az *Anatomia* és a *Mysteria* szerzője ugyanaz. A további lapszéli kiemelésekkel jelzett helyekből pedig, ahol egyébként többször megjelenik Schoppe neve,⁹⁵¹ a következő narratíva olvasható össze: a művekért, bár javarészt különböző álnéven írták őket, egy személy tehető felelőssé. A *Mantissa* IV. szekciójának mintegy konklúziójaként az 1634. augusztus 23-ai pápai dekrétumra hivatkozik, s a tiltólistáról azt a négy címet emeli be szövegébe, melyeket ugyanazon szerzőnek tulajdonít: az *Actiót*, az *Anatomiát*, majd ennek kivonatát, a *Jesuita exenteratust*, s végül a *Mysteria Patrum Societatis Jesu*.⁹⁵²

⁹⁴⁶ DÖLLINGER und REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten*..., 564.

⁹⁴⁷ *Flagellum Jesuiticum és Anklag wider die Jesuiten*. Uo., 557.

⁹⁴⁸ A vita részletesebb ismertetését és a vitabokor darabjait ld.: Uo., 565–566.

⁹⁴⁹ „Dum Anatomia Melandricam confuto, prodit alius infamis liber, Germanica lingua, cōscriptus, [...] Titulus illius est, *Mysteria Patrum Societatis Jesu*. Nosse cupis auctorem? Néq; auctoris Nomen, neq; Typographi, neque loci, vbi typis descriptus est...” Laurenz FORER, *Mantissa ant-anatomiae jesviticæ, opposita famosis qvibvsdam contra Societatem Jesv sparsis libellis, qvorvm titvli svnt: I Mysteria Patrum Societatis Jesu. II. Consultatio Fr. Iuniperi de Ancona Minoritici. III. Fr. Ludouici Soteli Relatio, de Ecclesiae Iaponicæ statu* (Innsbruck: Johannes Gächium, 1635), 1.

⁹⁵⁰ Uo.

⁹⁵¹ Uo., 75; 112; 116; 117.

⁹⁵² „Decretum S. Congregationis Eminentissimorum DD. S. R. E. Cardinalium à Sanctis. D. N. Urbano Papa VIII. sauctaq; [...] LIBRI AVTEM SVNT: *Actio perduellionis in Jesuitas juratos S. R. J. juratos hostes; Authore Philoxeno Melandro. Anatomia Societatis Iesu. siue probatio Spiritus Iesuitarum. Jesuita exenteratus. Mysteria patrum Societ. Iesu*. In quorū fidem manu & sigillo Eminentissimi & Reurendis. Dn. Cardinalis Pij S. Congreg. Praefecti, praesens Decretum signatum & munitum fuit. Romae die 23. Augusti 1634.” Uo., 140–141.

Bár Forer tudatosan igyekszik kerülni a direkt vádaskodást, az általa összegyűjtött argumentumokat úgy fűzi össze textusában, hogy azok Schoppe szerzősége felé mutassanak. Von Döllinger és Reusch a jezsuita Albertus de Albertis ki nem nyomtatott, Forer-nak címzett, 1639. április 13-án kelt levelét idézve felvetnek még egy, szempontunkból kiemelten fontos momentumot. A *Mantissára* ugyanis látszólag kívülről érkezett válasz 1637-ben, egy bizonyos Renatus Verdaeustól, *Statera* címen.⁹⁵³ A rendkívül jól informált Verdaeus elárulja, hogy a *Mysteria* eredetileg franciául, tizenkét évvel korábban jelent meg. Miután kiadták angolul, újra megjelent *magától a gyűjtőtől*, a szöveg összeállítójától latinul: először 1631-ben, majd másodszor kibővítve és Appendixszel ellátva 1633-ban. A németet pedig az első latinból készítették.⁹⁵⁴ A könyvecske tehát először franciául íródott, aztán latinul, ráadásul olyan szerzőtől, aki a német nyelvben teljesen járatlan. Következésképp a német kiadás egy fordítás, melyet e szerző sohasem látott. Továbbá Melandert vagy Schoppét tartani e bizonyos szerzőnek sem kevésbé hibás, s ezért a biztos jezsuita konjektúra ('sejtelem', 'következtetés') – mellyel a *Statera* a *Mantissa* fent ismertetett érvelésének hibás voltára céloz –, rossz „konjektort” is feltételez.⁹⁵⁵ A francia és latin szerzőségi azonosság, melyet Verdaeus igyekszik bizonyítani *Staterájában*, a *Jesvita paterek titkai* RMNy által is idézett, *Az Olvasónak* című előszavában úgyszintén szerepel: „Harminczharmadik esztendeje, mikor elsőben e' könyvetskét eg' tudós ember Franciai nyelven irta. Annak-utánna Angliai nyelvre fordittatott; ismét, a' Franciai nyelven ujjobban ki-nyomtatott. Végre azon tudós ember e' munkáját, sokak kérésére, Deákul fordította, és meg-öregbitvén ilyen formában ki-bocsátotta.”⁹⁵⁶ Az utolsó mondat egyértelműen a francia szerző és a latin fordításért felelős személy azonosságáról árulkodik. Az eddigiekből, úgy gondolom, némiképp kiderült, hogy a szakirodalmi feltételezések és a korabeli nyomtatványokból, elsődleges forrásokból nyerhető információk eléggé ellentmondásosak. Részleges magyarázattal erre Dünnhaupt szolgál, mikor a *Staterát* felveszi Kaspar Schoppe

⁹⁵³ DÖLLINGER und REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten...*, 558.

⁹⁵⁴ „Dvodecimus agitur annus, ex quo libellus editus est, Gallica lingua [...] post versionem Anglicanam, ipse collector eundem Latine typis evulgavit; primùm quidem anno 1631. Deinde cum auctario, & Appendicibus, anno 1633. [...] libellus ille in linguam Germanicam ex prima editione Latina conversus...” *Renati Verdaeus Statera. Qua ponderatur Mantissae Laurentii Forerii Jesuitae Oenipontani Sectio prima: Quam emisit Adversus libellum cui titulus est, Mysteria Patrum Jesuitarum. Paullus Festi epitomator, Mantissa, additamentum dicitur lingua Tusca, quod ponderi adjicitur sed deterius, & quod sine ullo usu est* (Leiden: Gelasius Nomimeleus, 1637), 3–5.

⁹⁵⁵ „Libellus ille Gallicè primùm conscriptus est, & postea Latine; ab eo autore qui linguam Germanicam penitus ignorat. Oportet ergo editione Germanicam esse *versionem*, quam autor nunquam vidit, nedum ut ei vitio verti possit, [...] *Melandrum* autem, aut *Scioppium* autorem esse, non minus falsum est, & *planè certa* Jesuitae *conjectura* pessimum conjectorem indicat.” Uo., 10–11.

⁹⁵⁶ *Jesvita paterek titkai...*, címlap versója.

huszonkét „Fehlzitate und unsichere Attributionen” műve közé.⁹⁵⁷ Leírja, hogy bár a „Renati Verdae” valóban a leideni teológiaprofesszornak, André Rivet-nek az anagrammája,⁹⁵⁸ Schoppe neve alá sorolni a művet azért lehetséges, mert e tudatos áttolás, valakire „rákenés, ráfogás”, az attribúció ellehetetlenítése Kaspar Schoppe bevett írói gyakorlata volt.⁹⁵⁹ Ez azt jelentené, hogy a *Statera* szerzője Schoppe, aki egy harmadik, a vitába látszólag kívülről beleszóló személy álarcát magára öltve próbálta másvalakire – nevezetesen André Rivet-re – terelni a gyanút. Mivel a „barokk Machiavellije”⁹⁶⁰ kivételes virtuozitással tévesztette meg ellenlábasait, s a kora újkor vitázói normáihoz igazodva a név elhallgatásával vagy másvalaki gyanúba keverésével végeredményben a bevett gyakorlatot követte,⁹⁶¹ akár elfogadható is lenne Dünnhaupt feltételezése. Annál is inkább, mivel a *Statera* hangsúlyozza a német kiadás *fordítás* voltát, s ezzel leválasztja azt a latin és francia „eredeti” szövegekről. A Schoppe által gyanúba kevert André Rivet pedig egyébként sem ismeretlen a *Mysteria patrvm iesvitarvm* fordítás- és kiadástörténetében. Az persze igaz, hogy a vonatkozó szakirodalomban Rivet, a neves leideni teológiaprofesszor jóval ritkábban tűnik fel, mint Schoppe. A kevés hivatkozás viszont őt tartja a francia *Les mysteres des peres iesvites* összeállítójának.⁹⁶² (Egy alkalommal Louis du Moulin neve is előkerül, ám ezzel most itt nem kívánok foglalkozni.⁹⁶³) Ráadásul a Rivet halála után Arnold Leers által kiadott, *Andreae Riveti [...] Operum Theologicorum* (1551, 1552, 1660) utolsó, harmadik kötetében szerepel nemcsak a *Mysteria patrvm iesvitarvm*, hanem a *Statera* latin szövege is.⁹⁶⁴ A *Mysteria patrvm iesvitarvm*ot felvezető sorok így hangzanak: „Mysteria patrum jesuitarum, Ex eorum scriptis fideliter expressa, & pro iisdem *Statera* adversus *Mantissam* Jesuitae Forerii, antea edita sub nomine *Renati Veridaej*, in quo continetur, Anagrammatismus authoris.”⁹⁶⁵ A kötet címlapján pedig ez szerepel: „Ab Authore recensita, & pluribus loci

⁹⁵⁷ DÜNNHAUPT, *Personalbibliographien*..., 3786.

⁹⁵⁸ Dünnhaupt Kowalleket követi ebben. Uo. 3734; Kowalleknél ld.: H. KOWALLEK, „Ueber Gaspar Scioppius”, *Forschungen zur deutschen Geschichte*, 11 (1871): 401–482, 471; Az álneveket Kowallek pedig javarészt Nicéron *Memoires*-jából veszi át: NICERON, *Memoires pour*..., 178.

⁹⁵⁹ DÜNNHAUPT, *Personalbibliographien*..., 3786.

⁹⁶⁰ Uo., 3734.

⁹⁶¹ Gondoljunk csak pl. Pázmányra, aki Lethenyei István álneven írta meg az *A kálvinista prédikátoroknak [...] tükörét*. HELTAI, „A nyomtatott vallási...”, 122.

⁹⁶² 1624-es *Les mysteres des peres jesuites* szerzője: DÖLLINGER und REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten*..., 557. Az 1622-es *Les mystères des pères jésuites* szerzője: BUJANDA et RICHTER, *Index librorum*..., 647.

⁹⁶³ SOMMERVOGEL et BLIARD, *Bibliothèque de la Compagnie*..., 60.

⁹⁶⁴ DÖLLINGER és REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten*..., 558. André RIVET, *Andreae Riveti pictavi sammaxentini, SS. Theologiae Doctoris, & sacrarum Literarum in celeberrima Lugdunensi Batavorum Academia olim Professoris, Operum Theologicorum quae Latinè edidit*, 3 (Rotterdam: Arnold Leers, 1660), 1228–1281.

⁹⁶⁵ RIVET, *Andreae Riveti pictavi*..., 1228.

aucta”.⁹⁶⁶ Azaz a számos, Schoppe szerzőségét valószínűsítő szakirodalmi feltételezés ellenére, a *Mysteria patrum iesvitarvm* és *Staterát* André Rivet latin műveinek „ab authore recensita” gesztusával megerősített gyűjteményes kiadásában találjuk. Tehát a kissé behatóbb szakirodalmi áttekintésre, továbbá főként az utolsó információra alapozva megfontolás tárgyává tenném azt a lehetőséget, hogy az eredeti francia dialógust összeállító André Rivet készítette el a *Mysteria patrum iesvitarvm* címet viselő latin szöveget is.

⁹⁶⁶ Uo., címlap.

4.2. Javaslat a *Jesvita paterek titkai* ismeretlen magyar fordítójának személyére

A hazai kutatás nem szentelt még nagyobb figyelmet a *Jesvita paterek titkainak*, így az ismeretlen magyar fordító személyére sem érkezett javaslat. Következő lépésként tehát erre a kérdésre szeretnék egy lehetséges válasszal szolgálni. A *Jesvita paterek titkai* magyar fordításával és keletkezési körülményeivel kapcsolatban két dolog teljesen bizonyos: a nyomdahely, és hogy a fordítás a latin nyelvű *Mysteria patrvm iesvitarvm* című kiadványból készült.⁹⁶⁷ A nyomtatás minden kétséget kizáróan a váradi Szenci Kertész Ábrahám munkája. Szenci Kertész 1667-es nagyszebeni hagyatéki leltárát Monok István és V. Ecsedy Judit publikálta. Ebben, az újkötésű könyvek felsorolása között, a következő feljegyzés szerepel: „Mehr Jesuita Paterek Nr. 3 a(estimiert) fl. –25 [RMK I 926] (Várad 1657)”.⁹⁶⁸ Az RMNy a *Jesvita paterek titkai* huszonkét fennmaradt példányát ismeri összesen tizennégy hazai és külföldi könyvtár állományából.⁹⁶⁹ Eddigi kutatásaim és az általam ismert nemzetközi szakirodalom alapján két latin nyelvű kiadásról van biztosan tudomásom:⁹⁷⁰ egy 1631-esről, valamint a Turóczi-Trostler által a magyar fordítás forrásaként megnevezett 1633-asról.⁹⁷¹ Mindkét kiadvány a Robertvs Libervs álnevet használja, a kiadás helyeül pedig a fiktív Lampropolit (valószínűleg Leident)⁹⁷² tüntették fel. Megjegyzendő, hogy Carlos Sommervogel *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*-jének tizenegyedik, Pierre Bliard által összeállított *Histoire* című kötete regisztrál egy 1633-as kifejezetten leideni, harmadik kiadást is: „...Mysteria Patrvm Iesvitarvm [...] Lampropoli, 1631, 1633, 12o. – Editio tertia. Lugduni, 1633, 12o”.⁹⁷³ Ezt a harmadik kiadást azonban az általam ismert szakirodalom sehol máshol nem említi.

4.2.1. A fordítás helyszíne: Várad vagy Kassa?

⁹⁶⁷ RMNy 2746.

⁹⁶⁸ MONOK István és V. ECSEDY Judit, „Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor”, in *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály és VAKARCS Szilárd (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2002), 360–379, 372.

⁹⁶⁹ RMNy 2746.

⁹⁷⁰ NICERON, *Memoires pour...*, 212–213; DÖLLINGER und REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten...*, 557–558; SOMMERVOGEL et BLIARD, *Bibliothèque de la Compagnie...*, 60–61; DÜNNHAUPT, *Personalbibliographien...*, 3772–3773; BUJANDA et RICHTER, *Index librorum...*, 646–647.

⁹⁷¹ RMNy 2746.

⁹⁷² BUJANDA et RICHTER, *Index librorum...*, 646–647.

⁹⁷³ SOMMERVOGEL et BLIARD, *Bibliothèque de la Compagnie...*, 60.

A kassai kollégiumot Kisdy Benedek egri püspök a *Jesvita paterek titkai* megjelenésével egy időben, 1657-ben alapítványával akadémiai (egyetemmi) fejlesztette, mely hamarosan „ugyanazt a szerepet töltötte be a Felvidéken”, amit Nagyszombat a nyugati régióban.⁹⁷⁴ Pázmány Péter az 1613-as országgyűlésen még azzal igyekezett a katolikus vallásgyakorlat kassai jogosságát indokolni, hogy mivel itt nemcsak a lutheránusok, hanem a kálvinisták is szabadon gyakorolják vallásukat, nem tiltható meg ez a katolikusok számára sem. Alvinczi Péternek az irénizmus szellemében sikerült visszavernie Pázmány támadását. Válasza ekként hangzott: Kassán csak egyetlen „biblica religio vagyon”. Ezzel a református magyarság érdekeit védő, a protestáns táboron belül türelmet és engedékenységet mutató irénizmussal sikerült megakadályoznia, hogy a katolikusok szabad vallásgyakorlata újrakezdődjék a városban.⁹⁷⁵ A III. Ferdinánd és I. Rákóczi György által 1645-ben kötött linzi béke után Kassán önálló kálvinista egyház is alakulhatott, ami az 1650-es években épült ki szervezetileg. Így, a kálvinizmus tényleges megjelenésével, pedig már a nyilvános katolikus vallásgyakorlatnak sem volt akadálya. Az új felekezetek hamarosan iskolát létesítettek: a katolikusok 1654-ben kollégiumot alapítottak, a reformátusok iskolaépítése pedig 1656-ban fejeződött be. A hitéletet katolikus részről a jezsuita rend, református részről Czeglédi P. István szervezte meg.⁹⁷⁶ A szabad királyi város Kassa, a pentapolitana vezető tagja tehát az 1650-es évekre megadta magát az elsősorban Kisdy Benedek által segített jezsuita terjeszkedésnek.⁹⁷⁷

Bár a nyomtatás kétségtelenül a váradi Szenczi Kertész Ábrahám munkája, ez nem jelenti automatikusan, hogy a fordítás helyszínét és a fordítót is itt kellene keresnünk. Már csak azért sem, mert II. Rákóczi György a jezsuitákat a rendek követelésére 1653-ban újra kitiltatta Erdélyből. A Jézus Társasága tagjai ettől függetlenül világiaknak öltözve tovább tevékenykedtek.⁹⁷⁸ 1657-ben Váradon megalakult a Kálvin *Institutió*jának javasolt, Genfben alkalmazott városigazgatási modell, a kurátorok széke is.⁹⁷⁹ Tehát eléggé valószínűtlen,

⁹⁷⁴ GYENIS, *A jezsuita rend...*, 13.

⁹⁷⁵ Alvinczi szavait idézi és az irénizmus kontextusában értelmezi: HELTAI, *Alvinczi Péter és a heidelbergi...*, 110–111.

⁹⁷⁶ HELTAI és MARTIS, „A kassai hitvita”, 15.

⁹⁷⁷ FARKAS Róbert, „A kassai kath. főgymnasium története”, in *A jászóvári prémontréi kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–95. iskolai évről*, szerk. STÖR Sziárd, 1–224 (Kassa: Ries Lajos, 1895), 31–33.

⁹⁷⁸ BARTHA, „Az utolsó Báthory...”, 15.

⁹⁷⁹ PÉNZES Tibor Szabolcs, „*Valakik szikrának szárnya alatt vadnak...*”: Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején (Nagyvárad: Partium Kiadó, 2014), 174–180. Ld. még: SZILÁGYI Aladár, „A kurátorok széke (Váradi önkormányzat 1657-ben)”, *Várad*, 1 (2004), <http://varadlap.ro/index.php?m=5&id=873&sz=200401>.

hogy a jezsuiták veszélyt jelentettek volna Erdélyben és főként Váradon. Kassán viszont a jezsuiták és a protestánsok az 1650-es évek közepén már egymással versenyezve iskolát és egyházat építettek. A teljesen megváltozott helyzettel és a jezsuiták tartós megtelepítésével járó kihívásokkal pedig elsősorban Czeglédi P. Istvánnak kellett szembenéznie. A feltételezést, hogy a *Jesvita paterek titkai* fordítása itt készülhetett, a következőkben felsorolni kívánt adatok és események támaszthatják alá. Tény, hogy a kassai Erzsébet templom (kassai dóm) könyveinek 1671. szeptember 1-jei összeírásába felvették a *Jesvita paterek titkai* latin forrásaként szolgáló *Mysteria patrvm iesvitarvm* valamely példányát.⁹⁸⁰ Továbbá a városi nyilvános könyvtár 1672-es katalógusában is találhatunk, szintén kiadási idő megjelölése nélkül, ilyen című rekordot.⁹⁸¹ A Kassai Állami Tudományos Könyvtár a mai napig őrzi a B 1408-as jelzetű kolligátumot, melyben megtalálható a *Mysteria patrvm iesvitarvm* 1631-es kiadása. A kolligátum további darabjai: Petrus Molinaeus *Enodatio gravissimarum quaestionum...* című, valamint Nicolaus Vedelius *De Arcanis Arminianismi Libri Dvo...* című munkái.⁹⁸² A fehér bőr kötéstábla felső harmadába három nagybetűt, az alsó harmadába pedig az 1632-es évszámot ütötték bele.

A jezsuiták 17. századi magyar politikai szerepvállalására a legutóbb Kádár Zsófia Klára is felhívta a figyelmet 2016-os disszertációjában. Kutatásai rávilágítanak, hogy bár az 1608. évi törvény 8. cikkelye az ingatlanbirtoklási jog megtagadásával gyakorlatilag kizárta a jezsuitákat a rendek közül, a páterek mégis részt vettek a század diétáin. S ehhez az 1608-as törvény egy másik pontja szolgáltatott alapot. Az, amely azt szabályozta, hogy kik képviselhették az *egyházi rendet* a rendi gyűléseken. E felsorolásban helyet kaptak a préposti és apáti címmel rendelkezők, mely címeket pedig jezsuiták is birtokoltak.⁹⁸³ Az 1646–1647. évi országgyűlés „címzetes apátjai és prépostjai” között „Rohonczy István mint »Praepositus Thurocziensis Jesuitarum« és Hoffmann Pál »Abbas de Porno jesuitarum«” szerepeltek. A *Jesvita paterek titkai* megjelenésének szempontjából számunkra viszont a következő, 1655.

⁹⁸⁰ GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor és KEVEHÁZI KATALIN, szerk., *Kassa város olvasmányai 1562–1731* (Szeged, 1990), 106.

⁹⁸¹ Uo., 151.

⁹⁸² Petrus MOLINAEUS, *Petri Molinaei S.S. theologiae professoris Enodatio gravissimarum quaestionum de providentia Dei, statu innocentiae, peccato originale, libero arbitrio, praedestinatione, perseverantia: quā affertur veritas, & excutitur sententia Pontificiorum, & Arminianorum ...* (Officina Elzeviriana, 1632); Nicolaus VEDELIUS, *De Arcanis Arminianismi Libri Dvo. Seu Quaestio, Quenam sit Religio & fides Theologorum Remonstrantium, Decisa Ex Confessione & Apologia ipsorum. Per Nicolaum Vedelium, S. S. Theol. Doct. & Professorem in Illustr. Schola Daventriensi* (Leiden: Franciscvs Hegervs, 1631).

⁹⁸³ KÁDÁR Zsófia Klára, *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon (Pozsony, Győr, Sopron)* (Budapest: ELTE BTK TDI, 2016), <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32517> (utolsó hozzáférés: 2020. 04. 12.), 24–26.

évi diéta lehet lényeges. Itt már legalább négy jezsuita páter, köztük „Keresztes István kassai superior mint mislyei prépost” volt személyesen jelen, továbbá Palkovich Márton nagyszombati rektor mint turóci prépost, Lippay Ferenc trencsényi rektor szalkai apátként és Nedeczki Ferenc soproni rektor pornói apátként.⁹⁸⁴ Ráadásul ezen az 1655-ös gyűlésen – s majd a négy évvel későbbi, 1659-es diétán is – megkísérelték a jezsuiták birtokképtelenségét rögzítő 1608. évi cikkely hatályon kívülre helyezését, illetve új törvény megalkotását.⁹⁸⁵

A *Jesvita paterek titkai Az Olvasonak* című előszava egyértelműen a magisztrátust, tehát valamely város vezetőit szólítja meg, őket inti a jezsuita veszély felismerésére: „...*lett azon iro jo szándékának követéséből, hogy tudni-illik a’ mi Magistratusunk és előttünk járo Igazgatoink-is, avagy csak végre lássák meg és vegyék eszekben, kitsodák a’ JESUITAK...*”⁹⁸⁶ 1655 januárjában a kassai városi tanács tagjai közül egyesek kifogásolták a III. Ferdinándnak és a jezsuitáknak korábban maga a tanács által felajánlott szegletházak átengedését. Mivel az adományozás lebonyolításában a buzgó katolikus Wesselényi Ferenc nádor is érintett volt, a nádor udvarias, de fenyegető levelében intette a főbíró, hogy a király elé viszi az ügyet, s akkor aztán meggondolhatja, „minémű recommendációjára esik” a városvezetésnek.⁹⁸⁷ Vagyis a jezsuita letelepítésben eleinte látszólag a magisztrátus is tevékenyen részt vállalt, s csak a későbbiekben gördített akadályt az ingatlanátadás elé. A *Jesvita paterek titkai* előszavában a magisztrátusnak szánt intést magyarázhatja feltételezhetően az a zsoltárrészlet is, amely az 1631-es latin *Mysteria patrvm iesvitarvm* címlapjáról került át: „*Es most Királyok vegyetek értelmet, tanuljatok kik ítéletek e’ földet*”.⁹⁸⁸ A Bibliában ez így szerepel: „Azért, királyok, legyetek eszesek, és okuljatok földnek bírái!” (*Zsolt 2.10*). A locus tehát pontosan kijelöli a megszólítottak, azaz a világi, földi hatalmat birtoklók körét.

Az imént tárgyalt, Kassához köthető jezsuitaellenes fellépésekkel némiképp rokonítható az elsőként magyar nyelven 1619-ben, Bártfán kinyomtatott antijezsuitika, a *Fides Iesv et Iesvitarvm* 1656-os újrakiadása is. A nyomtatvány az özvegyen maradt Lorántffy Zsuzsanna „ellenudvarában”, Patakon jelent meg. Ebből az 1656-os újrakiadásból azonban ma már sajnos nem ismerünk példányt.⁹⁸⁹

⁹⁸⁴ Uo., 26.

⁹⁸⁵ Uo., 27.

⁹⁸⁶ *Jesvita paterek titkai...*, címlap versója.

⁹⁸⁷ FARKAS, „A kassai kath. ...”, 28–29.

⁹⁸⁸ *Jesvita paterek titkai...*, címlap.

⁹⁸⁹ RMNy 2663.

1657-ben a kassai jezsuita kollégium egyetemmé fejlesztése mellett továbbá egy, az egész erdélyi fejedelemséget érintő rendkívüli esemény is történt: II. Rákóczi György ekkor indította katasztrofális lengyel hadjáratát. Eleinte ezt a hadjáratot többen a katolicizmus pusztulásaként és a protestantizmus győzelmeiként ünnepelték.⁹⁹⁰ Épp ezért feltételezhető, hogy a *Jesvita paterek titkai* magyar fordítása és annak kiadása propagandisztikus céllal is készülhetett. Ezt látszik alátámasztani a dialógus szatirikus hangvétele és a jezsuiták káros politikai tevékenységét firtató szakaszai. A dialógus után közölt *Toldalekotska* záradékát képező gúnyvers pedig egyenesen azt a fenyegető üzenetet hordozza, hogy a VIII. Orbán által felosztatott jezsuitaszák bukásában hamarosan a férfi rend is osztozik: „Az Asszonyoc JESUITAK Tarsaivá lévén, / Altal-hagtak ő nemeknek szemérmetességén: / Elkergette ORBAN őket Jésuitác mellől, / Jésuitac Szerzetit-is el-törli e' földről. / UGY-LEGYEN.”⁹⁹¹

4.2.2. Czeglédi P. István mint fordító?

Az eddig elmondottakból kiindulva talán megkockáztatható a kassai kálvinista egyház kiépítőjét, a jezsuiták kassai ellenlábását, Czeglédi P. Istvánt megnevezni a *Jesvita paterek titkai* magyar fordítójaként. Czeglédi irodalmi munkássága komoly hitvitázói tehetségről árulkodik,⁹⁹² stílusa pedig gyakran kifejezetten szatirikus.⁹⁹³ Így a 17. században rendkívül népszerű, sok fordítást megért és alkalmanként polémiák keresztüzébe kerülő szatirikus dialógus magyar nyelvre való átültetése beleillik életművébe. Igaz, nincs tudomásom arról, hogy pl. az ekkor Patakon tevékenykedő Medgyesi Pálhoz hasonlóan fordításokat is készített volna. Czeglédi szerzősége mellett szólhat továbbá, hogy mostohafia, id. Köleséri Sámuel, akinek anyját Czeglédi István első felesége halála után, 1653-ban vette nőül,⁹⁹⁴ éppen 1657-ben tért haza hollandiai, oxfordi és cambridge-i peregrinációjából a *Jesvita paterek titkai* nyomtatási helyszínére, Váradra. Az egyébként váradi születésű Köleséri korábbi diákéveit is a városban töltötte, majd 1657-es hazatérte után 1659-ig teológiát oktatott a kollégiumban.⁹⁹⁵ Mivel Köleséri Sámuel éppen Váradon tartózkodott a *Jesvita paterek titkai* kiadásának évében, kézenfekvő lenne őt is megnevezni egy lehetséges fordítóként. Én

⁹⁹⁰ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés?*..., 209.

⁹⁹¹ *Jesvita paterek titkai*..., 188.

⁹⁹² Erről bővebben ld: MARTIS, „Nagyob kü...”

⁹⁹³ MOLNÁR Szabolcs, „A gúny eszközei Czeglédi István (1620–1671) írásaiban”, in *Hatalom és Kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai, II.*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, 83–94 (Budapest: Nemzetközi Magyarországtudományi Társaság, 2004).

⁹⁹⁴ MARTIS, „Nagyob kü...”, 20.

⁹⁹⁵ ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 343.

azonban nem tartom valószínűnek, hogy Köleséri ezt a kifejezetten satirikus dialógust választotta volna egyik lefordítandó anyagául. Leszámítva 1655-ös leideni diákéveinek két, Johannes Coccejus elnöksége alatt megtartott teológiai disputációját,⁹⁹⁶ munkáinak szinte mindegyike prédikáció, prédikációgyűjtemény, elmélkedés, panaszimádság vagy hitelvek gyűjteménye, ezek fordítása.⁹⁹⁷ Fennmaradt művei alapján tehát nem állítható, hogy komolyabb hitvitázói munkássággal rendelkezne. Logikus lenne viszont azt feltételezni, hogy közvetíthetett mostohaapja és a váradi nyomda között a *Jesvita paterek titkainak* kiadási munkálatai közben. A megválaszolandó nyitott kérdések egyike lehet, hogy Czeglédi István művei, gondolok itt elsősorban az *Egy veres tromfosdíjára* és *Az Ur frigy szekrényére*, hasznosított-e valamit a *Jesvita paterek titkaiból*. Tény, hogy az *Egy veres tromfosdi* tartalmazza a *Jesvita paterek titkainak* a jezsuitisszák felosztatását ünneplő gúnyversét. A tipográfiai különbségeken túl az eltérés csupán egyetlen betű. A *Jesvita paterek titkaiban* a vers második sora ekként hangzik: „...Altal-hágtak ő nemeknek szemérmetességén...”,⁹⁹⁸ az *Egy veres tromfosdi*ban pedig így: „...Altalhágtak á nemeknek szemérmetességén...”.⁹⁹⁹ Az *Ur frigy szekrénye* pedig a *Jesvita paterek titkai* másik versbetétét,¹⁰⁰⁰ egy, a Szent Ferenc stigmáiról szóló költemény latin eredetijét és annak fordítását szövi bele argumentációjába.¹⁰⁰¹ De míg a *Veres tromfosdi*ban a jezsuitisszákon gúnyolódó vers magyar fordítása megegyezik a *Jesvita paterek titkaiból* ismerttel, addig az *Az Ur frigy szekrényében* szereplő, Ferencről szóló *Exue Franciscum tunica...* kezdetű latin költeményt Czeglédi István már újr fordította. Utóbbi tehát nem egyezik a *Jesvita paterek titkaiból* ismert fordítással.

⁹⁹⁶ SZINNYEI, *Magyar írók élete...*; vö. BOZZAY Réka Kornélia, *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden (1595–1796)* (Debrecen: DE BTK, 2007), <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79763/ertekezes.pdf?sequence=5> (utolsó hozzáférés: 2020. 05. 23.), 273.

⁹⁹⁷ ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 344.

⁹⁹⁸ *Jesvita paterek titkai...* vö. VARGA Imre, *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, Régi Magyar Költők Tára: XVII. század 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 379 és 699.

⁹⁹⁹ CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdi...*

¹⁰⁰⁰ *Jesvita paterek titkai...*

¹⁰⁰¹ CZEGLÉDI István, *Az Ur frigy szekrénye előtt Dagon le-dülése, az az Gorup Ferencz, györi nagy prepost miserül irt könyvecskéjének olly megsemmisítése; úgy hogy: még a' több mostani romai catholicusok-is, gondolkodora vehetik e' könyben, költött miséjeket, s' szánva tapogathatták annak meg-vagdalt sebeit. Mellyet-is egy felől a tekéntetes... fejedelemnek... Erdély országa édes atyának... Apafi Mihály uramnak... alázatos szível dedical C. P. A. I. – [2] (A' frigy szekrénye előtt Dagon le-dülése, mellyet is más felől... Farkas Fabian uramnak, Putnok veg-hazának fű kapitannyanak s az ő felsége németh-tábora mellet lévő könnyű hadaknak fű strása-mesterének s' magyar commissariusnak, a Christus reformata ecclesiájának... oszlopjának, nékem... fautor uramnak dedicalom En. C. P. A. I.)* (Kolozsvár: Veresegyházi Szentgyel Mihály, 1670). vö. VARGA, *A két Rákóczi György korának...*, 699.

4.3. *Jesvita paterek titkai*, a szatirikus dialógus

A szatíra Rózsa Zoltán meghatározásában nem műfaj, hanem az ábrázolás sajátos módszere és nézőpontja, mely így a művészetek bármelyikében megjelenhet.¹⁰⁰² A római szatíra betetőzőjeként Iuvenalist nevezi meg, akinél ez mint egyfajta ősi, kötetlen „csevegés” – ostorozó, elborzasztó, felháborító szatírái nyomán – a költészet formájává vált.¹⁰⁰³ Mihail Bahtyin is hasonló álláspontot képvisel, mikor a szatírárt „köztes műfaji jelenséggként” határozza meg *Szatíra* című, az *Irodalmi Enciklopédiába* szánt szócikkében. Meghatározását később kilenc pontos *Kéziratában* többek között a neveltető és komoly szatíra elkülönítésével egészítette ki.¹⁰⁰⁴ Az újat és a jobb lét utópikus mozzanatát magába foglaló szatirikus tagadás ambivalens jellegét olyan konstitutív jegynek tartja, melyet a folklórban rejlő ünnepi mag: az „ambivalens nevetés” előlegez meg. A folklór ünnepi elemeként jelen lévő, neveltető szatirikus tagadás Bahtyin leírásában az újkorban komollyá válik: 1970–1971-es jegyzeteiben már élesen szembeállítja az ünnepi nevetést és az „újkori redukált, »nem neveltető«, szatirikus nevetést (»Vidám, nyílt, ünnepi nevetés. Zárt, tisztán tagadó, szatirikus nevetés. Ez a nevetés nem nevet.«)»¹⁰⁰⁵

Ezt a nem neveltető, sokkal inkább felháborodást, haragot mutató és kiváltó szatírárt a nevetségessé tevés mellett Richard Krebs a kora újkori jezsuitaellenes harc egyik fontos kifejezőeszközeként írja le, melynek tárgya leginkább a Jézus Társasága erkölcstelensége és romlottsága.¹⁰⁰⁶ Az RMNy által református vitairatként, szatirikus dialógusként rögzített *Jesvita paterek titkai*, meglátásom szerint, rokonítható a kora újkorban épp újraéledő *menipposzi szatírával*; ezt a verset prózával elegyítő szatíratípust Bahtyin megint csak valamiféle köztes, komoly-neveltető műfaji jelenséggként kezeli.¹⁰⁰⁷ A *Jesvita paterek titkai* egyik lehetséges mintája a kora újkor népszerű *menipposzi szatírája*, a *Satyre Ménippée* lehet. Disszertációm következő fejezeteit ezért a kora újkori *menipposzi szatíra* és a *Satyre Ménippée* vázlatos bemutatásának szentelem, majd a szövegrészletek segítségével szemléltetem, milyen változatossággal működteti a szerző a szatírárt a vizsgált dialógusban.

¹⁰⁰² RÓZSA, *Szatíra és...*, 7.

¹⁰⁰³ Uo., 32.

¹⁰⁰⁴ SZŐKE Katalin, „Jegyzetek”, in Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz kultúrája. Rabelais és Gogol: A szó művészete és a népi nevetéskultúra. Satíra* (Budapest: Osiris, 2002), 553–562, 559.

¹⁰⁰⁵ Uo., 560.

¹⁰⁰⁶ PAINTNER, „*Des Papsts neue Creatur*”..., 25–26.

¹⁰⁰⁷ SZŐKE, „Jegyzetek”, 560.

4.3.1. Egy lehetséges kora újkori minta: Satyre Ménippée

A reneszánsz korban szatíra és paródia Mihail Bahtyin leírásában szerves egységként funkcionált: véleménye, hogy a kor híres szatirikus munkája, az *Epistolae obscurorum virorum* például egyértelműen paródia és szatíra is egyben. A korszak a szatíra addig soha nem látott felvirágoztatásához felhasználta a középkori szatíra és paródia típusait, valamint az antik, főként Lukianosz, Petronius és Seneca menipposzi szatíráinak formáit.¹⁰⁰⁸ Ezt a kifejezési módot a politikai és protestáns pamfletisták egyaránt előszeretettel használták.¹⁰⁰⁹ Northrop Frye a *Kritika anatómiája* című munkájában foglalkozik a menipposzi szatíra genezisével. Eszerint a menipposzi szatíra a verses szatírából fejlődött úgy, hogy a lírai részek közé először prózai betétek kerültek, majd végül egészen prózai formává alakult. A menipposzi szatírát, ahogy Frye fogalmaz, nem kifejezetten az ember maga, hanem sokkal inkább bizonyos „szellemi attitűdök” – betűragók, álszentek, mániákusok stb. – foglalkoztatják. További jellemzője, hogy „képes megbirkózni az absztrakt eszmékkel és elméletekkel”, s épp ezért hasonlít a vallomásra is. Formája általában a dialógus vagy beszélgetés, amelyben a jellemek összezsapása helyett az eszmék összezsapása a lényeg.¹⁰¹⁰

A kora újkor egyik népszerű menipposzi szatíráját, az azonos című *Satyre Ménippée*-t röviden ismertető Dobossy László elsőként a viharos történelmi közegre fókuszál. Leírásában kiemeli, hogy az utolsó Valois-király, III. Henrik meggyilkolása után a leendő IV. Henrik nemzetegyesítő törekvéseit a személye körül formálódó erős párt támogatta: azaz elsősorban a vallási türelmet szorgalmazó, realista szemléletű politikusok, köztisztviselők, köznemesek, polgárok és papok. Dobossy a Henriket trónra segítő hangulat szócsövét, a *Satyre Ménippée* című politikai szatíra vázlatát – a harcos hugenotta és nagy szatirista Agrippa d'Aubigné véleményére alapozva – Jean Leroy roueni kanonokhoz köti. Kiemeli azonban, hogy a kész változatot valószínűleg már heten készítették el.¹⁰¹¹ A történelmi hátteret, keretet az 1593-as politikai helyzet, azaz a Charles de Lorraine (Charles de Mayenne vagy Charles de Guise) által összehívott rendi gyűlés adta. Charles a Katolikus Liga egyik vezetőjeként a spanyolok támogatásával, trónkövetelőként lépett fel a hugenotta Bourbon, későbbi IV. Henrik ellenében. Henrik, aki 1593-ra angol segítséggel szinte egész

¹⁰⁰⁸ Mihail BAHTYIN, „Szatíra”, in Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz kultúrája. Rabelais és Gogol: A szó művészete és a népi nevetéskultúra. Szatíra*, 525–551 (Budapest: Osiris, 2002), 542.

¹⁰⁰⁹ Uo., 543.

¹⁰¹⁰ Northrop FRYE, *A kritika anatómiája: Négy esszé*, ford. SZILI József (Budapest: Helikon Kiadó, 1998), 267–268.

¹⁰¹¹ DOBOSSY László, *A francia irodalom története*, 1 (Budapest: Gondolat, 1963), 165.

Franciaországot meghódította, és helyzetét konszolidálta, következő lépésként Párizs felé vette az irányt. A *Satyre Ménippée* vázlatai és az abból származó versek már nem sokkal a rendiek februári tanácskozása után feltűntek Párizs utcáin. A szövegterjesztés célja az volt, hogy leleplezze a gyűlés mesterkedéseit, s hogy rávegye Párizs lakosságát, nyissák meg a város kapuit Henrik és csapatai előtt. Mikor Henrik felesége, Medici Mária unszolására katolizált, a *Satyre Ménippée* szinte futótűzként kezdett terjedni s gyors egymásutánban lefordították többek között angolra és németre is.¹⁰¹² A szabad szájú satíra Menipposz cinikus görög bölcsele „modorában”, prózát és verset váltogatva, három részre tagoltan mutatja be Franciaország 1593-as helyzetét a rendi gyűlés idején. Az első részben két sarlatán ügyeskedése adja a történet felvezetését, majd hét beszéd következik, melyek közül az első hat szellemes, durva paródia: valóságos személyek szájába olyan szónoklatokat ad, melyek „leleplezik [...] felfedik szándékaikat, nyíltá teszik turpisságukat”. A hetedik beszédben viszont, a harmadik rend képviselőjében, egy Daubrey nevű szereplő szókimondó őszinteséggel beszél az ország problémáiról. A harmadik rész allegorikus képeket értelmezve csúfoló versekkel világít rá a polgárháborúra.¹⁰¹³

A *Satyre Ménippée* ötletét adó Jean Le Roy, a prózai részeket elkészítő Jean Passerat, Jacques Gillot, Florent Chrestien, Nicolas Rapin és Pierre Pithou, valamint a verseket Passerat és Rapin mellett megíró Giles Durant, a politikai kockázatra való tekintettel nevüket nem vállalták.¹⁰¹⁴ Már a *Satyre Ménippée* megjelenésétől kezdve tudatosan igyekeztek a szövegen belül minden szerzősége vonatkozó spekulációt megnehezíteni: állítólagos értesülések szerint a kézirat számos fordításon ment keresztül, ellopták, aztán egy barátinak álcázott bérgyilkoshoz került és így tovább.¹⁰¹⁵ Valószínű, hogy Jean Le Roy Jacques Guillot, St-Chapel kanonokjának otthonában egy baráti beszélgetés alkalmával vetette fel a satíra ötletét. Olyanok körében tette mindezt, akik mind „français en politique et gallicans en religion” voltak.¹⁰¹⁶ Bár az ún. *politique*-ek elsősorban békét akartak, a 16. században ez többet jelentett pusztán mérsékeltnél: olyan, a szekularizáció szándékával fellépő személyeket jelölte, akik a politikai diskurzusból már igyekeztek száműzni a vallás bizonyíthatatlan elemeit.¹⁰¹⁷

¹⁰¹² Mark SOMOS, *Secularisation and the Leiden Circle* (Leiden–Boston: Brill, 2011), 257–258.

¹⁰¹³ DOBOSSY, *A francia irodalom...*, 165–166.

¹⁰¹⁴ Howard D. WEINBROT, *Menippean Satire Reconsidered: From Antiquity to the Eighteenth Century*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005), 88–89.

¹⁰¹⁵ SOMOS, *Secularisation and the...*, 258.

¹⁰¹⁶ Uo., 261.

¹⁰¹⁷ Uo., 262.

4.3.1.1. Szatíra, menipposzi szatíra meghatározása és jezsuiták a kiadványban

A *Satyre Ménippée* angol fordításának *The Printer of the French Copie to the Reader* című, nyomdásztól származó előszavának első lapján ez a fejléc olvasható: „A Satyre Menippized, that is to say, a Poesie, sharplie, yet Philosophicallie and wisely rebuking vices without regard of persons”.¹⁰¹⁸ A *Satyre Menippized* című költemény szándéka tehát, hogy élesen, mégis filozofikus igénnyel és bölcsen, de személyre való tekintet nélkül dorgálja a vétkeket. A szatíra főszövege után megint csak a nyomdász egyik tudósítása szerepel, melyben leírja mindazt, amit sikerült állítólag magától a *Satyre Ménippée* szerzőjétől megtudnia. Egyes kutatások szerint ezt a második kiadásokban szereplő *Discoverse de L’Imprimeur* című írást Jean Passerat készítette.¹⁰¹⁹ A *Discoverse de L’Imprimeur* fikciójában a nyomdász által nagy nehezen megtalált Seigneur Agnoste fejt ki, hogy miért is lett menipposzi szatíra a mű címe. Agnoste első lépésként a szatírárt határozza meg. Elmondásában a szatíra nem csupán Varro, Horatius, Juvenalis és Persius egy bizonyos személy egyedi vagy általános vétkét, hibáját korholó és gonosz szókkal illető költeményeit jelenti, hanem minden olyan különböző témákat és argumentumokat felvonultató írást is, mely vegyesen tartalmaz prózát és verset. Külön megemlíti Varrót, aki szerint a korban egy bizonyos vegyes húsos pástétomot szintén a szatíra névvel illettek. Agnoste véleménye azonban inkább az, hogy a szó görög eredetű, s a visszataszító, lusta és buja félistenekhez, a szatírokhöz kapcsolható. Valamint az sem véletlen, hogy a kis műnek ezt az elnevezést adták, mivel prózában íródott, és tele van merész iróniával, lelkük legmélyéig „harapva, szúrva és csípve” mindazokba, akikről semmi más, csakis az igazat mondja el. Másrésről azonban kitoró nevetésre is készíti azon olvasóit, kiknek tiszta, ártatlan a szívük, s akik biztosan nem térnek le az egyenes és jó útról. Ami pedig a menipposzt illeti, Agnoste elmondásában ez sem új vagy szokatlan jelenség, hisz legalább vagy hatszáz éves: Quintilianus és Szent Ágoston által a legtehetségesebb római költőnek nevezett Varro is írt efféléket, amiket Macrobius cinikusnak vagy menipposzinak nevezett; a cinikus filozófus, Menipposz után. Menipposz alkotott ugyanis olyan műveket, melyek vaskos és vidám szavakkal megtűzdelve leplezték le a bűnös kortársakat, nevetésre készítve az embereket. Varro őt imitálta prózában, ahogy azóta Petronius Arbiter, Lukianosz, Apuleius, a mostani időkből pedig Rabelais, aki mindenkit meghaladt a cáfolásban és tréfás fölényességben

¹⁰¹⁸ *A pleasent Satyre or Poesie: Wherein discovered the Catholicon of Spayne, and the chiefe leaders of the League. Finelie fletch over, and laide upon in their colours. Newly turned out of French into English* (London: Thomas Man, 1595), A₂r.

¹⁰¹⁹ SOMOS, *Secularisation and the...*, 266.

mutatott jártasságával. Agnoste ismertetését úgy zárja, hogy bár mostanra [a kora újkorra] a menipposzi szatíra közönségessé és mindenki számára ismertté vált, tulajdonképpen mindaddig különlegesnek számított, mígnem egy művelt flamand el nem kezdte e formát használni.¹⁰²⁰ Ez a flamand pedig nem más, mint Justus Lipsius, aki a kora újkorban *Somnium*ával újra rátalált, és újraalkotta a műfajt.¹⁰²¹

A *Satyre Ménippée* Louvre előtt játszódó nyitójelenetében találunk egy kutatásunk szempontjából figyelemre méltó mozzanatot. Ebben a jelenetben két sarlatán, egy spanyol és egy, a spanyolok első számú francia szövetségesét, a Guise-családot megjelenítő lotaringiai árulja portékáját a rendi gyűlésre érkező követek vonulása közepette. A szélhámosok a mindenre jó „csodaszerüket”, a „catholicon” kínálgatják.¹⁰²² A francia és angol szövegből az is kiderül, hogy a spanyol „patikus” vásári komédiásokat megszégyenítő módon kis dobogójáról zsonglörködve, trükköket felvonultatva próbálja elsütni catholiconját. Színpada fölött pedig öt-hat arany, ólom és viasz pecséttel ellátott pergamenen, arany betűkkel ez olvasható: „Lettres dv povvoir d’vn Espagnol, et des effects miracvlevx de sa drogve apellee, higviero d’inferno, ov Catholicon composé”.¹⁰²³ Majd azt is megtudjuk, honnan való ez a bizonyos „higuiero d’inferno” vagy „catholicon” nevű készítmény. Fantasztikus története a következő: a spanyol sarlatán granadai apját mohamedánizmusáért száműzték Afrikába, ahol is Marokkóban Cerif udvari orvosa lett. Cerif nem mellesleg a higuieróhoz hasonló szerrel tette meg magát Marokkó királyává. Apja halálát követően a fiatal spanyol visszatért Spanyolországba, ahol kikeresztelkedett, majd Toledóban a jezsuiták kollégiumában vállalt szolgálatot. Miután rájött, hogy a rómaiak – azaz a pápa és a spanyolok – egyszerű catholiconja nem jó egyébre, mint lelki gondozásra, és hogy a másvilágon megváltást és áldást szerezzen, apja hagyatékát követve a kollégiumban kifejlesztett egy jobbat, melyet lombikban, lepárlóban por állagúvá alakított. Az eljárással pedig egy olyan „elektuáriumot” kapott, ami túltesz még a bölcsek kövén is, s melynek szám szerint ötven hatása mutatható ki.¹⁰²⁴ A spanyol csodaszere, tehát a catholicon mint metafora nem más, mint a pápa és a spanyolok által francia területen erőszakosan terjesztett katolicizmus, mely a jezsuiták kollégiumában nyerte el végső formáját. A catholicon e titokzatos keletkezéstörténete, kódoltan bár, de jól összefoglalja Franciaország

¹⁰²⁰ *Satyre, Menippée de la vertv dv Catholicon d’Espagne. Et de la tenve des estats des Paris*, 1593, 388–392; *A pleasant Satyre...*, 202–204.

¹⁰²¹ SOMOS, *Secularisation and the...*, 266 és 278.

¹⁰²² DOBOSSY, *A francia irodalom...*, 165.

¹⁰²³ *Satyre, Menippée...*, 10–11; *A pleasant Satyre...*, 7.

¹⁰²⁴ Uo., 11–12; Uo., 7–8.

korabeli szorongatott helyzetét, amelyben a spanyol uralom réme indulatos ellenállást váltott ki. A felvezetőben megemlített jezsuiták még egy alkalommal feltűnnek a szövegben, igaz, ismét csupán említés szintjén: a *Satyre Ménippée* legvégén. A házigazda Agnoste, megunva nyomdász vendége kérdezősködéseit, éppen ki akarja tessekelni, de az még utoljára megkérdezi, mit tud a jezsuitákról. Agnoste a vendége kérdését félbeszakítva azt feleli, hogy ő az országában dívó szokásnak megfelelően mindig azt mondja, amit gondol.¹⁰²⁵ Agnoste arra célozgat tehát, hogy a jezsuitáknál maguk a gondolatok és az azokat kifejező, hangosan kimondott szavak nem fedik egymást.

Zárásképpen érdemes bizonyos egybeesések jelzésére vállalkozni, még akkor is, ha messzemenő következtetések levonására ezek nem alkalmasak. Miközben a nyomdász Párizsban próbálja felkutatni a szerzőt, találkozik egy bizonyos Polypragmon mesterrel. Tőle tudja meg, hogy a szerző nem Olaszországból (Italie), hanem Alethiéből (Alethie) való, onnan is egy kis városból, Eleuthere-ből. A várost a Parresienek lakják, s állandó harcban állnak az Argiophilesekkel és Timomanesekkel. A szerző neve pedig Seigneur Agnoste, a Misoquenes családból.¹⁰²⁶ A *Jesvita paterek titkai* francia eredetijét 1622-ben pedig egy bizonyos Eleuthere Philaethe adta ki. Ezen utolsó információhoz azonban szem előtt kell tartanunk, hogy az *Eleuthere* név használata nem egyedi jelenség: többek között ez Luther Márton vezetéknévének „humanista divatot” követő, görögös változata is.¹⁰²⁷

4.3.2. *A szatíra működtetése a Jesvita paterek titkaiban*

4.3.2.1. *Parextusok és szatíra – címlapok tanulsága*

Az eredetileg francia nyelvű jezsuitaellenes dialógus kora újkori kiadástörténete során jelentős szövegbővülésen ment keresztül. A főszövegben tapasztalható gyarapodáson túlmenően a mind nagyobb számban csatolt kísérőszövegek is jelentősen növelik az egyes idegennyelvű nyomtatványok terjedelmét. Az RMNy által a magyar fordítás forrásaként megjelölt latin nyelvű 1633-as *Mysteria patrvm iesvitarvm* főszövege már majdnem a duplája a francia eredetinek, továbbá nem kevesebb mint tizenhárom kísérőszöveget tartalmaz: három rövidebb részletet a főszöveget képező párbeszéd előtt, utána pedig két függelékben tíz írást, melyek elsősorban jezsuitákat támadó gúnyversek, epigrammák,

¹⁰²⁵ Uo., 413; Uo., 215.

¹⁰²⁶ *Satyre, Menippe...*, 381–382.

¹⁰²⁷ ITTÉS GÁBOR, „Reformáció és ünnep: Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója?”, *Credo*, 3–4 (2017): 47–63, 50; 11. sz. lábjegyzet is.

beszéddek, levelek, valamint politikai jellegű iratok.¹⁰²⁸ Ezeket azonban a magyar fordító mellőzte, s csupán a *Typographus Lectori S[alutem]* (*Az Olvasónak*) egyszerűsített, valamint VIII. Orbán jezuittiszákat feloszlató pápai levélrészleteinek *Toldalekotska* (*Appendicvla*) című fordítását végezte el.¹⁰²⁹ A magyar kiadás vizsgálatainak szempontjából így csupán ez a két szöveg érdemelhet nagyobb figyelmet, továbbá az egyes idegennyelvű kiadások címlapjain megfigyelhető eltérések.

A *Jesvita paterek titkai* címlapja többek között azért kiemelten jelentős, mert itt fogalmazódik meg a mű azon célja, hogy a jezsuiták állítólagos titkaiba bepillantást engedjen. A dialógusban továbbá számos példát találunk arra a fontos kitételre, hogy az összeállító csak és kizárólag a jezsuiták saját írásait használta a hitelromboláshoz. Mivel ezt a dialógus összeállítója már a címlapon nyilvánvalóvá teszi („magok írásiból ki-szedegettettek”), ez nagyban befolyásolja a szöveg olvasatát: egyfajta hitelesítő mozzanatként a meggyőzést szolgálja. De az önleplezés egész művön átvonuló pillanatát is éppúgy magában hordozza, melyre az egyik legjellegzetesebb példával a tanulni vágyó novícius szolgál: „Kérlek mindazáltal, hogy válogass-ki nékem egynéhány értelmes mondásokat a’ többi között, a’ mellyeket tanólhassak-meg, és készen tarthassak valahol kívántatik: de, a’ mi Társaságunknak leg-hitelesebb tanítóiból szedegesd-ki azokat.”¹⁰³⁰

Garadnai Erika Csilla monográfiájában Sámbar Mátyás *Három üdvösséges kérdés*ét elemezve elsőként a mű címére koncentrál. A címet Gérard Genette-re és Kulcsár Szabó Ernőre hivatkozva kielemeztelen fontosnak tartja: a paratextusok közül a cím és az azt hordozó címlap jelenti az első szövegküszöböt, mellyel az olvasó először találkozva beléphet a textus értelmezési terébe.¹⁰³¹ A vizsgálni kívánt dialógus különböző nyelvű kiadásainak címlapjain

¹⁰²⁸ Az 1633-as *Mysteria patrvm iesvitarvm* főszövege előtt: *Typographus Lectori S.* a címlap hátoldalán található, a *Praefat. in disput. de ridiculis* c. Passerat-idézet a nyomtatvány 3. számozott oldalán, Benedictus Ariasmontanus *Comment. De varia librorum Ebraicorum Scriptione*éből származó pedig a számozott 4. oldalon. A dialógus után az első appendixben: 1.) *Epistola Consatntinapoli missa, è Graeco in Latinum translata*. A görög szöveg közlésével. Datálása: 1626. május 16., aláírója bizonyos Gregorivs. 214–255. 2.) Részletek VIII. Orbán leveléből 9 pontban, mely a jezuittiszák működésének betiltásáról rendelkezik: 256–260. 3.) *Characteres aliquot Iesuitici, ex variis Autoribus*, 261–263. 4.) *Sectae iesvitarvm elogivm*, 264–267. 5.) *Ex Iacobi Avgvsti Thuani Elegia in Parricidas excerpta, quantenus ad libelli hujus argumentum pertinet*, 268–271. 6.) *De comparatione Iesv & Iesuitarum, Epigramma*, 272–275. 7.) *Lectori S.*, 275–281. Emendata után második appendixben: 8.) *Narratio historica, quas Constantinapoli moverunt Jesuitae adversus Cyrillum Patriarcham, & alia notatum dignissima*, 285–301. 9.) *Instrvtione per canacchio Rossi*, 302–341. 10.) *Comandamento del Gran Signore indirizzato ad Assan Bassa, Capitaeno del mare, & al cadi di Galata*. Datálása: Galata, 1628. november 9. C. P., 342–350.

¹⁰²⁹ *Jesvita paterek titkai...*, 183–188.

¹⁰³⁰ Uo., 61.

¹⁰³¹ GARADNAI, *A felső-magyarországi...*, 18; a kora újkori paratextusokról, azok vizsgálatáról bővebben ld. PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében* (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013), 22–78.

fontos változásokat tapasztalhatunk, melyek valószínűleg összefüggésben állnak a kiadványok szélesebb történelmi kontextusaival is. Mivel a nyomtatvány eredetileg francia nyelven íródott, talán nem haszontalan vázlatosan ismertetni a jezsuiták korabeli rendtörténetének számunkra fontos francia elemeit. A Jézus Társaságának a francia megtelepedés kezdeteitől szembe kellett néznie nem csupán a kálvinista hugenották, hanem a párizsi egyetem és a párizsi parlament támadásaival is.¹⁰³² A gallikanizmus mélyen áthatotta ezen intézményeket, s így azok fokozódó ellenszenvvel követték figyelemmel a Rómához hű jezsuiták tevékenységét. Az egyetemek riválist láttak bennük, a tizenhetedik század előre haladtával pedig az önérzetes francia egyházmegyei klérus, leginkább Párizsban, általánosságban neheztelt a szerzetesrendekre; ezek közül is különösen a jezsuitákra a Rómától kapott támogatás és privilégiumok miatt. Az 1563-as alapítású párizsi jezsuita Collège de Clermont több mint ezer tanulót bocsátott ki 1570-ig, tíz évvel később pedig a rend már tizenöt kollégiumot működtetett az ország déli és középső régióiban.¹⁰³³ A jezsuiták oktatói tevékenységét övező 1564-es vita az 1590-es évek közepén újra fellángolt, melynek keretében a jogász Antoine Arnauld 1594-es parlamenti felszólalásában nyílt támadást intézett a rend ellen: többek között azzal vádolta a Jézus Társaságát, hogy támogatást nyújt a pápának királyok eltávolításában, továbbá aktívan segédkezik zsarnokgyilkosságokban.¹⁰³⁴ Arnauld-t és minden bizonnyal e felszólalását említi a vizsgált szatirikus dialógus is: „Mikor Arnoldus Antal Párisi Prokátor, azokat az okokat fel-vett ügyében a’ mi Jesuitáink ellen elő hozta volna...”¹⁰³⁵ A fekete legenda ezen egyik első verziójának eleinte nem adtak különösebb hitelt, s még a parlament is azon az állásponton volt, hogy a jezsuiták történelmi szerepe eltúlzott és alaptalan. A párizsi jezsuita Collège de Clermont egyik volt növendéke, Jean Châtel 1594. december 27-ei sikertelen merénylete IV. Henrik ellen azonban meghozta a fordulatot: a pátereket 1603-ig kitiltották a királyság nagy részéről.¹⁰³⁶ A jezsuita Pierre Coton hathatós közbenjárására azonban, 1603. szeptember 1-jén a jezsuiták hivatalosan is visszatérhettek, majd öt hónap múlva már harminckét városban kaptak kollégiumalapítási hozzájárulást.¹⁰³⁷

¹⁰³² Bár Franciaországban csak 1562-ben kaptak hivatalos engedélyt, számos kollégium működött már az engedélyezés előtt is. Robert BIRELEY, *The Jesuits and the Thirty Years War: Kings, Courts, and Confessors* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 11.

¹⁰³³ Uo., 11–12.

¹⁰³⁴ BERGIN, *The Politics of...*, 59.

¹⁰³⁵ Antoine Arnauld neve először az 1631-es latin szövegben szerepel. *Mysteria patrum...*(1631), 61. A magyarban: *Jesvita pátterek...*, 81.

¹⁰³⁶ BIRELEY, *The Jesuits and...*, 3.

¹⁰³⁷ Uo., *The Jesuits and...*, 12–13.

1622 kiemelt fontosságú év volt a Jézus Társasága életében: ekkor kanonizálta XV. Gergely pápa többek között a rendalapító Loyolai Ignácot.¹⁰³⁸ Loyolai Ignác szentté avatása nem maradt válasz nélkül a protestánsok soraiban sem, melynek egyik darabja lehet maga a *Les mysteres des peres iesvites*: a dialógus legelső, eredetinek tekinthető francia szövege 1622-ben hagyta el a nyomdát. Loyolai Ignác szentségére az 1657-es magyar fordítás egyik lehetséges forrásaként értéklehető 1631-es latin kiadvány már a címlapon külön felhívja a figyelmet: *Mysteria patrvm iesvitarvm. Ex ipsorum scriptis, cum fide, eruta. In qvibvs agitur de Ignatii Loyolae ortu, & Apotheosi...*¹⁰³⁹ Ez az információ az első, 1622-es és 1624-es francia kiadásokon, valamint az 1623-as angol fordításon még nem fedezhető fel,¹⁰⁴⁰ vagyis Loyolai Ignác szentségének címlapon való szerepeltetése csakis az 1631-es latin kiadástól a nyomtatványok sajátja. A szentté avatáson túlmenően egyéb események is nagyban hozzájárulhattak a *Les mysteres des peres iesvites* keletkezéséhez. A szatirikus dialógus legelső francia kiadását megelőző évet, 1621-et N. M. Sutherland a hugenották nantes-i ediktumhoz fűződő viszonyát vizsgáló tanulmányában történelmi szempontból fordulópontként értékeli.¹⁰⁴¹ Ekkorra a fiatal XIII. Lajos király már főként Richelieu befolyása alá került, aki igyekezett megszerezni és megszervezni a hatalmat Franciaország védelmében.¹⁰⁴² 1621 áprilisában Lajos, csapatai élére állva, a lázadó hugenották és az első ostromolni kívánt város, Saint Jean d’Angely ellen vonult. A május 10-én tartott La Rochelle-i közgyűlésükön a hugenották nyolc körzetre osztották azokat a tartományokat, ahol a legtöbb protestáns élt, majd megkezdték a harci előkészületeket.¹⁰⁴³ Végül azonban a felosztott régiók szinte mindegyike, a protestáns párt vezére, Henri de Rohan és fivére, Soubise (Benjamin de Rohan)¹⁰⁴⁴ alá tartozók kivételével, meghátrált. Párizstól Niort-ig az összes város megnyitotta kapuit XIII. Lajos seregei előtt, s csupán Saint Jean d’Angely jelentett komolyabb akadályt, majd pedig a bevehetetlen Montauban.¹⁰⁴⁵ 1622 nyarán a

¹⁰³⁸ MKL, Ignác szócikk.

¹⁰³⁹ *Mysteria patrvm...*(1631), címlap. Az 1633-as latin címlapja, az apróbb tipográfiai különbségeket leszámítva, megegyezik az 1631-essel.

¹⁰⁴⁰ *Les mysteres des peres...*(1622), címlap; *Les mysteres des peres...*(1624), címlap; *The State-Mysteries...*, címlap.

¹⁰⁴¹ N. M. SUTHERLAND, „The Huguenots and the Edict of Nantes, 1598–1629”, in *Huguenots in Britain and their French Backgrounds, 1550–1800: Contributions to the Historical Conference of the Huguenot Society of London, 24–25 September 1985*, ed. Irene SCOULOUDI, 158–174 (Houndmills–Basingstoke–Hampshire–London: The Macmillan Press Ltd., 1987), 166.

¹⁰⁴² Uo.

¹⁰⁴³ Jack Alden CLARKE, *Huguenot Warrior: The Life and Times of Henri de Rohan, 1579–1638*, International Archives of the History of Ideas 17 (The Hague: Martinus Nijhoff, 1966), 77.

¹⁰⁴⁴ SZÁSZ Géza, „A francia állam és a protestánsok a 17. században – túréstől tiltásig”, *Aetas*, 1–2 (2000): 39–61, 43.

¹⁰⁴⁵ CLARKE, *Huguenot Warrior...*, 79–85.

király Négrepelisse városkában, mivel állítólag a település egy évvel korábban elárulta csapatait, rendkívüli kegyetlenséggel vett elégtételt, s a lakosságot majdnem teljes egészében lemészároltatta.¹⁰⁴⁶ A katolikus restauráció egyes területi sikerei után az 1622. október 18-án kötött montpellier-i békében a király megerősítette az 1598-as, a protestánsoknak az ún. titkos cikkelyekkel szabad vallásgyakorlást garantáló nantes-i ediktumot is. Ennek fejében a protestánsok nem tarthattak királyi engedély nélküli gyűléseket, valamint az addig emelt erődítményeiket is le kellett rombolniuk; kivéve a legjelentősebb hugenotta fellegvárakat: Montaubant és La Rochelle-t.¹⁰⁴⁷ Az 1622-es montpellier-i „béke” így végeredményben sokkal inkább a hugenotta szuverenitás összeroppantásának szándékaként volt értelmezhető.¹⁰⁴⁸ A *Les mysteres des peres iesvites* szerzője, a hugenotta André Rivet, aki nem mellesleg erdélyi kapcsolatokkal is rendelkezett,¹⁰⁴⁹ épp 1622-ben, a francia reformátusok számára kifejezetten előnytelen háborús helyzetben tért vissza 1621-es oxfordi tartózkodása után Franciaországba.¹⁰⁵⁰ Ezeket az információkat figyelembe véve, az 1622-es kanonizálás mellett, a nyomtatvány tehát az egyre fokozódó jezsuita befolyásra való figyelmeztetésként értelmezhető. A rend ekkori, franciaországi dinamikus fejlődését jól példázza, hogy 1617 és 1623 között nem kevesebb mint tizenhat új kollégiumot alapítottak országszerte.¹⁰⁵¹ A vizsgált szatirikus dialógus is – a mester és tanítványa alaphelyzetére épülve – épp a jezsuita professzor „titkokra” okító tevékenységét mutatja be. A kiadvány címlapja továbbá, az imént vázolt történelmi és konfesszionális eseményekre reflektálva, a hugenották tragikus körülményei közepette a gonosszal szembeni ellenállásra és a hit megtartására éppúgy felszólíthat. Az 1622-es *Les mysteres des peres iesvites* címlapjának, *János jelenései* 2. részének 24. és 25. verséből összesűrített idézete ugyanis ekképp hangzik: „Néktek pedig azt mondom [...] akik nem ismerik a Sátán mélységeit [...] a mi nálatok van, azt tartsátok meg addig, míg eljövök.”¹⁰⁵² A címlapon a jezsuiták titkaival kapcsolatba hozott

¹⁰⁴⁶ Uo., 101.

¹⁰⁴⁷ SZÁSZ, „A francia állam...”, 41–43.

¹⁰⁴⁸ SUTHERLAND, „The Huguenots...”, 166.

¹⁰⁴⁹ André Rivet az 1629. novemberétől Gyulafehérváron tartózkodó, ott tanító Johann Heinrich Bisterfeldnek a leideni egyetemen mestere, pártfogója volt, majd később aktív levelezőpartnere. A feljegyzések szerint több alkalommal küldött Rivet Bisterfeldnek könyveket is. VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 6 (Budapest–Szeged: Országos Széchényi Könyvtár–Scriptum Rt., 2003), 10, 23–26; kiadatlan levelezésük listája: 56–58; könyvbeszerzések: 87–88.

¹⁰⁵⁰ Abraham Jakob van der AA, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zodanige personen, die zich op eenigerlei wijze en ons vaderland hebben vermaard gemaakt*, 16 (Haarlem: J. J. van Brederode, 1874), 358–366, 359.

¹⁰⁵¹ BIRELEY, *The Jesuits and...*, 65.

¹⁰⁵² „Apoc. 2. v. 24. & 25. *Les vous di a vous, qui n'avéz point cognu les profondeurs de Satan, retenéz ce que vous avéz iusques a ce que ie vienne.*” *Les mysteres des peres...*, 1622, címlap. Ez az idézet szerepel az 1623-

bibliai idézet első fele tehát a sátáni gonoszságot nem ismerőknek szól, egyfajta általános intellektus gyanánt. Ezt egészíti ki a citátum második szakasza, mely a Krisztus második eljöveteleig tartó, igaz hittel való ellenállásra ösztönzi olvasóját.

Mindezt talán jobb megvilágításba helyezheti az 1622-es francia szöveg 1623-as angol fordításának egyik információja is. Készítője, egy bizonyos Peter Gosselin, a Sir Thomas Penystone lovagnak és bárónak szóló *The Epistle Dedicatorie*-jét hálálkodó szavakkal zárja, mivel a főúr védelmébe és szolgálatába vette őt a normandiai református eklézsia túlnyomó többségének pusztulását és „szétszórattatását” követően.¹⁰⁵³ Vagyis ezek szerint a dedikáció szövegét és a *Les mysteres des peres iesvites* angol fordítását egy olyan hugenotta exuláns készítette, aki a francia vallási üldöztetések elől menekülve lett menedékre Angliában. Így, míg Peter Gosselin szavai a hugenották franciaországi kegyetlen elnyomását igyekeznek kidomborítani és arra rávilágítani, addig a szatirikus dialógust összeállító André Rivet címlapra választott bibliai locusa az erőszaktól sem mentes katolikus restaurációval és persze annak első számú támogatóival, a jezsuitákkal szembeni kitartó ellenállásra szólít fel. A nyomtatványok címlapjait összevetve továbbá jól látható egy, az 1624-es francia és az 1631-es latin dialógus címei közötti szövegbeli eltérés. Az 1624-es (és 1622-es) *Les mysteres des peres iesvites*, valamint az 1623-as angol fordítás címlapján még csupán annyi áll, hogy kérdés-feleletes formában jezsuita titkokat ismerhet meg az olvasó; a kiadványt magát pedig csakis a jezsuiták *saját* írásaiból állították össze egyfajta figyelmeztetésként a kortársak okulására. A cím az 1631-es latin, André Rivet-hez köthető kiadástól kezdve már kibővül a jezsuiták állítólagos titkairól szóló részletes listával. A címlapon megkezdett információbővülés a nyomtatvány főszövegén, majd további paratextusain is folyamatosan megfigyelhető. A kiadások során a főszöveget képező dialógus számos helye kiegészült újabb és újabb betoldásokkal a francia szövegek és az első, 1631-es latin esetében. Ez a legelső francia és a magyar *Jesvita paterek titkai* fordításának talán egyik alapját is képező, 1631-es latin *Mysteria patrum iesvitarum* között durván a terjedelem megkétszereződését jelenti. Mivel az 1631-es kiadástól kezdve a dialógus textusa nem változik, elmondható, hogy ez a szövegbővüléssel járó szerkesztői munka az André Rivet nevéhez köthető francia kiadásokra és az első latinra korlátozódik. A dialógus 1633-as latin kiadása járulékos szöveggént már három rövidebb részletet közöl a főszöveget képező párbeszéd előtt, utána pedig két appendixben nem kevesebb mint tíz írást, melyek

as angolon (*The State-Mysteries...*, címlap), valamint az 1624-es, bővített francia kiadáson is. *Les mysteres des peres...*, 1624, címlap.

¹⁰⁵³ *The State-Mysteries...*, A_{3v}.

jezsuitákat támadó gúnyversek és epigrammák, beszédek, levelek, valamint politikai jellegű iratok. A kiadvány első, terjedelmes része Ignác életéről, rendalapításáról, kanonizálásáról, csodatételeiről és az ördöggel való viaskodásáról szól, s majd csak ezután tér rá a címlapon felsorolt jezsuitaellenes argumentumok részletes kibontására. A dialógus argumentációját erősítő történelmi exemplumok sok esetben a francia történelem többé-kevésbé ismert pillanataihoz kapcsolódnak. Ha példaként vesszük az 1657-es magyar fordítás olvasóközönségét, nem feltétlenül biztos, hogy az mindig pontosan tisztában volt az egykori történésekkel, azok körülményeivel. A jezsuita praktikákat leleplező kiadvány azonban e tudás hiányában is képes lehetett megrajzolni és közvetíteni a rend tagjainak „egyetemesen” negatív képét, s így keletkezésének célját jó harminc év után még mindig elérhette.

Ezzel az egyetemességgel is összefüggésben aligha lehet véletlen, hogy a jezsuitaellenes irat megjelenései, az 1622-eshez hasonlóan, általában fontos eseményekhez kapcsolhatóak. Ahogy Arthur F. Marotti tanulmányában megjegyzi, az angol kora újkori jezsuitaellenes megnyilvánulások egyes elemei francia irat(ok)ból származtak.¹⁰⁵⁴ Angliában az 1620-as évek elején két jelentős eseményt talált rokoníthatónak mindezzel: I. Jakab fiának, Károlynak, a spanyol uralkodóházzal való 1623-as, sikertelen házassági kísérletét, valamint az angol jezsuita provincia immár *hivatalos*, szintén 1623-as megalapítását.¹⁰⁵⁵ Talán nem téves az a feltételezés, hogy a rendkívül gyors fordítást, majd a *The State-Mysteries of the Iesvites* 1623-as kiadását ezek a katolicizmus angliai terjedésének szempontjából fontos lehetőségek, történések nagyban befolyásolhatták. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy állítólag egy, a felekezeti csatározások erőszakos oldalát már megtapasztaló, az elől menekülő hugenotta készítette a fordítást. A második bővített francia kiadás évében, 1624-ben kapott a jezsuita rendet kitartóan támogató¹⁰⁵⁶ Richelieu főminiszteri kinevezést, mely egyszersmind azt is jelentette, hogy az abszolutizmus útjában álló hugenották félreállítása, akik Richelieu saját szavaival élve „osztóznak az államon a királlyal”, sem várathatott soká magára.¹⁰⁵⁷ Válaszlépésként még 1624-ben Henri de Rohan és Soubise újabb felkelést robbantott ki.¹⁰⁵⁸ Az 1630-as évek legelső pár éve, mikor a latin

¹⁰⁵⁴ Marotti végjegyzetében főként Étienne Pasquier *Le catéchisme des jésuites*-jére utal. MAROTTI, *Alienating Catholics...*, 11, 30: az 54. sz. végjegyzet.

¹⁰⁵⁵ Uo. A házassági kísérletről bővebben ld. még: *The Spanish Match: Prince Charles's Journey to Madrid, 1623*, ed. Alexander SAMSON (Aldershot–Burlington: Ashgate, 2006).

¹⁰⁵⁶ BIRELEY, *The Jesuits and ...*, 66.

¹⁰⁵⁷ Anthony LEVI, *Richelieu: A francia állam megteremtése*, ford. NOVÁK György (Budapest: Gulliver Könyvkiadó Kft., 2003), 70–71. Vö. SZÁSZ, „A francia állam...”, 43.

¹⁰⁵⁸ SZÁSZ, „A francia állam...”, 43.

és német kiadások szinte egymást érve jelentek meg, kiemelt fontosságú volt az európai protestantizmus számára, főleg II. Gusztáv Adolf svéd király 1631–1632-es sikerei miatt.¹⁰⁵⁹

Nem elhanyagolható továbbá, hogy 1631-ben bocsátotta ki nyomtatásban az apostoli kamara VIII. Orbán pápának a „jezuitisszák” tevékenységét beszüntető, 1630-ban kelt levelét.¹⁰⁶⁰ Ez az 1631-es latin kiadástól kezdve a későbbi nyomtatványok elmaradhatatlan függeléke:¹⁰⁶¹ a magyarban *Toldalekotska* címmel szerepel.¹⁰⁶² Ez a *Toldalekotska* cím esetleg rávilágíthat, hogy a magyar fordító mely latin szöveget használhatta. A VIII. Orbán jezuitisszákat feloszlató bullájának részleteit az 1631-es kiadás *Appendicvla* címen közli.¹⁰⁶³ Az 1633-asban viszont ennek egyáltalán nincs címe, csupán a kiadvány két appendixe közül az elsőnek egyik, cím nélküli részelemeként funkcionál.¹⁰⁶⁴ Továbbá az 1622-es, 1624-es francia, valamint az 1623-as angol fordításon még csupán a jánosi jelenésekből származó idézet szerepel. Az 1631-es latin kiadáson azonban már megtalálható Dávid 2. zsoltárának 10. verse is: „*Es most Királyok vegyetek értelmet, tanullyatok kik itelitek e' földet*”.¹⁰⁶⁵ Ha vetünk egy pillantást az 1633-as latinra, annak címlapján egyetlen bibliai locust sem találunk. Ezek szerint az egyetlen olyan kiadás, melyen mindkét bibliai idézet szerepel, az az 1631-es latin szöveg. Mivel a magyaron csakis a zsoltárrészlet szerepel, továbbá a fordítás a *Toldalekotska* címet használja, mely az 1631-es címének, az *Appendicvlának* fordítása, felmerülhet a gyanú, hogy a fordító nemcsak az 1633-as, hanem a korábbi, 1631-es kiadványt is ismerte. A feltételezés azonban, hogy a magyar fordításnál az 1631-es kiadást (is) használták, csak akkor állja meg a helyét, ha kétségbe vonjuk a harmadiknak, vagyis a Sommervogel és Bliard által leírt 1633-as, kifejezetten leideni kiadású nyomtatványnak a létezését.

A váradi kiadású *Jesvita paterek titkaival* kapcsolatban már volt szó arról feltételezésről, hogy a fordítás helyszínét nem feltétlenül Váradon kellene keresni, hanem inkább Kassán, a fordítót pedig ezáltal Czeglédi P. István személyében. A 17. század közepén szervezetileg kiépülő kassai kálvinista közösségnek, Váraddal és Erdéllyel ellentétben, komolyan számolnia kellett a katolicizmus térhódításával. A város 1654-es alapítású jezsuita kollégiumát Kisdy Benedek egri püspök 1657-ben, a *Jesvita paterek titkai*

¹⁰⁵⁹ CSIKÁNY Tamás: „Végzetes győzelem: Lützen, 1632. november 16.”, *Aetas*, 2 (2001): 15–28.

¹⁰⁶⁰ RMNy 2746.

¹⁰⁶¹ *Mysteria patrum...*, 1631, I_{1r}–I_{2v}.

¹⁰⁶² *Jesvita paterek...*, 183–188.

¹⁰⁶³ *Mysteria patrum...*(1631).

¹⁰⁶⁴ *Mysteria patrum...*(1633).

¹⁰⁶⁵ *Jesvita paterek...*, címlap.

kiadásának évében alapítványával akadémiává (egyetemmé) fejlesztette,¹⁰⁶⁶ a reformátusok iskolaépítése pedig 1656-ban fejeződött be.¹⁰⁶⁷ Ebben a párhuzamosan folyó felekezetszervezésben ezért a *Jesvita paterek titkai* című fordítás létrejötte többek között a jezsuita kollégium körül kialakult városi vitához is köthető. Ehhez lehetséges igazolást talán épp a címlap zsoltárrészlete nyújthat. Mivel a *Jesvita paterek titkai* kizárólag ezt hasznosítja, ezzel kijelöli egyúttal a megszólítottak, vagyis a világi, földi hatalmat birtoklók elsődleges körét. A nyomtatvány *Az Olvasónak* című előszava pedig, ahogy arról volt szó, valamely város vezetőit és a törvényhozókat inti a jezsuita veszély felismerésére.¹⁰⁶⁸ Azaz a *Les mysteres des peres iesvites*-nél látott, a *János jelenései*-idézetének általános érvényű megszólítása már mintha konkrétan egy városra: a jezsuita kollégium fejlesztése miatt aggódó Kassára korlátozódna. S bár a magisztrátust megszólító figyelmeztetések elsősorban a jezsuiták fenyegető jelenlétére és nem utolsó sorban oktatói tevékenységére mutatnak rá, emellett egy, a megszólítottak körének szűkülésével járó funkcióbeli módosulást is jelezhetnek.

A fő- és kísérszövegek vizsgálata mellett a címlapok összevetése leginkább arról győző meg, hogy a kiadásokon tapasztalható bővülések még áttekinthetőbbé és egyszersmind könnyebben használhatóvá tehetik a kiadványt. Az 1631-es latin szöveg címlapjától kezdve szerepeltetett felsorolás – a legnépszerűbb jezsuitaellenes érvek katalógusaként – már az olvasás megkezdésekor részletes információt nyújt a dialógusban foglaltakról. A címlapra választott bibliai idézetek módosulásainak nyomon követése pedig, reményeim szerint, rávilágít arra, hogy az eredeti, általánosabb érvényű felhasználástól eltérően Kassán egy lokális jellegű hasznosítása történhetett meg e jezsuitaellenes kiadványnak.

4.3.2.2. *A dialógus alaphelyzete*

A jezsuiták szatirikus képének megrajzolásához a *Jesvita paterek titkai* francia eredetijének összeállítója figyelemre méltó megoldáshoz folyamodik akkor, mikor mindkét szereplőjét egyazon táborba utalja. Bár ezzel a megoldással már találkozhattunk az Alvinczi Péter *Defensió*jának egyik latin forrása, a *Breve colloqvium iesviticum* esetében, a szereplők tekintetében mégis egészen más a helyzet. A *Jesvita paterek titkai* ugyanis egy rendbe frissen belépni óhajtó novícius és egy páter professzor beszélgetése, nem pedig két, egyenrangú jezsuita professzor kiábrándultságtól terhes eszmecseréje. A *Jesvita paterek titkai* esetében

¹⁰⁶⁶ GYENIS, *A jezsuita rend...*, 13.

¹⁰⁶⁷ HELTAI és MARTIS, „A kassai hitvita”, 15.

¹⁰⁶⁸ Uo., címlap versója.

tehát első ránézésre nem beszélhetnénk polemikus oppozícióról, dogmákat ütköztető vitapartnerek konfesszionális ellentétéről, a polemikus dialógusra jellemző „közös erőfeszítés” hiányáról.¹⁰⁶⁹ De mivel a novícius sok esetben egyfajta szócsöve az eretnek véleményeknek, mégiscsak megvalósul ez a polemikus szándék. Ezeket a dialógus fikciójában a professzor természetesen teljesen elutasítja. A Loyolai Ignác életét tárgyaló első szakaszban, miután a novícius megemlíti, hogy az eretnekek szerint a jezsuiták a keresztény világ „gyűjtogatói”, és ők a felelősek az ún. Gunpowder Plotért is, a professzor hosszasan így feddi:¹⁰⁷⁰ „Hogy te ezeket halgattad, és előttem beszélni merted, ha keményen bánnának veled, egy holnapig kellene bérekesztetned az elmélkedésnek kamorájában, ott szükön csak száraz kenyérrel és vízzel kellene élned, és mindennap kétszer kellene meg-sanyargattatnod; és senkitül meg nem óldoztathatnál, hanem csak a’ szentséges Pápátul, mint efféle nagy esetekben szokott lenni. Mindaz-által mivel látom hogy még te tudatlan vagy, és újonnan plántáltattál mi közzénk, nem-is szomorúság nélkül hallottál efféléket, és nem a’ mi szerzetünknek gyalázattyára beszélled-meg, hanem hogy orvosságot kérj tőlem, és e’ káromkodások ellen meg-erössítettél; én-is gyámolgom a’ te gyengeségedet.”¹⁰⁷¹ Az előbbi szavakból kiderül, hogy az efféle eretnekségnek már csak hallgatása is – legalábbis a dialógus túlhajtott, szatirikus fikciójában – kemény penitenciára méltó dolog. Olyannyira, hogy ez alól a feloldozást csak maga a pápa adhatná meg. Ám a professzor, miután sorra veszi és mérlegeli a novíciusra ható tényezőket és körülményeket, arra a következtetésre jut, hogy e „gyengeség” korrigálására elég ő maga. Az idézet pontosabb megértéséhez hozzájárulhat, melyről az ekvivokációt tárgyaló szakaszban már volt szó. Ez pedig a gyónási titoktartás kötelezettsége miatt rejtve maradt eretnekség. Ennek a gyónási titoktartásnak ezért is kiemelten fontos szerep jut a fikcióban. A dialógus felvezetőjében a novícius épp arról tájékoztatja professzorát, hogy megért benne az elhatározás a szerzetesi életre. Így alázatosan kéri, válaszoljon előterjesztett kérdéseire, mivel a kapott válaszok megerősíthetik rendbe lépési szándékát.¹⁰⁷² A professzor erre ezt válaszolja: „Jelents-meg bizvást a’ mi szivedben vagyon, édes fiam, semmit el nem rejték te tőled a’ mi titkainkban, csak te-is ígérjed magadat a *gyónásnak kötelessége* alatt azoknak meg-tartására; és hogy semmit azokban ki nem jelentesz, a’ kívül, a’ mellyet mi nyilván

¹⁰⁶⁹ BITSKEY István, „Pázmány és műve”, in PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613)*, szerk. BITSKEY István, 153–178 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 161.

¹⁰⁷⁰ *Jesvita paterek...*, 15–17.

¹⁰⁷¹ Uo., 17–18.

¹⁰⁷² *Jesvita paterek...*, A₁r.

akarunk lenni; meg-tartván azokat alattomban a' te elmédben mellyeket külső cselekedetünkben el nem titkolhatunk..."¹⁰⁷³ A gyónás szó szerinti említése a *Jesvita paterek titkai* professzorának kijelentésében a következőkkel állhat összefüggésben. A satíra forrása itt minden bizonnyal a protestáns szerző által elutasított szakramentum rendes kiszolgáltatására, a *fülgyónás* négy szemközti jellegére való utalás.¹⁰⁷⁴ A magyar fordítás alapjául szolgáló latin szövegekben, a magyarhoz hasonlóan, ezért jól láthatóan kurzívval szedett a „*confessionis sigillo*” terminus,¹⁰⁷⁵ mely arra kötelezi a feleket, hogy a gyónás keretében elhangzottakat titokban kell tartaniuk.¹⁰⁷⁶ Robert Aleksander Maryks a gyónás-gyóntatás Jézus Társasága által nyújtott lelki gondozásban betöltött kiemelt szerepét hangsúlyozza a jezsuita gyóntatói kézikönyvek feldolgozását is magába foglaló kutatásában.¹⁰⁷⁷ Mérlege szerint a szentgyónásról 1554–1650 között 39 jezsuita 58 db nyomtatványban értekezett. Nemzetközi megoszlásban a rangsort a spanyolok vezetik, aztán az olaszok következnek, majd a franciák négy fővel, három szerző pedig a német fejedelemségek valamelyikéből való. Sokan közülük a jezsuita hierarchia felsőbb pozícióit töltik be, valamint pápai, királyi, hercegi és püspöki udvarok befolyásos személyiségei.¹⁰⁷⁸ Ez utóbbi megállapítása azért lehet lényeges kutatásom szempontjából, mert a fontos tisztségek betöltésével járó befolyás, az azzal való „visszaélés” cseppet sem elhanyagolható momentum a Jézus Társaságáról kialakított kép megformálásában. A kézikönyvek nagy száma jól mutatja, hogy a jezsuiták tevékenységi körei között kiemelt helyen szerepelt a szakramentum. Mivel tehát a jezsuiták előszeretettel végezték ebbéli tevékenységüket, ennek pellengérré állítása kézenfekvő lehetett a dialógus szerzőjének.

Az eretnokség és szentgyónás kapcsolatának, ezen keresztül pedig a *Jesvita paterek titkai* egész alaphelyzetének értelmezéséhez segítséget nyújthatnak a következők. Volt már szó arról, hogy az ekvivokáció és mentális rezerváció teóriája alapvetően azért alakult ki,

¹⁰⁷³ Uo., 2.

¹⁰⁷⁴ „fülgyónás (lat. *confessio auricularis*): A gyónás a gyónó és a gyóntató között négy szemközti történő bűnvallomás, a bűnbánat szentségének rendes kiszolgáltatási formája [...] A bűnvallomásnak az érvényes gyónáshoz *igaznak, teljesnek, szóbelinek és titkosnak* kell lennie. A szóbeliség és a titkosság együttes m. kifejezése a fülgyónás. Ellentéte a közösségben tett nyilvános bűnvallomás, amit a kat. Egyház hagyománya kizár. [...] A nagyszombati zsin. 1611: elrendelte: »A gyónást a templom jól látható helyén, gyóntatószékben hallgassák. Kiközösítés és javadalomvesztés sújtja azt, aki közösséget gyóntat.«” MKL.

¹⁰⁷⁵ *Mysteria patrvm iesvitarvm...*(1631), 5; *Mysteria patrvm iesvitarvm...*(1633), 6. A többi kiadásban így olvasható: „seau de la confession”, *Les mysteres des peres...*(1622), 3; „seal of Confession”, *The State-Mysteries...*(1623), 1; „seau de la confession”: *Les mysteres des peres...*(1624), 5; „sigillo Confessionis”, *Mysteria, Oder Geheymnussen...*(1632) és (1633), 7 és 7.

¹⁰⁷⁶ MKL.

¹⁰⁷⁷ Robert Aleksander MARYKS, *Saint Cicero and the Jesuits: The Influence of the Liberal Arts on the Adoption of Moral Probabilism* (Aldershot–Burlington–Rome: Ashgate–Institutum Historicum Societatis Iesu, 2008), 1.

¹⁰⁷⁸ Uo., 43.

hogy lehetséges kibúvót kínáljon a gyónási titoktartás és a hazugság erkölcsi tiltásának kettős szorításából.¹⁰⁷⁹ A jogász Navarrus doktor (Martín de Azpilcueta) nevéhez is kötődik az a per, melyet nem kisebb személyiség ellen folytatott le a spanyol, majd római inkvizíció, mint Bartolomé Carranza de Miranda, Toledo érseke. A dominikánus Carranzát ebben a perben többek közt Navarrus doktor védte.¹⁰⁸⁰ A per egyik vádja az volt, hogy az itáliai Carlo de Seso által – a szentgyónás keretében – megvallott eretnek nézeteket Carranza az ún. *testvéri feddés* (*correctio fraterna*) bibliai alapokon nyugvó gyakorlatával kívánta korrigálni ahelyett, hogy jelentette volna azokat az inkvizíciónak.¹⁰⁸¹ A nagy port kavará per számos jogi és teológiai vitát generált, mely kitért arra is, hogy bizonyos körülményeket figyelembe véve a gyóntató *in foro conscientiae* feloldozást adhat a bűnösnek.¹⁰⁸² Erre kora újkori magyar példát a nem kevésbé botrányos, II. Mátyást illető „kiátkozás” közben találhatunk. Ebben Melchior Klesl azt az előnyt próbálta „kihasználni, hogy a Szentszék nem publikálta az *excommunicatiót*, így az ügy csupán lelkiismereti kérdés (*in foro conscientiae*) maradt”.¹⁰⁸³ Ha ezen információkat szem előtt tartva olvassuk a *Jesvita paterek titkai* professzorának novíciust feddő szavait, egész más eredményre jutunk. A professzor ugyanis elmondja, hogy már csupán az eretnek tanok hallgatása is oly nagy vétek, mely alól csak a pápa adhatna feloldozást. Ennek ellenére a kazuisztikai érvelésben szerepet játszó körülmények és tényezők mérlegelése után elégségesnek látja, ha ő maga feddi és „gyámolgatja” a novícius gyengeségét. Figyelembe véve III. Gyula pápa 1552-es adományát, mely a jezsuitáknak kizárólagos jogot biztosított az eretnesség bűne alóli feloldozásra, talán még érthetőbb e szövegrészlet.¹⁰⁸⁴

A *Jesvita paterek titkai*, akárcsak a *Satyre Ménippée*, a satírával szereplőit vagy maga leplezi le, vagy szövegi szinten megteremti az önleplezéshez szükséges körülményeket. A *Jesvita paterek titkai* rokona abban a *Satyre Ménippée*-nek, hogy egy külvilág számára elzárt beszélgetés kulisszái mögé enged olvasói számára betekintést. A vizsgált nyomtatvány azonban e satirikus leleplezés/önleplezés zavartalan működéséhez

¹⁰⁷⁹ TUTINO, „Nothing but...”, 119–120.

¹⁰⁸⁰ Uo., 120.

¹⁰⁸¹ Uo., 119–120. Az testvéri feddés alapját képező bibliai hely: „Ha pedig a te atyádfia vétkezik ellened, menj el és dorgáld meg őt négy szem között: ha hallgat rád, megnyerted a te atyádfiát; Ha pedig nem hallgat rád, végy magad mellé még egyet vagy kettőt, hogy két vagy három tanú vallomásával erősíttessék minden szó. Ha azokra nem hallgat, mondd meg a gyülekezetnek; ha a gyülekezetre sem hallgat, legyen előtte olyan, mint a pogány és a vámszedő.” (*Mát* 18.15–17.).

¹⁰⁸² TUTINO, „Nothing but...”, 120.

¹⁰⁸³ TUSOR, „Az 1608. évi...”, 100.

¹⁰⁸⁴ Uo., 166.

szükséges körülményt, a diszkréció fikcióját egy merőben más alaphelyzettel teremti meg. Így egy gyónási titoktartás pecsétjével lezárt, a jezsuita novíciusok lelki gondozásában nagy szerepet játszó és a *Rendalkotmányban* is lefektetettek szerinti bizalmas társalgás észrevétlen tanúi lehetünk.¹⁰⁸⁵ Ebben a hagyományos mester és tanítványa viszonyában a professzornak szándékában áll jezsuita „titkokat” megosztani a novíciussal. A dialógus olvasása közben nyilvánvalóvá válik, hogy ezek a titkok éppúgy politikai jellegűek, mint a *Satyre Ménippée* szereplői által elmondottak. A *Jesvita paterek titkaiban* a gyónás négy szemközti jellege mindehhez olyan közeget biztosít, melyben az észrevétlen olvasó zavartalanul informálódhat. A négy szemközti kommunikációs helyzetben a jezsuiták egyszerre legalább három munkát végeznek: 1.) felfedik a jezsuita professzor „titkos tanait”, 2.) feltérképezik a novícius eddigi, eretnek tanokat szintén tartalmazó tudását, 3.) végül magába a jezsuiták állítólag kártékony titkokra való okítási folyamataiba is bepillantást engednek. Ez a praktikákra oktató tevékenység a jezsuita kép megkreálásának, valamint az ellenséges indulatok és gyűlölet kiváltásának egyik kulcsfontosságú eleme. A két jezsuita ugyanis teljes komolysággal és tudományos igénnyel értekezik a nyomtatvány címlapján megjelöltekről. Ráadásul e fikcióban mindezt a színpalak mögött, a nagyközönség tudta nélkül és kárára. Ezt kívánja leleplezni a magyarul az *Az Olvasónak* címmel ellátott előszó is: „...avagy csak végre lássák meg és vegyék eszékben, kitsodák a’ JESUITAK: Miben mesterkednek: Mint akarják őket el-vesztetni, és minden állapottyokat gyökerestül fel-forgatni.”¹⁰⁸⁶ A *Jesvita paterek titkaiban* a jezsuitákkal kapcsolatos elmarasztaló ítélet megszületését a szerző úgy éri el, hogy saját, elfogadtatni kívánt igazságát a szereplők leleplezésein, a szöveg támogatta önleleplezésein keresztül közvetíti. A fikció előrehaladtával, a sorra feltárt politikai jellegű praktikákat követően kialakul egy olyan összkép, mely a jezsuiták hiteltelenítését célozza.

Feltevés, hogy bár a dialógus egésze elsődlegesen a befogadó felháborítására, ellenséges indulatainak kiváltására törekszik, e szándék mellett megjelennek a kinevettető mozzanatok is. Vizsgálataim során azt tapasztaltam, hogy a páterek titkai közül a következőkben elemzeni kívánt, jellemzően a rend alapítójához kapcsolódóak tartalmaznak ilyen szándékú megnyilvánulásokat.

¹⁰⁸⁵ Főleg az *Az újonc idő és a rendújoncok megőrzése és nevelése* alcímet viselő Harmadik rész. Jézus Társaságának Rendalkotmánya..., 252–257.

¹⁰⁸⁶ *Jesvita paterek...*, címlap versója.

4.3.2.3. *A hagiográfia szatírája: „kétfelé sántikáló” Ignác, variációk az „ab igne”-témára*

A nyomtatvány első, terjedelmes részét Loyolai Ignác életének, rendalapításának, kanonizálásának, csodatételeinek és az ördöggel való viaskodásának leírása teszi ki. Az 1622-es *Les mysteres des peres iesvites* összeállítója sok esetben három prédikációt használt forrásként. A szentbeszédekből kiragadott, szó szerinti idézeteket pedig oly módon illesztette dialógusába, hogy a megszerkesztett új szövegekörnyezetben az eredetitől eltérő, legfőképp a felháborodás kiváltását célzó blaszfemikus jelentést kapjanak. A prédikációkat három nem jezsuita szerzetes (egy Ágoston-rendi és két dominikánus) írta Loyolai Ignác 1609-es boldoggá avatására. A rendalapító kanonizálásának évében, 1622-ben kibocsátott *Les mysteres des peres iesvites* végén található *Au lectevr* pontosan leírja, hogy a három szentbeszédet François Solier jezsuita atya ültette át franciára, s hogy ezt a fordítást 1611-ben adták ki Párizsban. Ebből a kiadványból származnak tehát a dialógusban idézettek. Azt szintén megemlíti, hogy bár ezeket ugyan nem jezsuiták írták, mégis azáltal, hogy Loyolai Ignác követői lefordították, kiadták és ajánlották, úgy kezelték, mintha a sajátjuk lenne.¹⁰⁸⁷ Ezt az információt a magyar fordító nem tartotta lényegesnek olvasóközönségével tudatni, pedig a fordításának alapjául szolgáló latin nyelvű kiadásokban az *Au lectevr – Lectori S[alutem]* címen – úgyszintén megtalálható.¹⁰⁸⁸ Erre az lehet a magyarázat, hogy a francia szöveg kulturális és történelmi közegét kevésbé vagy egyáltalán nem ismerő magyar befogadó számára nem bírt akkora jelentőséggel. S míg a szentté avatás ugyan fontossá tette a szentbeszédek felhasználásának hangsúlyozását a *Les mysteres mysteres des peres jesvites* 1622-es megjelenésekor, a magyar kiadás 1657-es időpontjára ez az esemény jócskán elvesztette aktualitását. Végezetül érdemes lehet a használt prédikációgyűjteményről még annyit megjegyezni, hogy azt rögtön 1611-es francia megjelenésekor a párizsi egyetem teológiai kara több részlete miatt betiltotta.¹⁰⁸⁹

Mivel a Jézus Társasága morális romlottságának taglalása, annak leleplezése képes lehet haragot és felháborodást kiváltani a befogadóból,¹⁰⁹⁰ valószínűleg a nyomtatvány vizsgált szakasza is ezért forgatja ki előszeretettel az egész rendet megalapító Loyolai Ignác

¹⁰⁸⁷ *Les mysteres...* 1622, I_{1v}–I_{2r}.

¹⁰⁸⁸ *Mysteria patrvm...* 1631, I_{3r}–I_{3v}; *Mysteria patrvm...* 1633, 276–277.

¹⁰⁸⁹ *Censure de la Sacree Faculté de Theologie de Paris, Sur trois Sermons pretenduz, faicts en l'honneur de P. Ignace*, 1611. A cenzúrát említi: Marjorie REEVES, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study in Joachimism* (Oxford: Clarendon Press, 1969), 159; Barbara Sher TINSLEY, *Pierre Bayle's Reformation: Conscience and Criticism on the Eve of Enlightenment* (Selinsgrove–London: Susquehanna University Press–Associated University Presses, 2001), 280.

¹⁰⁹⁰ PAINTNER, „*Des Papsts neue Creatur*”..., 25–27.

életének, „csodatételeinek”, ördögi megkísértéseinek mindezt igazolni látszó pillanatait. A dialógus összeállítójának ebben nyújt segítséget a nevetség. A nevetséges retorikai hasznára a *Jesvita paterek titkai* 1633-as latin előzményének része mutat rá. Az 1633-as *Mysteria patrvm iesvitarvm* előtt található rövidebb paratextus a *Satyre Menippée* egyik szerzőjének, Jean Passerat-nak művéből származik: *Praefativncvla in disputationem de Ridiculis, quae est apud Ciceronem in lib. II. de Oratore*. Mikor 1594-ben Passerat újra előadásokat kezdett tartani a párizsi egyetemen, ezeket az előadásait ezzel a szöveggel nyitotta meg. A *Praefativncvla* népszerűségét jelzi, hogy rögtön kinyomtatták Párizsban és Leidenben, majd a következő évben, 1595-ben Frankfurtban is.¹⁰⁹¹ Gyors terjedésének az volt az oka, hogy igencsak nagy hévvel támadta a jezsuitákat: képmutatóknak, hárpiáknak ábrázolta őket, akik a spanyolokkal lepaktálva Franciaországra törnek.¹⁰⁹² A választott részlet a jezsuitákat többek közt azzal vádolja, hogy nem tanítanak egyéb, mint spanyol rítusokra, a haza jogrendjének gyűlöletére, engedetlenségre és puhányságra. Továbbá rejtőzködve kémkednek az emberek után, II. Fülöp spanyol király szolgálatában.¹⁰⁹³ Jean Passerat a *Praefativncvla* címében *A szónokról* II. könyvének azon részére is utalást tesz, ahol Cicero a nevetséges fajtáiról és szónoklattani hasznosításáról értekezik. A könyvben Cicero a nevetségesnek két fajtáját különíti el: „...az egyik a beszéd egészét áthatja, a másik rövid egységekre korlátozódik, az egyiket a régiek tréfálkozásnak, a másikat elmésségnek nevezték. [...] a megnevezések mindkét esetben komolytalanok, joggal, hiszen nevetésre ingerelni eleve komolytalan dolog. [...] gyakran láttam, mennyit segít egy-egy ügyben a humor és a tréfa. [...] Crassus egész védőbeszédét [...] Scaevola ellen folytonosan áthatja a humor és a tréfa, rövid elmésségeket azonban nem tartalmaz. Meg akarta ugyanis őrizni ellenfele méltóságát, s így megőrizte saját magáét is [...] Scaevola ellen szónokolva a vitát szórakoztató módon hangolta rá arra a másik humorfajtára, melyben nem volt helye

¹⁰⁹¹ „...begann Passerat seine Vorlesungen von Neuem und eröffnete sie mit einer *Praefatiuncula in disputationem de ridiculis, quae est apud Ciceronem Lib. II. de Orat.*, welche alsbald zu Paris (in 8.) und zu Leyden (in 4.), sowie im folgenden Jahre zu Frankfurt gedruckt wurde.” Friedrich August ECKSTEIN, „Passeratius”, in *Allgemeine encyclopädie der wissenschaften und künste*, Hrsg. Johann Samuel ERSCH und Johann Gottfried GRUBER, III, 13, 133–136 (Lipcse: F. A. Brockhaus, 1840), 134.

¹⁰⁹² „Der Grund so schneller Verbreitung lag in den heftigen Ausfällen gegen die Jesuiten, die er als Heuchler und Harpyen schilderte, welche Reichthümer sammelten und dieselben im Bunde mit Spanien gegen Frankreich gebrauchten.” Uo.

¹⁰⁹³ „Passeratius in Praefat. in disput. *de ridiculis*. SEd quid tandem isti, per aureum funem de coelo delapsi magistri, discipulis suis tradunt? nihil sapere, ritus Hispanos, odium legum institutique patrii, & ut priscis verbis utar, imbelliam, imbalnitium, impolitiam, imparentiam, meramque cum Lavernae sacris barbariem: quam consulto huc invexerunt, opinor, ut eam soli docerant. Interim delitescunt in vepretis nostris nitedulae, quae rem civium arrodunt: nobiscum impunè versantur exploratores Philippi, & ejus tyrannidis acerrimi satellites.” *Mysteria Patrvm...* (1633), 3.

semmiféle megalázó nevetségessé tételnek, de Brutus elleni beszédében, akit gyűlölt, és akit megalázásra méltónak tartott, mindkét humortípussal felvértézve szállt harcba.”¹⁰⁹⁴ A második, az elmésség tehát az elsővel közösen akkor alkalmazható, ha az ellenfél gyűlöletes személyt takar, továbbá akinek méltóságát nem szükséges megőrizni, mivel a szónok megalázásra méltónak találja. Mindezt szem előtt tartva a *Jesvita paterek titkaiban* ezt a felháborítást (és esetenként nevettetést) célzó szatírárt a rendalapító testi hibáját kifigurázó, valamint az istenkáromlást és tűz-metaforát kiaknázó részek elemzésével kívánom bemutatni.

Loyolai Ignác élete kapcsán elsőként szó esik csöppet sem mértéktartó, fajtalan erkölcsű ifjúságáról, mikoris az üdvösség keresése helyett sokkal inkább a hadi és lovagi dicsőség hajszolása kötötte le idejét. A dialógus professzora a jezsuita Pedro de Ribadeneyra és Giovanni Pietro Maffei által írt Ignác-életrajzokból idézve eleveníti fel a pamlónai ostromot, ahol a rendalapító, mindkét lábára megsérülve, a franciák fogáságába esett. Bár az ellenség emberségesen ellátta és gyógyította, megmaradt testi fogyatékosága: „eggyik lábára sántikált, de türhető-keppen, és a’ kit járásának alkalmaztatásával el-fedeztetett”. A novícius minderre annak az aggodalomának ad hangot, hogy így az eretnekek Loyolai Ignácot olyan rend alapítójának tarthatják, „a’ mely két felé sántikál”. A professzor erre így válaszol: „Nem kétlem, hogy az Eretnekek efféle költsékekben nem gyönyörködnének. De [...] nóha mind a’ két lábunkra sántálunk, úgy hogy akarhol-is port rúgunk az ő szemekben.” Az elsődlegesen elrejteni kívánt, de mégiscsak látható testi hibán gúnyolódó mondatok másodlagos jelentésének felfejtéséhez segítséget nyújthat a hivatkozott (de nem idézett) hitbéli bizonytalanságot, kétfelé sántikálást tematizáló bibliai hely: „Meddig sántikáltok kétfelé? Ha az Úr az Isten, kövessétek őt, ha pedig Baál, kövessétek azt.” (*Kir 18.21*) Így válik már a Loyolai Ignác életét taglaló szekció legelején ez a takargatott testi hiba a szatíra fegyverévé, hisz az aggodalmaskodó novícius rendalapítójuk egyik lábára sántítását a kétfelé sántikálás kontextusában értelmezi. Majd a szatirikus igénnyel megalkotott jelentés a professzor válaszában teljeseedik ki: „Mert nóha mind a’ két lábunkra sántálunk, úgy hogy akarhol-is port rúgunk az ő szemekben”.¹⁰⁹⁵ Bárdosi Vilmos szótára az ‘elámít, félrevezet valakit’ értelmű „port hint a szemébe” kifejezés etimológiája kapcsán jegyzi meg, hogy régebbi alakváltozata, a „port rúg a szemébe” összefüggésbe hozható az üldözője szemébe

¹⁰⁹⁴ CICERO, „A szónokról”, 331–332.

¹⁰⁹⁵ *Jesvita paterek...*, 7–12.

homokot rúgó rókával.¹⁰⁹⁶ Az, hogy a róka természetét, viselkedését a ravaszsággal azonosítják, köztudomású. S bár a magyar fordítás alapját képező latin szöveg is végeredményben a jezsuiták által véghezvitt „ellenség megtévesztésére” vagy tevékenységének akadályozására utal („Quamvis enim utroque pede claudicemus, satis expeditè tamen currimus, ut ubique locorum eis negotia facessamus”),¹⁰⁹⁷ ennek egy mozdulattal, a port rúgás képi megjelenítésével, s így akár a rókával való összekapcsolása a magyar fordító leleménye.

A dialógusból elemzeni kívánt következő gondolati egység szervező eleme az istenkáromlás és tűz-metaphora. Ehhez a felütést a novícius adja meg: „Ugy tetzik, még nevezet-is ab igne, a’ tüztül vészen Ignátius.” E felvetésre a professzor az említett három prédikációból Pedro de Valderramát citálja. Itt az Ágoston-rendi szerzetes épp Dávidot kommentálja Loyolai Ignác felmagasztalása érdekében. Isten nevének nagyságát és dicsőségét, mely kiterjed az egész földre jobb kezének teljes igazságával, összeköti a jezsuiták alapítójával: „...ugy itélem, azont mondhatni Ignatius felől is, mely nevezet annyit térszen, mint tüzzel meg elegyített Szent, mely eggyik az Istennek nevei közzül, mert megemésztő tűz a’ mi Istenünk.” Majd a Loyolai Ignác jobb tenyerében lévő jelre tesz utalást: „Más felől látom hogy Ignatius jób kezében viseli a’ Jesus nevét, a’ ki vólt minékünk igasságunk és szentségünk”.¹⁰⁹⁸ Olybá tűnhet, mintha a prédikációból kiválasztott szövegrészeket egyenlőséget kívánnának tenni Isten és a rendalapító között. Ez Isten és az Ignác név tüzzel való azonosításán, valamint az isteni, ítélkező jobb és Loyolai Ignác jelet – azaz Jézus igazságot jelentő nevét – viselő jobbjának párhuzamba állításán alapszik. Azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy maga a prédikáció eredetileg Loyolai Ignác apoteózisát hivatott szemléltetni. A kiragadott részletet megelőzően ugyanis a prédikáló Valderrama épp a megdicsőülő rendalapítót láttatja hallgatóságával.¹⁰⁹⁹ Az istenkáromlásként elővezetetteket a novícius ártatlan reflexiója teszi nyilvánvalóvá az olvasó számára: „Ma a’ te oktatásodból tanulom-meg, hogy ugyan azont mondhattya valaki az ember felől, a’ mit az Isten felől, meg penig vétek nélkül, a’ mely tudományt bizonyára

¹⁰⁹⁶ BÁRDOSI Vilmos, *Szólások, közmondások eredete: Frazeológiai etimológiai szótár*, A Magyar Nyelv Kézikönyvei 27 (Budapest: TINTA Könyvkiadó, 2015), 434–435.

¹⁰⁹⁷ *Mysteria patrvm...*(1631), 12–13; *Mysteria patrvm...*(1633), 17.

¹⁰⁹⁸ *Jesvita paterek...*, 12–13.

¹⁰⁹⁹ Pedro de VALDERRAMA, „Predication... au iour & feste de la Beatification du glorieux Patriarche Ignace fondateur de la Compagnie de Iesvs”, in *Trois tres-excellentes predications pronocées av iour et feste de la beatification dv glorieux patriarche le Bien-heureux Ignace fondateur de la Compagnie de Iesvs*, trd. François SOLIER, 1–97 (Poictier: Antoine Mesnier, 1611), 9–10.

nem kicsiny dolog tudni”¹¹⁰⁰. Azt pedig, hogy a jezsuiták titokban Isten gyalázására tanítják és bátorítják a rájuk bízott ifjúságot, a fikcióban a professzor helyeslő és dicsérő szavai bizonyítják, melyet mindjárt egy újabb felháborítónak szánt istenkáromlással tetéz a három boldoggá avatási prédikációt tartalmazó gyűjteményből. Ezúttal a dominikánus Pedro Dezától, aki nem kevesebbet állít, mint hogy az ember Loyolai Ignác dicsősége csupán annyiban marad el Istenétől, hogy nem ő teremtette az időket.¹¹⁰¹ A szöveg azonban még ezzel sem elégszik meg. Az okítás sikerességének szemléltetésére az engedelmes novícius szájába a következő szavakat adja, ismét Valderramatól: „Bizonyára ha az időket ő általa nem teremtette-is, de e’ világot ő általa ujitotta-meg, és más világgá változtatta; és miképpen az Istennek Lelke vitetik vala a’ vizek felett, Gen. 1. v. 2. minek-előtte e’ világ teremtetnék, ki a’ forma nélkül-való és haszontalan zürzavart mint-egy meleggeti vala, hogy azt akképpen formáln[á], a’ mint most láttyuk: úgy az-is igaz [...] hogy Ignatius-is téli időbē torkig botsatkozott alá a’ jeges vízben ezért hogy egy ifiat meg tartoztathatna a’ bujaságnak gerjedezésétül, úgy hogy méltán mondhatni ő felöle, az Istennek Lelke vitetik vala a’ vizek tetején”.¹¹⁰² A technika alapvetően itt is ugyanaz, mint a korábbi esetben, csak most nem az ember emelkedik isteni szintre a bibliai citátum kiforgatásával, hanem az isteni fokozódik le, kerül a világi regiszterbe. Az ezt hasznosító istenkáromlás pedig tulajdonképp így hangzik: a világ isteni teremtésének kezdő, magasztos pillanata hasonló ahhoz a profán jelenethez, mikor Loyolai Ignác egy bujaságtól felhevült ifjú szenvedélyeit a jeges vízben hűti le. Valderrama szentbeszéde természetesen itt sem ezt állítja, hanem a fenti történettel a hitbuzgó rendalapító cselekedeteiben megnyilvánuló Szentlélek munkálkodását kívánja szemléltetni. Mivel ezt a csöppet sem elhanyagolható tény a dialógus elhallgatja, arról így nem értesülhetünk, amire a bibliai idézet ténylegesen vonatkozik. Nevezetesen, hogy a Valderrama által említett, bujaságtól gerjedező ifjú története csak egy a Loyolai Ignác életéből vett sok hasonló példa közül. Valderrama azzal növeli a tett jelentőségét, hogy a jeges víz hidegségét zsigerekig hatónak írja le, s hogy Loyolai Ignác saját testi épsége kockáztatásával akarja a fiatal férfit az Istent sértő magatartástól visszatartani. Ezt az „oh, hősies tett!” felkiáltással nyomatékosítja, majd egy kérdéssel: nem az isteni szeretet hatása-e ez, aki pedig (maga) a Szentlélek? Ezután jogosnak érzi kimondani, hogy e cselekedetet a Szentlélek inspirálta: valóban „Istennek Lelke lebeg vala a vizek felett” (*Ter* 1.2).¹¹⁰³

¹¹⁰⁰ *Jesvita paterek...*, 13.

¹¹⁰¹ Uo., 13.

¹¹⁰² Uo., 14.

¹¹⁰³ VALDERRAMA, „Predication...”, 73–74.

A beszélgetés gyönyörűséges tanulságától elragadtatott professzor a fentiekhez még egy képet told hozzá. A tűz erejét Loyolai Ignácban szerinte mindezen túl az is bizonyítja, hogy a testéhez érő jeges víz, nagy buzogással, felforrt körülötte. A jéghideg időben forró, gőzölgő víz látványa – képtelenségénél fogva és persze megintcsak a satírának köszönhetően – már-már nevetséges. A professzor ezt a belső lángolást a későbbiekben katasztrofális erejűvé növeli: a ház, melyben Loyolai Ignác megtérésekor tartózkodott, megrengett, ezért a többi ember fejvesztve hagyta azt el. Az addig a hit dolgai iránt „hideg és befagyott” rendalapító rettentő lángba borulását végül már kénköves vulkánkitöréshez hasonlítja, melyből olyan „rettegések [...] félelmek, házaknak szántalan gyújtogatási” támadtak, amit soha még „akarmely Aetna” sem cselekedett.¹¹⁰⁴ Minderre a novícius az eretnekek véleményének közvetítésével válaszol. Mivel itt a jezsuitaellenes felvetések egész füzére hangzik el, érdemes az egész szövegrészletet idézni: „[m]ikoron mi-nap ezeket egy eretnek olvasná, hallom vala melly csodálatossan magyarázza. [...] ezt mondá: [...] arról igen szorgalmatoskodunk, hogy a’ mi fazekunk mindenkor forjon és buzogjon a’ konyhán (a’ mely felette alkalmas dolog a’ mi béres szerzetünknek megmaradására,) szerte-szélyel mindenütt gyújtogatókká lettünk, és nem elégedvén-meg a’ szántalan sok házaknak gyújtogatásával, mellyekre Lójola a’ mi mesterünk tanított minket, az egész Keresztyén világot-is tüzzel bé-töltöttük; egy Tartomány, egy Respublica; egy város, a’ hol e’ mi szorgalmatosságunknak jelei nem vólnának, holott mindeneket egyben-zürtünk-zavartunk a’ hadakkal és támadásokkal; ugy hogy méltán hasonlított a’ mi Mesterünk a’ Siciliei Aetna hegyéhez, ugy mint a’ melyben mint-egy pokol ajtaja nyilatkozott-meg. Továbbá azt-is mondgya vala, hogy nem csak az hegyekben, hanem ama’ föld alatt-levő pinczékben-is szoktunk mi élni ez mesterséggel; és nem a mi Jesuitáinkon, Gárnétuson, Ouldecorniuson, Grenwelluson, és többeken mult-el, hogy az Angliai Király Országának minden Rendeivel együtt, a’ mi Jesuitáinktúl készített puska porral, a’ palotával együtt fel nem vettetett.”¹¹⁰⁵ Először az elvileg vagyontalan jezsuiták konyhájában szakadatlanul forrásban lévő fazékkal utal az állandó jólétre, majd a gyújtogatás vádját arra használja, hogy a keresztény világ egészére kiterjedő invázióként láttassa ténykedésüket. Természetesen Loyolai Ignácot követve, az ő örököseiként és tanítványaiként. Az Ignác–Etna-hasonlat itt már magának a pokol kapujának valóságos feltárulását írja le a rendalapító személyében. Zárásként a gyújtogatás mellett egy másik tüzzel kapcsolatos pusztításra, nevezetesen a robbantgatásra céloz; példaként az I. Jakab ellen megkísérelt ún. Gunpowder Plotot hozva fel. Mint

¹¹⁰⁴ *Jesvita paterek titkai*..., 14–15.

¹¹⁰⁵ Uo., 15–16.

köztudott, ennek során egy, a Westminster-palota közvetlen közelében található pincét töltöttek meg harminchat darab puskaaporos hordóval azért, hogy az egész épületet a benntartózkodó királlyal és a Lordok Háza tagjaival együtt a levegőbe repítsék. Miután a jezsuita szuperiort, Henry Garnetet sikerült gyanúba keverni, majd kivégeztetni a király elleni sikertelen merénylet ürügyén, az angol jezsuitaellenes mitológia működését ez még inkább felerősítette, s mélyen gyökeret vert a köztudatban.¹¹⁰⁶

Összegezve elmondható, hogy a párbeszédben részt vevő két jezsuita érvelése csupán látszólag kívánja alátámasztani a rendalapító kanonizálásának és tiszteletének jogosságát. Mivel a satíra erőterében szavaik ellenkező értelmet nyernek, a szerző által létrehozott szöveggörnyezetben végül azt közvetítik az olvasó felé, hogy Loyolai Ignác élete és szentként való tisztelete sokkal inkább gyölöletes istenkáromlás, mintsem tiszteletet érdemlő ügy. Az első szövegegységben a felháborodást célzó satíra mellett meglátásom szerint megjelent egy másik, a neveltetésre és gúnyra is építő satíra. Jó példát szolgáltathatnak erre a sántításból és a bujaság vétkébe esett ifjú történetéből kibontott, nevetségesre is apelláló megnyilatkozások, melyekhez elsősorban a citátumok gondos megválogatása és a szöveg hatékony elrendezése adja meg a technikai keretet. Mindezek segítségével az elemzett szövegrészek együtt rombolják nemcsak a rendalapító, hanem a szereplőkön keresztül az egész jezsuita rend hitelét is. S talán ezek a névtelenség biztonságából a hagiográfia ellen indított támadások nem csupán azért lehetnek jelentősek, mert a nyomtatvány első, francia eredetije épp Loyolai Ignác 1622-es kanonizálásakor jelent meg, hanem mert ezen keresztül a Kecskeméti C. János, szintén 1622-es kiadású *Feleletében* is tárgyalt szent- és képtisztelet artikulását is célba veszik.

4.3.2.4. A kiadvány jezsuitaellenes argumentumai

A *Jesvita paterek titkai* címlapját olvasva feltűnik – különösen az Alvinczi-féle *Defensio* forrását képező *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* fényében –, hogy azok valamiképp összefüggnek a rend politikai térnyerésével. Nem lehet véletlen, hogy Carlo Ginzburg a *Les mysteres des peres iesvites* 1623-as angol fordításának címéből kiindulva (*The State-Mysteries of the Iesvites*) az arcana imperii-vel hozza összefüggésbe a kiadványt.¹¹⁰⁷ Valamint az is jelezhet valamit, hogy az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* címlapjára választott bibliai idézet az a dávidi zsoltárrészlet, mely a *Jesvita paterek titkain* és az annak

¹¹⁰⁶ MAROTTI, „Alienating Catholics...”, 10–11.

¹¹⁰⁷ GINZBURG, „Casuistry and...”, 291.

forrásaként értékelhető 1631-es latin *Mysteria patrum iesuitarum* címlapján úgyszintén megtalálható. A két irat tematikai kapcsolatának további jele, hogy a tárgyalt témakörök között sok esetben átfedés tapasztalható. A *Jesvita paterek titkai* címlapján, Loyolai Ignác élete és kanonizálása után, a következő jezsuita tudományok olvashatók: vak engedelmesség; a pápa királyokon való hatalma; a másnak tett fogadalom be nem tartása; a gyónási titoktartás megszegése; s végül az egyenes feleletadás megkerülése.

A címlapon sorolt argumentumok közül az első, a *vak engedelmesség* még mindig javarészt Loyolai Ignáchoz kapcsolódik; egyfajta hidat képezve a rendalapító élete és a továbbiakban előszámlált jezsuitaellenes érvek között. A vak engedelmesség vádját végeredményben maga Loyolai Ignác adta a rend ellenségeinek kezébe *perinde, ac si cadaver* kifejezésével, mely a *Rendalkotmányban* is szerepel:¹¹⁰⁸ „Mindenki győzze meg magát arról, hogy akik az engedelmesség alatt élnek, magukat előljáróik által az isteni Gondviselés vezetésére és kormányzására kell hagyniuk, oly módon, mintha holttest volnának: a holttest hagyja, hogy akárhová vigyék, és akármilyen módon bánjanak vele.”¹¹⁰⁹ Ennek megfelelően tehát a katonás rendben (Loyolai Ignác utasításához híven) a tagoknak mindig készen kell állniuk és teljes odaadással kell szolgálniuk. A rend kritikusai ezt persze a hamis tekintélyhez való olyan, gondolkodás nélküli engedelmességgént, fanatikus odaadásként értékelték, ahol a tagokat holttestként rángathatják előljáróik és vezetőik.¹¹¹⁰ Ez az apostoli szeretetközösség kialakítását célzó eszköz az előjáró kezében összpontosult, melynek segítségével válhatott a saját akaratát feladó egyén a szeretetközösség szerves részévé.¹¹¹¹ Az erényként meglévő engedelmességre és alázatra a *Jesvita paterek titkai* professzora a rendalapító *De virtute obedientiae* című episztoláját idézve egy tündöklő, megkülönböztető jegyként definiálja „az igaz és tökéletes engedelmességet”, valamint az „akarat és értelem el-hagyását”.¹¹¹² A novícius erre a következő kéréssel fordul mesteréhez: „...magyarázd-meg nekem, miben áll fő-képen az a’ jegy; mert felette igen kívánok azzal meg-bélyegeztetni, ámbár azt az eretnekek *bestia jegyének* nevezzék-is.”¹¹¹³ A megbélyegzéshez és az utóbbi szókapcsolat értelmezéséhez kiindulási pont lehet az 1622-es kiadás címlapja, ahol az *János jelenéseinek* második fejezetéből idéz. A jánosi jelenések

¹¹⁰⁸ Ainur ELMGREN, „The Jesuit Stereotype – An Image of the Universal Enemy in Finnish Nationalism”, in *European Anti-Catholicism in a Comparative and Transnational Perspective*, eds. Yvonne Maria WERNER and Jonas HARVARD, *European Studies* 31, 191–207 (Amsterdam–New York: Rodopi, 2013), 191–192.

¹¹⁰⁹ *Jézus Társaságának Rendalkotmánya...*, 160.

¹¹¹⁰ ELMGREN, „The Jesuit Stereotype...”, 191–192.

¹¹¹¹ A. Lynn MARTIN, *Henry III and the Jesuit Politicians* (Genf: Librairie Droz, 1973), 19–20.

¹¹¹² *Jesvita paterek...*, 45–46.

¹¹¹³ Uo., 46.

későbbi, tizenharmadik részében ez olvasható: „Azt is teszi mindenivel, kicsinyekkel és nagyokkal, gazdagokkal és szegényekkel, szabadokkal és szolgákkal, hogy az ő jobb kezökre vagy a homlokukra bélyeget tegyenek...” (*Jel 13.16*). Mivel az eredeti nyomtatvány címlapja ebben az apokaliptikus légkörben ad értelmet a dialógusnak, a *bestia jegye* valószínűleg erre is utalhat. Ezt támaszthatja alá továbbá a már az Alvinczinál, de főleg Kecskeméti C.-nél látott „pápa-Antikrisztus és szolgálói” argumentumnak korabeli népszerűsége, és az, hogy a *Jesvita paterek titkai* fikciójában a pápa maga nyilvánítja hitelesnek a Loyolai Ignác kezeibe vésett Krisztus nevet egy személyes kivizsgálást követően. A csodás történetet, mely a rendalapító életét tárgyaló korábbi szakaszban található, a novícius a Jézus Társaság elnevezést kritizáló eretnekek véleményének ismertetésével vezeti fel. Ennek keretében kerül elő, hogy a Loyolai Ignácot Rómába szólító Jézus valójában nem ő volt: „Azon Eretnek kiről ez előtt szólék, azt vete nékem ellenem, hogy az a’ Jézus ki a’ mi Atyánk Ignátiussal beszéllett, csak tündéres volt: és holott az igaz Jézus az Atyánál esedezik az ő hiveiért; a’ mi Ignatiusunknak tündéres attya penig az ő fiánál esedezett mi érettünk: és holott az igaz Jézus az egekben ígérte gondviselését az övéinek; ez tündéres Jézus penig Rómában ígérte segítségét.”¹¹¹⁴ Miután a novícius ezt becsületgyalázó szavaknak ítéli, rákérdez, hogy a jelenés megtartotta-e szavát.¹¹¹⁵ A professzor természetesen igenlő választ ad: „Avagy kételkedelé abban? Bizonyára az Apostolok nem kedvesbek az égben, mint a’ Jézuiták e’ földön, főképpen Romában: a’ hol ez jelenés után (mint Válderáma beszéli, pag. 48.) *Minek-utána a’ Pápa szorgalmatossan meg-szemlélte volna az Ignátius kezeit, semmi egyebet azokra irattatni és mecsettetni nem láthatott, a’ Jézus nevénél, s’ mindgyárt mondott, Ez az Istennek Ujja; semmit egyebet itt nem találok az Istennek ujjainál.*”¹¹¹⁶ Tehát a dialógus összeállítója rafináltan úgy forgatja a beszélgetés menetét, hogy az isteni csodaként (valószínűleg stigmaként) megjelenő jelek végül épp ellenkezőleg: az ördög általi elhívásként, a *bestia* jegyeként tűnjenek fel az olvasó szemében. Ez a mozzanat a jezsuiták negyedik, külön a pápának tett feltétlen engedelmisségi fogadalmával és a pápa-Antikrisztus szolgálói argumentum elegyével nyeri el kiforgatott értelmét.

A két jezsuita további eszmecseréjéből az is hamar kiderül, hogy a rendben Isten akaratát megelőzi az előjárók akarata. Az isteni akaratnak való engedelmisséget ezért a

¹¹¹⁴ Uo., 24.

¹¹¹⁵ Uo., 24–25.

¹¹¹⁶ Uo., 25.

professzor inkább meghagyja az eretnekeknek és a „Politikusoknak”.¹¹¹⁷ A jezsuiták ezzel szemben – Loyolai Ignác utasítása szerint – az előljáróiknak tartoznak engedelmességgel. Figyelemre méltó, ahogy a témát tárgyaló professzor a satirikus szövegtérben különbséget tesz az engedelmesség fokai között: erőtlennek nevezi és nem tartja jószágos cselekedetnek azt, mely a parancsot csak tettekkel hajtja végre. Ezért van szükség a „másik gráditsra”, ahol az indulat nemcsak a cselekvésig, hanem már az egyezésig terjed, ahol a parancsoló és engedelmeskedő egyet akar (vagy nem akar).¹¹¹⁸ Végül azt igyekszik tudtára adni a novíciusnak, hogy az előljáróban szó szerint magát Krisztust kell látni. Ezt a mindenféle kritikus gondolkodást nélkülöző vak engedelmességet Loyolai Ignác következő szavai érvényesítik: „...el-vész úgy a’ vak engedelmességnek amaz együgyüség, mikor azt tudakozzuk magunkban, ha jól parancsolnaké valamit, avagy külömben.”¹¹¹⁹ Megjegyzendő, hogy a Loyolai Ignác életére vonatkozó nevetségest a szöveg ebben a szakaszban is alkalmazza. A professzor elmondása szerint ugyanis a rendalapító egyszer annyira megtartotta tudatlan orvosa tanácsait, hogy majdnem belehalt. Csupán rendtársai éberségének köszönhette megmenekülését, mivel ő maga egy szót sem szólt, hanem az orvos rendelése szerint lázát épphogy hevítő eszközökkel kúrálta, kízó szomjúságát pedig nem csillapította. Végül egy másik orvos „ellenkező orvossággal” meggyógyította. Ezt az engedelmességet máskor Loyolai Ignác úgy bizonyította, hogy „a’ negyven napi böjtnek utolsó hetiben, Alexander orvos teczéséből, meg-ette a’ tyuk-fiat. Es ezt mondgya vala, *Szükség engedni.*”¹¹²⁰ A rendalapító tetteitől elámult novícius válasza minderre ez: „...igen nagy példája az alázatosságnak, és a’ kit én ez után, [...] követni akarok, még ha fogoly madarat, avagy fáczánt parancsol-is az orvos hogy egyem a’ negyven napi böjtben.”¹¹²¹ E megmosolyogtató epizód után a szerző meglehetősen baljós mondatokat iktat be, melyeket ismét a lelkes a novícius szájába ad: „...semmi sem lészen lehetetlen a’ mi Társaságunknak; és valamennyin ez engedelmességre kötelezték ő magokat, annyi jeles férfiak vadnak készen az igen nehéz és sulyos dolgoknak véghez vitelére. De kérlek tanits-meg engemet arra, kitsodák azok az előljárók, kiknek ez hatalmat meg kell magunkon engednünk?”¹¹²² Az idézet első fele láthatóan egy olyan „fanatikus sereget” vizionál, melynek tagjai gondolkodás nélkül bármikor és bármire készen állnak. A második fele pedig a rend

¹¹¹⁷ Uo., 46–47.

¹¹¹⁸ Uo., 47–48.

¹¹¹⁹ Uo., 49.

¹¹²⁰ Uo., 52–53.

¹¹²¹ Uo., 53.

¹¹²² Uo., 53–56.

felépítményrendszerének bemutatását vezeti fel. Szent Ignácot idézve a professzor ezután egy olyan rangsort ír le, melynek csúcsán a generális áll, aki pedig feltétlen engedelmességgel tartozik Isten földi „Vicáriussának”, a pápának.¹¹²³

Ahogy azt Alvinczi Péter politikai jezsuitaellenes érvelésében igyekeztem nyomatékositani, a *pápai közvetett hatalom* elsősorban politikai szempontból hat a magyar protestáns rendek identitásképződési folyamataira. A *Jesvita paterek titkai* ugyanígy politikai szándékról tanúskodik. A dialógus két szereplőjének a pápai hatalomról folyó értekezései közben is az derül ki, hogy kifejezetten jezsuita szemszögből ez feljebbvaló a világi hatalomnál. Ennek igazolására a professzor Roberto Bellarmino *Tractatus de potestate Summi Pontificis* című munkáját idézi: „...a’ Pápának a’ lelki jokra nézve, TELLYES hatalma vagyon MINDEN KERESZTYENEKNEK idő szerint valo javaibol rendelést tenni [...] mert a’ polgári hatalom alája vettetett a’ lelki hatalomnak, holott mind a’ kettő, része azon egy keresztyéni közönséges társaságnak. [...] a’ lelki Fejedelem parancsolhat e’ világi Fejedelmeknek, és a’ lelki jokra nézve rendelést tehet az idő szerint való jókból.”¹¹²⁴ A professzor szerint a jezsuita tudománynak épp ebben van az „ereje”, melyet így nem is szükséges hosszasan magyarázni.¹¹²⁵ Mivel a novícius azt kéri, hogy a leghitelesebb jezsuita tanítóktól hozzon példát ennek igazolására, ezért az örömmel citálja Martinus Becanus, Roberto Bellarmino és Francisco Suárez vonatkozó műveit.¹¹²⁶

A *Jesvita paterek titkai* pápai hatalmat illető egységének tetemes részét a királygyilkosság, zsarnokölés jezsuitákhoz kötött teóriája teszi ki. Az elmélet hatásaira jellemző, hogy a korábban vizsgált *Defensio* és egyéb magyar nyelvű irataink is már tartalmazznak erre történő utalásokat. Ennek okán érdemesnek találom, hogy egy kissé nagyobb lélegzetű kitérőt tegyek, s megvizsgáljam a 17. század első évtizedeinek témát illető magyar diskurzusait. Annál is inkább, mivel ez olyan eleme a *Jesvita paterek titkai* című satirikus dialógusnak, mely újabb közös pontot jelenthet a *Defensio* forrását képező *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*-ban foglaltakkal. Valamint arra is rávilágíthat, hogy a *Jesvita paterek titkai* hosszas elméleti fejtegetéseihez hasonló, csak épp rövidebb eszmefuttatásokkal találkozhatunk a 17. század első évtizedeinek magyar nyelvű vitáiban.

E jezsuitaellenes argumentum sokoldalú használhatóságára jellemző, hogy nem csak politikai szövegekben jut szerephez. Hazai hasznosítására szolgáltathatnak első példát a

¹¹²³ Uo., 56–57.

¹¹²⁴ Uo., 60.

¹¹²⁵ Uo., 61.

¹¹²⁶ Uo., 61–63.

csepregi lutheránus prédikátornak, Zvonarics Imre és Nagy Benedek iskolamesternek 1614-es, *Pazman Peter pironságiban* szereplő megjegyzései. Mivel a lutheránus kiadványból egyértelműen kiderül, hogy azok a *Kalauz* 1613-as első kiadásának jezsuitaellenességet tárgyaló, az *Az Iesuitákról költött tekéletlenségek* című alfejezetét veszik célba, ezért a jezsuita királygyilkosságokat érintő korabeli hazai diskurzusnak teljesebb megértéséhez nem hagyható figyelmen kívül ez a szöveghely sem. Ebben Pázmány Péter többek közt ezt a nemzetközi polemikus hadszíntéren is nagy port kavarázó kérdéskört tematizálta. Pázmány a *Kalauz* III. Könyv VIII. részének 4.§-ában tárgyalja a jezsuiták ellen indított nemzetközi protestáns támadásokat.¹¹²⁷ A jezsuitákat mentegető szándékra többször utaló szövegét ekképp nyitja: „Nem csak az Régen történt dolgokban ravaszkodnak az Vj Tanítók: de sokkal szemtelenebbül hazudnak a Mi üdönkben történt Fabuláknak álnakúl gondolt beszélgetésiben.”¹¹²⁸ A rend ellenfelei Pázmány leírásában ördögi patvarkodással rágalmazzák, hazudozva idegenítik el az emberektől a jezsuitákat olyan kiadványokban, melyeken sem szerzői név, sem a kiadás helye nem szerepel. A jezsuiták viszont, mihelyt valahol rágalmazás éri őket, „ottan ugyan azon helyen, az Fejedelmektől, és Váras Tanácsitól, (kiknek senki kétesse nem teheti efféle dolgokról való tanubizonyságát) ömagok azt kérték [...] hogy, az Igazság meg láttassék, és, ha bünösök; bünhödgyenek: ha pedig ártatlanok; az Fejedelem, vagy Váras, pecsét alatt adgyanak bizonytságot ártatlanságokról, és szégyenyítsék meg orczájokat az káromlóknak.”¹¹²⁹ Ezt a bevezető szakaszt egy majdnem tíz lapnyi védekező argumentáció követi, melynek fontos része a franciaországi rendtársnak, Pierre Cotonnak tisztázása. Pázmány leírja, hogy a nevüket persze megint nem vállaló hamis vádolók egynéhány „írásocskákat” bocsátottak ki, melyekben azt hirdették, hogy a jezsuiták bujtogatták Franciaországban a gyilkost IV. Henrik megölésére. Szerinte ez azért sem igaz, mert a királyi család a merénylet után levélben vette védelmébe a rendet, továbbá az ifjú utód lelki atyjának jezsuitát választott és parancsba adta országának minden tartományában, hogy ne essék bántódása a Jézus Társaságának. Péter Cotonust pedig „nem csak a megöletett galliai király mindenkor böcsüllötte és kedvellette; de az véletlen és ártatlan halála-után-is mind az ifiu király, mind az özvegy királyné predikátorának tartotta. Hogy azért ezt a jámbort meggyűlöltetnék az emberekkel, azt költék a Calvinisták, hogy ötöt Avenióban gyalázatos latorsági-miat csak ki nem veszszözték.”¹¹³⁰ Az eddigiekből kiderül,

¹¹²⁷ PÁZMÁNY, *Kalauz*, 232–242.

¹¹²⁸ Uo., 232.

¹¹²⁹ Uo., 232–233.

¹¹³⁰ Uo., 239–240.

hogy Pázmány már az *Az Iesuitákról költött tekéltelenségek* bevezető mondataiban igyekszik a fabula szó használatával a fikciósság medrébe terelni a jezsuitákról folyó, teljes névtelenségbe burkolózó protestáns diskurzust. Ennek ellenpontja, hogy a jezsuiták mindig *pecséttel hitelesített* bizonyítékot tudnak felmutatni ártatlanságuk igazolására. A lutheránus csepregi prédikátor, Zvonarics Imre véleménye azonban a *Pazman Peter pironaságiban* az, hogy a Pázmány által előhozott érvek a jezsuita fajtalanságokról, mordáltságokról és gyilkosságokról mind réges-rég bizonyítást nyert *megtörtént*, hiteles dolgok. Aki Zvonarics szerint nem hiteles, az éppenséggel Pázmány: „Sok meg történt dolgokat tagad es földözget Kalauz Peter [...] Somma szerent valamit ira [...] az bünös Iesuitak mentsegere, chak ezt felelhettyuk. I. Hogy az mi nemü leueleket fitogtat, nem lattyuk rayta az pöczieteket, söt mi azt oluassuk inkab felölök...”¹¹³¹ Tehát ennek a Pázmánnyal folytatott kisebb kardcsörtének kiemelt jelentőséggel bíró eleme a *fabula-história* ellentétpár, melynek kora újkori jelentőségére számos alkalommal hívta fel a figyelmet a magyar irodalomtörténeti kutatás.¹¹³² Érdeemes megjegyezni továbbá, hogy ezek közül a jezsuitákhoz kötött és Zvonarics Imre által láthatóan hiteles tényekként, megtörtént dolgokként kezelt állítólagos események közül a királygyilkosságok később már egy merőben más szövegtérben: korabeli protestáns prédikációinkban is megtalálhatók. A históriaként elkönyvelt dolgoknak az egyházi szónoklatban fontos szerep jut, melyre Tüskés Gábor, és főleg Kecskeméti Gábor hívta fel a figyelmet.¹¹³³ Kecskeméti Gábor a protestáns ortodoxiák közlésmódjának ismertetésekor kifejti, mit ért a korabeli irodalomelmélet az exemplum egyik alcsoportját adó histórián: nem csupán a történelmi folyamatokat és műveket, hanem minden olyan esetet, mikor „különböző műfajokban, sűrített vagy tetszőlegesen részletező narratív formában történelmi személyek, események kerülnek elő, vagy nem narratív módon, csak utalásként, [...] hasonlatként stb. történelmi művek bármely cselekményeleme, szereplője [...] említettik”. Ezzel egy időben pedig tulajdonképp „a (történeti) *exemplumok* hasznairól” olvasunk.¹¹³⁴ A jezsuita királygyilkosságok históriai exemplumként való homiletikai hasznosítását Keresszegi Herman István széles néprétegeknek szóló, 1640-es kátéprédikációs kötetében is megtaláljuk.¹¹³⁵ A *Ne ölj!* parancsolatot magyarázó legelső

¹¹³¹ ZVONARICS és NAGY, *Pazman Peter pironasagi...*, 323–324.

¹¹³² A teljesség igénye nélkül: PIRNÁT Antal, „Fabula és história”, 137–149; legutóbb LACZHÁZI Gyula, „A fikciósság a kora újkori magyar irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (2016): 166–177; a hitvitákban betöltött szerepükről BALÁZS Mihály, „Hitvita és fabula”, 394–409.

¹¹³³ TÜSKÉS Gábor, „Az exemplum...”, 133–151; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika...*, 83–85.

¹¹³⁴ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, 84–85.

¹¹³⁵ „...mint erre már edgynehány példákat hallottanak-is a' Barátok és Jesuiták, kiknek alattomban való gyilkosságok által meg-öleték Galliának III. Henricus nevü Királlyá, Anno 1589. Jacobus Clemens

concio Michael Caspar Lundorp *Continuationis Joannis Sleidani de statu religionis et republicae* című történeti munkájából példázza a titkon való gyilkosságot a két Henrik jezsuitákkal kapcsolatba hozott, alattomban való meggyilkoltatásán és a szintén jezsuitákhoz kötött löporos merényleten keresztül.¹¹³⁶

Heltai János Alvinczi-monográfiájában Pázmány 1609-es *Megrostálását* idézve Alvinczitől olyan jezsuita képet ismertet, mely a rend tagjait a bibliai szikáriusokkal,¹¹³⁷ orgyilkosokkal azonosítja.¹¹³⁸ Összehasonlító szövegelemzéseiből kiderül, hogy ugyanez a kép szerepel további két, Alvinczihez köthető politikai röpiratban: az 1620-as, latin nyelvű *Machiavellizatióban* és *Defensióban*;¹¹³⁹ A *Defensio Toldalékok* című csatolmányának végén,¹¹⁴⁰ a berekesztés részeként hangzik el a következő felkiáltás: „...veszekedjenek egész a rekedésig az orgyilkosok felbujtói és a méregkeverők kimosdatói, a jezsuita atyák!”¹¹⁴¹ E vád szerint tehát a jezsuiták már nem csupán maguk szikáriusok (orgyilkosok), hanem orgyilkosok felbujtói is; ahogy azt a *Pazman Peter pironaságiban* már láthattuk. A *Pazman Peter pironaságiban* további elemekkel bővül ez az Alvinczinál leírt, a jezsuitákat szikárius, mordály gyilkosoknak, királygyilkosoknak és bujtogatóknak bélyegző jellemzés. Miközben a vitairat főszövegét jegyző Zvonarics Imre gúnyosan ecseteli, hogy „Kalausz Péter” miképp próbálja tagadni és fedezgetni a sok megtörtént dolgot, így argumentál: „Az többi között emlekezik az Galliai Kiralynak artatlan halalarol, es menti Pater Cottonust, de ittis alnokul chiauargattia az dolgot. Mert noha Pater Cotton tulaidon kezeuel meg nem ölte az Kiralytis, mind azon altal, eleg volt az ő halalara, hogy az Kiralynak titkon valo meg gyonaszat, ki főcziöge az Hispanusoknak, es az vtan egy Iacobus Clemens neuü Baratot, sok ideig nalok tartuan, s-rea biztatuan, es szinten az kapuig ötet ki keseruen, berlenek az Kiraly vesztesere.”¹¹⁴² Zvonarics Imre szövegéből kiderül, hogy a gyilkosságra való bujtogatást a

Dominicanus késsel veré által a' Királyt, *Sleid. lib. 29.* Ismét ugyan Galliai IV. Henricus Királyt, *Anno 1610.* [...] hasonlóképpen Britanniának Jacab nevű Királyát nem felettébb régen egész udvara népével egyetemben puska porral akarták a' Jesuiták felvettetni, és el-vesztetni...” KERESSZEGI HERMAN István, *Az keresztyeni hitnek agazatairól való Praedicatioknak tar-haza, a' nemet országi Rhen-Palatinatusbéli Orthodoxa Catechesisnek rendi szerént* (Várad: Szenczi Kertész Ábrahám, 1640) – RMNy ..., 811–816.

¹¹³⁶ Uo., 814–815.

¹¹³⁷ „szikáriusok (a lat. sica, 'kis tör' szóból: 'törviselők'): fanatikus zsidó szekta, melynek tagjai ruhájuk alatt kis tört hordtak magukkal. [...] Attól sem riadtak vissza, hogy személyes zsidó ellenségeiket orgyilkossággal követésével eltegyék láb alól.” *MKL.*

¹¹³⁸ HELTAI János, *Alvinczi Péter és...*, 141.

¹¹³⁹ Uo.

¹¹⁴⁰ ALVINCZI, *Defensio*, 51–58.

¹¹⁴¹ ALVINCZI Péter, „A nemes Magyarország...”, 91; a latin mondatban: „Cum suis igitur Phantasticis nugis, responsione & lectione bonorum indignis, luctentur ad rauim vsque sicariorum Incentores, & veneficorum subornatores, P. Iesuitae.” ALVINCZI, *Defensio*, 57.

¹¹⁴² ZVONARICS és NAGY, *Pazman Peter pironasagi...*, 323–324.

francia Henrik elleni tettként kell értelmezni. Mégpedig Zvonarics csúsztatásoktól sem mentes, III. és IV. Henrik halálának pontos körülményeit figyelmen kívül hagyó, azt összemósó érvelése szerint oly módon, hogy páter Cotonus a királytól titokban, azaz a fülgyónás keretein belül megtudottakat, a gyónási titoktartás megszegésével „kifecsegte” a spanyoloknak. Majd a mondat második felében arról értesülünk, hogy a jezsuiták hosszasan ösztönöztek egy bizonyos Jacobus Clemens nevű barátot a király elleni merényletre. A vitairat margójának tanúsága szerint Zvonarics Imre mindezt két jezsuitaellenes kiadványból, a jezsuita Pierre Cottonnak címzett anonim, eredetileg francia nyelvű *Anti-Cotonból*,¹¹⁴³ valamint a lutheránus Andreas Lonner *Relegatio jesvitarvm*-ából ismerteti.¹¹⁴⁴ A teológushallgató, majd később lelkipásztor Lonner irata az újonnan épített gießeni kollégium 1611-es ünnepélyes avatóján elhangzott beszédének 1612-es nyomtatott változata,¹¹⁴⁵ ami teljes címe szerint kilenc nyomós érvet fejt ki (köztük a királygyilkosságokat) a jezsuiták kiűzését szorgalmazva.¹¹⁴⁶ Bernhard Duhr azt is megállapítja a nyomtatványról, hogy Lonner legfőbb forrásként a kor egyik legdurvább hangú jezsuitaellenes szerzőjének, Elias Hasenmüllernek a műveit használta.¹¹⁴⁷ Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a francia jogász, Étienne Pasquier 1592-es *Le catéchisme des jésuites*-je és az 1613-ban a jezsuita rendből kizárt Hieronymus Zahorowski 1614-es *Monita secretája* mellett a volt jezsuita novícius, Elias Hasenmüller 1593-as *Historia jesuitici ordinis* voltak a korszak talán legnagyobb hatású jezsuitaellenes kiadványai.¹¹⁴⁸ Olyannyira, hogy Hasenmüllert Pázmány sem mulasztja el megemlíteni a Frederic Balduinusnak szánt feleletében: a lutheránus teológiai professzor többek között a jezsuiták magatartásáról „régén meg-poshatt historiácskákat [...] elő-ugrat; mellyeket írva hattak, vagy Illiricus in *Catalogo testium veritatis*; [...] vagy Hasenmüllerus in *Historia*

¹¹⁴³ [César DE PLAIX], *Anti-Coton ov refytation de la lettre declaratoire dv Pere Cotton. Liure ou est prouué que les Iesuites sont coupables et autheurs du parricide execrable commis en la personne du Roy tres-Chrestien Henry IV. d'heureuse memoire*, 1610; a kiadványt az *Index librorum prohibitorum* César de Plaix munkájaként tartja számon: Jesús Martínez de BUJANDA et Marcella RICHTER, *Index librorum prohibitorum 1600–1966*, Index des livres interdits 11 (Médiaspaul, 2002), 716.

¹¹⁴⁴ ZVONARICS és NAGY, *Pazman Peter pironasagi...*, 324.

¹¹⁴⁵ Bernhard DUHR, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge in der ersten hälfte des XVII. Jahrhunderts*, 2. k., 1. rész, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge* (Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1913), 682.

¹¹⁴⁶ Andreas LONNER, *Relegatio jesvitarvm, ex omni benè ordinata republica; vi IX. argumentorum potissimum, ut à religione eorum, à Scholis, Monarchia, Tributorum denegationibus, Avaritia, Luxuria, Proditionibus, Factionibus, Seditionibus & Regicidiis, ordine & firmè demonstrata...* (Johann Alexander Cellius, 1612).

¹¹⁴⁷ DUHR, *Geschichte der Jesuiten...*, 682.

¹¹⁴⁸ O'MALLEY, „The Historiography ...”, 7–8.

Lesuitica; [...] vagy a' töb ezen pórázra fűzött trágárok”¹¹⁴⁹ Zvonarics Imre forráshasználata, Pázmány iménti szavai, valamint a *Kalauz*-fejezetben idézett és a margón feltüntetett jezsuitaellenes munkák (mint az *Anti-Coton*) alapján kijelenthető,¹¹⁵⁰ hogy hazánkban jól ismerték a kor jezsuitaellenes iratait, élénk vitát is folytatva róluk. Tanulságosak lehetnek Zvonarics Imrének a III. és IV. Henrik halálával kapcsolatos egyes „csúsztatásai”. Minden bizonnyal a francia királyölések népszerűségének, a számos átvételnek, valamint a néha egymásnak ellentmondó információk együttes használatának köszönhető, hogy a gyilkosságok részletei összemosódtak vagy akár felcserélődtek. Ennek megfelelően Zvonaricsnál már azt olvashatjuk, hogy III. Henriket, akit valóban Jacques Clément dominikánus barát gyilkolt meg 1589-ben, IV. Henrik udvari prédikátora és gyóntatója, a csak 1599-ben Franciaországba érkező Pierre Coton árulta el. Mindez rávilágít, hogy a csepregi lutheránus prédikátor számára nem a történelmi szabatosság, hanem sokkal inkább a gyilkosság ténye és annak a források által közvetített, jezsuitákhoz való kötöttsége volt fontos az adott argumentáció összeállításakor. Zvonarics Imre a jezsuita királygyilkosságok igazolásaként kitér többek között Juan de Mariana 1599-es *De rege et regis institutione* című királytükreire. A spanyol jezsuita munkájából két, a korban botrányosnak számító állítást idéz: először, hogy a francia III. Henriket jogosan ölték meg,¹¹⁵¹ majd egy lappal lejjebb, hogy a római eklézsiától elszakadt eretnek fejedelmeket „az alatta valokis elveszthetik”.¹¹⁵² Roberto Bellarmino és Francisco Suárez államelméleti nézetei mellett Juan de Mariana királytükreét és teóriáját Bán Imre ismertette.¹¹⁵³ Mariana a *De rege et regis institutione* I. könyvében fejti ki a *népfelség*nek azon, a katolikus egyház érdekeit szem előtt tartó elvét, melyhez tulajdonképp Zvonarics vitairatának fenti két kijelentése kapcsolódik: „a királyok minden hatalmukat a néptől kapják, s a nép joga az is, hogy a zsarnokká vált uralkodótól ezt a hatalmat visszavegye”.¹¹⁵⁴ Marianánál ezek a zsarnokok a katolikus egyhazzal szembekerülő francia III. és IV. Henrik, továbbá I. Erzsébet angol királynő.¹¹⁵⁵ A királytükörből Bán Imre olyan szemelvényeket fordít, melyekből egyértelműen kiolvasható,

¹¹⁴⁹ PÁZMÁNY Péter, „A setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője, mely utban igazította a' vittebergai akadémiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a' *Kalauz*ra”, in PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, szerk. KISS János, V, 470–823 (Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1901), 478–479.

¹¹⁵⁰ PÁZMÁNY, *Kalauz*, 239.

¹¹⁵¹ ZVONARICS és NAGY, *Pazman Peter pironsgai...*, 324.

¹¹⁵² Uo., 325.

¹¹⁵³ BÁN Imre, „A jezsuita államelmélet”, 156.

¹¹⁵⁴ Uo.; Hamza Gábor a rousseau-i *népszuverenitás* gondolatának egyértelmű előzményeként kezeli a spanyol jezsuita szerzetes ezen, zsarnokölést igazoló elméletét. HAMZA Gábor, „A közvetlen demokrácia történelmi előzményei Európában”, *Magyar Tudomány*, 11 (2013): 1380–1385, 1382.

¹¹⁵⁵ BÁN, „A jezsuita államelmélet”, 156.

hogy a közellenségnek nyilvánított fejedelmeket minden olyan *magánszemély* megölheti, aki a büntetlenség reményét hátrahagyva és saját biztonságát kockára téve az államot segíti meg a zsarnoköléssel. Ilyen személy volt Mariana elmondásában Jacques Clément dominikánus szerzetes is, akinek lelkét egy „nagyobb erő vértette fel” III. Henrik legyilkolására.¹¹⁵⁶ Clément tette tehát ún. *boldog bűn* (*felix culpa*), melynek lényegét Hubert Frankemölle ekképp ragadja meg: az erőszak alkalmazása olyan rendkívüli esetekben, mint az önvédelem vagy a zsarnokgyilkosság, a keresztény ember számára „boldog bűn” lehet. Vagyis olyan véték, melyet az igazság, a szeretet és a tartós béke érdekében a hívő kénytelen magára vállalni. Továbbá, mivel a keresztények állampolgárként társadalmi-hatalmi struktúrákon belül élnek, kötelességük, hogy közösségükben „példát mutatva a világnak áttörjék az erőszak spirálját”.¹¹⁵⁷ A Bán Imre tanulmányában szereplő jezsuita teoretikusokhoz hasonlóan a protestánsok persze éppúgy tisztában voltak a zsarnokölés tanával. A zsarnokölés lehetősége mind a kálvinista, mind a lutheránus felfogásban abban az esetben lehetséges, ha a hatalmat bitorló uralkodó túllépve saját hatáskörein szembeszegül Isten ígéjével. Erre viszont csak akkor ad Luther és Kálvin felhatalmazást, ha a vallásgyakorlást ellehetetlenítik, üldözik, a költözés lehetetlen, és a passzív ellenállással kombinált tűrés sem vezet eredményre.¹¹⁵⁸

Heltai János Alvinczi politikai röpiratainak elemzésében arra világít rá, hogy Alvinczi azért tartja jogosnak a jezsuita elmélettől eltérő módon szigorúan csakis a rendeknek fenntartott *rendi ellenállást*, mert a világi hatalom, a magisztrátus, amelynek a törvény őrének (*custos legis*) kéne lennie, nem teljesíti feladatát, azaz a társadalom életének törvényes igazgatását.¹¹⁵⁹ A *Defensio* szövege ezért is igyekszik kidomborítani, hogy az ellenállás kénytelenségből elkövetett tett a protestáns rendek részéről, és lényegében nem a király, hanem főként a jezsuiták és az akkor már esztergomi érsek Pázmány, továbbá az általuk felhergelt, királytól teljhatalmat kapott katolikus vagy katolizált kegyetlenkedő, a vallásgyakorlást akadályozó főurak elleni tett.¹¹⁶⁰ Akik uralkodót szándékoznak ölni, azok a *Defensio* szövegterében egyértelműen a jezsuiták: a királyölés konkrét említésén¹¹⁶¹ túl újra

¹¹⁵⁶ Uo., 157.

¹¹⁵⁷ Hubert FRANKEMÖLLE, „erőszak, erőszakmentesség”, szerk. Christian SCHÜTZ, ford. BÚZÁS József, *A keresztény szellemiség lexikona* (Budapest: Szent István Társulat, 1993), 81–82, 82.

¹¹⁵⁸ SZANISZLÓ Krisztián, „A hatalommegosztás államelméleti előképei – Hatalomkorlátozás az európai állambölcseletben az antikvitás korától a felvilágosodásig”, *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények*, 1 (2016): 63–88, 81.

¹¹⁵⁹ HELTAI János, „Alvinczi Péter pályája”, 243.

¹¹⁶⁰ ALVINCZI, „A nemes Magyarország panaszainak...”, 14.

¹¹⁶¹ Uo., 11.

és újra feltűnik a erdélyi fejedelmet trónjáról letaszító mozzanat,¹¹⁶² valamint az ellene titokban mesterkedő jezsuiták képe.¹¹⁶³

Zvonarics Imre eddig ismertetett, a királygyilkosságokat magába foglaló egész érvelésének végkicsengése, hogy Pázmány és persze az általa képviselt jezsuita rend a magyar lutheránusok elpusztítására törekszik.¹¹⁶⁴ Ezt az egész vitairatot lezáró szakaszt a katolikus Johann Maier von Eck számos kiadást megért *Enchiridion*jának következő szavaival vezeti fel: „Ecchius regen nijluan tanettotta, hogy az Lutheranusokat, kiket Eretnekeknek nagy meltatlan hiu, tüzzel fegyuerrel el kel vesztenni”.¹¹⁶⁵ Ezt követi a Marianától származó tétel, hogy az eretnek királyokat közember is megölheti. Mindezt pedig így vonatkoztatja hazai környezetére: „Pazmanis Magyarai ellen tüzet s fegyuert köszörülle az Lutheranusok ellen.”¹¹⁶⁶ A folytatásban elsőként meghazudtolja a *Kalauznak* azt a már idézett kijelentését, hogy a jezsuiták önként vetnék alá magukat a főrendek és fejedelmek, vagyis a világi hatalmat birtoklók büntetésének. Ez az állítás Zvonarics szerint azért nem igaz, mert a jezsuita Bellarmino és mások is azt tanítják, hogy „ez fele dolgokban ő velek az külső Feiedelmek nem birhatnak, hanem chak az Papa”.¹¹⁶⁷ A jezsuiták bűnösségét a Velencei Köztársaság területéről való 1606-os kitiltásukkal és Zágráb esetével igazolja: a város rég megbánta, hogy „borz félét” fogadott a területére. Majd megemlíti a „jezsuita barátságot” óhajtó Nagyszombatot, továbbá Alfonso Carillo szerepvállalását és menekülését az erdélyi hatalmi harcokat követően. A legtöbbet mégis Vágsellyéről és a jezsuita térítéseknek ellenálló lakosságáról beszél, akik jól emlékeznek a páterek részegeskedéseire, továbbá a „fekélyes tudományuknak” nem engedő község sanyargatására és bírságolására. Zvonarics óhaja Lonner *Relegatio iesvitarvm*ának egyik idézett részletéhez hasonlóan az, hogy kiűzzék a jezsuitákat Magyarország területéről.¹¹⁶⁸

A *Jesvita paterek titkai* a zsarnoköléssel kapcsolatban először Francisco Suárez 1613-as *Defensio fidei Catholicae* című munkáját idézi: mégpedig a nyomtatvány azon szakaszát, ahol Suárez kétféle zsarnokot különböztet meg. Az első fajta zsarnoknak azt tartja,

¹¹⁶² Uo., 16, 25, 33.

¹¹⁶³ Uo., 10, 38.

¹¹⁶⁴ Az, hogy Pázmány a jezsuita rend „egyszemélyes” magyarországi képviselője, Zvonarics következő mondatából kiderül: „Mikor nagy dagalios orral [...] arra *köti magokat*, [kiemelés tőlem – Sz. Zs.] Hogy ha ez fele dolgokban őket meg kapiak [...] az Birodalomban leuő fő rendek meg büntessenek, &c, nem sziue, sem tudomanya szerint beszelli ezeket.” ZVONARICS és NAGY, *Pazman Peter pironasagi...*, 325–326.

¹¹⁶⁵ Uo., 325.

¹¹⁶⁶ Uo.

¹¹⁶⁷ Uo., 325–326.

¹¹⁶⁸ Uo., 326–327.

aki erőszakosan és hamisan foglalta el az országot. Ennek jogtalan uralkodását senki nem vitatja. A másik pedig, aki ugyan jogosan, de kegyetlenül és a közjót figyelmen kívül hagyva uralkodik.¹¹⁶⁹ A Zvonarics Imre által is idézett *De rege et regis institutione* című királytükörből szemezgetve azt emeli ki, hogy Juan de Mariana végeredményben engedélyezi a törvényesen, de kegyetlenül uralkodó királyok és fejedelmek meggyilkolását is. Mariana félreértésekre okot adó szakaszában a professzor „okos fogásokat” számlál elő az érvelésből, melynek során „annyira ment a’ dologban, nem hogy egyáltalában a’ hivatal kívül való ember hatalmában engedgye az ilyen Fejedelmet meg-ölni: hanem csak az kell hozzá, hogy a’ nép közönségessen azont javallya, tudós és értelmes emberek legyenek a tanácskozásban. [...] jól lenne az emberek dolga, ha sok erős szívű emberek találhatnának, kik életeket és meg-maradásokat semminek tartanák hazájok szabadságáért, de sokakat megtartóztat az életnek kívánsága, a’ mely gyakorta ellensége a’ NAGYRA való igyekezetnek. [...] hasznos gondolkodás volna, ha el-hitethetnék a’ Fejedelmekkel, hogy ha a’ Respublicát nyomorgattyák, ha vétkekkel és utalatosságokkal el-viselhetetlenekké lesznek [...] NEM CSAK SZABADOSSAN, hanem ugyan DICSERETESSEN-IS meg-ölettethetnek”.¹¹⁷⁰ Juan de Mariana királytükrének zsarnokgyilkosságot népszerűsítő részlete IV. Henrik 1610. május 14-es halála után azért robban be a köztudatba, mert ezt nevezték meg a király ellen elkövetett gyilkosság okaként.¹¹⁷¹ Röviddel François Ravailac sikeres merényletét követően a parlament elégetésre ítélte Mariana 1599-ben megjelent, korábban figyelemre sem méltatott kiadványát.¹¹⁷² Majd betiltották a *Jesvita paterek titkai* által szintén többször citált, 1610-es *Tractatus de potestate Summi Pontificis* is annak ellenére, hogy abban Roberto Bellarmino tudatosan került a zsarnokság-zsarnokgyilkosság kérdéseit.¹¹⁷³ Bár Mariana könyve nem keltett korábban különösebb megütközést spanyol földön sem, a párizsi rendházfőnök (szuperior) már megjelenésének évében jelezte Claudio Aquavivának, hogy gondokat okozhat a francia jezsuitáknak. A franciák nem adták fel, így az 1606-os, másodszori megkeresésre a generális végül utasítást adott annak javított kiadására.¹¹⁷⁴ Az 1610-es királygyilkos pamfletek egész sorát eredményezte, melyben a jezsuitákat tették meg egyértelműen felelősként. Pierre Coton 1610. júliusában tett kijelentéseit, vagyis hogy a francia jezsuiták elfogadják a királygyilkosság elítélését és elhatárolódnak Marianától,

¹¹⁶⁹ *Jesvita paterek...*, 105–106.

¹¹⁷⁰ Uo., 110–111.

¹¹⁷¹ BIRELEY, *The Jesuits and...*, 13.

¹¹⁷² BERGIN, *The Politics of...*, 74.

¹¹⁷³ Uo., 74.

¹¹⁷⁴ BIRELEY, *The Jesuits and...*, 13.

többek között a Pierre du Moulinhez is köthető *Anti-Coton*¹¹⁷⁵ ekvivokációként és elhallgatásként értelmezte.¹¹⁷⁶ Claudio Aquaviva generális minden rendtagot kiközösítés terhe mellett tiltott el attól, hogy bármilyen formában a zsarnokgyilkosság védelmében értekezzenek.¹¹⁷⁷ Ezt a *Jesvita paterek titkai* professzora így idézi: „...nóha a’ Máriána könyve, a’ fő Jesuiták engedelmeből, és a’ pater Provinciális Stephanus Hojeda javallásából nyomtatott volna ki; mindazáltal a’ mi Társaságunkbéli Páterek kérésére, kikkel e’ dolog végett Galliában perelnek vala, Generális Aquaviva mint ezt Páter Cretensis bizonyította [...] végezést bocsátott ki (el-hagyván mindazáltal Máriána nevét,) melyben meg-tiltotta, hogy ez után senki a’ mi Társaságunknak Szerzetiben lévők között, közönségesen avagy kiváltképpen való helyen, tanítván, avagy tanácskozáván, &c sokkal-is inkább könyveket irván, ne merészelye azt állatni, hogy akar-mely személynek, a’ kegyetlenségnek akárminémű színe alatt, szabad volna a’ Királyokat avagy Fejedelmeket meg-ölni, avagy azoknak halálokra igyekezni.”¹¹⁷⁸

A két szereplő hosszú oldalakat, a dialógus majd’ 50 lapját kitevő eszmecseréjének figyelemre méltó eleme az az erőfeszítés, mely a zsarnokölést próbálja valamiképp legitimizálni. Ehhez a szót átvevő novícius először is összefoglalót nyújt azon esetekről, mikor a Mariana által leírt két zsarnok közül a második, azaz a jogosan uralkodó királyok típusába tartozókat első típusú zsarnokként lehet kezelni. Elmondásában ez két esetben fordulhat elő: „Avagy nem ilyen Tyrannusnak tartjuk mi azokat, kik nóha az előt törvény szerint való Királyok voltak, de a’ Pápától meg-fosztatván méltóságuktól, hatalommal oltalmazták magokat az ő birodalmokban; ismét, a’ kik, nóha természet szerint való következők által rendeltettek az országokban való következőzésre, de arra, avagy eretnokség, avagy más egyéb ok miatt, alkalmatlanoknak ítéltetnek.”¹¹⁷⁹ Ezek az esetek, casusok tehát kapcsolatban állnak a pápai közvetett hatalomgyakorlással, melyeket a professor Roberto Bellarminót, Leonardus Lessiust és Francisco Suárezt idézve magyaráz meg. A III., de főleg IV. Henrik eseteit boncolgató, bonyolult és nyakatekert érvelését egy bibliai párhuzammal nyitja. A jezsuita tudomány szerinte épp azért hasonlítja a III. Henriket megölő dominikánus Jacques Clément az Izraelt megszabadító Ehudhoz, Henriket pedig Eglonhoz (*Bir* 3.12–22), merthogy III. Henrik „a’ Pápa ellen birta országát”.¹¹⁸⁰ A professor érvelésében ezt még

¹¹⁷⁵ BERGIN, *The Politics of...*, 163.

¹¹⁷⁶ Uo., 74.

¹¹⁷⁷ BIRELEY, *The Jesuits and...*, 13.

¹¹⁷⁸ *Jesvita paterek...*, 112–113.

¹¹⁷⁹ Uo., 108.

¹¹⁸⁰ Uo., 108–109.

inkább bizonyítja IV. Henrik, „a’ kit, minek-előtte a’ Pápával meg-békéllett volna, senki büntetlen nem merte volna Rómában Királynak nevezni; és a’ kit az első rendbéli Tyrannusnak tartottak mindenek, valakik a’ Pápa levelét valamire böcsülték”.¹¹⁸¹ Tehát a békeségkötés előtt a pápa nem ismerte el törvényes királynak IV. Henriket. Ennek igazolására az érvelés következő mondata idézi a pápa nevében megnyilatkozó Bellarminót: „...*azt cselekeszem, hogy a’ ki eddig te Királyod volt, ne légyen az után te Királyod.*”¹¹⁸² Majd a professzor újra kiemeli, hogy az ilyen feltételek mellett uralkodni vágyó király első típusú zsarnokként kezelendő: „...ha azért ugyan még-is uralkodni akar, az első rendbéli Tyrannus lesz.”¹¹⁸³ Kazuisztikus argumentálását egy újabb citátummal folytatja, csak most Leonardus Lessius 1605-ös, *De iustitia et iure* című művéből: „Mert Páter Lessius, lib 2. de Justit. & Jure, cap 9. ama’ ki-vételt hozza elő, *Hogy az illyen Tyrannust nem ölheti meg a’ hivatal kívül való ember, VALAMIG Fejedelem lesz.* De nem lesz Fejedelem a’ Pápa sententiája után.”¹¹⁸⁴ Az érvelést végül Suárez szavai zárják: „Annak-okáért, &c. *Nevezetiben-is Tyrannussá kezd lenni, mivel-hogy nem törvény szerint való Király.* Suarez Defens. l. 6. c. 4.”¹¹⁸⁵ Ezután a szakasz után kezdődik annak az esetnek a megvitatása, mely a törvény szerint, de kegyetlenül uralkodó zsarnok letaszításáról szól. Erre hozza a páter professzor Juan de Marianának azt az „okos fogásokat” tartalmazó, terjedelmesebb szövegrészletét, melyet fentebb idéztem.¹¹⁸⁶ A társalgás során a novícius újabb és újabb kérdései lendítik előre a beszélgetést. Ennek során olyan megvitatásra váró dolgok merülnek fel, mint hogy az éppen idézett jezsuita teoretikus az általa mondottakat mindenféle esetekre érti-e;¹¹⁸⁷ következik-e azokból, hogy a respublikának vagy a pápának hatalmában áll halálra ítélni a zsarnokot;¹¹⁸⁸ miért nem ölhető meg az uralkodó méreggel;¹¹⁸⁹ vagy hogy ez utóbbi hogyan kivitelezhető az elkövető lelkiismeretének sérülése nélkül.¹¹⁹⁰ A dialógus a kérdések során leleményesen arra használja a kiragadott idézeteket, hogy a szövegtér jezsuitái által alkalmazott kazuisztikát kedvezőtlen színben tüntesse fel.

¹¹⁸¹ Uo., 109.

¹¹⁸² Uo.

¹¹⁸³ Uo.

¹¹⁸⁴ Uo.

¹¹⁸⁵ Uo.

¹¹⁸⁶ Uo., 110–111.

¹¹⁸⁷ Uo., 115.

¹¹⁸⁸ Uo., 124.

¹¹⁸⁹ Uo., 144.

¹¹⁹⁰ Uo., 145.

A szövegegység másik, nem kevésbé fontos törekvése, hogy rávilágítson a jezsuita gyóntatók királyölésekben betöltött állítólagos szerepére. A *Jesvita paterek titkai* által többször említett, Zvonarics vitairatából már ismert egyik ilyen gyóntató, Pierre Coton jelentős szerepet játszott Franciaország közéletében a 16–17. század fordulóján.¹¹⁹¹ Az előjárói által rendkívül tehetséges szónoknak tartott jezsuita 1599-ben, különleges pápai legátus tagjaként érkezett Párizsba.¹¹⁹² A küldöttség célja az volt, hogy IV. Henriket rávegye az ellene elkövetett második merénylet után részlegesen kitiltott rend visszafogadására. Pierre Coton sikeres működését jól szemlélteti, hogy 1602-től IV. Henrik nem hivatalos gyóntatója volt. Hathatós közreműködésének köszönhetően 1603. szeptember 1-jén a jezsuiták visszatérhettek egész Franciaországba, majd 1608-ban már IV. Henrik hivatalos gyóntatójának nevezték ki.¹¹⁹³ A *Jesvita paterek titkai* leghatározottabban ott említi meg a gyóntatókat, ahol a királygyilkosságról folyó eszmecsere eljut Juan de Mariana botránykönek számító szavaiig. A novícius kérdésére, hogy kell-e a zsarnokölést javasolni, a professzor így válaszol: „Sokat kiáltottak ellenünk Galliában gonosz akaróink, a’ hol e’ tudományt gyűlölségessen vádolták, annak tulajdonítván hogy a’ ket királyok árultatásból, a’ mint ők szólnak, és istentelenül megölettettek, értvén a’ tudós és értelmes embereken főképpen a’ mi Társaságunkbéli Confessáriusokat, kiknek tulajdonittatik vala a’ királyok életének el-fogyatására való minden hatalom és szabadság...”¹¹⁹⁴ Az idézetből jól látszik, hogy a *Jesvita paterek titkai* a francia III. Henrik és IV. Henrik haláláért is főként a királyi udvar jezsuita „Confessáriusait” tartja felelősnek. A két Henrik elleni merénylettekkel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy azoknak erőteljesen jezsuitaellenessé színezése nem protestáns, hanem *katolikus* gyökerű. A gyermekként katolizált jogász, Antoine Arnauld jezsuiták és spanyolok elleni 1594-es, párizsi parlamenti vádbeszéde (*Philippicája*) után kezdett ugyanis széles körben terjedni az a politikai meggyőződés, hogy a Jézus Társasága esküdt ellensége a gallikán államnak.¹¹⁹⁵ Joseph Bergin kifejti, hogy mindaddig az ország viszontagságaiért leginkább a dominikánusokat hibáztatták a III. Henriket meggyilkoló dominikánus barát, Jacques Clément miatt. 1593–1594-re azonban, a történelmi események hatására Spanyolország lett a felelős, melynek állítólagos ügynökei – csakúgy, mint a

¹¹⁹¹ Pierre Coton 1583-ban lépett a rendbe, itáliai képzése során többek között Roberto Bellarmino is mestere volt. Személyes karizmája, rendkívüli szónoki tehetsége lenyűgözte előjáróit, dél-franciaországi térítési misszióinak hatására pedig sokan rekatolizáltak. BIRELEY, *The Jesuits and ...*, 12.

¹¹⁹² Uo.

¹¹⁹³ Uo., 12–13.

¹¹⁹⁴ *Jesvita paterek...*, 111–112.

¹¹⁹⁵ BIRELEY, *The Jesuits and ...*, 3.

pápának – a jezsuiták voltak.¹¹⁹⁶ A volt jezsuita növendék, Jean Châtel IV. Henrik ellen sikertelen gyilkossági kísérletet hajtott végre, mely hozzájárult a jezsuiták Franciaország nagy részéről való kitiltásához. Épp ezért Antoine Arnould már kifejezetten a jezsuitákat kezdte vádolni, hogy egyrészt támogatást nyújtanak a pápának uralkodók eltávolításában és királyölésben, másrészt pedig letelepedésük óta csakis a francia királyság lerombolásán mesterkednek a spanyol II. Fülöp utasítására. S végül, de nem utolsó sorban, hogy a rendtagoknak pápai joguk feloldozni a katolikus alattvalókat az eretnek felsőbb hatalomnak tett engedelmességi kötelezettség alól.¹¹⁹⁷ Utóbbi azért lényeges, mert a pápa III. Henriket 1589-ben, közismerten csupán pár hónappal erőszakos halála előtt átkozta ki, IV. Henrik pedig 1593-ban „csupán” politikai okokból katolizált. Antoine Arnould beszéde, valamint a benne szereplő merényletek jezsuitaellenes közlése, nemzetközi terjesztése rögtön a keletkezés évében: 1594-ben elkezdődött a vádbeszéd latinra, angolra fordításával és kiadásával. Egy évvel később pedig már német, továbbá újabb latin kiadások láttak napvilágot. Hogy Arnould *Philippicája* a korban hivatkozási alapként funkcionált, azt többek között a *Jesvita paterek titkai* is szemlélteti: „Mikor Arnoldus Antal Párisi Prokátor, azokat az okokat fel-vett ügyében a’ mi Jesuitáink ellen elő hozta volna...”¹¹⁹⁸ A későbbiekben az említett királygyilkosságok és gyilkossági kísérletek mellett számos más, például az angol I. Jakab elleni, 1605-ös Gunpowder Plotot is igyekeztek valamiképp a jezsuiták számlájára írni. Ezek, mint látható volt, a vizsgált hazai iratokban is felfedezhetőek a jezsuitaellenes érvelés részeként.

Meglepő módon ez a gyóntatókhoz kötött királyölés már a *Jesvita paterek titkai* első, Loyolai Ignác életét kifigurázó tematikai egységben szerepet kap. Loyolai Ignác ördögi megkísértése után a szöveg szerkesztője szükségesnek tatja megemlíteni, hogy Thuanus feljegyzései alapján Pierre Coton nem kevesebb, mint ötvenhat kérdést támasztott az ördöggel szemben. Ezek között szerepelt a király élete is.¹¹⁹⁹ Bár IV. Henrik tudott erről, mégis kicsinyítette ennek jelentőségét, és mentegette a pátert udvara népe előtt, mert élni akart szolgálataival.¹²⁰⁰ Ez az ördöggel cimboráló jezsuita kép kiegészül később a nagy port kavará Mariana-idézet egyik szakaszára való utalással. Mariana idézetének részlete így szól: „...nem hogy egyáltalában a’ hivatal kívül való ember hatalmában engedgye az ilyen

¹¹⁹⁶ BERGIN, *The Politics of...*, 59.

¹¹⁹⁷ Uo.

¹¹⁹⁸ *Jesvita paterek titkai...*, 42.

¹¹⁹⁹ Uo., 35.

¹²⁰⁰ Uo., 35–36.

Fejedelmet meg-ölni: hanem csak az kell hozzá, hogy *a' nép közönségessen azont javallya, tudós és értelmes emberek legyenek a tanácskozásban.*"¹²⁰¹ A gyóntatókat vádló, szintén idézett és a Mariana-szöveg után egyből következő szakasz pedig ekképp: „Sokat kiáltottak ellenünk Galliában gonosz akaróink, a' hol e' tudományt gyűlölségessen vádolták, annak tulajdonítván hogy a' ket királyok árultatásból, [...] megölettettek, értvén *a' tudós és értelmes* embereken főképpen a' mi Társaságunkbéli Confessáriusokat, kiknek tulajdonittatik vala a' királyok életének el-fogyatására való minden hatalom és szabadság..."¹²⁰² A két idézet összeolvasásával ezt a jezsuiták szerint rosszindulatú eredményt kapjuk: nem is feltétlenül kell közemberek kezére adni a királyokat, elég, ha a nép azt javasolja, hogy tudós és értelmes emberek, azaz jezsuita gyóntatók legyenek a közelükben, akiknek hatalmában áll a királyok életének elvesztése. Ez a hatalom pedig minden bizonnyal a gyónáskor megszerzett információ.

A dialógus a *gyónási titoktartás* kérdéskörét a nyomtatvány utolsó tematikai egységében tárgyalja, a *feleletben való tétovázással* együtt. A *fogadás betartása*, még mindig a pápai hatalom témaköréhez tartozva, annak utolsó szakaszában kerül kifejtésre. Utóbbi kettő tehát megintcsak rokonítható az *Aphorismi doctrinae iesvitarvmban* tárgyaltakkal. Itt kell megjegyezni, hogy a *Jesvita paterek titkai* tematikai egységeinek terjedelme jelentős eltéréseket mutat: míg a Loyolai Ignác életét taglaló rész és a hozzá kapcsolódó, hidat képző vak engedelmesség 57, addig a zsarnokölést és fogadás megtartását magába foglaló pápai felsőség már 106 lapra rúg. Az utolsó két témakört felölelő rész terjedelme pedig csupán 9 lapnyi.¹²⁰³ A két, egymással összefüggő téma jelentőségét, bár terjedelmileg jócskán elmarad az előbbiektől, véleményem szerint az is adja, hogy a professzor az ezekről szóló titkokat nem akarja megosztani a novíciussal: úgy ítéli, elég tanulsággal szolgáltak az eddig elhangzottak. Ezt a dramaturgiai megoldást rögtön az után iktatja be, hogy a pápai hatalom szövegegységének legvégén kinyilvánítja a jezsuiták legnagyobb titkát. Mielőtt ezt ismertetném, pár szóban szükséges kitérni a fogadás betartására – már csak a *Defensióban* betöltött kiemelt szerepe miatt is.

A fogadások betartásának kérdéskörét a *Jesvita paterek titkai* a novícius kérdésével nyitja: „[m]i módon egyezhetnének meg úgy a' békességnek, avagy frigynek okai végett, hogy azoknak semmi kétségek se maradna az ígéretnek bé-tellyesedése, és az okoknak

¹²⁰¹ Uo., 111.

¹²⁰² Uo., 111–112.

¹²⁰³ Uo., 1–57; 58–164; 164–173.

állandósága felől, kiváltképpen a' hol a' vallásnak szabadságáról vagy a' dolog.”¹²⁰⁴ A páter professzor erre Martinus Becanus *Theologia Scholasticájával* felel. Ennek azt a szakaszát idézi, mely öt pontba szedve tárgyalja a szabad vallásgyakorlás témakörét. Ezek a következők: 1.) a vallásgyakorlás nem „szabados”, mivel az Isten ígéjével ellenkezik; 2.) a közönséges társaság veszedelmére van; 3.) egy fejedelemnek vagy magisztrátusnak sem kell azt parancsolnia, javasolnia, vagy bevinnie az országba, hanem inkább minden módon meg kell azt gátolnia és ki kell gyomlálnia, ha lehetséges; 4.) ha ez nem lehetséges, mivel az a respublica nagyobb kárára, nyomorúságára lenne, akkor „bizonyos ideig el-szenvedhetni” 5.) „ha ilyen formán szenvedtetik-el a' Vallás, és arról kötést téznek, meg kell a' fogadást tartani”.¹²⁰⁵ A legutolsóval kapcsolatban a novícius aggodalmaskodva kérdi meg, hogy nem „örökös [...] meg-hivhatatlan parancsolat-e” ez?¹²⁰⁶ A dialógus erre a professzor szájába adja először páter Edmundus Augérius *Paedagogo Armorum* című munkájának egyik hosszabb szakaszát,¹²⁰⁷ amiből a novícius ezt a tanulságot vonja le: „Ugy tetczik azért, nem ítélte szabadosnak lenni a' Fejedelemnek, hogy az ő országában két Vallást el-szenvedgyen.”¹²⁰⁸ Majd később a professzor két dolgot emel ki: „Először, azt mondgyuk, hogy az ilyen el-szenvedést *csak ideig* kell meg-engedni. Másodsor, hogy nóha szóval hazudtoljuk [...] hogy az eretneknek tett fogadást nem kell megtartani, [...] meg-engediük valósággal [...] hogy minékünk két út nyitassék az el-szaladásra”.¹²⁰⁹ A két, jezsuiták által adott tanács közül az első, hogy amikor a fejedelemnek úgy tetszik, bontsa fel a fogadás kötelékét, mert akármit ígérjenek is, az a felelet Becanus-szal, hogy „a' köz igazság szerint semmit egyebet nem adhatnac az eretnekeknek, csak a' törvénytelen erőszak ellen való bátorságot, megmaradván mindenkor az igazság, és a' törvénynek végbenvitele”.¹²¹⁰ Erre hozza példaként a páter professzor Husz János és Hieronimus Prágensis történetét, akik a császár úti levelének védelmében bízva mentek a konstanzi zsinatra, ahol elfogták és megégették őket.¹²¹¹ Ezt említi Pázmány *Öt szép levelének Defensiónál* elemzett, második levele is. A másik, egyszerűbb út a pápai közvetett hatalom érvényesítése, mert így legyen szó akár fejedelmi útlevélről, parancsról, fogadásról, az nem érvényes pápai akarat nélkül, „ugy hogy azokat nem lehetne, avagy ne tartoznak a' Fejedelem meg-szegni, valamenyiszer

¹²⁰⁴ Uo., 150–151.

¹²⁰⁵ Uo., 151.

¹²⁰⁶ Uo., 151–152.

¹²⁰⁷ Uo., 152.

¹²⁰⁸ Uo.

¹²⁰⁹ Uo., 155–156.

¹²¹⁰ Uo., 155–156.

¹²¹¹ Uo., 156.

a' Pápának teczenék.¹²¹² Ebből a novícius arra következtet, hogy az eretnekek akár magánszemélyek, akár egész reszpublikák, „alig végezhetnek azokkal a' Fejedelmekkel, a' kik a Római Pápát Fejedelmeknek ismérik.”¹²¹³ A részletek tehát főként arról szólnak, hogy az eretnek és a pápa alá vetett személyek, államok közti „megbízható” törvénykezés szinte teljesen lehetetlen. Érdemes megjegyezni, hogy mind a *Defensio*, mind a *Jesvita peterek titkai* eddig elemzett részleteiből az rajzolódik ki, hogy az olyan kényes kérdéseknél, mint a zsarnokölés, a vallásszabadság vagy a fogadás betartása, a Jézus Társasága rögtön a retorikai megalapozottságú kazuisztikát hívja segítségül.

Az ez után következő legnagyobb jezsuita titok feltárásában a dialógus nem kevesebbel riogatja olvasóit, minthogy ez egy színpalak mögötti, a pápai egyházszervezet mintáját követő és az alá betagozódó világi hatalomapparátus kiépítésének tervezete. Ezt a részt a novícius aggodalmas szavai vezetik fel, melyekben azt ecseteli, hogy nem minden nemzetség királyai lennének hajlandók alávetni magukat a pápa hatalmának.¹²¹⁴ Ahhoz, hogy ez megvalósuljon, „szükséges volna [...] hogy e' széles világon egy valamely fő Monarcha állattatnék, a' ki mind a' többinek parancsolna, a' miképpen csak egy az Egyházi fő Monárcha-is, kinek a' Píspek min egyyig alatta vadnak. Mert ez két fő Fejedelemségek, olyan egymástól való hallgatással [...] bé-állattatván, igen szép édességes egyességünk származnék minekünk, ámbár ezt keservessen hallanák-is az eretnekek.”¹²¹⁵ A novícius ezen felvetését a professzor Roberto Bellarmino *Tractatus de potestate Summi Pontificis*ének bizonyos részleteivel igazolja, ami ugyanezt javasolja. Bellarmino szerint hasznos lenne – mindenféle erőszak és hamisság nélkül – egy, a világ minden tartományára kiterjedő királyság. Ebben csakis egyetlen, polgári dolgokat irányító király lenne: „...egy fő Királytúl igazgattatnának a' Polgári dolgokban, főképpen ha az alatt a' fő Monárcha alatt nem helytartók és Király képei, hanem valóságos Fejedelmek vólnának, miképpen a' Píspek vadnak a' Pápa alatt. Es ebben a' mint mi tölünk lehet, munkálkodunk-is.”¹²¹⁶ Ahogy azt a Bellarmino-idézetet követő mondatban maga a professzor bevallja, a jezsuiták már most tevékenyen részt vállalnak ennek kivitelezésében. Az ártatlanul tudakozódó novícius kérdésére azt sem rejti véka alá, hogy kiket szeretnének a jezsuiták ezen az egyetlen, világi trónuson látni. Ezek, a dialógus tanulságaiból kiindulva, természetesen a pápához hű

¹²¹² Uo., 157.

¹²¹³ Uo., 158.

¹²¹⁴ Uo., 160.

¹²¹⁵ Uo., 160–161.

¹²¹⁶ Uo., 161.

spanyolok: „...eszedben veheted néminemüképpen a’ Jesuiták értelmét, a’ mi barátunknak Doerháng Henricknek elő-járó beszédéből, ki Coloniában a’ Spániol, Olasz, és Frantz (eszedben vedd a’ nemzetségeknek rendit) nyelveket tanította, mellyet tett az ő Spániol Grammaticája eleiben, abban meg-tanit tégedet, mit kellyen effelöl reménlened. [...] Olvasd meg e’ cikkelyt.”¹²¹⁷ Mivel a novícius eleget tesz professzora utasításának, egy nyelvtankönyv előszavát olvasva ismeri meg a jezsuiták „értelmét” arra vonatkozóan, ki lehetne a világállam uralkodója. A felolvasandó részlet azt bizonyítja, hogy Isten a spanyolok pártját fogja, oltalmazza őket. S épp ezért „mindenek rettegik és félik őket”. Ha pedig továbbra is ily buzgók és állhatatosak maradnak az igaz hit terjesztésében, oltalmazásában, valamint a világi törvények megtartásában, akkor nem kétséges, hogy *„Istennek áldásából e’ széles világnak MONARCHASAGAT magoknak nem foglalnék, és minden nemzetségeket és népeket hatalmok alá nem holdoltatnának, a’ Christusnak édességes és dicsőséges igája alá. Akkor ő általok tellyesedik-bé a’ mit a’ mi Urunk és idvezitők mondott, lészen egy Pásztor, és egy akol.”*¹²¹⁸ A professzor tudatosítja a novíciusban, hogy ez „oly Titok, a’ mellyet nem kellett volna ki-jelenteni, mind a’ dolognak bé-tellyesedéséig a’ melyre tellyes tehetségünkkel igyekezünk”.¹²¹⁹ Bellarmino elképzelését – a spanyolokkal összekötve – a dialógus hirtelen nagyon is valós fenyegetésnek láttatja. Ennek csatlósai, a jezsuiták pedig praktikaikkal tudatosan tartanak vissza bizonyos információkat és vezetik félre a nagyközönséget a terv beteljesedéséig.

A két jezsuita párbeszédét, mint fentebb elhangzott, ezen a ponton a szerző meg kívánja szakítani: „Vólnának még ugy vagyon sok titkok mellyeket veled kellene közölnöm; de azokat más időre hallasztom. Mert most hollottál tölem annyit a’ melyről sok ideig-is eleget gondolkodhatol, hogy magadat az én tölem hallott tanúságoknak gyakorlására készítsed.”¹²²⁰ A lelkes novícius, bár megköszöni az eddig hallottakat, láthatóan nem akarja abbahagyni a társalgást. Ezért azt páter Deza egyik prédikációjának felidézésével folytatja. A rendalapító életén gúnyolódó résznél használt kötetből ezúttal Pierre Deza (Pedro Deza) prédikációjának azon szakaszát citálja, ahol a szentbeszéd az Apokalipszis egyik előhírnökéhez, vagyis a hetedik, utolsó trombitaszó előtt alászálló, ködbe burkolózott angyalhoz hasonlítja Loyolai Ignácot.¹²²¹ Az eredeti prédikációban a bibliai locusból

¹²¹⁷ Uo., 162.

¹²¹⁸ Uo., 162–163.

¹²¹⁹ Uo., 163.

¹²²⁰ Uo., 163–164.

¹²²¹ Uo., 164. „Azután egy másik, erős angyalt láttam leszállni az égből, felhővel körülvéve, s a fején szivárvány volt. Arca olyan volt, mint a nap, lába pedig, mint a tűzoszlop.” (Jel 10.1).

származó „ködbe burkolózás” magyarázata legalább hat oldalnyi.¹²²² Ebből a hat oldalból szerkesztette össze a dialógus szerzője a novícius által elővezetetteket. A novíciussal elmondottak alapján egyáltalán nem gyalázta meg Pierre Deza a rendalapítót, mikor a jánosi jelenések angyalával azonosította.¹²²³ Ebben az új értelmet nyert szövegben így Deza azt állítja „ugy mond, *hogy az ő méltóságos és nagyságos tanácsit és igyekeztit el-titkollya. Azon dolog jegyzi, a’ mi Társaságunknac igazgatását-is, mely az ő cselekedetit ki nyilatkoztatta, de annac réguláit és módgyait el-titkollya.*”¹²²⁴ S mikor a bizonyság sátrát körülvette sűrű köd,¹²²⁵ az is azért történt, hogy „*annac igazgatásának módgya oly titkos lenne, a’ mellyeket senki se tudhatna-meg.*”¹²²⁶ A novícius pedig éppen „e’ méltóságos lelki értelem” miatt akarja megtartani a titkot. Különösen a gyónásokban: „...még ha a’ Királyok életéről és az országoknak veszedelmiről hallanék-is gyónást, akarmit mondgyanak az eretnekek Páter Binétusnak imez értelme felől, hogy *jób minden Királyoknac el-veszni, hogy sem mint egyszer ki-jelenteni a’ gyónást.*”¹²²⁷

A professzor, hogy bizonyítsa, Etienne Binet nincs egyedül véleményével a gyónási titoktartás bármi áron való fenntartását illetően, páter Cretensisre, Suárezre, Henricus Henrique-re és Toletus kardinálisra hivatkozik, akik „eggyül egyig” egyet értenek ebben.¹²²⁸ A novíciustól megtudjuk, hogy a „Scholában gyakorta” hallott és olvasott hasonlókat, s van is egy „meg-jegyzésre való meg-különböztetése Bellarminus Cardinálnak”. Mégpedig, hogy a keresztény királyt szabad a fenyegető veszélyről tájékoztatni, még a gyónási titoktartás megszegésével is, hiszen ez a „*Fejedelem semmit sem tudakoskodic a szokás ellen.*”¹²²⁹ Ám az eretnek fejedelem, aki az „*Istentül parancsoltatott gyónásnac titkos vóltát meg-neveti, és nyilván vagyon hogy el nem szenvedné, hogy a gyóno személyt ki ne kerestetné, semmiképpen nem kell meg-jelenteni.*”¹²³⁰ Eszerint a jezsuiták vallási alapon választják külön a fejedelmeket, s csak a katolikus királyokat tájékoztatják az

¹²²² Pedro DEZA, „Predication. Pour la beatification du glorieux Pere, Ignace de Loiola, fondateur de la mesme Compagnie”, in *Trois tres-excellentes predications prononcees av iovr et feste de la beatification du glorieux patriarche le Bien-hereux Ignace fondateur de la Compagnie de Iesvs*, trd. P. François SOLIER, 98–174 (Poitiers: Antoine Mesnier, 1611), 143–148.

¹²²³ *Jesvita paterek...*, 164.

¹²²⁴ Uo.

¹²²⁵ „Felállította az udvart is, a hajlék és az oltár köré, és feltette bejáratára a függönyt. Így aztán minden elkészült. Ekkor a felhő eltakarta a bizonyság sátrát, és betöltötte az Úr dicsősége. Mózes nem is tudott bemenni a szövetség sátrába, amíg a felhő mindent eltakart, és az Úr dicsősége tündöklött, mert mindent beborított a felhő.” (Kiv 40.33–35)

¹²²⁶ *Jesvita paterek...*, 165.

¹²²⁷ Uo.

¹²²⁸ Uo., 166–167.

¹²²⁹ Uo., 167.

¹²³⁰ Uo.

őket fenyegető veszélyről. Erre pedig az az állítólagos magyarázata Bellarminónak, hogy az eretnek király mindenképp elfogatná a gyónó személyt. A professzor, miután elismerte, hogy a novícius által elővezetett kitétel „igen nagy okosság”, amit ezért jól meg is kell jegyeznie, még két fontos kommunikációs fogásra hívja fel a figyelmét.¹²³¹ E kettővel pedig akkor élhet, amikor jogtalannak ítélt kihallgatás keretein belül kérdezik a gyónás közben hallottakról.¹²³²

E kettő az ekvivokáció és mentális rezerváció. A szerkesztői dramaturgia a jezsuiták kommunikációs technikáinak tárgyalását jól elkülöníti a dialógus korábbi részeiben tárgyalt antijezsuita argumentumoktól. Azzal, hogy a mentális rezervációt és ekvivokációt a gyónási titokhoz köti, jelzi ebbéli szerepük fontosságát. A *Jesvita paterek titkai* professzora az alkalmazás ismertetését egy figyelmeztetéssel kezdi: „...mivel meg-történhetnék, hogy valamikor oly Bíró avagy Tyrannus eleiben kellene menned, a’ ki nem csak azt tudakozná-meg ha tudnálé abban valamit a’ mit teneked csak a’ gyónáskor jelentettek-meg, olyankor hazugság nélkül nyilván azt felelheted hogy te semmit sem tudsz, mert az hamissan tudakozik te tőled, és a’ hol ilyen kérdés lészen, nem arra kell felelned a’ mit kérd, hanem arra a’ mit kérdeni kellene; továbbá hogy *azt, tudod ugy mint Isten, nem ugy mint ember.*”¹²³³ Ha ezzel megelégszik a kérdező, akkor meg van mentve az ügy.¹²³⁴ Ha nem, és még mindig rákérdez a gyónásban hallottakra, akkor a kibúvót a jezsuita professzor Gabriel Vazquez páterre hivatkozva ismerteti meg tanítványával.¹²³⁵ Ez így hangzik „...nem mondhatnád hogy te nem hallottad, mert hazudnál benne, sem azt nem felelhethéd hogy te arról semmit sem mondasz, avagy azt feddenéd a’ ki tőled így kérdezősködnék, mert a’ gyónást gyanúságban hoznád. Mit kell tehát cselekedned?”¹²³⁶ A kérdésre a szövegtér professzora a két technika alkalmazásával válaszol: „Tagadnod kell, hogy te azt a’ gyónásban nem hallottad, de ott kell szivedben értened, úgy tudni-illik, *hogy tenéked megmondgyam*, avag valamit szóllyak felöle; a’ mely úton elléggé meg-mented lelked-isméretit. Ez a’ csavargásnak és elmében meg-tartásnak tudománya...”.¹²³⁷ Ha a fenti idézetet összevetjük a latin szöveggel, a két kifejezést, a csavargást és az elmében meg-tartást így olvashatjuk: „Haec est doctrina aequivocationum et reservationum”.¹²³⁸

¹²³¹ Uo., 167–168.

¹²³² Uo., 168–169.

¹²³³ Uo., 168.

¹²³⁴ Uo.

¹²³⁵ Uo., 170.

¹²³⁶ Uo., 168.

¹²³⁷ Uo., 168–169.

¹²³⁸ *Mysteria patrvm...* 1633, 196.

Figyelemre méltó, hogy a *Jesvita paterek* professzora ezzel kapcsolatban megemlíti bizonyos vádolókat, akik „magokat Pápistáknak mondgyák”.¹²³⁹ Ilyen mindjárt az angol bencés szerzetes, John Barnes (Johannes Barnisius), aki Párizsban kiadott könyvében a jezsuita „Lessius, Parsónius és egyebek ellen” lépett fel.¹²⁴⁰ Ezzel a dialógus rávilágít, hogy a jezsuiták saját hittársai sem nézik jó szemmel ezeket a technikákat. Ennek ellenére a novíciusát oktató mester kijelenti: „...oly hasznos tudomány ez, a’ melynek gyakorlását minékünk el nem kell hadnunk.”¹²⁴¹ Az angol bencés könyve után a professzor a szintén katolikus Simon Vigor királyi tanácsos André Duvall ellen írt pamfletjéből, az 1613-ban megjelent *Ex responsione synodali data Basiliae*-ből idéz: „Vagyon más végezése a’ Constántiai Gyülekezetnek azok ellen, kik a’ feleletben való tétovázással élni szabadosnak tanítták, a’ mely az Ignátiusoknak-is új tudományok. Mert a’ feleletben való tétovázást javallani, és irással meg-erössíteni, nints semmi a’ melyben nagyobb eretnekség légyen, sőt az a’ Thalmudistáknak ördögi tudománya. A’ hol azt-is hozzá teszi, Hogy az egyenesen ellenkezik az Isten törvényével, a’ Sz. Atyák tudományával, és a’ Pápák végezésével.”¹²⁴² Majd újból megjegyzi: „Ez esztelen emberek ki akarják venni kezünkől, a’ mi Társaságunknak igen hasznos mesterségét, a’ mellyet ők soha végben nem visznek.”¹²⁴³ A szatirikus dialógus a novíciussal mondatja ki, hogy ezek kifejezetten jezsuitákhoz kötött, új találmányok: „Bóldog a’ mi időnk, melyben a’ mi Jesuitáink tanítása által, most kezdetünk ennyire bölcselkedni.”¹²⁴⁴ Hogy a dialógus az ellenséges indulatokat még inkább felkorbácsolja, a professzor válaszát így fogalmazza meg: „[m]ás alkalmatossággal egyebeket is megtaníthatasz azon mesterségre és gyakorlásra...”¹²⁴⁵

A dialógus záradéka 25 további cikkelyt ismertet vegyesen Toletustól, Bellarminótól, Lessiustól, Sancheztől és Vazquezától, melyeket a páter professzor azonban nem kíván kifejteni, csupán felsorolja azokat novíciusának.¹²⁴⁶ Ezek a rövid idézetek többek között olyan témákat is tárgyalnak, mint például a másnak okozott kár visszafizetési kötelessége

¹²³⁹ *Jesvita peterek*, 169.

¹²⁴⁰ Uo.

¹²⁴¹ Uo.

¹²⁴² Uo., 169–170. „Aliud decretum, Concilii Constantiensis est aduersus eos, qui aequiuocationibus vtuntur: quae etiam est noua Ignatianorum doctrina, Aequiuocationem enim probare, & scriptis confirmare, nihil est quod magis haeresim sapiat: immo Sathanicam doctrinam Talmudistarum, [...] Hoc autem ex aduerso pugnat, cum lege Dei, doctrina Patrum, decretis Pontificum.” *Ex responsione synodali data Basiliae oraturibus D. Eugenij PP. IV. in congregatione generali III. Non. Septembr. M.CD.XXXII. De auctoritate cuiuslibet Concilii generalis supra P.P. & quoslibet fi deles pars praecipua, et in eam Commentarius*, (Cologne: Sumptibus Teophilus, 1613), 85r.

¹²⁴³ *Jesvita peterek*..., 170.

¹²⁴⁴ Uo., 171.

¹²⁴⁵ Uo.

¹²⁴⁶ Uo., 173–181.

alóli kibúvás; az egészség megóvása miatti paráználkodás; a kockázás bizonyos körülmények közötti engedélyezése; a gyermek lúgban, hús- és hallében való, vagy kis ládában a kútba leeresztve keresztelésének engedélyezése; vagy hogy nem halálos bűn az állatok ocsmányabb részeinek vakargatása, mert abból csupán „fél-részent” való gyönyörűség keletkezik.

Ezeknek meggyőzésben betöltött szerepéhez érdemes megjegyezni, amit Heidi Buch figyelt meg a jezsuitaellenes kiadványok vizsgálata közben: bár a kiadványok sokszor hiteles forrásokra hivatkoznak és az objektivitás erősítésére részleteket tartalmazhatnak a rend hivatalos kiadványaiból, ez a tudományosság csupán látszólagos. Az iratok ettől függetlenül javarészt megmaradnak a pletykák és skandalumok gyűjteményének szintjén.¹²⁴⁷ Ezzel kapcsolatban az is fontos lehet, amit Keith M. Botelho írt le a kora újkori hitelességgel és szóbeszéddel kapcsolatban. Véleménye szerint, ha valami nyomtatásban jelent meg, azt gyakran a hitelesség jelének tekintették még akkor is, ha nem volt mentes a *szóbeszédtől* (*rumor*). Az, hogy egy bizonyos információt támogatott-e a befogadó közeg, nem bizonyíthatóságán, hanem sokkal inkább hiten alapult; főleg, ha megfelelt a hallgatóság reményeinek vagy félelmeinek. S mivel a szóbeszéd természetéhez hozzátartozik az eredeti információt torzító anonimitás, ezért az, hogy valaki fültanúja volt az elhangzottaknak, meghatározó jelentőséggel bírt az igazságtartalom hitelesítésében.¹²⁴⁸ Továbbá azt is kifejti, hogy a szóbeszéd megítéléséért felelős *fül* a kora újkori értekezésekben úgy jelenik meg, mint az információk szelektálásáért és megkülönböztetéséért felelős szerv. Így pedig az ez által hallottak bizonyosságának szükséglete gyakran felülírta a vizuális bizonyosság szükségességét.¹²⁴⁹ Mivel a *Jesvita paterek titkai* összeállítója kínosan ügyel arra, hogy mindig pontosan lehivatkozza az idézeteket, a kiragadott szövegrészek néha képtelen tartalmi is a hitelesség mozzanatát tartalmazzák. Az azokat megelőző dialógus egésze pedig néha száz lapnyi terjedelemben, tudományos igénnyel értekezik a kifejtetni kívánt tartalmakról. Utóbbi tehát megint csak a hitelesítést szolgálhatja, melynek hatására ez a huszonöt rövid, egymás után sorjázó citátum is a hitelesség, hihetőség köntösét ölti magára.

¹²⁴⁷ PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”..., 27–28.

¹²⁴⁸ Keith M. BOTELHO, *Renaissance Earwitnesses: Rumor and Early Modern Masculinity* (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 12.

¹²⁴⁹ Uo., 2.

4.4. A *Jesvita paterek titkai* feltételezett konfesszionalizációs hatása

A *Jesvita paterek titkai* magyarországi konfesszionalizációs hatásainak feltérképezése nem végezhető oly módon, ahogy az Kecskeméti C. János és Alvinczi Péter esetében történt. Ugyanis a kiadvány nem önálló munka, hanem fordítás. Épp ezért nem kérhető rajta számon az a Kecskeméti C.-nél és Alvinczinél tapasztalható, kifejezetten magyarországi közegben felmutatott és önállóan megalkotott valamilyen felekezeti identitás megléte sem. A kis kiadvány 1622-es eredetije és a magyar fordítás alapját képező 1631-es és 1633-as kiadások, határozott jezsuitaellenességük okán, tematizálják azt az egyetemes protestáns közhangulatot, mely főleg a 17. század korai évtizedeinek általános érvényű jelenségeként tűnt fel. Valószínű, hogy éppen ez az egyetemlegessége tette alkalmassá arra, hogy a névtelenség, a látszólagos külső támadás és a meglepetés erejét kihasználó magyar fordítás egy bizonyos helyen, nevezetesen az 1650-es évek Kassáján még mindig a felekezeti csaták alakító tényezőjévé válhasson.

A szatirikus dialógus összeállításakor felhasznált iratok idézeteinek gondos megválogatása és hatékony elrendezése, egymásba fűzése olyan textust alakított ki, mely párbeszédes, könnyen befogadható formában nyújt a szerző szándékának megfelelő ismereteket olvasói számára a jezsuitákról, azok „titkairól”. A kiadvány sikertörténete alighanem azzal a találékonysággal és közérthetőséggel áll összefüggésben, ami elősegítette a jezsuiták fekete legendájának széles néprétegekhez való eljuttatását és mélyebb tudatosítását. A szatirikus közlésmód mindezt úgy támogatja, hogy elsőként maró gúnnyal igyekszik nevetségessé és hiteltelenné tenni a rendalapító Loyolai Ignácot; s így az egész Jézus Társaságát. Majd a jezsuita rend állítólagos morális romlottságának, istenkáromlásainak és a társadalom egésze elleni titkos, állítólagos konspirációinak leleplezésével főként a befogadók haragjára és felháborodására számít.¹²⁵⁰

Minden bizonnyal ezen képességei tehették igazán hatékony és népszerű fegyverré a jezsuiták elleni küzdelmek, felekezeti csatározások során. A dialógus argumentációját erősítő történelmi példák javarészt a francia közeg ismert vagy kevésbé köztudomású pillanataihoz kapcsolódnak. Talán nem téves az a feltételezés, hogy ezekkel sem volt teljes mértékben tisztában például a korabeli magyar olvasó. A jezsuita praktikákat leleplező kiadvány azonban e tudás hiányában is képes lehetett megrajzolni azt a bizonyos és egyetemes negatív képet, mely párhuzamok felfedezésére, az adott közegre való vonatkoztatásra is talán alkalmas lehetett. Meglátásom, hogy mindez némileg választ adhat

¹²⁵⁰ PAINTNER, „*Des Papsts neue Creatur*”..., 25–27.

arra a kérdésre, hogy a *Fides Iesv et Iesvitarvm* és a *Jesvita paterek titkai* miért az adott időpontokban került hazánkban lefordításra és kiadásra. A katolikus megújulás kezdetét jelentő tridenti zsinat után egy évtizeddel, 1573-ban kibocsátott *Fides Iesv et Iesvitarvm* mint kontroverz-teológiai traktátus teológiai alapon támadja a katolikus restauráció élharcosának kikiáltott Jézus Társaságát. A rend egyre sikeresebb térítő tevékenységével, továbbá politikai térnyerésével a teológiai argumentáció mellett már megjelentek a határozott politikai jellegű támadások. Ez az érvelésbeli bővülés jól beazonosítható a *Jesvita paterek titkaiban*.

A magyar területek református konfesszionalizációs folyamatának egyik korai szakaszában került kibocsátásra az az alapvető hitágakat tárgyaló *Fides Iesv et Iesvitarvm*, mely ezek különbségeit veszi sorra; kizárólag csakis idézetek segítségével. Teszi ezt ráadásul egy olyan közegben, ahol a jezsuiták végül sikeres megtelepedése és területi, szellemi térnyerése fenyegetést jelentett a felekezeti önmeghatározásukat épphogy elkezdő protestánsokra nézve. A majd' 40 évvel később kiadott *Jesvita paterek titkait* ezzel szemben már egy olyan környezet számára fordíthatták, amelyben a felekezeti hovatartozás erősítése, a felekezeti határok minél pontosabb kijelölése mellett az elsődleges szempont a lehető legszélesebb körű olvasóközönség megszólítása. Így a Kassán párhuzamosan zajló, katolikus és református felekezetek szervezeti kiépülési folyamataiban hatásos véleményformáló fegyverként funkcionálhatott a jezsuiták titkait, még pontosabban politikai titkait saját szavaikon keresztül leleplezni kívánó nyomtatvány. Ezt a törekvést pedig minden bizonnyal megkönnyíthette a szatírárt és a nevetséges retorikai megfontolásait hasznosító dialógus sokrétű jezsuitaellenessége, valamint a bonyolult politikai tartalmak ellenére: *közérthetősége és olvashatósága*.

5. PÁR APRÓ ÉSZREVÉTEL CZEGLÉDI P. ISTVÁN *EGY VERES TROMFOSDIJÁHOZ*

Bár az *Egy veres tromfosdit iádtzó sandal barátomnak, játék el veszteseért valo megpiricskeltetése* című nyomtatvány címlapján nincs feltüntetve sem szerző, sem kiadási hely, sem évszám,¹²⁵¹ már M. Nagy István is Czeplédi P. István vitairataként tartotta azt számon 1899-es disszertációjában.¹²⁵² A nyomdatörténeti vizsgálat bizonyította, hogy az *Egy veres tromfosdi* a kassai nyomda terméke.¹²⁵³ A kiadás évét pedig a címlapon a így rejtették el: „VraM IesVs ChristVs,/ DorgáLd meg a’ sátánt!”, melynek feloldása 1666.¹²⁵⁴ A feltételezett szerző, Czeplédi P. István ezzel a mai ismeretek szerint válasz nélkül maradt írásával ahhoz a Sárospatakon 1666–1667-ben zajló polémiához kívánt hozzászólni, mely a kálvinista vallás régisége kapcsán robbant ki Kis Imre jezsuita páter és Pósházi János sárospataki református tanár között. Czeplédi műve a tizenkét kiadványt magába foglaló hitvitabokor hetedik darabja.¹²⁵⁵ Heltai János megállapítása, hogy Czeplédi 1666 novemberében vagy decemberében készült el művével, s azért érezte szükségesnek, hogy a különben sárospataki résztvevőkkel zajló vitához hozzászóljon, mert a katolikusok által írt munkákat a kassai Tüersch-nyomdában nyomtatták.¹²⁵⁶ A Czeplédi P. István *Egy veres tromfosdi*ját is magába foglaló Kis–Pósházi-polémia jelentőségét az adja, hogy közvetlenül a protestánsok gyászévtizedét megelőzően, a magyarországi hitviták utolsó intenzív, 1663 és 1670 közötti időszakának kellős közepén zajlott le.¹²⁵⁷

¹²⁵¹ CZEGLÉDI István, *Egy veres tromfosdit...*, címlap.

¹²⁵² M. NAGY István, *Czeplédi István polemikus író a XVII. században* (Kolozsvár: Ny. Gombos Ferenc Könyvnyomdája, 1899). Heltai János szerint „az egész munka stílusa és érvelési módja semmi kétséget sem hagy afelől, hogy szerzője Czeplédi István, [...] teljesen egyértelműen bizonyítja Czeplédi szerzőségét az előszó egyik passzusa is, amely [...] postumus megjelent teológiai szintézisére utal [...] Kész már a Sion vára...” HELTAI János, „Kis Imre és...II”, 310–343.

¹²⁵³ RMNy 3279.

¹²⁵⁴ CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdit...*, címlap.

¹²⁵⁵ RMNy 3279.

¹²⁵⁶ Uo. Vö. HELTAI, „Kis Imre és Pósházi ...II”, 320.

¹²⁵⁷ HELTAI János, „Kis Imre és...I”, 170.

5.1. Egy megjegyzés a nyomtatvány szerkezetéről

Czeglédi P. István művének szerkezetét ismertette a kutatás,¹²⁵⁸ ezért én ennek csupán legfontosabb megállapításait emelem ki. Munkáját Czeglédi P. két nagyobb egységre osztja: az első, fő részben *Vy vallas* címen idézi Kis Imre *Tök, makk, zöld, veres tromfjának* állításait, és *Regi igaz hit* címen válaszol azokra. A második részben azt igyekszik bizonyítani, hogy mivel a Jézus Társasága a reformáció után huszonhárom évvel alakult, a jezsuiták vallása az új, nem pedig Calvinusé. Ezen állítását szillogizmusba foglalja, majd ezt a szillogizmusát egy két hasábba szedett táblázattal bizonyítja, ahol a *Regi paterek* és *Vj jesvítak* címek alatt „tizenkét fontos teológiai közös helyről” értekezik.¹²⁵⁹ Az egyházatyák idézeteit a reformátusokéval megegyezőnek, a jezsuita teológusokét pedig az egyházatyákétól eltérőnek minősíti.

Az *Egy veres tromfosdi* szerkezeti felépítéséről mindezekhez még a következő megállapítások járulnak. Az első, fő rész szembetűnő sajátosságai Kis Imre állításain szinte egyfolytában gúnyolódó kommentárok, felháborodott felkiáltások és kiszólások. A szövegben bőségesen találunk idézeteket, ám ezek tetemes része – persze a teológiai argumentálás erősítése mellett – leginkább a Jézus Társasága istenkáromlásainak és káros tevékenységének leleplezésére, továbbá agresszívnek beállított terjeszkedésének ecsetelésére szolgálnak. Meglátásom szerint az első szakasztól merőben eltérő képet mutató második rész felépítése és vitatechnikája rokonítható a Kecskeméti C. János által lefordított *Fides Iesv et Iesvitarvméval*. A nyomtatványban tizenhat fontos teológiai hely kerül kifejtésre: „1. Az Szent Irasrol; 2. Az bünröl; 3. Az Törvenyröl; 4. Az Evangeliomrol; 5. Az Szabad akaratrol; 6. Az Hitröl; 7. Az meg igazulasrol; 8. Az io cselekedetekről; 9. Az elegh tetelről; 10. Az szenteknek segitsegül valo hivasarol; 11. Az Vr Vacsoraiarol; 12. Az Emberi talalmanyokrol 13. Az képekröl; 14. Az Nötelensegröl es Hazassagrol; 15. Az Purgatoriumrol; 16. Az Anyaszent-egyhazrol.”¹²⁶⁰ Az *Egy veres tromfosdi*-ben tizenkettő: 1. A szentírásról; 2. Az Istenről és az ő munkáiról; 3. A bünről; 4. A szabad akaratról és kegyelemről; 5. A Krisztusnak tiszteiről; 6. A megigazulásról és a jó cselekedetekről; 7. A poenitentiáról; 8. A sakramentumokról közönségesen; 9. A keresztségről; 10. Az úrvacsorájáról; 11. Az ecclesiáról; 12. Az antichristusról.¹²⁶¹ A *Fides Iesv et Iesvitarvm* a hamisnak ítélt álláspontjait *Iesvítak tudomanya* címen közli, álláspontját pedig a jezsuiták

¹²⁵⁸ HELTAI, „Kis Imre és Pósházi...II”, 320–321.

¹²⁵⁹ Uo., 321.

¹²⁶⁰ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm...*,)()()(3v.

¹²⁶¹ HELTAI, „Kis Imre és Pósházi...II”, 321.

saját írásaiból (*Censvra Coloniensis* és Petrus Canisius valamely kátéja) támasztja alá. Majd ezt követően mint *Iesus tudománya* ezeknek többé-kevésbé szó szerinti tagadását adja, melynek erősítésére *Bizonsagok. Prophetak, Evangelistak, Apostolok* címen bibliai locusokat sorakoztat fel a tévesnek ítélt jezsuita tanok cáfolatára. Argumentálását – az *Egy veres tromfosdi*hoz hasonlóan – végül *Paterek bizonsaghi* címen egyházatyáktól vett idézetekkel zárja le. Ugyan az *Egy veres tromfosdi* második részében a Czeglédi P. István stílusának szerves részét képező satirikus hang pár mondat erejéig néhol megjelenik,¹²⁶² a meggyőzés eszköze nem ez, hanem sokkal inkább a gondosan megválogatott idézetpárok. Az elmondottak alapján gondolom, hogy a *Fides Iesv et Iesvitarvm*ban használt, a kontroverzteológiai traktátusokat jellemző, szinte kizárólag csak idézetekre minimalizált és azokat ütköztető argumentációs technikára ismerhetünk rá az *Egy veres tromfosdi* táblázatba rendezett második szakaszában.¹²⁶³

Tény, hogy a két nyomtatvány artikulusai közül hat fedi egymást, továbbá a *Fides Iesv et Iesvitarvm* által külön tárgyalt jócselekedetekről az *Egy veres tromfosdi* is értekezik, csak épp a hatodik pontban a megigazulással együtt, egy artikulusként. Ám a két kiadvány által idézett egyházatyák és műveik nem feltétlenül mutatnak határozott egyezéseket. Így tehát nem állítható teljes bizonyossággal, hogy Czeglédi P. István forrásként használhatta volna a Kecskeméti C. János által magyarra is lefordított *Fides Iesv et Iesvitarvm*ot. Az azonban figyelemre méltó, amit az *Egy veres tromfosdi*nak *Keszület* címmel ellátott rövid előszavában olvashatunk: „Nem csak a sz. írásbul, mellyet ük [...] minden felé hajtathatando viasz orrnak neveznek...”¹²⁶⁴ Mint az korábban látható volt, ugyanez a kép szerepel a *Fides Iesv et Iesvitarvm*, Szentírást tárgyaló I. kaputjában, valamint a nyomtatványnak a lutheránus Johann Marbach által írt előszavában.¹²⁶⁵ Továbbá azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a másik, kifejezetten jezsuitaellenes kiadványként számon tartott *Jesvita paterek titkai* feltételezett fordítója Czeglédi P. István. Ha ez igaz, akkor jelezhet valamit, hogy az satirikus dialógus magyar, 1657-es váradi kiadását csupán egy évvel előzte meg a *Fides Iesv et Iesvitarvm* mára sajnos példányból nem ismert második, 1656-os pataki kiadása (RMNy 2663).

¹²⁶² MOLNÁR, „A gúny eszközei...”, 83–94.

¹²⁶³ PAINTNER, „Des Papsts neue Creatur”..., 142–162.

¹²⁶⁴ CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdi*..., 4.

¹²⁶⁵ KECSKEMÉTI C., *Fides Iesv et Iesvitarvm*..., 28 és)()(3r–)()(3v.

5.2. Egy lehetséges latin forrás: *Jubileum, sive speculum iesuiticum*

Az RMKT vonatkozó kötetéből és az RMNy incipitmutatójából kiderül, hogy a VIII. Orbán pápa által feloszlatott jezsuitisszákon gúnyolódó négysoros *Az asszonyok jezsuiták társaivá lévén...* kezdetű versike szerepel nemcsak az 1657-es, talán Czeglédi P. Istvánhoz is köthető *Jesvita paterek tikaiban*, hanem az 1666-os *Egy veres tromfosdiban* is.¹²⁶⁶ A kiadványokban közölt költemények elhanyagolható, azaz egyetlen betű és apróbb tipográfiai különbségeinek figyelembe vételével kijelenthető,¹²⁶⁷ hogy az *Egy veres tromfosdiban* szereplő vers megegyezik a *Jesvita paterek titkainak* versével.

Mivel az *Egy veres tromfosdiban* továbbá nemcsak a magyar vers, hanem a költemény latin, *Foeminaeus sexus sociis immixtus Jesu...* kezdetű szövege is szerepel,¹²⁶⁸ kézenfekvőnek tűnik, hogy a latin verset a *Jesvita paterek titkai* forrásának tekinthető *Mysteria patrvm iesvitarvm* 1631-es vagy 1633-as latin nyelvű kiadásából ismerhette és vehette át Czeglédi. A kora újkor népszerű jezsuitaellenes kiadványai közül Johann Leonhard Weidner 1643-ban kiadott, *Jubileum, sive speculum iesuiticum*ában is megtaláltam e latin költeményt (továbbiakban: *Jubileum*). Forrásként ez olvasható: „Capita praecipua eius bullae recitantur in appendice Mysteriorum Iesuitarum p. 206. &c. Ubi sub finem hi versus legantur. *Foeminaeus sexus sociis immixtus...*”¹²⁶⁹ Az idézett vers ennek alapján a *Mysteria patrvm iesvitarvm* valamely kiadásából való. Weidner nyomtatványát kissé tüzetesebben átlapozva tűnt fel, hogy sok esetben egyezés fedezhető fel az *Egy veres tromfosdi* első részének latin idézetei és a *Jubileum* szövege között. Erre alapozva feltételezem, hogy Czeglédi P. István talán ismerte és felhasználta Weidner e kiadványát vitairatának elkészítésekor. A szerző és kiadás helye nélkül megjelent 1643-as *Jubileum* összeállítójáról, Johann Leonhard Weidnerről (1588–1655) kevés adat áll rendelkezésre. Az *Allgemeine Deutsche Biographie* szerint Weidner 1636-ban a nymwegeni Gelehrtenschule rektorhelyettese, 1648-tól a maastrichti Lateinschule rektora, majd 1650-től egészen haláláig az újjászervezett heidelbergi gimnázium rektora volt.¹²⁷⁰ A *Jubielumon* kívül ismertebb

¹²⁶⁶ Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 9., *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, szerk. VARGA Imre, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 699; *Régi magyarországi nyomtatványok 1656–1670, IV*, szerk. HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter és P. VÁSÁRHELYI Judit (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012), 1235.

¹²⁶⁷ *Jesvita paterek titkai...*, 188; CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdit...*, 108–109.

¹²⁶⁸ CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdit...*, 108.

¹²⁶⁹ Az 1631-es év történéseinek részeként: WEIDNER, *Jubileum, sive speculum...*,

¹²⁷⁰ Ludwig Julius FRÄNKEL, „Johann Leonhard Weidner”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 44, 463–471, (Lipce: Verlag von Duncker & Humblot, 1898), 465.

művei még az 1640–1641 körül, a Jézus Társasága centenáriuma közrebocsátott *Elixir iesviticvm*, valamint az 1643-ban, 1645-ben és 1653-ban kiadott *Hispanicae dominationis arcana*. A *Jubielum*hoz hasonlóan e műveken sem találkozunk a szerző nevével, s mindhárom munka kompiláció: leginkább szemelvény-gyűjtemény,¹²⁷¹ azoknak mintegy katalógusa.

A *Jubileum* jellegzetessége, hogy a jezsuitákkal kapcsolatos elmarasztaló szövegeket, szemelvényeket kronologikus elrendezésben, 1540-től 1641-ig évről évre közli, megkönnyítve ezzel a nyomtatvány használatát. Az 1639-es évet követően, a kiadvány 186. lapjától egy tizenhét tételből álló *Mantissa* következik,¹²⁷² majd a 220. lapon a szöveg az 1640. és végül 1641. év történéseivel folytatódik. Mivel a művet elkészítő Weidner kommentárt nem fűz a jezsuitákról összegyűjtöttekhez, így maguk a gondosan megválogatott és közölt szemelvények a jezsuitaellenes kritika hordozói.¹²⁷³

A *Jubileum*ról általánosságban elmondható, hogy számos alkalommal idéz olyan terjedelmes történeti munkákat, mint Jacques Auguste de Thou (Thuanus) latin nyelvű *Historia sui temporis*, Petrus Mattheus *Historicus Gallicus*, latin nyelven Nicolaes van Wassenaeer többkötetes történelme (*Historisch verhael alder ghedenck-weerdichste geschiedenisse...*), valamint Willem Baudaert és Emanuel van Meteren (Meteranus) történeti munkái. Ezen kívül előszeretettel hasznosít jezsuitaellenes iratokat: vagyis Elias Hasenmüller valamely írását – valószínűleg a *Historia jesuitici ordinis* –, Étienne Pasquier *Le catéchisme des jésuites* című művének egyik latin fordítását, továbbá a *Mercurius Jesuiticus* és Alphonsus de Vargas (Kaspar Schoppe) *Relatio ad reges & principes christianos*-át. Az *Egy veres tromfosdi* első részében az imént felsorolt művek mindegyikéből találunk számos részletet, a *Jubileum*mal megegyező módon hivatkozva. Mivel Czeglédi P. ezeket az átemeléseket gyakran évszámmal is ellátja, ez megkönnyíti a Weidner munkájában való keresést, mely évről évre gyűjti össze az eseményeket.

A terjedelmi keretek nem teszik lehetővé, hogy minden szövegegyezést ismertessek, ezért a következőkben csupán két szemelvényfűzért szeretnék ismertetni. Az elsőt Czeglédi P. István abban a hosszabb érvelésében hasznosítja, mely összeköti a kálvinisták vallását a 12. századi valdensekével azért, hogy az első régiségét bizonyíthassa.¹²⁷⁴ Tehát ez szerves része a vita magját képező, a kálvinista vallás régiségét firtató polémiaának. Ennek során

¹²⁷¹ Uo., 468–470.

¹²⁷² WEIDNER, *Jubileum, sive speculum...*, 186–219.

¹²⁷³ FRÄNKEL, „Johann Leonhard Weidner”, 469.

¹²⁷⁴ A huszítizmus és a reformáció előzményének számító 12. századi valdensek tanításait a III. lateráni zsinat eretneknek bélyegezve elítélte. MKL. Ld. a *valdiak* szócikket.

Czeglédi P. a Pósházi Jánosnak és Kis Imrének a kérdést érintő nézeteltéréseit ismerteti. Kis Imre szerint a két vallás azért nem lehet azonos, mert „állat szerént való” különbség van közöttük. A kálvinisták tagadják ugyanis, hogy Istennek törvényeit senki be nem *tölti* és be nem *töltheti*. Ezzel szemben a valdensek korábban még csak azt állították, hogy Isten törvényeit senki be nem tölti.¹²⁷⁵ Czeglédi P. István kilenc pontba szedett érvelésével veszi védelmébe Pósházit,¹²⁷⁶ melynek lényege ez: bár igaz, hogy Pósházival együtt a kálvinisták tagadják a törvény betöltésének lehetőségét és annak cselekedettel való véghezvitelét is, ám aki a cselekedetből és az arra való hajlandóságból két különböző „állatot csinál”, az tévesen jár el, vagyis, Czeglédi gúnyos és megvető szavaival élve: „...annak dolga gezemitze s-pökedék”.¹²⁷⁷ E kilenc pontos argumentálása hetedik pontjától építi be a feltételezésem szerint Weidner *Jubileum*ából származó idézeteket. A kontextus sem kevésbé figyelemre méltó. Kis Imre a Czeglédi P. által idézettek szerint azt írja, hogy Pósházi egészen „Budában ment” ezen, a törvény betöltésének lehetőségét és annak cselekedettel való véghezvitelét magyarázó feleletéért. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg éles hangon Czeglédi: „Nem *Posaházi János* jár *Budában*, hanem Te, s-hozzád hasonló Hüssök”.¹²⁷⁸ Majd ehhez fűzi azt a történelmi exemplumot, miszerint a jezsuiták annak reményében mentek sereggel a török császárhoz, hogy a görög keresztényeket vele megölethetik. Mivel Istennek nem tetszett ez a „konspiráció”, a tanácskozás után szélvészt és villámot küldött közéjük, így a szultán, félve az isteni haragtól, meggondolta magát s akit csak elfogathatott, lefejeztetett. Czeglédi P. e leírásának forrását az *Egy veres tromfosdi* margóján ekképp jelöli: „(b) Bernh Lampe, in Continuatione relationis Hist Wassenauer, p. 19. mense Septemb.”¹²⁷⁹ Weidner *Jubileum*ában megtalálható a történet az 1630-as év eseményeként, forrásmegjelölése pedig Czeglédi P. István munkájával szinte teljesen megegyező: „*Bernhardus Lampe, in Continuatione relationis hist. Wassenauer, p. 19. mense Septembri*”.¹²⁸⁰ Czeglédi a nyolcadik pontban Thuanusra hivatkozva figyelmezteti Kist,

¹²⁷⁵ CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdit...*, 88–89.

¹²⁷⁶ Uo., 89–97.

¹²⁷⁷ Uo., 95.

¹²⁷⁸ Uo., 95.

¹²⁷⁹ Uo.

¹²⁸⁰ A latin szöveg Weidnernél így hangzik: „1630. Non satis Iesuitis in imperio Romano, & aliis Orbis Europae regnis cruenta sua consilia in effectum dare est, sed etiam illa in Regno Turcico efficere voluerunt, dum post longas deliberationes, instantiis tandem apud Magnum Sultanum effecerunt, ut iis potestatem plenam daret, Graecos Christianos interficiendi Contigit autem quodam die, cum in Consilio congregati consultarent, quâ ratione Laniena haec commodissime perficeretur, ut subito maxima oriretur tempestas, & fulmen in conclave irrumpens, in quo congregati erant, ita eos attonitos redderet, ut tantum non metu exanimati in terram conciderent, & pulvinaria, quibus delicati isti paupertatis devotissimi cultores insidebant, concremarentur: Sicque haec ipsorum internecina conspiratio, in fumum abiit. Sultanus, postmodum melius informatus &

hogy már Guidicio kardinális sem javallotta a Társaságot,¹²⁸¹ majd egy Meteranustól származó citátummal világít rá arra, hogy a párizsi parlament sem erősítette meg a rendet.¹²⁸² Mi több, Czeglédi P. István látta a párizsi Sorbonne egyik konklúzumát is, mely szerint a rend tagjai a hit dolgai számára veszélyesek s az egyház békéjét megbontják.¹²⁸³ Majd az argumentálását záró kilencedik pontban, a margó tanúsága szerint megint egy Meteranus-idézettel hívja fel olvasói, és persze Kis Imre figyelmét, a Jézus nevével való visszaélésre: „Mert, tudod hiszem, miképpen utált legyen titeket [...] ötödik Sixtus Papa, hogy nem Ignatiusnak, hanem a Jésusról nevezitek magatokat; (holot a több Rendek, ki Benedektől, ki Ferenctől &c. Nemis keltek fel az északai könyörgésre, mint egyéb Barátok. Páralliké vallyon a Fejed it? holot: Vajki nagy dolog, Papa haragjában esni! Tromf ki erre!”¹²⁸⁴

Az iménti idézet kihívó záradékához kapcsolódva meg kell jegyezni, hogy az *Egy veres tromfosdi* további, néhol kifejezetten satirikus éleit adó forrás ismét csak Weidner nyomtatványa lehet. Az átemelések tanúsága szerint az ellenfél Kis Imrét „ekéző” és rajta keresztül az egész rendet leleplezni kívánó megnyilatkozásait ugyanis Czeglédi P. István ismét ebből emelhette át. Ilyen esetekben azonban a kiadványnak nem a történelmi példákat szolgáltató szemelvényeihez, hanem a jezsuitaellenes iratokból származó részleteihez nyúl. Ebből is csupán egyetlen idézetfüzért szeretnék ismertetni. A hosszabb szakasz Kis Imre *Tök, makk, zöld, veres tromfjának* azt az állítását támadja, mely szerint Pósházi János nem tesz különbséget *actus* és *potentia* között.¹²⁸⁵ A Pósházi–Kis-vitába kívülről beleszóló Czeglédi P. először megjegyzi, hogy Kis Imre csakis az evangélikusok bosszúságára él ilyen „semmivel”. Majd ekként folytatja: „De tudom, hogy Te-is a Keresztyének összevesztésének Fia vagy...”¹²⁸⁶ Aztán egymás után hivatkozva az 1612-es év történéseként Willhelmus Baudartius (Willem Baudaert) és 1625-ösként Nicolaes van Wassenaeer munkájának egy-egy szakaszát.¹²⁸⁷ Ezután fordul át a támadás hangvétele sokkal élesebbre.

sentiens consilia ista infernalía, Deo summpere displicere, sententiam suam mutavit, & contra authores hujus consilii tam horrendi, sententiam poenâ talionis pronunciavit. Quare quotquot capi potuerunt, capti, & decapitati sunt, sicque peccati & poenae Hammanis facti sunt participes. Bernhardus Lampe, in *Continuatione relationis hist. Wassenaeer*, p. 19. mense Septembri.” WEIDNER, *Jubileum, sive speculum...*, 180–181.

¹²⁸¹ CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdit* ..., 96; WEIDNER, *Jubileum, sive speculum...*, 1.

¹²⁸² Uo.; Uo., 15–16.

¹²⁸³ Uo.; Uo., 19.

¹²⁸⁴ CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdit*..., 96–97. „1590. Sixtus V. Papa in senectute non admodum favebat Iesuitis, reprehendens eos, quod mallent *Iesuitae*, á Iesu dici, quam *Ignatiani*, ab Ignatio, cum tamen reliqui Ordines, ut Benedictini, Dominicani, Franciscani, &c. non turpe sibi ducerent, a fundatoribus Ordinis sui appellari, & non sicuti reliqui monachi noctu ad preces, & sacra peragenda surgerent [...] *Metteranus lib. 16.*” WEIDNER, *Jubileum, sive speculum...*, 70–71.

¹²⁸⁵ CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdit*..., 102.

¹²⁸⁶ Uo., 103.

¹²⁸⁷ Uo., 103–104; WEIDNER, *Jubileum, sive speculum...*, 140 és 164.

A következő két, egymásra felelő idézettel Czeglédi P. így támad a jezsuitákra: „Mert az csak a’ Te, s-Rended részérül *impossibile*, ha valaha effélét láttam: (a) *Jesuitae, omnes haereditates & legata captant, bolosque omnes, reliquis Ministris praeripiunt*. Ez nalatok meg-rögzött eb uzust (akarám mondani *abusust*) osztán, így szoktátok parctikálni: (b) *Jesuitarum est in omnes irruere, quae Papae Romanae resistunt, illosque, Consiliis, scriptis & actis*, NB. (INVOCATO ETIAM BRACHIO SECULARI) *igni & ferro abolere*. Néktek köszönhettyük hát nagy részrül, a’ *Prebenda* nem léteelt.”¹²⁸⁸ Az *Egy veres tromfosdi* margójának tanúsága szerint a latin idézetek Hasenmüllertől és a *Mercurius Jesuiticus*ból valók. A folytatásban egy bibliai locussal (5Móz 19.14) utal az iménti citátumokra, majd megemlíti a jezsuitisszák feloszlatását: „A’ te Felebarátodnak határát el ne foglald, melyet vetettek a régiek. Viszsa adást kívánna, Országunknak 1647. esztendőben emánált 14. *Articulussa*. Vgy-is menten jól lenne a dolog, ha *Fabius Chisius*; (mostani hetedik Pápa, *degradálná* a *Jesuitai* Rendet, mint nyolczadik *Orbán* a *Jesuitissákat*) ama’ versek szerént...”¹²⁸⁹ A *Jesvita paterek titkaiban* csak magyar fordításban, ám az *Egy veres tromfosdi*ban már magyarul és latinul is megtalálható versbetét után ismét egy idézet,¹²⁹⁰ a párizsi parlament ediktumából való latin részlet olvasható.¹²⁹¹ Majd a jezsuitaellenes érvelés kiteljesedéseként egy személyeskedő, a jezsuiták étvágya mellett azok szexuális étvágyát is firtató betoldás következik Alphonsus de Vargastól, azaz Kaspar Schoppétól: „Erre mind az által, felette igen kérlek: ne légy olyan, mint *Fornerius* Iesuita, kinek *libidója* felől, *suspicio* vala; azért, mert: (g) *cum ventrem tam bene curarit, veri simile fuit eum non neglectum ea, quae sub ventriculo fuerunt*. ”¹²⁹² A szöveget pedig egy kinevettető történettel zárja, melyet ismét Kaspar Schoppe egy, a papi tisztaságot célba vevő szövegével egészít ki: „Ezt is megfogadgyad: Ne pitizály olly büvön, mikor a’ Gyermekeket sózod, s-*exorcisálod* a’ keresztségkor, mint egy Vallásodon lévő Pap, ki, mind maga, mind a Bába részegek lévén, azt kérdi a Bábátul: *Ki hehe?* (pro *Ki Neve?*) A’ Bába így felel: *Ihaha*, (pro *Ilona*.) Sem, a Iesuita, *Coprevicius Miklos*, nyomában ne járj; (h) *qui, aliquando bene potus, puellas in umbra nentes, per ordinem commiuxit, abutens ad hoc, verbis Psaltae: Adsperges me [...]* Bezzeg rut Iesuitai *Aspergillum* volt ez! *Trómf* ki a’ te Rendednek!”¹²⁹³

¹²⁸⁸ Uo., 107; Uo., 205 és 61.

¹²⁸⁹ CZEGLÉDI, *Egy veres tromfosdi*..., 107–108.

¹²⁹⁰ Uo., 108–109.

¹²⁹¹ Uo., 109.

¹²⁹² Uo., 110; WEIDNER, *Jubileum, sive speculum*..., 227.

¹²⁹³ Uo., 110–111; Uo., 228.

Czeglédi P. István 1666-os *Egy veres tromfosdija* a magyar protestánsok gyászévtizedét megelőzően, a 17. század utolsó nagy hitvitázó szakaszában jelent meg. Ekkorra a nyilvánosság szerkezete erősen megváltozott Magyarországon:¹²⁹⁴ a hitviták közönsége már nemcsak a tanultabb, felsőbb rétegből, hanem a városok polgárságából is állt. Czeglédi P. és Sámbar hitvitáit Kassán például „a »csipások és borbélyok is« jól ismerték, olvasták és a piacon tárgyalták”.¹²⁹⁵ Az olvasói körnek erre a bővülésére reagálhatott érzékenyen Czeglédi P. István az *Egy veres tromfosdijával*. Csakúgy, mint tette azt az 1657-ben megjelent, esetleg hozzá is köthető *Jesvita peterek titkai*. Ez magyarázhatja, hogy az *Egy veres tromfosdi* első, fő szakaszát inkább a nagyobb érdeklődésre számot tartó szatíra határozza meg, mely feltevésem szerint főként a Johann Leonhard Weidner *Jubielumából* származó szemelvényeket hasznosítja.

A fenti példák alapján valószínűsíthető, hogy Czeglédi P. István ismerhette Johann Leonhard Weidner *Jubileum, sive speculum iesuiticumát* és felhasználta azt az *Egy veres tromfosdijának* összeállításakor. Továbbá a szatirikus kiszólások alkalmával beépített, feltehetőleg a *Jubileumból* származó citátumok arra is rámutatnak, hogy miképpen hasznosultak – direkt hivatkozás nélkül – mintegy segédkönyvként az ilyen jellegű, gyűjteményes kiadványok hitviták alkalmával.

¹²⁹⁴ HELTAI, „Kis Imre és Pósházi ..., I”, 170.

¹²⁹⁵ Czeglédi P. István *Redivius Jáfetkéjét* idézi: HELTAI, „Kis Imre és Pósházi..., II”, 320.

ÖSSZEGZÉS

Figyelembe véve Viktor Naumann azon állítását, hogy a jezsuitaellenesség történelemfüggő, ezért bizonyos korszakokban markánsabban jelentkezik,¹²⁹⁶ talán nem haszontalan az összefoglalót bizonyos évszámok felelevenítésével kezdeni. A két, kifejezetten jezsuitaellenes nyomtatvány tekintetében ilyen évszámok 1619 és 1657. Míg az első egy, a felső-magyarországi protestáns konfesszionalizáció számára is kedvező történések időpontját takarja, addig a második már ennek az ellenkezőjét. A vizsgálataim gerincét adó antijezsuita kiadványok, vagyis a Kecskeméti C. János által fordított *Fides Iesv et Iesvitarvm* 1619-ben, a feltételezhetően Czeglédi P. Istvánhoz köthető *Jesvita paterek titkai*-fordítás 1657-ben hagyta el a bártfai, illetve a váradi sajtót. Ha megnézzük a többi nyomtatvány kiadási éveit, azok közül számos e két évszám köré csoportosul. Mindenképp meg kell jegyezni, hogy Kecskeméti C. János kiadásai különösen jelentősek lehetnek ebből a szempontból. Ugyanis a *Fides Iesv et Iesvitarvm* kézírata, bár csak 1619-ben kerülhetett kiadásra, már 1613-ban, a Pázmány Péter teológiai szintézisét jelentő *Kalauz* első megjelenésekor készen állt a kifejezetten teológiai szempontú felekezeti csatákra. A *Catholicvs reformatvs*, Alvinczi Péter politikai tárgyú *Defensió*jával együtt, egy évvel a jezsuiták kiűzetését is magába foglaló történelmi események után, 1620-ban hagyta el a nyomdát. Kecskeméti C. János Pázmánynak szánt, a szentek tiszteletét és segítségül hívását támadó *Felelete*, valamint a három alapvető artikulust tárgyaló, az *Az papistak közöt es mi közöttünk...* című prédikációs kötete pedig 1622-es; ami egybeesik a jezsuita rendalapító Loyolai Ignác egész katolikus világra kiterjedő, ünnepélyes szentté avatásának időpontjával. Mindezt figyelembe véve úgy gondolom, esetleg helytálló lehet a feltételezés, hogy (persze többek között a kiadásokat akadályozó anyagi nehézségeket is szeme előtt tartva) lehetett némi szándékosság a kibocsátások időpontjainak megválogatásában. A magyar református identitásalakulás tekintetében további fontos, de már leginkább egyház- és rendtörténeti jelentőséggel bíró évszámok a következők: 1615, 1656 és 1663. Ezek, mint az a bevezetőben elhangzott, a jezsuiták 17. századi fő- és középrangú nemességre támaszkodó, nagyszombati, ungvári, kassai és sárospataki megtelepedéseinek és ezzel együtt missziós tevékenységeinek kezdeti időpontjait takarják. Ezek a rendkívül sikeres missziók a 17. század közepére olyan változásokat eredményeztek a társadalom felekezeti összetételében, mely helyenként hatással lehetett az iratok megjelenési időpontjaira is.

¹²⁹⁶ NAUMANN, *Der Jesuitismus...*, 3.

A jezsuitaellenesség konfesszionalizációra gyakorolt felső-magyarországi hatásának legjellegzetesebb jegye az a különös hármass együttállás, mely az iratok tanúsága szerint a 17. század első évtizedeit jellemezte. A tartósan megtelepedő jezsuiták hirtelen teológiai és politikai térnyerése okán – a nyugati mintától eltérően – hazánkban a két jezsuitaellenes argumentációtípus egyszerre jelentkezett és *együttesen* hatott az épphogy kezdődő protestáns, ezen belül is református identitásra és konfesszionalizációs folyamatokra. Mivel Kecskeméti C. János teológiai indíttatású munkái, továbbá Alvinczi Péter politikai *Defensiója* bizonyos pontokon szinte azonos módon tesznek jelentést a korabeli felekezeti állapotokról, talán megkövethető egy, a korabeli társadalom egészét érintő jelenségről beszélni. Ennek egyik tanulsága lehet, hogy a jezsuitaellenesség kezdetektől fogva meglévő részeleme a régió protestáns felekezeti identitásának. E három összefonódó folyamatban fontos szerep jutott az iratok egyik fő célpontjának, a *Kalauzt* megalkotó Pázmány Péter „jezsuita érseknek”.¹²⁹⁷

A 17. század folyamán születő két antijezsuita iratfordítás, az 1619-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* és az 1657-es *Jesvita paterek titkai* a magyar református konfesszionalizáció eltérő szakaszában került kinyomtatásra. Az első ennek a folyamatnak az elején, egyfajta segédkönyvként segítette a polemizálást. Itt, Kecskeméti C. János művei szerint is, a hittételek tudatosítása és azoknak a katolikusokétól való minél pontosabb megkülönböztetése volt az elsődleges szempont. A *Jesvita paterek titkai* viszont már egy olyan közegben jelent meg, amelyben a meggyőzéshez mindezek mellett a szatíra és kinevetetés is a meggyőzés eszköze lesz. A jezsuitákról alkotott negatív képet a *Jesvita paterek titkai* e kifejezőmód eszközeivel közvetíti. Ha elfogadjuk, hogy Czeglédi P. István készítette el a szatirikus dialógus 1657-es magyar fordítását, akkor ezzel két évvel megelőzte a gyülekezetépítést szolgáló és a jezsuiták kassai terjeszkedésével szemben 1659 és 1675 között kiadott (jelenlegi ismeretek alapján) 16 iratát.¹²⁹⁸ Érdekes itt ismét nyomatékossítani, hogy a *Fides Iesv et Iesvitarvm* 1656-ban újra megjelent nyomtatásban Patakon, az özvegy Lorántffy Zsuzsanna udvarában. Ennek a két jezsuitaellenes iratnak szinte egy időben való kiadását befolyásolhatta az 1657-ben nagy reményekkel indított, ám kudarcba fulladt és Erdélyt is súlyosan érintő lengyel hadjárat.

¹²⁹⁷ Arról, hogy Pázmány Péter élete végéig tulajdonképp jezsuita maradt, ld. Tusor Péter *Pázmány, a jezsuita érsek* c. monográfiáját.

¹²⁹⁸ MARTIS, „Nagyob kű emelés...”, 3.

Az 1657-es *Jesvita paterek titkai* szatirikus dialógusfordítás, az imént elmondottakon túl, azért is különösen jelentős, mert a Magyar Királyság területén újra megélénkülő hitvitázás kezdőpontján hagyta el a váradi nyomdát.¹²⁹⁹ Úgy gondolom, hogy a szintén Czeglédi P. neve alá sorolt 1666-os *Egy veres tromfosdi* – különösen a hangvétel és a kiadvány szándékának tekintetében – sok ponton hasonlóságot mutat a *Jesvita paterek titkaival*. Tény, hogy az *Egy veres tromfosdi* nem az önleplezést/leleplezést, hanem csak a leleplezést mozgósítja az olvasó elmarasztaló ítéletének kieszközléséhez. Továbbá az is igaz, hogy az 1666–1667-es Pósa-házi–Kis-vitába névtelenül és kívülről beleszóló Czeglédi P. e kiadványában nem egy diszkrét, okító hangvételű, a mester és tanítványa alaphelyzetére épülő dialógusba enged bepillantást, hanem egy kártyaparti indulatoktól zajos közegébe. Ám éppúgy, ahogy azt a *Jesvita paterek titkaiban* láthattuk, most a Pósa-házi védelmében kártyaasztalhoz leülő Czeglédi P. István kezében is a legerősebb ütőkártyákat a leghatásosabb argumentumok: a jól megválogatott citátumok és azoknak hatásos összefűzése jelentik. Ez az idézetekre építő argumentáció összefogja nemcsak a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-ot, a *Jesvita paterek titkait* és az *Egy veres tromfosdit*, hanem a *Defensio* forrását képező *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*-ot és az *Egy veres tromfosdi* feltételezett forrását, a *Jubileum sive speculum iesuiticum*-ot is. Csoportosítva ezeket a nyomtatványokat, figyelemre méltó eredményekre juthatunk. Egy képzeletbeli skálán először azok az iratok szerepelnek, melyek „csupán” magukkal az idézetekkel valósítják meg a polemikus szándékot, és próbálják elérni az olvasó elmarasztaló ítéletének megszületését. Ilyen a *Jubileum sive speculum iesuiticum*, mely évről évre haladva, kizárólag egymás után sorjázó citátumokkal írja le a jezsuitákkal kapcsolatos eseményeket. Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* a nyomtatvány által megfogalmazott, szám szerint tizenhat károsnak ítélt jezsuita aforizma bizonyítására használja a jezsuiták és pápista doktorok munkáiból származó, pontosan hivatkozott szemelvényfüzéreket. Ennél összetettebb a *Fides Iesv et Iesvitarvm*, mely egy végletekig leegyszerűsített kontroverzteológiai traktátusként a következő, az idézetek argumentatív erejét kihasználó érveléstechnikát alkalmazza. A nyomtatvány tizenhat fontos hitágazatot tárgyal tizenhat kaputban, a téma összetettségétől függően eltérő számú tézis-antitézis párokban. Vagyis szembeállítás keretében ismerteti a jezsuiták tanait és az annak ellentétéként feltüntetett Jézus tanait. Az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm*-hoz hasonlóan a *Fides Iesv et Iesvitarvm* is a maga által kreált „jeszsuita tézisek” hamis voltát a Jézus Társasága munkáira: a *Censura Coloniensis*-re és Canisius valamely kátéjára való

¹²⁹⁹ GARADNAI, *A felső-magyarországi...*, 11.

számos hivatkozással bizonyítja. Végül ezeket cáfolja az antitézisekként aktuálisan megfogalmazott igaz krisztusival, melynek a *Biblia* és az egyházatyák munkáinak szemelvényei kölcsönöznek tekintélyt. E nyomtatványok esetében a szándék, hogy csakis idézeteket hasznosít az adott összeállító, már a címlapon egyértelművé válik. Ha megnézzük a fennmaradó kiadványokat, a *Jesvita paterek titkain* ugyanezzel szembesülünk: „*Jesvita paterek titkai, a' magok írásiból ki-szedeggettettek, a' mellyekben tanitnak...*” Bár az összeállító leleményének köszönhetően ez olvasás közben szinte fel sem tűnik, a címlap, a nyomdatechnikai kivitelezés (idézetek kurzív szedése) és a dialógus erre vonatkozó mondatai alapján mégis így van. Ez pedig valószínűleg annak a különleges fikciós keretnek és a titkokba beavató légkörnek köszönhető, mely a nyomtatványt fellapozva már-már elfeledteti a befogadóval, hogy mit is olvas. A két szereplő szavai, melyek folyton emlékeztetik az észrevétlen „hamadikat”, hogy most a leghitelesebb és legkiválóbb jezsuita teoretikusok szövegeit idézik, épphogy elfedik, hogy a jezsuita szerzők eredeti kontextusból kiragadott idézeteiből és azoknak összefűzéséből egy új értelmet nyert textus formálódását kíséri figyelemmel. Szem előtt tartva, hogy mind a *Jesvita paterek titkai* magyarra fordítása, mind az *Egy veres tromfosdi* talán Czeglédi P.-hez köthető, nem elképzelhetetlen a fentebb sorolt párhuzamok megléte. Meglátásom, hogy az *Egy veres tromfosdi*-ban a felhasznált jezsuitaellenes kiadványok adják az első rész szatirikus éleit. Ezt Czeglédi P. azonban másképp valósítja meg, mint a *Jesvita paterek titkai*. Ebben a vitairathoz méltó oppozícióban a kártyázáshoz leülő ellenfélnek, Sámbar Mátyásnak *Vj vallas* címmel ellátott saját szavai indítják a játékot, majd ezeket tromfolják egyre durvább hangnemben Czeglédi P.-nek Pósházi Jánost védelmező, idézetekből összeállított, *Regi igaz hit* cím alatti argumentumai. Az általam ismertetett szakaszban például már az egész jezsuita rendnek szánja gúnyosan leereszkedő, kinevettető és leleplező tromfolását. Arra, hogy Czeglédi P. István mennyire figyelemre méltó munkát alkotott, az *Egy veres tromfosdi* második része világíthat rá igazán. Ebben ugyanis a könnyedebb hangvétellű kártyapartit felváltja az a *Fides Iesv et Iesvitarvmban* tapasztalható argumentáció, melynek segítségével Czeglédi P. István ütközteti *Regi paterek* címen az egyházatyák, *Vj jesvitak* címmel pedig a rend képviselőjében Sámbar Mátyás álláspontját tizenkét fontos közös helyről. Ilyen értelemben az idézetekre támaszkodó érvelési technika két távol eső pontján elhelyezkedő munkák erényeit, vagyis a szatíra olvasmányosságát házasítja a szárazabb teológiai tartalmú irattípus: a kontroverzteológiai traktátus tudományosságával. Ezt a már a szatíra irányába is meginduló változást minden bizonnyal új megvilágításba helyezheti az 1663–1672-es felső-magyarországi hitvita szövegkorpusza. Garadnai Erika Csilla ennek vizsgálata nyomán

többek között kiemeli, hogy a felső-magyarországi hitvita szövegeitől a vaskos, néha durva nyelvezet sem állt távol,¹³⁰⁰ s hogy a protestánsok fejlesztették „majdhogynem tökélyre” az ellenfél szövegének, személyének nevetségessé tételét,¹³⁰¹ melyben a gúny és irónia alakzatait is felhasználták.¹³⁰² Ebben közrejátszott, hogy a jezsuiták, köztük főleg Sámbar Mátyás „jól meg tudta célozni a felső-magyarországi városok lakosságát”.¹³⁰³ Amint arról a vitapartnerek maguk írnak, a református közösségben Sámbar Mátyás képes volt az elsőként 1661-ben kiadott *Három idvösséges kérdésével* megingatni egyes tagok hitét.¹³⁰⁴ Pósházi János 1666-os *Symmas valasz tetelében* rámutat, hogy Sámbar Mátyás „a Vallásban nem igen gyakorlottaknak szemeket akarta békenni” könyvével.¹³⁰⁵ Pósházi vitairatának *Toldalék* című fejezetében pedig Kecskeméti C. János korábbi szavaihoz eléggé hasonlóan fogalmaz: „Mivel ez eggyügyűek alig tudják, különözve mi tőlünk a Páristák mit hidjenek, állassanak vagy tagadgyanak, ím vallásoknak fő-fő tzikelyit, (mert az arolékosabbakat el mulatom) oktatásnak okáért Laistromba szedem.”¹³⁰⁶ A megnyilatkozásokból az tűnik valószínűnek, hogy még a 17. század közepén is volt olyan rétege a református közösségeknek, mely tájékozatlansága okán nem volt képes ellenállni a jezsuiták megnyerő térítő módszereinek. Ez minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy a református fél újabb kommunikációs csatornákat keresett az ugyan a hit dolgaiban járatlan, de mégiscsak bővülő olvasóközönség megnyerése érdekében. S így abban is, hogy az *Egy veres tromfosdi* kifejezetten merészebb kitámadásait – mintegy Pósházi háterszágaként – Czeglédi P. nem a nagy tudományos tekintéllyel bíró neve alatt bocsátotta ki, hanem a titokzatosság és meglepetés erejére támaszkodva az anonimitást választva. Arról már volt szó, hogy a nyomtatvány szatirikusságát, mi több, néha szövegrészleteit Czeglédi P. István felhasználta egyéb nyomtatványainak megírásakor. Az 1657-es év emblematikusságát szem előtt tartva a *Jesvita paterek titkai* akár egyfajta nyitánya is lehetett annak az 1660-as évek egyik legtöbb vitairatot magába foglaló polémiának, mely a jezsuiták újabb térnyerésével alapvető teológiai kérdések újratárgyalását tette szükségessé egy, a 17. század elején lévő állapotoktól merőben eltérő nyilvánosság számára.¹³⁰⁷ Ráadásul e polémiákban, ahogy Garadnai Erika Csilla következő mondatai sugallják, már Kecskeméti C. János szemléletétől eltérően, két

¹³⁰⁰ GARADNAI, *A felső-magyarországi...*, 219.

¹³⁰¹ Uo., 205.

¹³⁰² Uo., 172.

¹³⁰³ Uo., 26.

¹³⁰⁴ Uo., 25–26.

¹³⁰⁵ Pósházi János szavait Garadnai Erika Csilla idézi: Uo., 26.

¹³⁰⁶ Pósházi szavait idézi Garadnai: Uo.

¹³⁰⁷ Uo., 192.

különálló egyház között zajlott mindez: „...a jezsuita térítést vezető szerzeteseknek, többek között Sámbar Mátyásnak is az lehetett az egyik legfontosabb céljuk, hogy egyértelművé tegyék a hívek számára, melyik egyház tagjaiként nyerhetik el az üdvösséget, s melyik egyház rendelkezik történeti folytonossággal, továbbá hogy bemutassák az olvasóknak, melyik egyház tagjaiként lehetnek részesei egy erős, [...] talán nem túlzás, politikai közösségnek.”¹³⁰⁸ Ezek a külön egyházak meglétét, valamint a politika nyilvánosságban betöltött szerepét határozottabban észlelő, a térítéseket illető mondatok a Kecskeméti C.-t és Alvinczit körülvevő felekezeti állapotokhoz képest valamelyest kiforrottabb konfesszionalizációról árulkodnak. A Garadnai Erika Csilla által elsősorban a jezsuitákhoz kötött *politizáltság* különösen jelentős lehet, mely átütő erővel és a *Defensió*nál jóval összetettebb formában jelenik meg az 1657-es *Jesvita paterek titkai* magyar fordításának lapjain. Ennek egyik fontos összetevője, ahogy a nyomtatvány szatirikus párbeszéde a *Defensió*ban utalások szintjén tárgyalt kazuisztikát bemutatja. A két szereplő erőfeszítései közben ezt a kazuisztikát a *Jesvita paterek titkai* főként úgy láttatja, mint ami már megkísérli mintegy kimagyarázni a kimagyarázhatatlant is: azaz a királyöléseket. A kazuisztika túlzó gyakorlatának szatirikus szövegtérben való felmutatása nem tekinthető egyedi esetnek. Meglátásom szerint ugyanezt a túlzást alkalmazza az összeállító, mikor a boldoggá avatási prédikációkról társalognak a szereplők. Ugyan a három *nem* jezsuita szentbeszédben a bibliai locusok valóban összekapcsolódnak valamiképp Loyolai Ignác személyével, de az egzegézis blaszfémiaig jutó túlhajtása mégiscsak az ezekről társalgó jezsuiták eszmefuttatásai nyomán képződik; persze a *Jesvita paterek titkai* leleplező és önleleplező szándékának megfelelően. Ezek a 17. század első polemikus korszakát jellemző témák, azoknak teológiai és politikai oldalai jól nyomon követhetően újra előkerülnek az 1657-es év után is. Bár láthatóan vannak előrelépések – különösen a politikai közönségbővülés tekintetében –, de Pósházi János szavai alapján ez a fejlődés nem igazán mondható el a felekezeti tudatalkulásról. Erre a vizsgált kiadások háttéréül szolgáló, kissé lassabb magyar konfesszionalizációs jelenségre Tóth Zsombor azon tanulmánya adhat lehetséges választ, mely az ún. *hosszú reformáció* fogalmának alapos leírásában ekképp fogalmaz: „Amennyiben a konfesszionalizáció lezárulásával a reformáció korszakának a végét is jelöljük, akkor valójában egyik modell sem tartható, hiszen azok a konfesszionalizációs folyamatok és konfessziók közötti interakciók, amelyeket a kompromisszumokon nyugvó, jelentős előzményekre visszamenő kohabitáció tett lehetővé, a 18. századra áthúzódnak [...]

¹³⁰⁸ Uo.

Ezt az állapotot leginkább egy olyan korszakalakzatra építő elképzelés teheti értelmezhetővé, amely a késő középkortól a 18. század legvégéig terjeszti ki a reformáció, pontosabban a *hosszú reformáció* periódusát.”¹³⁰⁹ Így abban a multikonfesszionális felsőmagyarországi közegben, ahol a nyugati államokhoz képest a reformáció „csendesebben” zajlott, talán érthetőbbé válik a konfesszionalizáció kissé lassabb lefolyása is.

Elmondható, hogy a református identitásképződésre helyenként hatást gyakorló, forrásként és segédkönyvként használt jezsuitaellenes kiadványok nagyban befolyásolták az egyes szerzők saját munkáit is. Ez a hatás leghatározottabban Kecskeméti C. János feltételezett jezsuitaellenes szövegegyüttesén figyelhető meg, ahol beazonosítható szövegegyezések tömkelegével találkozhatunk. A nyomtatványok előszavainak vagy bizonyos megjegyzéseinek alapja továbbá az az apokaliptikusság, melynek a lutheránus Johann Marbach-nak a *Fides Iesv et Iesvitarvm*hoz írt előszava szolgálhatott az előképül. Alvinczi Péter latin nyelvű *Defensiój*ának politikai tartalmait nagy mértékben befolyásolta az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* által közvetített kifejezett politikai jezsuitaellenesség. Minden bizonnyal ez lehet az oka, hogy a nyomtatvány az azt megelőző *Querela Hvngariae*-hez képest már az elejétől fogva erős jezsuitaellenességet mutat. Valamint az *Aphorismi doctrinae iesvitarvm* használata minden bizonnyal lehetőséget biztosított Alvinczi Péternek, hogy – bizonyos párhuzamok érzékeltetésével – nemzetközi terepen is nagy érdeklődésre számot tartó kiadványt alkosson. G. Etényi Nóra egyik tanulmányának megállapításaira alapozva, melyek a Bethlen Gábor fejedelmet és szinte minden egyes politikai lépését fokozott érdeklődéssel követő 1619 és 1620 közötti nyugati híradások nagy számára irányítják rá a figyelmet, valószínűleg az 1620-as *Defensio* is ugyanilyen nemzetközi nyilvánosságot kapott.¹³¹⁰ Ezt tovább erősíti Kármán Gábor egyik adata, mely szerint a *Defensió*ból „viszonylag sok, a *Querela Hungariae*-hez hasonlítható mennyiség maradt fenn az elsődleges nemzetközi piacot jelentő Németország könyvtáraiban”.¹³¹¹

A disszertáció elemzett kiadványainak retorikája természetes módon a jezsuitaellenességnek a református konfesszionalizációt is előmozdító, minél hatásosabb kifejezését szolgálja. Nemcsak az önálló munkák, hanem a segédkönyvként, forrásként

¹³⁰⁹ TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség (módszertani előtanulmány)”, in *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde és TASI Réka, Reciti konferenciakötetek 8, 11–50 (Budapest: reciti, 2020), 18–19.

¹³¹⁰ G. ETÉNYI Nóra, „Erdély politikai imázsa a Német-római Birodalom propagandájában a harmincéves háború idején”, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerk. KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, 285–326 (Budapest: reciti, 2019), főleg 295–315.

¹³¹¹ KÁRMÁN Gábor, „Bethlen Gábor soha meg nem írt manifestuma: A II. Ferdinánd elleni magyarországi háború legitimációja 1619–1620-ban”, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerk. KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, 155–196 (Budapest: reciti, 2019), 164.

használt művek is színes argumentációs módozatokat és szerkezetbeli változatosságot mutatnak. Az argumentáció tekintetében mindenképp ki kell emelni Kecskeméti C. János önálló *Feleletét*, melyben nem a direkt polemikus oppozíciót, hanem épp fordítva: a William Perkins látszólag irénikus, közös pontokból történő kiindulását tartja a meggyőzés szempontjából célravezetőbbnek. Ezzel a megoldással pedig végeredményben az ellenfél e pontoktól való *saját* „elrugaszkodásait” láttatva valósítja meg a tulajdonképpeni polémiát. Alvinczi Péter *Defensiója* nemcsak a kazuisztika, ekvivokáció (és mentális rezerváció) politikai használatát ítéli el az *Aphorismi doctrinae isevitarvm* citátumainak hatásos szövegbeni hasznosításával, hanem az állatok képének folytonos felvillantásával is árnyalja a jezsuitákról közölni kívánt negatív jellemrajzot. A forrásként, segédkönyvként használt művek feltűnő jegye, hogy azokban a citátumok, továbbá azok ilyen-olyan szempontú összerendezése hordozza a jezsuitaellenes kritikát. Ez láthatóan a hagyományosan öt retorikai művelet közül az első kettőnek: az *invenciónak* és *diszpozíciónak*, vagyis a témát érintő lehető legerősebb argumentumok felkutatásának és minél hatásosabb elrendezésének jelentőségét hangsúlyozza. Ez a főként a befogadó józan belátására számító közlési módozat pedig szöges ellentéte annak, amit a disszertációban többek között vizsgált Alvinczi Péternek és Kecskeméti C. Jánosnak önálló munkái közvetítenek a hol az ékítményeket, hol a különféle érzelmeket előtérbe helyező Jézus Társaságáról. Mind Kecskeméti C. teológiai és Alvinczi politikai, mind pedig a *Jesvita paterek titkai* és az *Egy veres tromfosdi* szatirikus (vagy legalábbis abba hajló) jezsuitaellenességének tekintetében figyelembe kell venni Kecskeméti Gábor már idézett, összegző tanulmányának állításait. Ebben a *barokk kori kommunikációs modellnek* nem egy, hanem *két alapvető változatát* írja le.¹³¹² Az egyik a katolikus, mely a „láttatás, az elhitetés, a magával ragadó mintaadás retorikai formáinak kialakításával kívánta elérni a lehető legszélesebb körű közönséget”, mivel elgondolásában a „szabatos és szubtilis teológiai-dogmatikai levezetések követésére az egyszerű emberek túlnyomó többsége teljesen alkalmatlan, s a hit egyébként sem intellektuális aktusban, hanem a lélek emotív odatartozásának benső megélésében megy végbe”.¹³¹³ A másik a kálvinista, mely a katolikustól merőben más előfeltevésből kiindulva más eredményre is jutott: „...az üdvözüléshez szükséges igazságok megismerésének képességével – nem önérdeméből, hanem isteni gondoskodásból – fel van ruházva az ember. Sem feltárására, sem kifejtésére nincs külön módszer, az igazságot teológiai kérdésekben is ugyanolyan

¹³¹² KECSKEMÉTI, „A barokk korszakfogalom...”, 46.

¹³¹³ Uo.

lépésekkel kell feltárni, mint ahogyan egy értelmes ember köznapi dolgokról gondolkodik”.¹³¹⁴ E kommunikáció „tényállásfeltárásának technológiai rendjei” közt a retorikai „*genus iudiciale status*-elméletében tárgyalt fogalmi keret” jelentkezik mint „az illetékesség áthelyezésében érdekelt, a megítélés új fórumához apelláló közlés”.¹³¹⁵ Így pedig a „teológusok szakmai közönsége helyett az elérhető legszélesebb körű közönség megnyerése a cél, akik számára igényesen, a tárggyal adekvát összetettségben, ugyanakkor a szükségtelen túlbonyolítást elkerülve minden hittétel érvényesen és lényeges torzítások nélkül elmagyarázható”.¹³¹⁶ Azt gondolom, hogy különösen a *megítélés* kiemelt fontossága az a közös pont, mely összefogja a disszertációmban vizsgált, különböző témájú és tárgyú református nyomtatványokat. Ilyen értelemben ugyanis a „józan” ítélelhozó szerepében felléptetett befogadónak éppúgy megkülönböztetett szerepe lehet Kecskeméti C. és Czeglédi P. műveiben, mint az egyébként *genus iudiciale* nemébe tartozó, Alvinczinak helyenként már-már vádbszédbe forduló védbeszédében, a *Defensió*ban.

Munkámban, reményeim szerint, sikerült kimutatnom a 17. századi jezsuitaellenesség református identitásalakulásra és konfesszionalizációra gyakorolt feltételezhető hatásait. E disszertáció – a téma sokrétűsége okán – persze csak a jezsuitaellenesség egyetlen oldalának bemutatására vállalkozhatott. Minden bizonnyal másfajta eredményekre jutó kutatás tárgya lehetne többek között a kutatás során tudatosan került, kifejezetten jezsuitákhoz kötött machiavellizmus vagy a magyar kora újkori, feltételezhetően meglévő katolikus jezsuitaellenesség is. Ezek azonban már újabb, nem kevésbé összetett történetek elmondását tennék szükségessé...

¹³¹⁴ Uo.

¹³¹⁵ Uo., 46–47.

¹³¹⁶ Uo., 47.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A pleasent Satyre or Poesie: Wherein discovered the Catholicon of Spayne, and the chiefe leaders of the League. Finelie fletcht over, and laide upon in their colours. Newly turned out of French into English.* London: Thomas Man, 1595.
- AA, Abraham Jakob van der. *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zodanige personen, die zich op eenigerlei wijze en ons vaderland hebben vermaard gemaakt*, Bd. 16. (Haarlem: J. J. van Brederode, 1874).
- ALMÁSI Gábor. *A Secretissima instructio (1620): A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében.* Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014.
- ALTMANN, Hugo. „Kaspar Schoppe”. In *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Bd. 18. 2001. hozzáférés: http://www.bbkl.de/lexikon/bbkl-artikel.php?art=/S/Scho/schoppe_k.art.
- ALVINCZI Péter. *Qverelarvm inclyti Regni Hungariae aduersus corruptelas jesuiticas Augustae Windelicorum recusas defensio, cum enormium calumniarum in personam sereniss. principis dn. dn. Gabrielis Bethlen, famosus aliquot libellis per Germaniam publicatis iactatarum, in Mantissis refutatione.* 1620.
- . „A nemes Magyarország panaszainak megoltalmazása a bécsi jezsuiták ellentmondó hamisságaival szemben, azoknak a mód nélküli rágalmaknak a toldalékokban való cáfolatával, amelyekkel a felséges fejedelem, Bethlen Gábor személyét vádolják néhány, Németországban kiadott, gyalázatos könyvecskében”. In *Alvinczi Péter: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, válogatta, sajtó alá rendezte, fordította, jegyzeteket összeállította és az utószót írta HELTAI János, 9–91. Bibliotheca Historica. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989.
- . „A Machiavellizatio szerzőjét megfeddő rágalmainak visszaverése, visszahárítva Balásfi Tamás kihajított boszniai püspökre, illetve pozsonyi letettre Alvinczi Péter atya által”. In *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*, szerkesztette BÁTHORY Orsolya, KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, I, 174–198. Budapest: reciti, 2019.
- [ALVINCZI Péter], „Machiavellizatio, amelyben egy jezsuitáskodó meg akarja bomlasztani a szövetségesek lelkét (a cím az övéké). Valaki felfedezte és a patyolatliszta életű Pázmány Péter érsek úr részére röviden kivonatolta”. In *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*, szerkesztette BÁTHORY Orsolya, KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, I, 132–149. Budapest: reciti, 2019.
- Aphorismi doctrinae iesvitarvm et aliorvm aliqvot pontificiorum doctorum, qvibvs vervs christianismvs corrvmpitvr, pax publica turbatur, & vincula societatis humanae dissolvuntur; sumpti ex pontificum, Iesuitarum et aliorum pontificiorum dictis, scriptis, & ex actis publicis.* 1608.
- ARNAULD, Antoine. *Philippica Ant. Arnaldi ic. et advocati cvriae supremae consilarii qvondam ac procvratoris generalis defunctae reginae matris regum, nomine Universitatis Parisiensis actricis, in jesvitas reos, XII. et XIII. Julij 1594, ex gallico latina facta.* 1594.
- BACKUS, Irena. *Reformation Readings of the Apocalypse: Geneva, Zurich, and Wittenberg.* Oxford Studies in Historical Theology. New York: Oxford University Press, 2000.
- BAHTYIN, Mihail. „Szatíra”. In Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz kultúrája. Rabelais és Gogol: A szó művészete és a népi nevetéskultúra. Szatíra.* 525–551. Budapest: Osiris, 2002.

- BALÁZS Mihály. *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Humanizmus és Reformáció 25. Budapest: Balassi Kiadó, 1998.
- . „Az Öt szép levél 1609-ben”. In BALÁZS Mihály, *Felekezetiesség és fikció: Tanulmányok 16-17. századi irodalmunkból*, 193–216. Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.
- . „Elhúzódo felekezetiesség és rendhagyó káteirodalom. Az unitáriusok káteiről a kezdetektől a dézsi komplanációig”. In BALÁZS Mihály, *Felekezetiesség és fikció: Tanulmányok 16-17. századi irodalmunkról*, 37–75. Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.
- . „Hitvita és fabula: 1609: Az Öt szép levél 1609-ben”. In *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerkesztette JANKOVICS József és ORLOVSZKY Géza, 1. köt. 394–409. Budapest: Gondolat, 2007.
- . „Az alkalmazás dilemmái: A német konfesszionális modell és az erdélyi reformáció”. *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat*, 57 (2014): 5–26.
- BALLAI Zoltán. „Kézírt kátemagyarázatok teológiai vizsgálata”. *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*. 1 (2014): 247–70.
- BÁN Imre. „A jezsuita államelmélet”. In BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok*, válogatta és szerkesztette BITSKEY István, 145–160. Csokonai Könyvtár 11. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997.
- BÁNKUTI Gábor. „Az antijezsuitizmus anatómiája”. In *Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*, szerkesztette GYARMATI György, LENGVÁRI István, PÓK Attila és VONYÓ József, 473–480. Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013.
- BÁRDOSI Vilmos. *Szólások, közmondások eredete: Frazeológiai etimológiai szótár*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 27. Budapest: TINTA Könyvkiadó, 2015.
- BARICZ Ágnes. „Suri Orvos Mihály Catholicus reformatus-fordítása”. *Erdélyi Múzeum*, 2 (2011): 23–42.
- . „Suri Orvos Mihály Catholicus reformatus-fordítása és előzményei”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 295–306. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.
- BARTHA Krisztina. „Az utolsó Báthory: Somlyai Báthory Zsófia életrajza (1628–1680)”. *Belvedere*, 1–2 (2000): 4–21.
- BAXTER, Carol. „The Transferable Power of Polemic: Antoine Arnauld’s Arraignment of the whole societie of Jesuites in Fraunce (1594) and Anti-Jesuit Sentiment in France and England”. *Irish Journal of French Studies*, 16 (2016): 107–131.
- BÁTHORY Orsolya. „Pázmány *Vindicae*-je és Balásfi *Refutatio*-ja: Két röpirat a beszercebányai országgyűlés végzése ellen”. In *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerkesztette KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, 197–222. Budapest: reciti, 2019.
- BECANUS, Martinus. [1] *Az eretnekeknek adott hitnek meg-tartásáról* – [2] *es Az Istennek adott hitnek meg-tartásáról*. Mellyeket egy tudós ember Írásából magyarrá V. M. B. A. P. C. Sz. L. K. K. O. M. fordított. Fordította VERESMARTI Mihály. [Pozsony]: [typ. Societatis Jesu], 1641.
- BEEKE, Joel R. and J. Stephen YUILLE. „Biographical Preface: William Perkins, the »Father of Puritanism«”. In *The Works of William Perkins*, edited by J. Stephen YUILLE, Bd. 1., ix–xxxii. Grand Rapids: Reformation Heritage Books, 2014.
- BENE Sándor. *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Csokonai Könyvtár 19. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

- . „Ratio temporum: Dániel próféta és a magyar történetírás”, in *Clio inter arma: tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerkesztette TÓTH Gergely, 87–115 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014).
- BERG Pál. *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 21. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1946.
- BERGIN, Joseph. *The Politics of Religion in Early Modern France*. New Heaven–London: Yale University Press, 2014.
- BIAGIONI, Mario. *The Radical Reformation and the Making of Modern Europe: A Lasting Heritage*. Studies in Medieval and Reformation Traditions 207. Leiden–Boston: Brill, 2016.
- BIRELEY, Robert. *The Jesuits and the Thirty Years War: Kings, Courts, and Confessors*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- BITSKEY István. „Pázmány és műve”. In PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613)*, szerkesztette BITSKEY István, 153–178. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984.
- . *Pázmány Péter*. Magyar História: Életrajzok. Budapest: Gondolat, 1986.
- . „Retorikák a barokk kori Magyarországon”. In *Retorikák a barokk korból*, szerkesztette BITSKEY István, 243–72. Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 10. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.
- . „Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról)”. In „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerkesztette HELTAI János és TASI Réka, 67–77. Miskolc: ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.
- . „Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében”. *Studia Litteraria* 45, 11–23, 2007.
- . *Felekezeti és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában*. Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2013.
- . „Pázmány Péter és a protestáns vallásszabadság”. In BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, 15–23. Budapest: Universitas Könyvkiadó: 2015.
- BOD Péter. *Magyar Athenas*. Szerkesztette TORDA István. Magyar Hírmondó. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1982.
- BOLONYAI Gábor. *Ore rotundo – a phrase reborn in the Renaissance*. 2013, hozzáférés: <http://real.mtak.hu/5802/8/ore.rotundo.bolonyai.pdf>.
- BORBÉLY Zoltán. *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben*. Doktori értekezés, kézirat. Eger: EKF BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2015. <http://eklektika.ektf.hu/dsr/access/b109a97f-8224-4ab6-b5f5-5a6d465485ad>.
- . „Szempontok a »konfesszionális rendiség« kialakulásához”. In *Akit Clio elbűvölt: In honorem Romsics Ignác*, szerkesztette PAPP József és VERÓK Attila, 87–103. Eger: Líceum Kiadó, 2021.
- BOTELHO, Keith M. *Renaissance Earwitnesses: Rumor and Early Modern Masculinity*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- BOZZAY Réka Kornélia. *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden (1595–1796)*. Doktori értekezés, kézirat. Debrecen: DE BTK, 2007. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79763/ertekezes.pdf?sequence=5>.

- BREMER, Kai. *Religionsstreitigkeiten: Volkssprachliche Kontroversen zwischen altgläubigen und evangelischen Theologen im 16. Jahrhundert*. Frühe Neuzeit 104. Berlin–Tübingen: De Gruyter–Max Niemeyer Verlag, 2011.
- BUCH, Heidi. *Sic adeunt clerici bellum: also führen die Geistlichen den Krieg: Konfessionelle Polemik in Gegenreformation und 30-jährigem Krieg: Der publizistische Kampf zwischen Lutheranern, Calvinisten und Jesuiten um die öffentliche Meinung in Flugblättern und Druckschriften*. Tübingen, 1993.
- BUCSAY Mihály. „A Heidelbergi Káté magyarázatának története 1791-től napjainkig”. In *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerkesztette BARTHA Tibor, 205–60. Studia et Acta Ecclesiastica 1. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965.
- BUJANDA, Jesús Martínez de and Marcella RICHTER. *Index librorum prohibitorum 1600-1966*. Bd. 11/11. Index des livres interdits 11. Médiapaul, 2002.
- BUJDOSÓ István. „Az Ungvári Drugeth Gimnázium története (az alapítástól az 1880-as évek végéig)”. *Acta Beregsasiensis*, sz. 1 (2011): 101–12.
- BVYTENDYCK, Gosvins. *Wonderlijcke verborgentheden der ghenaeemde vaderen Jesuyten, ghetrouwelijcken uyt hare eyghen schriften ghetrocken: Met noch twee Aenhangselen watse inde deelen van Orienten hebben aenghericht*. Dordrecht: Jasper Gorissz, 1639.
- CAMPBELL, Thomas J. *The Jesuits 1534–1921: A History of the Society of Jesus from Its Foundation to the Present Time*. New York: The Encyclopedia Press, 1921.
- Censure de la Sacree Faculté de Theologie de Paris, Sur trois Sermons pretenduz, faicts en l'honneur de P. Ignace*. 1611.
- CHERUBINI, Laerzio. *Bvllarivm sive nova collectio Plurimarum Constitutionum Apostolicarum Diuersorum Romanorum Pontificum*. Tom. 2. Roma, 1617.
- CICERO, Marcus Tullius. „A szónokról”. In Marcus Tullius CICERO, *Összes retorikaelméleti művei*, szerkesztette ADAMIK Tamás, fordította ADAMIK Tamás, CSEHY Zoltán és POLGÁR Anikó, 201–452. Pozsony: Kalligram, 2012.
- . „A feltalálásról”. In Marcus Tullius CICERO, *Összes retorikaelméleti művei*, szerkesztette ADAMIK Tamás, fordította SIMON L. Zoltán, 79–199. Pozsony: Kalligram, 2012.
- . „A szónok”. In Marcus Tullius CICERO, *Összes retorikaelméleti művei*, szerkesztette ADAMIK Tamás, fordította MEZEI Mónika és KÁRPÁTY Csilla, 609–688. Pozsony: Kalligram, 2012.
- CLARKE, Jack Alden. *Huguenot Warrior: The Life and Times of Henri de Rohan, 1579–1638*. International Archives of the History of Ideas 17. The Hague: Martinus Nijhoff, 1966.
- COLIJN, Jos. *Egyetemes egyháztörténet*. Gödöllő: Iránytű Kiadó Alapítvány, 2001.
- [CZEGLÉDI István]. Egy veres tromfosdit iádtzó sandal barátomnak, játék el vesztéseért valo meg-piricskeltetése. [Kassa]: [Türsch], 1666.
- CZEGLÉDI István. *Az Ur frigy szekrénye előtt Dagon le-dülése, az az Gorup Ferencz, györi nagy prepost miserül irt könyvecskéjének olly megsemmisítése; ugy hogy: még a' több mostani romai catholicusok-is, gondolkodora vehetik e' könyben, költött miséjeket, s' szánva tapogathattyák annak meg-vagdalt sebeit. Mellyet-is egy felől a tekintetes... fejedelemnek... Erdély országa édes atyának... Apafi Mihaly uramnak... alázatos szivel dedical C. P. A. I. – [2] (A' frigy szekrénye elöt Dagon le-dülése, mellyet is más felől... Farkas Fabian uramnak, Putnok veg-hazanak fű kapitannyanak s az ő felsége németh-tábora mellet lévő könnyű hadaknak fű strásamesterének s' magyar commissariusnak, a Christus reformata ecclésiájának...*

- oszlopjának, nékem... fautor uramnak dedíálom En. C. P. A. I.).* Kolozsvár: Veresegyházi Szentel Mihály, 1670.
- CZEGLÉDY Sándor. „A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig”. In *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerkesztette BARTHA Tibor, 131–68. *Studia et Acta Ecclesiastica* 1. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965.
- CSIKÁNY Tamás. „Végzetes győzelem: Lützen, 1632. november 16.” *Aetas*, 2 (2001): 15–28.
- CSORBA Dávid. „»Órálló torony« (Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban)”. In *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 299–312. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011.
- . „A reformáció által megújított prédikatori megszólalás”. In *A Reformáció Könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, szerkesztette VÁSÁRHELYI P. Judit, 108–16. A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetek 9. Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2017.
- DÉNESI Tamás. „Forgách I. Ferenc”. In *Esztergomi érsekek: 1001–2003*, szerkesztette BEKE Margit, 277–84. Budapest: Szent István Társulat, 2003.
- Der Jesuiten Latein. Das ist: Auszbund etlicher vnchristlicher Lehren der Jesuiten vnd anderer Bápstler: aus derselben Bücher gezogen, vnd zu dem ende allhie verzeichnet, das angedeute Papisten, berührte Irrthumb fahren lassen, vnd mit Vns Lutheranern oder Evangelischen, die wir durch Christum selig werden wollen, dem Allmechtigen Gott vnd seinem heiligen Wort, auch der Weltlichen Obrigkeit, allen schuldigen gehorsam leisten, vnd sich begeben mit vns friedlich vnd sanfftmutig zu leben... Mit approbation der Theologischen Facultet zu Wittenberg.* Wittenberg: Martin Henckel, Paul Helwig, 1608.
- DEZA, Pedro. „Predication. Pour la beatification du glorieux Pere, Ignace de Loiola, fondateur de la mesme Compagnie”. In *Trois tres-excellentes predications prononcees av iour et feste de la beatification du glorieux patriarche le Bien-hereux Ignace fondateur de la Compagnie de Iesvs*, traduit par François SOLIER, 98–174. Poitiers: Antoine Mesnier, 1611.
- DIENES Dénes. „Sárospatak reformációja”. *Egyháztörténeti Szemle*, 4 (2008). <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/dienes-sarospatak-reform.htm>.
- . *A Tizáninnen Református Egyházkerület története: A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2017.
- DOBOSSY László. *A francia irodalom története*. Köt. 1. Budapest: Gondolat, 1963.
- DÖLLINGER, Ignaz von und Fr. Heinrich REUSCH. *Geschichte der Moralstreitigkeiten in der römisch-katholischen Kirche seit dem sechzehnten Jahrhundert mit Beiträgen zur Geschichte und Charakteristik des Jesuitenordens: Auf Grund ungedruckter Aktenstücke*. Bd. I/2. Nördlingen: Becks'schen Buchhandlung, 1889.
- DÖMÖTÖR Ákos. *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Folklór Archívum 19. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992.
- DUHR, Bernhard. *Jesuiten-Fabeln: Ein Beitrag zur Culturgeschichte*. Freiburg im Breisgau: Herder'sche Verlagshandlung, 1899.
- . *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge in der ersten hälfte des XVII. Jahrhunderts*. Bd. 2/1. Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1913.

- DÜNNHAUPT, Gerhard. *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock, Teil V: Praetorius – Spee*. Bd. 5. Hiersemanns Bibliographische Handbücher 9. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 1991.
- ECKSTEIN Friedrich August. „Passeratus”. In *Allgemeine encyclopädie der wissenschaften und künste*, Herausgegeben von Johann Samuel ERSCH und Johann Gottfried GRUBER, III/13, 133–136. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1840.
- EGERER Lilla. „A mocskolódás alakzatai Pázmány Péter Alvinczi Péterhez szóló vitáiraiban”. In *Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2012. november 8.: Bölcsészettudományi Kar Szekciókiadványa*, szerkesztette NAGY Ágoston, 20–26. Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2013.
- . „Tettetés és leplezés az Öt szép levél két változatában”. In *Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2013. november 7.: Bölcsészettudományi Kar Szekciókiadványa*, szerkesztette BARNA László és HUSZTI Tímea, 12–17. Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2014.
- ELMGREN, Ainur. „The Jesuit Stereotype – An Image of the Universal Enemy in Finnish Nationalism”. In *European Anti-Catholicism in a Comparative and Transnational Perspective*, edited by Yvonne Maria WERNER and Jonas HARVARD, 191–207. European Studies 31. Amsterdam–New York: Rodopi, 2013.
- EMBER Nándor. „A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig (Első közlemény)”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3 (1918): 272–94.
- . „A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig (Második közlemény)”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4 (1918): 379–89.
- FARKAS Gábor Farkas. „Előszó”. In *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig: Nagyszombat 1632–1690*, szerkesztette FARKAS Gábor Farkas és MONOK István, II, 9–34. Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2. Szeged: Scriptum Kft., 1997.
- Farkas Róbert. „A kassai kath. főgymnasium története”. In *A jászóvári prémontréi kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–95. iskolai évről*, szerkesztette STÖR Sziárd, 1–224. Kassa: Ries Lajos, 1895.
- „Fides Iesv et Iesvitarvm, hoc est, antitheton sev collatio doctrinae Iesu cum doctrina Iesuitarum papisticorum [...] collecta per Donatvm Gotvisvm Triuonensem...”. In *Doctrinae Iesvitarvm praecipva capita [...] solidis rationibus testimoniisque sacrarum Scripturarum & Doctorum veteris Ecclesiae confutata*, 198–465. La Rochelle: Teophilus Regius, 1580.
- „———”. In *Doctrinae Iesvitarvm praecipva capita [...] solidis rationibus testimoniisque sacrarum Scripturarum & Doctorum veteris Ecclesiae confutata*, 209–502. La Rochelle: Teophilus Regius, 1584.
- „———”. In *Doctrinae Iesvitarvm praecipva capita [...] solidis rationibus testimoniisque sacrarum Scripturarum & Doctorum veteris Ecclesiae confutata*, 239–557. La Rochelle: Teophilus Regius, 1589.
- Fides Iesv et Iesvitarvm. Hoc est. Collatio doctrinae domini et salvatoris nostri Iesv, cum doctrina Iesuitarum [...] Ivramentvm Pii Papae IIII continens capita Pontificae Religionis [...] per Donatum Gotuisum Triuonensem, [...] Cum Praefatione D. Iohannis Marbachij...* 1573.
- Fides Iesv et Iesvitarvm. Hoc est, collatio doctrinae domini nostri Iesv, cum doctrina Iesuitarum [...] Ivramentvm papisticvm, continens capita Pontificae Religionis, [...] per Donatum VVisartum Triuonensem. Cum Praefatione D. Iohannis Marbachij...* 1578.

- Fides Iesv et Iesvitarvm. Hoc est, collatio doctrinae domini nostri Iesv, cum doctrina Iesuitarum [...] Ivramentvm papisticvm, continens capita Pontificae Religionis [...] per Donatum Wisartum Triuonensem.* Oppenheim: Hyeronimus Galler, 1610.
- FILIPPI, Bruna. „The Orator’s Performance: Gesture, Word, and Image in Theatre at the Collegio Romano”. In *The Jesuits II: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, edited by Gauvin A. BAILEY, Steven J. HARRIS, T. Frank KENNEDY and John W. O’MALLEY, 512–29. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2006.
- FORER, Laurenz. *Mantissa ant-anatomiae jesviticae, opposita famosis qvibvsdam contra Societatem Iesv sparsis libellis, qvorvm titvli svnt: I Mysteria Patrum Societatis Jesu. II. Consultatio Fr. Iuniperi de Ancona Minoritici. III. Fr. Ludouici Soteli Relatio, de Ecclesiae Iaponicae statu.* Innsbruck: Johannes Gächium, 1635.
- FRANCKEN, Christian. *Breve colloqvium iesviticvm, toti orbi christiano, & vrbi potissimum Caesareae Viennensi, ad recte cognoscendam, hactenus non satis perspectam, iesuitarum religionem, vtilissimum: habitvm a sacrae theologiae doctorae & professore, Pavlo Florenio, cum Christiano Francken philosophiae professore Caesareo Iesuitarum Gymnasio Viennae, anno 1578. xx. Ianuarij.* Lipsiae, 1579.
- . *Colloqvium iesviticvm toti orbi christiano ad recte cognoscendam iesuitarum religionem utilissimum: Adiecta huic nonnulla sunt paradoxa, tum de iesuitarum ἀπολατρεία [artolatρεία], tum etiam de praedestinatione.* Bázel, 1580.
- FRÄNKEL, Ludwig Julius. „Johann Leonhard Weidner”. In *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 44, 463–471. Lipcse: Verlag von Duncker & Humblot, 1898.
- FRANKEMÖLLE, Hubert. „erőszak, erőszakmentesség”. In *A keresztény szellemiség lexikona*, szerkesztette Christian SCHÜTZ, fordította BÚZÁS József, 81–82. Budapest: Szent István Társulat, 1993.
- FRYE, Northrop. *A kritika anatómiája: Négy esszé.* Fordította SZILI József. Budapest: Helikon Kiadó, 1998.
- FUMAROLI, Mark. „The Fertility and the Shortcomings of Renaissance Rhetoric: The Jesuit Case”. In *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, edited by Gauvin A. BAILEY, Steven J. HARRIS, T. Frank KENNEDY, and John W. O’MALLEY, 90–106. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1999.
- GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor és KEVEHÁZI Katalin, szerk. *Kassa város olvasmányai 1562–1731.* Szeged, 1990.
- GÁNÓCZY Sándor. „Kálvin és a pápaság”. *Confessio*, 3 (2001): 95–102.
- GÁNÓCZY Sándor és Stefan SCHELD. *Kálvin hermeneutikája: Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak.* Fordította HUSZTI Kálmán. Budapest: Kálvin Kiadó, 1997.
- GARADNAI Erika Csilla. *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2018.
- G. ETÉNYI Nóra, „A zsitvatoroki béke a korabeli propagandában”. In *„Frigy és békeség legyen...”: A bécsi és a zsitvatoroki béke*, szerkesztette PAPP Klára és JENEY-TÓTH Annamária, A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója, 8, 346–359. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2006.
- . „Erdély politikai imázsa a Német-római Birodalom propagandájában a harmincéves háború idején”. In *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerkesztette KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, 285–326. Budapest: reciti, 2019.
- GINZBURG, Carlo. „Casuistry and Irony: Some Reflections on Pascal’s Provinciales”. In *A Historical Approach to Casuistry: Norms and Exceptions in a Comparative Perspective*, edsited by Carlo GINZBURG and Lucio BIASIORI, 282–300. London–New York: Bloomsbury Academic, 2019.

- GRENDLER, Paul F. *The Universities of Italian Renaissance*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 2002.
- GUITMAN Barnabás. *A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere*. Piliscsaba: PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Eszmetörténeti Műhely, 2009. Doktori értekezés, kézirat. https://btk.ppke.hu/phd/tortenelemtudomany/guitman_barnabas/disszertacio.pdf.
- GYARMATHI Miklós. *Keresztényi felelet Monozloi Andras vesperini püspök es posoni praepost könyve ellen, az mellyet irt... az szentek hozzánk valo segitsegekrül... irattatot Gyarmathi Miklos helmeczi lelki paztor által...* Debrecen: Lipsiai Pál, 1598.
- GYENIS András. *A jezsuita rend hazánkban: Rendtörténeti vázlat*. Budapest: Szalézi Művek, 1941. Hozzáférés: http://www.ppek.hu/konyvek/Gyenis_Andras_A_jezsuita_rend_hazankban_1.pdf.
- GYÖRI L. János. „Nagyari József tábori prédikációi (tanulmány)”. In *Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683)*, szerkesztette GYÖRI L. János, 13–40. Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 9. Debrecen: Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.
- . *Reformatus identitás és magyar irodalom*. Hozzáférés: http://digit.drk.hu/books/kalvin-500/04_Reformatus_identitas_es_magyar_irodalom.pdf.
- HAFENSCHER Károly ifj. „Textus vagy téma?” *Evangélikus Élet*, 43 (2007): 2.
- HAMZA Gábor. „A közvetlen demokrácia történelmi előzményei Európában”. *Magyar Tudomány*, 11 (2013): 1380–85.
- . „A római jog a XXI. században”, *Magyar Tudomány*, 12 (2007): 1557–1562.
- HARASZY Károly. „Az egyházmegye története”. In *Az ungi reformatus egyházmegye. Adalékok az ungi reformatus egyházmegye történetéhez*, szerkesztette HARASZY Károly. Református egyházi könyvtár. Nagykapos: Heiman Vilmos, 1931.
- HARGITTAY Emil. „A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6 (1999): 661–65.
- HATVANI Mihály, szerk. *Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli országos levéltárból és a Burgundi könyvtárból: 1533–1608*. Köt. 3. Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek, Első Osztály: Okmánytárak. Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1859.
- HELTAI János. „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”. *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 24 (1980): 243–347.
- . „Egy művelődéstörténeti polgári kör a XVII. század elején”. *Magyar Könyvszemle*, 2 (1982): 113–26.
- . „Irenikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben.” In *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerkesztette VARJAS Béla, 209–30. Memoria Saeculorum Hungariae 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- . „Davis Pareus magyar kapcsolatai”. In *Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerkesztette HERNER János, 13–76. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 23. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1989.
- . „Alvinczi Péter pályája”. In *Alvinczi Péter: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, válogatta, sajtó alá rendezte, fordította, jegyzeteket összeállította és az utószót írta HELTAI János, 229–57. Bibliotheca Historica. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989.
- . „Ki az Itinerarium Catholicum szerzője?” *Studia Litteraria*, 28 (1991): 49–60.

- . *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Humanizmus és Reformáció 21. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- . „Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról (Az Itinerarium Catholicum valódi szerzője)”. In *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerkesztette BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor és PÁLFI Ágnes, 236–41. Miskolc: ME BTK Összehasonlító Irodalomtörténeti és Művészettörténeti Tanszék, 2001.
- . „A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)”. In *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának előadott özöne...”*: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról, szerkesztette HELTAI János és TASI Réka, 115–74. Miskolc: ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.
- . „Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről, I”. *Magyar Könyvszemle*, 2 (2007): 168–84.
- . „Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről, II”. *Magyar Könyvszemle*, 3 (2007): 310–43.
- . *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Res libraria 2. Budapest: Universitas Kiadó, 2008.
- . „A mennyei tudomány tiszta világos folyamja: Adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az 1616–1619-es évek vitairatai és prédikációi alapján”. In *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, szerkesztette SZÁRAZ Orsolya, FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, 197–207. Loci memoriae hungaricae 7. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.
- HELTAI János és MARTIS Zsombor. „A kassai hitvita”. In *Docendo discimus: Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerkesztette HUSZTI Tímea, 15–29. Miskolc: Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013.
- HOLL Béla. „Ozorai Imre vitairatának kiadásáról”. *Magyar Könyvszemle*, 1–2 (1976): 156–170.
- HÖPFL, Harro. *Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540–1630*. Ideas in Context 70. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- IMRE Mihály. „Magyarország panasza”. In *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Csokonai Könyvtár 5. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- IPOLYI Arnold. *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Korrajz a hitújítás idejéből*. Köt. 1. Házi Könyvtár 18. Budapest: Szent-István-Társulat, 1875.
- ITTZÉS Gábor. „Reformáció és ünnep: Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója?” *Credo*, 3–4 (2017): 47–63.
- JAITNER, Klaus. „Kaspar Schoppe”. In *Neue Deutsche Biographie*, herausgegeben von Hans Günther HOCKERTS, Bd. 23, 475–77. Berlin: Duncker & Humblot GmbH, 2007.
- JANKOVICS József. „Vörösmarti Mihály és megtérése históriája”. In *Veresmarti Mihály, Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája*, szerkesztette JANKOVICS József és NYERGES Judit, fordította GERÉBY György, 269–283. Budapest: Argumentum Kiadó, 1992.
- Jesvita paterek titkai, a' magok írásból ki-szedegettettek, a' mellyekben tanitnak az Ignatius Loyola eredetiről és mennyei szenté változtatásáról, a' jesuiták tudományiról, ugymint a' vak engedelmességről, a' pápának a' királyok és fejedelmek személyin és méltóságán való hatalmáról, a' fogadásnak bé-teljesítéséről, a' gyónásnak titokban tartásáról, a' feleletben való tétovázásról, etc. Magyarul ki-bocsattattak a jelen való és következő időbéli embereknek nagyob tanuságokért. Ezek mellé adatott a' pápisták méltatlan üldözése a' vallásért*. Magnovárdia, 1657.

- Jézus Társaságának Rendalkotmánya a 34. Általános Rendgyűlés jegyzeteivel és ugyanezen Rendgyűlés által jóváhagyott Kiegészítő Szabályok.* Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 1997.
- KÁDÁR Zsófia Klára. *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon (Pozsony, Győr, Sopron).* Budapest: ELTE BTK TDI, 2016. Kézirat. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32517>.
- KÁLVIN János. A tridenti zsinat határozatainak cáfolata. Fordította RÁBOLD Gusztáv. Pápa: Pápai Főiskolai Nyomda, 1909.
- KÁRMÁN Gábor. „A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára”. In *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, szerkesztette BARTHA Tibor, 27–40. Rendi társadalom – polgári társadalom 25. Budapest: Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2013.
- . „Bethlen Gábor soha meg nem írt manifesztuma: A II. Ferdinánd elleni magyarországi háború legitimációja 1619–1620-ban”. In *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerkesztette KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, 155–196. Budapest: reciti, 2019.
- KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton szerk. *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon.* Budapest: reciti, 2019.
- KAUFMANN, Thomas. *Konfession und Kultur: Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts.* Spätmittelalter und Reformation: Neue Reihe 29. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006.
- KECSKEMÉTI C. János. *Harom fű es nevezetes esztendő innepekre valo praedikatiok, ugy-mint: karacsonra, husvetra es pünköstre. Irattattanak, Kecskemeti Janos kallai praedikator által.* Debrecen: Lipsiai Pál, 1615.
- . *Fides Iesv et Iesvitarvm. Az az: Az mi Urunk Iesvs tudományának az Iesuitak tudományával valo öszve vetése, mely Donatus Visartus által az szent irasbol, Paterek és Iesuitak könyveiből szedegettetet, es az hitnek bizonyos agaira rendeltet. Ismet: az papistaknak esküveseknek formáia, mely be foglallya az Pápa tudományának fő fő tikkölit, ugyan azon Trivoniai Donatus Visartus által valo meg csafolással egyetemben.* [Bártfa]: [Klöss], 1619.
- . *Catholicvs reformatvs, az az egynehány vetelködes ala vettetet hitnek agazatinak magyarázattya, mely megmutattya, az igaz Kereztien Anyaszentegyháznak menijben egyeznie köllön, az Romai Anyaszentegyházzal, menijben tüle különbözni, és menijben soha véle nem eggyezni.* [Kassa]: [Festus], 1620.
- . *Az papistak között es mi közöttünk, vetelkedesre vettetet, harom fő Articulusokról. Az keresztségről. Az Ur Vaczorajáról, és az Antichristusról való Praedikatiok. Irattattanak és praedikáltattanak Vngvárat, Anno 1619.* [Bártfa]: [Jakob Klöss jun.], 1622.
- . *Pazmany Peter Kalavzzanak, tizen harmadik könyvéra való Felelet. Mellyet irt: De invocatione sanctorum: az szenteknek segitsegöl valo hívásokról, és esedezésekről.* Bártfa: Jakob Klöss jun., 1622.
- . *Harom fű es nevezetes, esztendő innepekre valo praedikatiók. Ugy-mint: karacsonra, husvetra es pünköstre. Irattattanak Kecskemeti Janos kallai praedikator által. Adattattanak ez mellé... Iesus Christusnak fogantatasarol valo Praedikatiok, az szent Lukats Euangelista irasanak, Cap. I. ugyan azon author által, Vnguarat, Anno 1617.* Debrecen: Rheda Péter, 1624.
- KECSKEMÉTI Gábor. *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Historia Litteraria 5. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998.
- . „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi ráimizmus”. *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények*, 3 (2018): 25–50.

- . „A ráimizmus Magyarországon és Erdélyben”. *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények*, 3–4 (2019): 65–83.
- . „A barokk korszakfogalom a retorikatörténeti kutatások kiterjedése után”. In *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet*, szerkesztette BENE Sándor és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 15–53. Eger: Líceum Kiadó, 2021.
- KERESSZEGI HERMAN István. *Az keresztyeni hitnek agazatairól való Praedicationnak tartzaza, a' nemet országi Rhen-Palatinatusbéli Orthodoxa Catechesisnek rendi szerént*. Várad: Szenczi Kertész Ábrahám, 1640.
- KISS Gábor. *Állatok a Biblia tükrében*. Budapest: Szent Pál Akadémia, 2009.
- KLANICZAY Gábor. „Ördögi kísértetek – Bornemisza Péter és a reformáció ördöggépe”. In *Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerkesztette ERDÉLYI Gabriella és TUSOR Péter, 617–35. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2007.
- KLANICZAY Tibor, szerk. *A magyar irodalom története 1600-ig. A magyar irodalom története, I.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- KLUETING, Harm. „Tridentinischer Katholizismus – Katholizismus nach dem Konzil von Trient”. *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, 103 (2009): 13–26.
- KOLTAY Klára. „Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága”. *Könyv és Könyvtár*, 16 (1991): 39–57.
- KOWALLEK, H. „Ueber Gaspar Scioppius”. *Forschungen zur deutschen Geschichte*, 11 (1871): 401–482.
- KREBS, Richard. *Die politische Publizistik der Jesuiten und ihrer Gegner in den letzten Jahrzehnten vor Ausbruch des dreißigjährigen Krieges*. Hallesche Abhandlungen zur neueren Geschichte 25. Halle: Erhardt Kallas, 1890.
- KULCSÁR Árpád. „A sárospataki hitvita (1660. október 30. – október 1.)”. In *Fiatal egyháztörténészek írásai*, szerkesztette FAZEKAS Csaba, 21–46. Miskolc: ME BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999.
- LACZHÁZI Gyula. „Szenvedély, jellem és morál Bethlen Miklós önéletírásában”. In *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár*, szerkesztette BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, 247–58. Egyetemi Füzetek 3. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007.
- . „A fikciósság a kora újkori magyar irodalomban”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (2016): 166–77.
- LÁZÁR Balázs. „A harmincéves háború (1618–1648)”. In *A kora újkor története*, szerkesztette POÓR János, Osiris Tankönyvek, 12–23. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
- LENGYEL Réka. „»Mesélő tükrök«: Az ifjabb Hatvani István állatmeséinek forrásai”. In *Nagy az Isten állatkertje...: Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben*, szerkesztette MERCS István, 79–98. Modus Hodiernus 9. Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2019.
- LEROY, Michel. „Mythe, religion et politique: la »légende noire« des jésuites”. *Lusitania Sacra*, 2 (2000): 367–76.
- Les mysteres des peres iesvites par interrogation & responses, extraictes fidelement des escrits par eux publiez pour precaution en ce temps, au public & au particulier*. Ville Franche: Elevthere Philalethe, 1622.
- Les mysteres des peres iesvites par interrogation & responces, extraictes fidelement des escrits par eux publiez pour precaution en ce temps, au public & au particulier*. Ville Franche: Elevthere Philalethe, 1624.

- LEVI, Anthony. *Richelieu: A francia állam megeremtése*. Fordította NOVÁK György. Budapest: Gulliver Könyvkiadó Kft., 2003.
- LONNER, Andreas. *Relegatio jesuitarvm, ex omni benè ordinata republica; vi IX. argumentorum potissimùm, ut à religione eorum, à Scholis, Monarchia, Tributorum denegationibus, Avaritia, Luxuria, Proditionibus, Factionibus, Seditionibus & Regicidiis, ordine & firmè demonstrata*. Johann Alexander Cellius, 1612.
- LOVAS Borbála. „A rókatárgy, avagy egy aesopusi mese a hitvitázók tollán”. In *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerkesztette CSÖRSZ Rumen István, 351–58. Budapest: rec.iti, 2010.
- LUKÁCS Zs. Tibor. „A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése”. *Aetas*, 1–2 (1995): 68–94.
- M. NAGY István. *Czeplédi István polemikus író a XVII. században*. Kolozsvár: Ny. Gombos Ferenc Könyvnyomdája, 1899.
- Machiavellizatio qua unitorum animos Iesuaster quidam dissociare nititur... Detecta per queundam et in gratiam dni. archiepiscopi... castissimae vitae, Petri Pazman... succincte excepta*. Kassa, 1620.
- Magyar katolikus lexikon*. é. n. <http://lexikon.katolikus.hu/>.
- MAGYAR László András. „Hazugságtipológiák”, *Holmi*, 4 (2000): 446–451.
- MARLORATUS, Augustinus. „In Apocalypsin Iohannis Apostoli catholica expositio ecclesiastica”. In *Novi Testamenti catholica expositio Ecclesiastica, id est, ex vniuersis probatis theologis (quos dominus diuersis suis Ecclesiis dedit) excerpta, a quodam verbi Dei ministro, diu multumque in theologia versato. Sive, bibliotheca expositionvm Novi Testamenti. Id est, expositio ex probatis omnibus theologis collecta, & in vnum corpus singulari artificio conflata: quae instar bibliothecae multis expositoribus refertae esse possit*, 136–238. Genf: Henricus Stephanus, 1570.
- MAROTTI, Arthur F. „Alienating Catholics in Early Modern England: Recusant Women, Jesuits and Ideological Fantasies”. In *Catholicism and Anti-Catholicism in Early Modern English Texts*, edited by Arthur F. MAROTTI, 1–34. Early Modern Literature in History 4. London: Macmillan Press Ltd., 1999.
- MARTIN, A. Lynn. *Henry III and the Jesuit Politicians*. Genf: Librairie Droz, 1973.
- . „The Jesuit Mistique”. *The Sixteenth Century Journal*, 1 (1973): 31–40.
- MARTIS Zsombor. „Nagyob kű emelés is kell a Sion vára rakására”: Gyülekezetalapítás, polémia és mártíromság Czeplédi István életművében. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2016. Doktori értekezés, kézirat. <http://midra.uni-miskolc.hu/?docId=25159>.
- MARYKS, Robert Aleksander. *Saint Cicero and the Jesuits: The Influence of the Liberal Arts on the Adoption of Moral Probabilism*. Aldershot–Burlington–Rome: Ashgate–Institutum Historicum Societatis Iesu., 2008.
- MCGINN, Bernard. *Antikrisztus: Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*. Fordította KÖRÖS László. Budapest: AduPrint, 1995.
- MELIUS JUHÁSZ Péter. *Az Szent Ianosnac tött ielenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa prédikatioc szerint, a iambor bölcz es tudos emberec irasabol szereztetet*. Várad, 1568.
- MÉSZÁROS Károly. *Ungvár története, a legrégibb időktől maig*. Pest: Ráth Mór, 1861.
- MIHALIK Béla Vilmos. „Jezsuitaellenes képi propaganda a kora újkorban”. *Magyar Könyvszemle*, 3 (2010): 405–9.
- . *Papok, polgárok, konvertiták: katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Magyar történelmi értekezések. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017.

- MILTON, Anthony. *Catholic and Reformed: The Roman and Protestant Churches in English Protestant Thought 1600–1640*. Cambridge Studies in Early Modern British History. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- MISKOLCZI CSULYAK Gáspár. *Egy jeles Vad-Kert, Avagy az oktalán állatoknak, úgymint: (1) A' Négy lábuának, (2) A' Madaraknak, (3) Az Halaknak, (4) A' Tsúszó-mászó állatoknak, (5) A' Bogaraknak, öt Könyvekbe foglaltatott tellyes Historiaja*. Melly Elsőben A' Tudós és Híres Franzius Farkas, Wittébergai Sz: Irás Magyarázó Doktor által Deák nyelven irattatott, és sok izbé kinyomtatott. Az után A' Bóldog Emlekezetü Miskolczi Gáspár, Sok szép Ekklesiáknak mind Magyar-Országban, mind Erdélyben hasznos Tanítója által, Magyar nyelvre fordittatott. Mostan pedig A' Magyar Nemzet kedvéért mint olyan hasznos Munka, közönséges haszonra Világra bocsáttatott. Lőcse, 1702.
- MOLINAEUS, Petrus. *Petri Molinaei S.S. theologiae professoris Enodatio gravissimarum quaestionum de providentia Dei, statu innocentiae, peccato originale, libero arbitrio, praedestinatione, perseverantia: quā afferitus veritas, & excutitur sententia Pontificiorum, & Arminianorum ...* Leiden: Officina Elzeviriana. 1632.
- MOLNÁR Antal. *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. METEM-könyvek 49. Budapest: METEM, 2005.
- . *Lehetetlen küldetés?: Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. TDI Könyvek 8. Budapest: L'Harmattan–ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2009.
- MOLNÁR Szabolcs. „A gúny eszközei Czeglédi István (1620–1671) írásaiban”. In *Hatalom és Kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, II, szerkesztette JANKOVICS József és NYERGES Judit, 83–94. Budapest: Nemzetközi Magyaraságtudományi Társaság, 2004.
- MONOK István és V. ECSÉDY Judit. „Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor”. In *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerkesztette DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály és VAKARCS Szilárd, 360–79. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2002.
- MONOSZLÓY András. *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknec hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü... Most iratatot Monosloi Andrastul, posoni praepostul*. Nagyszombat, 1589.
- Mysteria patrvm iesvitarvm ex ipsorum scriptis cum fide eruta. In qvibvs Agitur de Ignatii Loyolae Ortv, & Apotheosi; de Societatis dogmatibus circa obedientiam caecam, circa Papae potestatem in Regum & Principum personas et status, fidem servandam. Sigillum confessiones, & aequivocationes, &c. Ad majorem praecautiorem, in tempus praesens & futurum*. Lampropoli: Robertvs Libervs, 1631.
- Mysteria, Oder Geheymnussen der Patrum der Societet Jesu. In welchen von Ankunfft Ignatii Loyolae, deß ersten Stiffters dieser Societet/ seinem Absterben/ Wunderwercken,/ Apotheosis/ vnd Canonisierung von der Societet Lehr-Puncten vnd Articuln/ dem blinden Gehorsamb/ dem Gewalt deß Papsts/ vber der Könige vnd Fürsten Person vnd Standt/ Zusag/ vnd Haltungvesprochnes Glaubens/ Sigillum, vnd Bandt der Confession vnd Equivocation/ &c gehandelt wirdt. Auß der Jesuiter eygnen Schrifftten/ Christlichen Herten zu wahrer Nachrichtung/ vnd Warnung/ in gegenwärtigen vnd künfftigen zeiten trewlich zusammengetragen*. 1632.
- Mysteria patrvm iesvitarvm ex ipsorum scriptis cum fide eruta. In quibus Agitur de Ignatii Loyolae Ortv, & Apotheosi; de Societatis dogmatibus circa obedientiam caecam, circa Papae potestatem in Regum & Principum personas et status, fidem servandam. Sigillum confessiones, & aequivocationes, &c. Accesservnt huic editioni auctiori et emendatiori Appendices duae, in quibus continentur Narrationes de molitionibus*

- Iesvitarvm in partibus orientis. Ad maiorem praecautiorem, in tempus praesens & futurum.* Lampropoli: Robertvs Libervs, 1633.
- NAGY Levente. „História, emlékezet, önvallomás”. In *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerkesztette JANKOVICS József és ORLOVSZKY Géza, 363–73. *A magyar irodalom története 1.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- NAUMANN, Viktor. *Der Jesuitismus: eine kritische Würdigung der Grundsätze, Verfassung und geistigen Entwicklung der Gesellschaft Jesu, mit besonderer Beziehung auf die wissenschaftlichen Kämpfe und auf die Darstellung von antijesuitischer Seite : nebst einem literarhistorischen Ahnagh, Die antijesuitische Literatur von der Gründung des Ordens bis auf unsere Zeit.* Regensburg: G. J. Manz, 1905.
- NELSON, Erik. „The Jesuit Legend: Superstition and Myth-Making”. In *Religion and Superstition in Reformation Europe*, edited by Helen L. PARISH and William G. NAPHY, 94–118. Manchester: Manchester University Press, 2002.
- NICERON, Jean Pierre. *Memoires pour servir a l’histoire des hommes illustres dans la republique des lettres.* Bd. 35. Párizs: Braisson, 1736.
- O’MALLEY, John W. „The Historiography of the Society of Jesus: Where Does It Stand Today?” In *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, edited by Gauvin A. BAILEY, Steven J. HARRIS, T. Frank KENNEDY and John W. O’MALLEY, 3–37. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1999.
- . *Az első jezsuiták.* Fordította TÖRÖK Péter. Budapest: Szent István Társulat, 2006.
- OSIANDER, Lucas. *Warnung Vor der falschen Lehr vnd Phariseischen Gleißnerey der Jesuiten.* Tübingen: Ulrich Morhart, 1568.
- . *Warnung Vor der Jesuiten blutdurstigen Anschlägen vnnd bösen Practicken: Durch welche sie die Christliche, reine, Euangelische Lehr, sampt allen denen, so sich zu derselben öffentlich bekennen, außzutilgen, vnnd des Römischen Antichrists tyrannisch Joch der Christenheit widerumb auffzutringen vnderstehn.* Tübingen: Georg Gruppenbach, 1585.
- ÖRY Miklós. „Bevezetés”. In *Krisztus látható egyházáról: Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája*, szerkesztette ÖRY Miklós, 3–38. Eisenstadt: Prugg Verlag, 1975.
- ŐZE Sándor. *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566).* Budapest: Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2016.
- PABEL, Hilmar M. „Peter Canisius and the Protestants: A Model of Ecumenical Dialogue?” *Journal of Jesuit Studies*, 1 (2014): 373–99.
- PAINTNER, Ursula. „Des Papsts neue Creatur”: *Antijesuitische Publizistik im deutschsprachigen Raum (1555–1618).* Chloë: Beihefte zum Daphnis 44. Amsterdam–New York: Rodopi, 2011.
- Papistak meltatlan üldözése a vallasert, mely e kérdésben magyaráztatik meg: Ha szabad-e valakit (és nevezet-szerint a’ Pápistáknak az Euangélicusokat) erő-sakkal vallásra kényszeríteni? Kinek alkolmatosságával az-is szem-eleiben adatik: Micsoda mesterségekkkel és kényszergetésekkel szokták (most fő-képpen) a’ Pápisták az Euangélicusokat a’ magok vallására hajtani?* [Várad]: [Szenci Kertész Ábrahám], 1643.
- PAREUS, David. *Irenicum sive de unione et synodo evangelicorum concilianda liber votivus paci ecclesiae & desiderii pacificorum dicatus.* Heidelberg, 1614.
- . *Erwegung deren Theologen meynung, die sich nicht schewen, Evangelische Herrschafften zu bereden, daß sie lieber mit den Papisten, und dem Römischen Antichrist, als mit den Reformirten Evangelischen, die sie aus haß Calvinisch nennen, Gemeinschaft haben sollen. Aus dem in Anno 1614. gedruckten Irenico Herrn Doctoris Parei gezogen...Sampt einem Nothwendigen Appendice oder Anhang.* Heidelberg, 1620.

- PAVONE, Sabina. *Le astuzie dei gesuiti: Le false Istruzioni segrete della Compagnia di Gesù e la polemica antigesuita nei secoli XVII e XVIII*. Roma: Salerno Editrice, 2000.
- . „Between History and Myth: The *Monita secreta Societatis Jesu*”. In *The Jesuits II: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, edited by John W. O’MALLEY, Gauvin Alexander BAILEY, Steven J. HARRIS and T. Frank KENNEDY, 50–65. Totonto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2006.
- PÁZMÁNY Péter. *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről, értünk való könyörgésekről és segítségül hívásokról*. Graz, 1607.
- . *Isteni igazságra vezérleó kalauz*. Pozsony, 1613.
- . *Falsae originis motuum Hvngaricorum svccincta refvtatio. Az Magyar orszagi tamdasoknak hamissan költött eredetinek, rövid velős hamissitasa*. Bécs, 1620.
- . „Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és czégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek, rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása, irattatott Pázmány Pétertől az jesuiták rendin való legkisseb tanítótól”. In PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, szerkesztette RAPAICS Rajmond, II, 625–91. Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1895.
- . „Egy keresztyén prédikátortól S. T. D. P. P. az kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péterhez iratott öt szép levél”. In PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, szerkesztette RAPAICS Rajmond, II, 509–620. Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1895.
- . „Igazságra vezérleó kalauz”. In PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, szerkesztette KISS Ignác, III. Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1897.
- . „A setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője, mely utban igazittya a’ vittebergai académiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a’ Kalauzra”. In PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, szerkesztette KISS János, V, 470–823. Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1901.
- PÉNZES Tiborc Szabolcs. „*Valakik szikrának szárnya alatt vadnak...*”: *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*. Nagyvárad: Partium Kiadó, 2014.
- PERKINS, William. 1598. *A Reformed Catholike: or, a Declaration shewing how neere we may come to the present Church of Rome in sundrie points of Religion: and vvherein we must for euer depart from them: with an Advertisment to all fauourers of the Romane Religion, shewing that the said Religion is against the Catholike principles and grounds of the Catechisme*. Cambridge: John Legat, 1598.
- . *Catholicvs Reformatvs: Hoc est, expositio et declaratio, quae ostendit qvatenvs Ecclesiae ex Dei verbo reformatae in multis ac diuersis religionis capitibus cum Ecclesia Rom.... consentiunt... Addita est breuis quaedam Admonitio ad eos qui dediti sunt Rom. Ecclesiae... Omnia primo conscripta et edita lingua Anglica a... Gvilielmo Perkinso... deinde vero in Hispanicam linguam translata a D. Gvilielmo Massano... nunc vero demum a quodam linguarum & veritatis studioso in Latinum sermonem conuersa*. Hanoviae: Guilielmus Antonius 1601.
- PESTI Brigitta. „Jesuitai practica és A Páplistai Római Vallás: Medgyesi Pál egy kötetéhez hozzáfűzött, kéziratós antijezsuitikák”. *Lymbus: Magyarágtudományi forrásközlemények*, (2006): 9–29.
- . *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013.
- PÉTER Katalin. *A reformáció: kényszer vagy választás?* Európai Iskola. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.
- PIRNÁT Antal. „Fabula és história”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (1984): 137–49.

- [PLAIX, Cesar de]. *Anti-Coton ov refvtation de la lettre declaratoire dv Pere Cotton. Liure ou est prouué que les Iesuites sont coupables et auteurs du parricide execrable commis en la personne du Roy tres-Chrestien Henry IV. d'heureuse memoire*. 1610.
- PLATÓN, „Phaidrosz”. In PLATÓN, *Összes művei*, szöveget gondozta FALUS Róbert, fordította KÖVENDI Dénes, Bibliotheca Classica, II, 711–807. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984.
- . „A szofista”. PLATÓN, *Összes művei*, szöveget gondozta FALUS Róbert, fordította KÖVENDI Dénes, Bibliotheca Classica, II, 1071–1228. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984.
- PORTER, Martin. *Windows of the Soul: Physiognomy in European Culture 1470–1780*. Oxford Historical Monographs. Oxford: Clarendon Press, 2005.
- QUINTILIANUS, Marcus Fabius. *Szónoklattan*. Szerkesztette ADAMIK Tamás. Pozsony: Kalligram, 2009.
- Qverela Hvngariae. Magyarország panasza*. Kassa, 1619.
- RAALTE, Theodore G. van. „»Noster Theophilus«: The Fictitious »Printer« Whose Anti-Jesuit Volumes Issued from Various Presses in Geneva between 1580 and 1589”. *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 3 (2012): 569–91.
- RAPAICS Rajmond. „Bevezetés”. In *Felelet az Magyar István sárvári praedicatornak az ország romlása okairól irt könyvére*, sajtó alá rendezte RAPAICS Rajmond, 3–11. Pázmány Péter Összes Munkái. I. Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1894.
- REDSLOB, Gustav Moritz. „Franz Wolfgang”. In *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 7, 319–20. Lipcse: Verlag von Duncker & Humblot, 1878.
- REEVES, Marjorie. *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study in Joachimism*. Oxford: Clarendon Press, 1969.
- RÉGENT-SUSINI, Anne. „From Probability to the Sublime(s): Early Modern Jesuit Rhetoric; an Anti-philosophy or an Alternative Path to a Modern Idea of »Truth«?” In *Jesuit Philosophy on the Eve of Modernity*, edited by Cristiano CASALINI, 77–94. Jesuit Studies: Modernity through the prism of jesuit history 20. Leiden–Boston: Brill, 2019.
- Reissender Jesuiter Wolff, vnter dem Schafbeltz Christlicher Sanfftmüt verborgen. Oder, Summarischer Begriff der grewlichen vnnd erschrecklichen Mordlehren, so in der Jesuiten Schrifften hin vnd wider verstecket ligen, vnd sie aller orten vnterm schein grosser Heiligkeit offentlich vnnd heimlich practiciren. Getrewlich auß ihren Lateinischen Büchern, vnd offentlich ausgegangen actis, zusammen gezogen, vnd sampt der Relation von der Jesuiter Geheymnussen*. 1610.
- Renati Verdae Statera. Qua ponderatur Mantissae Laurentii Forerii Jesuitae Oenipontani Sectio prima: Quam emisit Adversus libellum cui titulus est, Mysteria Patrum Jesuitarum. Paullus Festi epitomator, Mantissa, additamentum dicitur lingua Tusca, quod ponderi adjicitur sed deterius, & quod sine ullo usu est*. Leiden: Gelasivs Nomimelcvs, 1637.
- Resultatio plagarum castigatoris autorum Machiavellizationis, reverberata in Thomam Balasfia, ejectionem episcopum Bosznensem, nec non depositum Poseniensem. Per Petrum P. Alvinci*. Kassa, 1620.
- RÉZ László. *A Drugethek és Homonna reformációja*. Sátoraljaújhely: „Zemplén” Könyvnyomtató Intézet, 1899.
- RIVET, André. *Andreae Riveti pictavi sammaxentini, SS. Theologiae Doctoris, & sacrarum Literarum in celeberrima Lugdunensi Batavorum Academia olim Professoris, Operum Theologicorum quae Latine edidit*. Tom. 3. Rotterdam: Arnold Leers, 1660.
- RÓZSA Zoltán. *Szatíra és társadalom az itáliai középkorban és a kora reneszánszban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.

- Satyre, Menippe de la vertv dv Catholicon d’Espagne*. 1593.
- Satyre, Menippe de la vertv dv Catholicon d’Espagne. Et de la tenve des estats des Paris*. 1593.
- SCHAFF, Philip. *The Creeds of Christendom, with a Histoy and Critical Notes*. Bd. 1/3. New York–London: Harper&Brothers Publishers, 1877.
- SHANLEY, Brian J. *The Thomist Tradition*. Handbook of Contemporary Philosophy of Religion 2. Dordrecht: Springer Science+Business Media, 2002.
- SINKA Ferenc Pál. *Páduai Szent Antal csodái*. Csodálatos történetek: A hitélet és szentek életéből vett csodás események elbeszélése 1–2. Esztergom: Az „Esztergomi Szent István Naptár” szerkesztősége, 1932.
- SOMMERVILLE, Johann P. „The ‘new art of lying’: equivocation, mental reservation, and casuistry”. In *Conscience and Casuistry in Ealry Modern Europe*, edited by Edmund LEITES, 159–84. Ideas in Context 9. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- SOMMERVOGEL, Carlos et Pierre BLIARD. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus: Histoire*. Bd. 11. Párizs: Auguste Picard, 1932.
- SOMOS, Mark. *Secularisation and the Leiden Circle*. Leiden–Boston: Brill, 2011.
- SOÓS Kálmán. *A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517–1600)*. Szerkesztette CSATÁRY György. Beregszász–Ungvár: „RIK-U” Kiadó, 2017.
- STIRLING János. „Utószó”. In MISKOLCZI CSULYAK Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert: Avagy az oktan állatoknak historiája Miskolczi Gáspár által*, 479–502. Magyar Hírmondó. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983.
- SUTHERLAND, N. M. „The Huguenots and the Edict of Nantes, 1598–1629”. In *Huguenots in Britain and their French Backgrounds, 1550–1800: Contributions to the Historical Conference of the Huguenot Society of London, 24–25 September 1985*, edited by Irene SCOULOUDI, 158–174. Houndmills–Basingstoke–Hampshire–London: The Macmillan Press Ltd., 1987.
- SZABÓ Ferenc SJ. 1990. *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica” Pázmány művében*. METEM-könyvek 1. Róma: Ugo Detti, 1990.
- . *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*. Isten és Tudomány, Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok 11. Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, L’Harmattan Kiadó, 2012.
- SZANISZLÓ Krisztián. „A hatalommegosztás államelméleti előképei – Hatalomkorlátozás az európai állambölcséletben az antikvitás korától a felvilágosodásig”. *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények*, 1 (2016): 63–88.
- SZÁSZ Géza. „A francia állam és a protestánsok a 17. században – tűréstől tiltásig”. *Aetas*, 1–2 (2000): 39–61.
- SZCZUCZKI, Lech. „Filozófia és tekintély (Christian Francken esete)”. In Lech SZCZUCZKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, fordította SCHULEK Tibor és VARSÁNYI István, *Humanizmus és Reformáció* 9, 83–123. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- SZENCZI MOLNÁR Albert. *Naplója, levelezése és irományai*. Szerkesztette DÉZSI Lajos. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898.
- SZENT ÁGOSTON. *A keresztény tanításról*. Fordította BÖRÖCZKI Tamás. Catena: Fordítások 1. Budapest: Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, 2001.
- SZENTIVÁNYI Dezső. *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez, Tanulmányok 36. Budapest: Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 1944.
- Szilágyi Aladár. „A kurátorok széke (Várad önkormányzat 1657-ben)”. *Várad*, 1 (2004). <http://varadlap.ro/index.php?m=5&id=873&sz=200401>.

- SZINNYEI József. é. n. *Magyar írók élete és munkái*. hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>.
- SZÖKE Katalin. „Jegyzetek”. In Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz kultúrája. Rabelais és Gogol: A szó művészete és a népi nevetéskultúra. Szatíra*, 553–62. Budapest: Osiris, 2002.
- TARJÁNYI Zoltán. *Kateketika*. Köt. 1/2. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának jegyzetei. Budapest: Szent István Társulat, 1998.
- The State-Mysteries of the Iesvites, by way of Questions and Answers, Faithfully extracted out of their own Writings by themselves published. And a Catalogue prefixed of the Authors names wich are cited in this Booke. Written for a Premonition in these times both to the Publike and Particular*. Translated by Peter GOSSELIN. London: Nicholas Bourne, 1623.
- TINSLEY, Barbara Sher. *Pierre Bayle's Reformation: Conscience and Criticism on the Eve of Enlightenment*. Selinsgrove–London: Susquehanna University Press–Associated University Presses, 2001.
- TOKICS Imre. *A Könyvek Könyve*. Budapest: Arany Forrás Kiadó, 2008.
- TONHAIZER Tibor. „Apokaliptikus váradalmak a középkori Magyarországon”. *Theologiai Szemle*, 4 (2001): 216–22.
- TÓTH G. Péter. „Tárgyak, férgek, démonok: Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon”. *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat*, 35 (2009): 5–42.
- TÓTH Zsombor. „EGOizmus. Az énreprezentáció mint én-performancia (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában”. *Egyháztörténeti Szemle*, 2 (2003), hozzáférés: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tothzsombor.htm>.
- . „Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség (módszertani előtanulmány)”. In *Interkonfesszionális pluralitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde és TASI Réka, Reciti konferenciakötetek 8, 11–50. Budapest: reciti, 2020.
- TÚRI Tamás. *Prédikáció, egzegézis és protestáns hagyomány: Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben (16–18. század)*. Szeged: SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2017. Phd-értekezés, kézirat. Hozzáférés: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/4122/1/Turi%20Tamas_Unitarius%20Apokalipszis-kommentarok%20Erdelyben_PhD%20ertekezes.pdf.
- . „Prédikáció és Apokalipszis: Karádi Pál és a protestáns hagyomány”. *Keresztény Magvető*, 2–3 (2017): 412–28.
- TUSOR Péter. „Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése”. *Aetas*, 4 (2000): 89–105.
- . „Felekezetszerveződés a kora újkorban”. *Vigilia*, 1 (2008): 12–18.
- . *Katolikus konfesszionálisizáció a kora újkori Magyarországon: Egyetemi jegyzet*. Publicationes Instituti Historici in Universitate Catholica de Petro Pázmány nuncupatae fundati: Subsidia 1. Budapest: PPKE BTK Történettudományi Intézet, 2008.
- . *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*. Collectanea Vaticana Hungariae 13. Budapest–Róma: Gondolat Kiadó–MTA-PPKE ‘Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2016.
- TUTINO, Stefania. *Empire of Souls: Robert Bellarmine and the Christian Commonwealth*. Oxford Studies in Historical Theology 7. New York: Oxford University Press, 2010.
- . „Nothing But the Truth?: Hermeneutics and Morality in the Doctrines of Equivocation and Mental Reservation in Early Modern Europe”. *Renaissance Quarterly*, 1 (2011): 115–55.

- . *Shadows of Doubt: Language and Truth in Post-Reformation Catholic Culture*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2014.
- TÜSKÉS Gábor. „Az exemplum a 16-17. század katolikus áhítati irodalmában”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (1992): 133–51.
- UTASI Csilla. *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben*. Újvidék: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013.
- VALDERRAMA, Pedro de. „Predication... au iour & feste de la Beatification du glorieux Patriarche Ignace fondateur de la Compagnie de Iesvs”. In *Trois tres-excellentes predications pronocées av iour et feste de la beatification dv glorieux patriarche le Bien-heureux Ignace fondateur de la Compagnie de Iesvs*, traduit par François SOLIER, 1–97. Poitiers: Antoine Mesnier, 1611.
- VARGA Bernadett. „Hát én, Uram, mit szóljak te előtted? ”: Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei társalkodás. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2017.
- VARGA Imre. *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*. Régi Magyar Költők Tára: XVII. század 9. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- VÁSÁRHELYI Judit. „Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója”. *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 25 (1981): 253–71.
- VEDELIUS, Nicolaus. *De Arcanis Arminianismi Libri Dvo. Seu Quaestio, Quaenam sit Religio & fides Theologorum Remonstrantium, Decisa Ex Confessione & Apologia ipsorum. Per Nicolaum Vedelium, S. S. Theol. Doct. & Professore in Illustr. Schola Daventriensi*. Leiden: Franciscvs Hegervs, 1631.
- Vígh Éva. „Giovann Battista Della Porta zoomorfikus fiziognómiája”. *Filozófiai Szemle*, 3 (2016): 9–24.
- VIGOR, Simon. *Ex responsione synodali data Basiliae oraturibvs D. Eugenij PP. IV. in congregatione generali III. Non. Septembr. M.CD.XXXII. De auctoritate cuiuslibet Concilii generalis supra P.P. & quoslibet fi deles pars praecipua, et in eam Commentarius*. Cologne: Sumptibus Teophilus, 1613.
- VISKOLCZ Noémi. *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia*. A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 6. Budapest–Szeged: Országos Széchényi Könyvtár–Scriptum Rt., 2003.
- . „Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban”. In *A harmincéves háború prófétái és chaliasztái: I. Tanulmányok*, szerkesztette KESERŰ Gizella, 65–100. Fiatal Filológusok Füzetei: Korai újkor 4. Szeged: Balázs Mihály, 2003.
- WARGA, Lajos. *A keresztyén egyház történelme*. Köt. 2. Sárospatak: Steinfeld Béla, 1887.
- WEIDNER, Johann Leonhard. *Jubileum, sive speculum iesuiticum, exhibens praecipua iesuitarum scelera, molitiones, innovationes, fraudes... contrastatum Ecclesiasticum, Politicumque, in, & extra Evropaevm orbem... ex variis historiis, imprimis verò pontificiis collecta; cum Mantissis aliquot & Indice rerum; operâ & studio I. L. W. O. P.* 1643.
- WEINBROT, Howard D. *Menippean Satire Reconsidered: From Antiquity to the Eighteenth Century*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005.
- WISSE, Jakob. *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert–Publisher, 1989.
- ZACHAR József. „Az Oszmán-Habsburg hosszú háború: A hadüzenettől a békekötésig 1593–1606”. In „Frigy és békeség legyen...” : *A bécsi és a zsitvatoroki béke*, szerkesztette PAPP Klára és JENEY–TÓTH Annamária, A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója, 8, 291–308. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2006.

- ZAGORIN, Perez. *Ways of Lying: Dissimulation, Persecution and Conformity in Early Modern Europe*. Cambridge, London: Harvard University Press, 1990.
- ZOVÁNYI Jenő. „A sárosi ref. egyházmegyének egy ismeretlen esperese”. In ZOVÁNYI Jenő, *Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetéből*, 116–19. Sárospatak: Dani és Fischer, 1910.
- . *A tiszántúli református egyházkerület története*. Debrecen: Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939.
- . *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.
- ZVONARICS Imre, és NAGY Benedek. *Pazman Peter píronsagi. Az az: azokra az szitkos karomlasokra, es orczatlan pantolodasokra, melyeket Szyl Miklos neue alatt Hafenreffer tudos Doctornak könyue eleiben függesztet leuelek ellen all-orczassan ki bocziattot vala: derek felelet. Melyben, nem chak az czepregi Mestersegnek neuzet nyelues czielcziaپasi, torkaban verettetnek, de meg az ő Cziauargo Kalauzanak, csintalan farteliij, es hazug czigansagijs röuid bizonyos ielekből, mint egy vilagos tükörből, ki nijlatkoztatnak, Irattatott az együgyüeknek Hasznokra, es Az mi magunk artatlansaganak tiszta mentsegere*. Keresztur: Farkas Imre, 1615.
- ZSENGELLÉR József. „Az ószövetségi kánon és a reformáció”. In *Az Ószövetség és a reformáció: Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből*, szerkesztette KUSTÁR Zoltán és NÉMETH Áron, 39–75. Acta. Debreceni teológiai tanulmányok 11. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2018.
- ZSILINSZKY Mihály. *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiotól kezdve*. Köt. 1. Protestans theologiai könyvtár 14. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája, 1880.
- . *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe: Egyháztörténeti tanulmány*. Selmecebánya: Joerges Ágost özv. és fia Könyvnyomdája, 1910.

MELLÉKLETEK

1. melléklet

Az 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* szerkezeti alakulása¹³¹⁷

Kiadás éve:	1573	1578	1580	1584	1589
	↓	↓			
Álnév:	Donatus Gotuisus Trivonensis	Donatus VVisartus Trivonensis	Donatvs Gotvisvs Trivonēsis		
Szerkezet:	1.) JOHANNES MARBACH Praefatiója 2.) 18 CAPUTos főszöveg: Jezsuiták tudománya: Tézis forrása: Censvra Coloniensis Cáfolat: Biblia (próféták, evangélisták, apostolok) + egyházatyák idézetei 3.) IV. Pius esküformulája és cáfolata (LUTHERÁNUS transzszubsztanciáció-cáfolat)		-- 16 CAPUTos főszöveg: Jezsuiták tudománya: Tézis forrásai: Censvra Coloniensis + PETRUS CANISIUS KÁTÉja Cáfolat: BETOLDÁS: KRISZTUSI ANTITÉZIS + Biblia (próféták, evangélisták, apostolok) + egyházatyák idézetei --		
Kiadás éve:	1610				
Álnév:	Donatus Wisartus Trivonensis				
Szerkezet:	1.) NÉVTELEN Praefatio 2.) 16 CAPUTos főszöveg: Jezsuiták tudománya: Tézis forrásai: Censvra Coloniensis + PETRUS CANISIUS KÁTÉja Cáfolat: BETOLDÁS: KRISZTUSI ANTITÉZIS + Biblia (próféták, evangélisták, apostolok) + egyházatyák idézetei 3.) IV. Pius esküformulája és cáfolata (KÁLVINISTA transzszubsztanciáció-cáfolat)				

¹³¹⁷ Az 1610-es, oppenheimeri kiadású *Fides Iesv et Iesvitarvm*hoz választott szerzői álnévet és a szöveg szerkesztéséhez felhasznált szerkezeti elemeket félkövérrel, a fontos változtatásokat nagybetűvel jelöltem.

2. melléklet¹³¹⁸

<i>HETEDIK PRAEDICATIO</i>¹³¹⁹ <i>Joan 6. vers. 55. 56.</i> Az én testem bizony étel, és az én vérem bizony ital. Az ki észi az én testemet, és iszsza az én véremet, én bennem lakik, és én ő benne. Christus Urunk születése után, Anno: 1618. 14. die Iunij, esék az az nap, mellyet közönséges nével, Vr napjának neveznek, mely találatot az Negyedik Orbán Pápától: Anno 1261. Christus születése után nagy bálványozásnak okáért. Ez napon Vngvárat, egy néminémü Nadasi Pál nevü Iesuita ezen locust az szent Ianos írásából sok keresztyén embereknek fülök hallotára, az mi, egynyihány Tanitokkal való iélen létünkben vevé fel, magyarázatnak okáért, melyből, az ő hozzá hasonló társaival egyetemben, az Christus Iesus testének és vérének, az Vr Vaczoraíában, valóságos ielen lételét, testi foggal és szájjal való vételét, akaria vala erőssíteni, de semmiben elő nem mehete, Mert az minémü írásokat citala-is, csak ide tova kapdosa azokban-is, nem tudván igaz magyarázattyát adni. S az ő sententiáiának erőssítetre valami hitván példákkal éle: Pádvai szent Antalnak írásából, azt mondá hogy Bonavillusnak egy számára vólt, mely imádtá az Oltári szentséget, kit ök Christus testének mondanak. Bonaventurából ismét egy báránt s-mikor ezt mondaná, az piaczon sok nép láttára egy disznó futa közikbe, s-pálczával kergeték ki onnan. Harmadik példát hozá elő ki felől azt mondá hogy szemével láttá, de megh azt mondá hogy ott sem vólt, hogy láthatta hát, ha ott nem vólt. Negyedszer, azt mondá, hogy Magyar Országból az Sidókat, azért üzték ki, hogy az ostiát késsel liggetták és sok vér folyt ki belöle. Több efféle hijában való dolgoknak beszélgetésével tölté mind el az üdöt.	<i>Tizedik vetelkődés</i> <i>Az Christvs testenek es verenek az Vr vaczoraiban valo jelen létéről</i>¹³²⁰
---	--

¹³¹⁸ A Kecskeméti C. János *Catholicvs reformatvs*-fordítása és hetedik úrvacsora-prédikációja közötti szövegegyezéseket félkövérrel jelöltem.

¹³¹⁹ KECSKEMÉTI C., *Az papistak közöt...*, M₁v–N₃r.

¹³²⁰ KECSKEMÉTI C., *Catholicvs reformatvs*..., 221–244.

Végtére, kapa Calvinusba, s-azt mondá hogy, tiltya Calvinus, az Paterek, irásának helyben való hagyását, de nem tudá citalni Calvinusból az locust. Mind csak így ámitá az népet, semmi bizonyos értelmét, ez sz. Ianos mondásának nem tudván adni. Hogy azért mi keresztyének ennek igaz értelmét, mi legyen, megh tudhassuk az ellenkező Atyafiak ellen, kik ezt, az Christus testének és vérének valóságos jelen létéről, és testi foggal szájjal való vételéről magyarázzák, imez dolgokat lássuk ez mostani órában meg.

I. Miben eggyezzünk, és menyiben az ellenkező Atyafiakkal az Vr Vaczoráiának tudományában?

II. Miben különbözzünk, hogy így ez sz. Ianos mondásának igaz értelmét mi legyen, megteessék?

I. Menyiben eggyezzünk az Páristákkal?

Az miképpen az ellenkező Atyafiak vallyák és hiszik az Vr Vaczoráiban, az Christus testének és vérének valóságosképpen való jelen létét, úgy mi-is azt vallyuk, és **hiszszük, nem csak mondás szerént, mint** ők felőlünk itilik, **avagy költésképpen, hanem igazán és valóságossan. Mellyet kétképpen kel meg gondolni.**

1. Az iegyekre nézve. 2. Az vevőkre nézve. Az mi néz az elsőre, hiszszük és taníttuk az Christus testét és vérének igazán az kenyérral és borral, úgy-mint, szentséges ielekkal, jelen lenni, de nem valami hely szerént való jelen-létellel, vagy változásoképpen, mint ők mondgyák, hogy mihelyen az Pap reá mondgya az ígét, többé ne legyen kenyér és bor, hanem Christus teste és vére: **hanem szentséges hasonlításal.** Mert miképpen az **ighe mihelyen ki mondatik** az Tanító száijából, az zengés, az mi fülünkbe iö, ugyan azon szempillantásban az ígében ielentetet dolog elménkbe száll: és így az hasonlatosság szerént, mely vagyon az ige, és az által ielentetet dologh között, mind kettő mindgyarást jelen leszen. Szintén így az Vr Vaczoráiban, az kenyeret és bort, nem kel csak magában,

„Hiszszük és taníttuk az Christus testének és vérének az Vr vaczoráiban való jelen létét, nem csak mondás avagy költésképpen, hanem igazán és valóságossan. Mellyet kétképpen kel megh gondolni. 1. Az iegyekre nézve. 2. Az vevőkre nézve.

Az mi az elsőre néz, hiszszük és taníttuk az Christus testet és vérének igazán az kenyérral és borral, úgy mint szentséges jegyekkel, jelen lenni. De miképpen, nem valami hely szerént való jelen létellel hanem szentséges hasonlításal, Így tudniillik az ighe, mihelyen ki mondatik, az szenges fülünkbe jö, ugyan azon szempillantásban az jelentetet dologh elmenkben száll: és így az hasonlatosság szerént, mely vagyon az Ige, és az által jelentetet dolog között, mind kettő mindgyarást jelen leszen. Szintén így az Vr Vaczorájában az kenyeret és bort nem kel csak magában úgy mint, csupa teremtet állatokat gondolni: hanem úgy mint külső látható jeleket, mellyeknek

ugymint, czupa teremtetet állatokat gondolni: hanem, ugymint külső látható ieleket, mellyeknek vagyon valami hasonlatosságok az Christus testéhez és vérehez. Mely hasonlatosság, mivel hogy, ugyan azon szentségnek rendeléséből származik, áll ebben hogy valamikor az kenyér és az bor valamely hiv és keresztyén embernek kezébe vagy száiba vétetik, ugyan-azon szempillantásban az Christus teste és vére-is azon embernek lelkének ielen lészen, s-ez, és nem más az Christusnak az szent jegyekkel való ielen léte.

Második modgya az ielen lételnek lészen az vevőkre nézve, mert valakik hisznek, valóságosan azoknak szüvőkben ielen vagyon az Christus. De azt kérdik: Minémü ez az ielen létel: Azt felelem hogy, az minémü az vétel, olyan az ielen létel-is. De az vétel ilyen: Az Atya Isten az Christust aiándékozza és adgya nekünk (az velünk tött frigynek formáiára nézve) ebben az szentségben oly igazán és valóságosan, az miképpen soha semmit senki az emberek között egyik az másiknak adhat, nem rész szerént, avagy darabonként, hanem az egész Christust Istent és embert ilyen módon.

Az Christusban két egész avagy tökéletes természet vagyon. Istenség és emberség. Az Istenség minékünk állattyára nézve nem adattatik, (mert ugy közölhetetlen) hanem cselekedetire és hathatóságára nézve, mellyek az Istenségtől az emberségre származtanak. De az emberség egészlen, ebben az szentségben, nem különben az lélek, mint szintén az test és az vér adattatik. Ez-is kétképpen, először adattatik minékünk az emberség valóságos, állattyára nézve: annakutánna érdemére és jó teteményére: tudni illik elég tetelére nézve, mellyel Isten igasságának eleget tött. Így azért az egész emberség és azzal minden jó teteményi adattatnak minékünk. Az Christusnak jó teteményi pedig nem mind egy módon közöltetnek mi velünk. Mert némelylek azok között

vagyon valami hasonlatosságok az Christus testehez és vérehez. Mely hasonlatosság mivel hogy ugyan azon szentségnek rendeléséből származik, áll ebben, hogy valamikor az kenyér és az bor, valamely hü és kereszttyen embernek kezében vagy száiban vétetik, ugyan azon szempillantásban az Christus teste és vére is azon embernek lölkenek jelen lészen, s ez és nem más az Christusnak az szent jegyekkel való jelen léte.

Második modgya az jelen lételnek lészen az vevőkre nézve, mert valakik hisznek valóságosan, azoknak szüvőkben jelen vagyon az Christus. De azt kérdik: Minémü ez az ielen létel? Azt felelem hogy, az minemő az vétel, avagy kezesülés olyan az jelen létel-is. Miért? Mert az kezesülés avagy vételből tehetni ítéletet az jelen lételről-is. De az vétel ilyen: Az Atya Isten az Christust ajandékozza és adgya nekünk (az velünk tött frigynek formaiara nézve) ebben az szentségben oly igazán és valóságosan, az miképpen soha semmit senki az emberek között egyik az másiknak adhat, nem rész szerént, avagy darabonként, hanem az egész Christust, Istent és embert: ilyen módon. Az Christusban két egész avagy tökéletes természet vagyon, Istenség és emberség: Az Istenség minékünk állattyára nézve nem adattatik, (mert ugy közölhetetlen, hanem cselekedetire és hathatóságára nézve, mellyek az Istenségről az emberségre származtanak. De az emberség egészlen ebben az szentségben, nem különben az lélek, mint szintén az test, és az vér adattatik. Ezis kétképpen, először adattatik minékünk az emberség valóságos állattyára nézve: annakutánna érdemére és jó teteményére nézve: tudni illik, elég tetelére, mellyel Isten Igasságának az embersegeben eléget tött nézve. Így azért az egész emberség és azzal minden jó

miénké lesznek tulaydonítás által: mely tulaydonítás Istennek néminémüképpen való munkáia, melyre nézve, az mit az Christus mi érettünk czelekedet, szintén úgy vészi Isten mint ha mi magunk czelekedtük volna. Erre nézve közölte velünk az Christusnak szenvedését és az ő engedelmességét. Némellyek pedig hasonlatosságnak czelekedése által lesznek miénké: melyet mivel hogy beszéddel senki nyilván valóvá nem tehet, ilyen példából megérthetni. Miképpen hogy egygyik gyertya az másiktól tüzet vészen, és miképpen egy faklya több faklyákkal közli az ő világot kária nélkül: így vagyon dolga az hivekben lakozó igasságnak-is, mely származik az Christusnak emberségében lévő igasságnak forrásából. Mert az ő tagjainak igasságok nem egyéb, hanem az ő igasságának gyümölcsei, mint szintén hogy az egész emberi nemzetnek természet szerint való romlása, az mi első Atyánknak Adamnak vétkenek gyümölcse. Es így nyilván valóvá leszen, miképpen adgya nekünk Isten az Christust valóságosképpen. Eddig egygyezünk az Romai Anyaszentegyházzal, az mi néz valóságos jelen léte az Christus testének és vérének az Vaczorában.

II. Menyiben különbözünk az Pápitáktól?
Mondok hogy nem különbözünk abban, hogy jelen nem volna az Christus teste és vére az Vaczorában valóságosképpen, hanem csak az jelen lételnek modgyában vagyon az különbözés. Mert noha mi-is vallyuk jelen lenni: de ezt az jelen lételt, nem testinek, állat és hely szerint valónak mondgyuk: hanem lelkinék, titkosnak, hűt által csak. Ez ellen pedig

tetemény adattatnak minékünk.”¹³²¹
„...az Christus embersegének jó teteményij nem mind egy modon köszültetnék mivélünk. Mert nemellyek azok közzül mienké lesznek tulaidonítás által, mely tulaidonítás Istennek néminémöképpen való munkaja, melyre nézue, az mit az Christus mi értünk czelekedet, szintén úgy nezi Isten mint ha mi magunk czelekedtük volna. Erre nézve köszelte miuélünk az Christusnak szenyuedését és az ő engedelmességét. Némellyék pedig néminemő bizonyos terjesztésnek módja szerint lesznek miénke, melyet miuel hogy beszéddel senki nijluan valouá nem tehet, ilyen példából megérthetni. Miképpen hogy egygyik gyertya az másiktól tüzet vészen, és miképpen egy faklya több huz faklyákkal közli az ő világot karja nélkül, így vagyon dolga az hieuékben lakozó igasságnak-is, mely származik az Christusnak emberségében lévő igasságnak forrásából.

Mert az ő tagjainak igasságok nem egyéb hanem az ő igasságának gyümölcsei: mint szintén hogy az egész emberi nemzetnek természet szerint való romlása, az mi első atyánknak Adamnak vétkenek gyümölcse. Es így nijluan valoua leszen, miképpen adgya minékünk, Isten az Christust valóságosképpen.”¹³²²
„Eddigh egygyezünk az Romai Anyaszentegyházzal, az mi néz valóságos jelen léte az Christus testének és vérének az Vaczorában.”¹³²³

„Mondok hogy nem különbözünk abban, hogy jelen nem volna az Christus teste és vére az Vaczorában valóságosképpen, hanem csak az jelen lételnek modgyában vagyon az különbözés. Mert noha mijs vallyuk jelen lenni: de ezt az jelen lételt, nem testinek állat és hely szerint valónak mondgyuk: hanem lelkinék, titkosnak, az

¹³²¹ Uo., 221–224.

¹³²² Uo., 224–225.

¹³²³ Uo., 226.

az Romai Anyaszentegyház tanította, és oltalmazza az állat szerint való változtatást, úgy hogy, az kenyér és az bor, az ige mondás után, Christusnak valóságos testévé és vérévé változik, és immár azok az iegyek többé nem kenyér és bor, hanem valóságos és állat szerint való teste és vére Christusnak. Ezt peniglen akariák erőssíteni. 1. Az Christusnak emez mondásával: *Hoc est corpus meum*. Ez az én testem, melyre való feleletet az keresztyének meg hallottanak az Vr Vaczoráinak derék tudományában, az sz. Pál irásának 1. Cor. 11. magyarázattából. 2. Ebből: *Ego vobiscum sum usque ad consumationem seculi*. En világ végezetigh veletek vagyok, az mely locussal Pál frater Vr napián bizonyít vala. De az ellenben irás locus vagyon. Matth. 28. *Me non semper habebitis vobiscum*. En nem mindenkor vagyok veletek, mely locusokat szent Agoston igen szépen *concilial*, megh egyesít, mint mayd megh hallod, s-nem-is szolgál az ő sentenciáiknak. 3. Ezzel az sz. Iános mondásával, holott azt mondgya Christus: *Caro mea verè est cibus, & sanguis meus verè est potus*. Az én testem valóban éték, és az vérem valóban ital. De ved eszedben keresztyén ember immár ez locusnak igaz értelmét. Ez egész caput az Christusnak lelki eledeléről szol: Igaz hogy az Christus teste valóba éték, és vére valóba ital, de lelki étel és ital, mellyet nem testi szájjal, hanem lelkivel, az igaz hűtellel kel venni. Ezt akaria azért ott az Christus ielenteni, hogy tudni illik, ő benne hinni, és enni az ő testét és vérét innya, mind egy légyen, mint az ki egész Caputot meg olvassa, meg értheti. Továbbá, az az Caput nem szol, sem nem kel érteni, arról az ételről, mely az szentségben lészen, hanem az közönséges ételről, az szentségen kívül-is. Mert, vers. 53. így szol: *Nisi ederitis carnem filij hominis, & biberitis sanguinem eius, non habebitis vitam*. Hogy ha nem eienditek az embernek fiának testét, és nem ijandgyátok az ő vérét, nem lészen életetek

jegyekre nézve szentseges hasonlatosságh által; az vevőkre nézve penig hit által csak. Ez ellen penig az Romai Anyaszentegyház tanította és oltalmazza az alat szerint való változtatást, úgy hogy az kenyér és az bor az ige mondás után, Christusnak valóságos testévé és verevé változzék, és immár azok az iegyek többé, nem kényer sem bor, hanem valóságos és állat szerint való teste, és vére.”¹³²⁴

„Az én testem valóban éték, és az én vérem valóban ital. [...] Ez egez Caput az Christusnak lelki eledeléről szol: Igaz hogy az Christus teste valóban éték, és vére valóban ital, de lelki étel és ital, mellyet nem szájjal, hanem hittel kel venni. Ezt akaria azért ott az Christus jelenteni, hogy tudni illik, ő benne, hinni, és enni az ő testet és véret innia, mind egy legyen: Touabba, az az Caput nem szol, sem nem kel érteni, arról az ételről mely az szentségben lészen, hanem az közönséges ételről, az szentségen kívülis. Mert vers. 53. így szol: Hogy ha nem éienditek az embernek fiának testet, és nem ijandgyátok az ő vérét nem lészen életetek magatokban. Mely ígéket, mellyek az egez Caputnak mint egy szeki avagy veleje) ha az szentségben való ételről értünk, senki az emberek között az Isten fiának eljövetele előtt nem üdvözülhet, holott az Christusnak testet

¹³²⁴ Uo., 226–227.

magatokban. Mely igiket, (mellyek az egész Caputnak mint egy széki avagy veleie) ha az szentségben való ételről értünk, senki az emberek között az Isten fiának iteleire való elővele előtt nem üdvözülhet: holott az Christusnak testét és vérének senki sem eszi, sem iszja, mert itt ez világon nincsen, hanem az Attyának iobián ül, annakokáért csak hűt által léssen hát ielen az hiveknek szüvökben. Azért mondgya hát ő maga az Christus: *Caro non prodest quiequam, spiritus est qui vivificat.* Az test semmit sem használ, az lélek ki meg elevenit.

Hogy peniglen az Christus teste és vére állat és hely szerént testi fognak és száynak az Vr Vaczoráiában ielen ne légyen, se az kenyér és az bor az igének reá mondás után Christus Iesusnak valóságos testévé és vérévé ne változzék mint az Páristák mondgyák, és így, hogy az ő sententiáiok effelől ne légyen igaz. Hanem az mi sententiánk maradgyon helyén, kik azt mondgyák, hogy az Christus teste vére ielen vagyon az Vr Vaczoráiában, és vesszük, eszszük, és iszszuk de nem testi száunkal és fogunkal, hanem lelkivel, az az igaz hűttel, úgy hogy mint odéb fellyeb is mondok, valamely orában az kenyeret és az bort vesszük testi száinkal, azon orában hűtünk az égből fel emellyük, és eggyesülünk ő véle: Így bizonyittuk meg.

I. Mint az Apostoli Credo-is azt bizonyittya, hogy az Christus testet vött fel az szüz Mariának állattyaiból, azt-is penig egyszer, akkor tudni illik mikor az szent lélektől fogantatott és születettet. De ez nem lehetet, ha az kenyérből Christus teste és az borból Christus vére léssen az Vr Vaczoráiában, hanem ha valaki azt akarná állatni, hogy az az test vétettet az szüztől és nem az szüztől.

II. Ha az Christusnak teste és vére az kenyér és bor alatt vagyon, nem vitettet fel az égből, hanem még mi közöttünk vagyon, és így nem mondhattuk hogy el iő az égből itilni eleveneket és holtakat. Mert az kinek el kel iőni szükség hogy

és vérének senki sem eszi, sem iszja, mert itt ez világon nem leszen, annakokáért csak hit által leszen hat jelen az hiveknek szüvökben.”¹³²⁵

„...az Christus testet vött fel az szüz Mariának állattyaiból, aztis penig egyszer, akkor tudni illik mikor az szent lélektől fogantatott, és születettet. De ez nem lehetet ha az kenyérből Christus teste és az borból Christus vére léssen az Vr vaczoraiban; hanem ha valaki azt akarna állatni, hogy az az test vétettet az szüztől és nem az szüztől és hogy csak egyszer teremtetet és nem csak egyszer: Thouabba, ha az Christusnak teste és vére az kenyér és bor alatt vagyon, nem vitettet fel az égből, hanem még mi közöttünk vagion, es így nem mondhattuk hogy el jő az égből itilni

¹³²⁵ Uo., 238–239.

távu legyen az: mellyet az Istennek igaz Anyaszentegyháza mindenkor vallot. Szent Agoston Doctor így szól: Az szegények mindenkor veletek vadnak: én pedig nem mindenkor vagyok veletek. Vegyétek ezt-is az iók, de ne legyenek szorgalmatosok: mert szól vala az ő testének ielen léte fölül. Mert az ő felsége gondviselése, meg mondhatatlan, és láthatatlan kegyelme szerint, be tellyesedik az mit mondot. Imé én veletek vagyok mind világ végezetig. Az test szerint pedig, mellyet az ige fel vött, &c. nem mindenkor vagyok veletek &c. Cyrillus Doctor így szól: El kel hiekeknek hinniek, hogy noha test szerint távu vagyon az Christus: mind azon által ereiével mindeneket, s-minketis igazgat, és mindenkor azoknak kik őtet szeretik, ielen vagyon. Vigilius Martyr-is: Az Istennek fia, ki embersége szerint el távozot mi töllünk, ezt mondgya: Imé én veletek vagyok, &c. Ha velünk vagyon, miképpen távozot el? Ha velünk vagyon, miképpen mondgya: El iő az üdö, mikoron kívánnjátok az embernek fiának egy napiát, és nem láthatjátok? De velünk-is vagyon, s-ninczen-is. Mert az kiket el hagyot, és az kiktől el távozot embersége szerint, nem hadta el azokat Istensége szerint. Mert az szolgálai forma szerint mellyet mi töllünk az éghben vitt, távu vagyon töllünk: az Isteni forma szerint pedig, mely szerint nem távozot el mi töllünk, ielen vagyon.

III. Az Pápistáknak értelmek el rontya az igaz testnek valóságát, melynek tulaidonsága ez, hogy legyen hosszúsága, szélessége, és mélysége, ha ezek nem léznek benne, nem igaz test: Valamely testben pedig ezek meg találtnak, nem lehet egyszer s-mind sok helyen, hanem csak egyben: Ezért mondgya Aristotleles, &c: Az testnek tulaidonsága valamely helyben lenni, úgy hogy, akarki-is meg mondhattya hol legyen. Annakfelette, az kik az

eleueneket és holtakat: Mert az kinek el kel jöni szükség hogy távu legyen az, mellyet az Istennek igaz Anyasz:égyháza mindenkor vallot, szent Agoston Doctor így szól: Az szegények mindenkor veletek vadnak, en penigh nem mindenkor vagyok veletek: Végyétek eztis az jök, de ne legyenek szorgalmatosok, mert szól vala az ő testenek ielen léte fölül: Mert az ő felsége gondviselese, meg mondhatatlan és lathatatlan kegyelme szerint, be tellyesedik az mit mondot: Ime én veletek vagyok mind világ végezetigh: Az test szerint penigh, mellyet az ige fel vöt &c. nem mindenkor vagyok veletek. Cyrillus Doctor így szól: El kel hiueknek hinniek, hog noha test szerint távu vagyon az Christus, mind azon által ereieuel mindeneket s-minketis igazgat, és mindenkor azoknak, kik őtet szeretik, jelen vagyon. Vigilius Martyris: Az Istennek fia, ki embersége szerint el távozot mi töllünk, ezt mondgya: Ime en veletek vagyok, &c. Ha velünk vagyon, miképpen távozot el? Ha velünk vagyon, miképpen mondgya: El iő az üdö, mikoron kívánnjátok az embernek fianak, egy napiát, és nem lathattjátok? De velünk-is vagyon, s-nincsenis: Mert az kiket el hagyot, és az kiktől el távozot emberséghe szerint, nem hatta el azokat Istensége szerint: Mert az szolgálai forma szerint mellyet mi töllünk az éghben vit, távu vagyon mi töllünk, az Isteni abrazat forma szerint pedig, mely szerint nem távozot el mi töllünk, jelen vagyon...”¹³²⁶

„II. Bizonság. Az Papistáknak értelmek el rontya az igaz testnek valóságát, melynek tulaidonsága ez, hogy három merése legyen, hosszúsága, szélessége, és mélysége, ha ezek nem léznek benné, nem igaz test, valamely testben pedig ezek meg találtnak, nem lehet egyszer s’ mind sok helyen, hanem csak egyben. Ezért mondgya Aristotleles-is: Az testnek tulaidonsága valamely helyben lenni úgy hogy, akar kijs meg mondhattya hol legyen. Annak fölötté az kik az Christus

¹³²⁶ Uo., 227–229.

Christus testét egyszer s-mind sok helyben mondgyák lenni, azok nem igaz testnek, hanem véghetetlen léleknek akariák az ő testét tenni. De ők az ő magok oltalmára azt mondgyák hogy az Isten mindenható. Vgy vagyon, hogy mindenható az Isten. De mi itt nem azt kérdgyük mit czelekedhetik az Isten, hanem mit akar, sőt, mivel hogy mindenható, azért vadnak némely dolgok mellyeket megh nem czelekedhetik, mint magát megh tagadni, hazudni. Szent Agoston ezt bizonynyittya mikor így szól: ha hazudhatna, ha meg czalattathatnék, ha czalhatna, és hamissan czelekedhetnék, nem volna mindenható: azért mindenható, mert ezeket nem czelekedheti: Másut-is így szól: Bizonyára igazán mondhatik mindenhatónak: az ki mind azon által megh nem halhat, és meg nem czalattathatik. Mindenhatónak mondatik, mert az mit akar meg czelekedheti, de az mit nem akar nem szenved: Mely ha ő benne történnék nem volna mindenható. Innen vagyon hogy némelyeket nem czelekedhetik, mert mindenható. IV. Az Vr Vaczoráiban az Christus teste vétetik az menyiben meg feszítettet, s-vére az menyiben az keresztfán ki ontatot. De mot az az test magában meg dücöztet, és ninczen abban az állapotban az melyben vala az meg feszítésben, mert az meg feszítésnek czelekedeti régen meg szünt. Annakokaért, csak az hüt czelekeszi hogy az Christus az menyiben megh feszítettet ielen légyen. Továbbá az mely vér az keresztfán, az Christus kezéből, lábából, és oldalából ki folyt az földre, nem szedettet fel, nem-is szükség volt fel szedettetni, sem penigh uijonnan az ereken viszsza nem ment (mert az Christus az fel támadás után, nem természet szerint való életet élt, hanem	testet egyszers-mind sok helyben mondgyák lenni, azok nem igaz testnek, hanem véghetetlen léleknek akariák az ő testét tenni. De ők az ő magok oltalmára azt mondgyák hogy az Isten mindenható. Vgy vagyon, hogy mindenható az Isten. De mi itt nem azt kérdgyük mit czelekedhetik az Isten, hanem mit akar? Sőt, mivel hogy mindenható, azért vadnak némely dolgok mellyeket megh nem czelekedhetik, mint magát megh tagadni, hazudni...”¹³²⁷ „Sz: Agoston ezt bizonynyittya mikor így szól. Ha hazudhatna, ha meg csalattathatnék, ha csallhatna, és hamissan czelekedhetnék, nem volna mindenható, azért mindenható mert ezeket nem czelekedheti. Másut-is így szól: Bizonyára igazán mondatik mindenhatónak, az ki mind azon által, megh nem halhat, és meg nem csallattathatik. Mindenhatónak mondatik, mert az mit ákar meg czelekedheti, de az mit nem akar nem szenved. Mely ha ő benne történnék, nem volna mindenható. Innen vagyon hogy némelyeket nem czelekedhetik, mert mindenható.”¹³²⁸ IV. Bizonságh. „Az Vr vacsorájában az Christus teste vétetik az menyiben megh feszítettet s’ vére az menyiben az kereszt fan ki ontatot. De mot az az test magában megh dicsöitet, és nintsen abban az állapotban az melyben uala az megh feztetesben, mert az meg feztetesnek czelekedeti régen megh szünt. Annakokaért csak az hüt czelekeszi hogy az Christus az menyiben megh feztetet jelen legyen. Touabba az mely vér az kéreztfan, az Christus kezéből, lababol és oldalabol ki folyt az földre, nem szedettet fel, nemis szükség volt fel szedettetni, sem penigh vyonan az érekbe viszsza menni (mert az Christus az fel tamadas után nem természet szerint való életet élt, hanem lelkit) nemis tudgya
---	---

¹³²⁷ Uo., 229–230.

¹³²⁸ Uo., 231.

lelkit) nem-is tudgya senki hova és miczoda lött abból az vérből. Annak felette megh sem bizonyithattyák az Papisták hogy az kenyérnek és bornak formaia és szine alatt hely szerént ielen legyen: mi penigh meg bizonyithattyuk mondhattuk-is bizonyoson, s-igazán, hogy ötet lélek szerént hit által vesszük: mely hitnek tulaydonsága, hogy azokat az kik ninczenek valóságossa tegye.

V. Az régi Anyaszentegyháznak iteleti. Theodoretus Dialog 5. így szól: Az ki ugymond (tudniillik az Christus) az ő természet szerént valo testét buzának és kenyérnek nevezte, és ismét magát szőlőtökének, ugyan azon az látható jegyeket ő testének és vérenek nevezetivel illette, nem változtatván el természetit, hanem az természethez kegyelemnek aiándékát adván. Honnan: az iő ki, hogy az jegyek az áldás által nem változnak ell, mellyet azon Theodoretus nyilvánban meg magyaráz Dial. 2. mikor így szól: Semmiképpen ugy-mond az szentséges jegyek az áldás után az ő természeteket el nem hadgyák. Mert megh maradnak az ő előbbi állapotokban, formában, és ábrázatban, és szintén mint az előt, ugy megh láthatni és illethetni: Gelasius Pápa-is így szól: Bizonyára, ugymond, az Christus testének és vérenek képe és hasonlatossága az szentségeknek cselekedetiben tiszteltetik, &c. Ismét: Megh maradnak mind azon által az ő természetekben tulaydonságokban, &c. Lombardus-is így szól: Ha pedig azt kérdik: Miczoda ez az változás formáiábanné, állatábanné, avagy másképpen leszen? Meg nem mondhatom.

Hogy pedig még az régi Anyaszentegyházban lévő Páterek sem vallották az kenyérnek és bornak Christus testévé és vérévé való változását, sok bizonságokból és okokból megh tétzik. Először, mert azoknak ideiekben szokás vala, hogy az mi megh

senki houa és micsoda löt abból az vérből. Annak felette meg sem bizonyithattyák az Papisták hogy az kenyérnek és bornak formaia és szine alatt hely szerént jelen legyen: mi penigh megh bizonyithattyuk mondhattuk-is bizonyoson s-igazán, hogy ötet lélek szerint hit által vesszük: mely hűtnek tulaydonsága hogy azokat az kik nincsenek valóságossa tegye.”¹³²⁹

„VII. Bizonyoságh. Az régi Anyasz:egyháznak iteleti. Theodoretus Dialog 5. így szól: Az ki ugymond (tudni illik az Christus) az ő természet szerént valo testet buzának és kenyérnek nevezte, es ismet magát szőlőtökének ugyan azon az lathatao jegyeket ő testenek és vérenek nevezetiuvel illette, nem változtatuan el természetit, hanem az természethez kegyelemnek ayandekat aduan: Honnan az jő ki, hogy az jegyek az áldas által, nem változnak ell, mellyet azon Theodoretus nyilvánban meg magyaráz Dialog 2. mikor így szól: Semmikepen vgy mond az szentséges jegyek az áldas után, az ő természeteket el nem hadgyák: Mert megh maradnak az ő előbbi állapotokban, formában, és abrázatban, és szinten mint az előt, ugy megh láthatni és illethetni...”¹³³⁰

„...Gelasius Papais így szól: Bizonyara, ugy mond az Christus testenek és vérenek képe és hasonlatossága az szentségeknek cselekedetiben tiszteltetik &c. Ismet Meg maradnak mind azon által az ő természeteknek tulaidonságában &c. Lombardusis így szól: Ha pedig azt kérdik: Micsoda ez az változas formajabane, auagy másképpen leszen? Meg nem mondhatom. Hogy pedig még az régi Anyasz:egyházban léuő Pátereket sem vallották az kényernek és bornak Christus testeué és véreué változasat, sok bizonságokból és okokból megh tétzik. Először. Mert azoknak idejekben szokas vala, hogy az mi megh maradot az szent jegyekből az

¹³²⁹ Uo., 232–233.

¹³³⁰ Uo., 235.

maradot az szent iegyekből az Vr Vaczoráianak el végezése után, tüzzel égetik vala meg: mellyet nem czelekedtenek volna, ha az kenyeret Christus testének, és az bort az ő vérenek hitték volna lenni. 2. Constantinapolyban ilyen szokás vala, hogy ha valami megh maradot, az Vr Vaczoráiától, az gyermekek az Scolából hivattattanak, és azoknak adattatott hogy el kölczék, mint ezt bizonyította Evagrius lib. 4: histor. Ecclesiast. cap. 36. Azok penigh nem boczáttatnak vala az Vr asztalához. Melyből meg tetzik hogy abban az üdőben, az mely kenyér és bor meg maradot, csak olyanná tartatot mint az töb közönséges bor és kenyér. Ha penig hitték volna el változni nem tartották volna ugy. 3. Annakfelette, régen az Romai Anyaszentegyházban szokás vala, hogy az meg nem szenteltetett kenyér és bor, az meg szenteltetett kenyérral és borral elegijttetnek, és ugy szenteltetnek vala meg. Nem illenék penigh ez hozzá, ha az bor és kenyér Christus testévé és vérévé változnék. 4. Végezetre, Nicolaus Cabasilas így szól: Minekutánna az Pap az hiveket könyörgésével méltóztattya, elméieket fel indította, gondolattyokat az földtől el vonta, és ezt mondgya: Oda fel emellyük szívünket, és oda fel valókról gondolkodgyunk, nem az földiekről. Azok velle egyeznek, és azt mondgyák hogy ott vagyon az ő szívök, az hól az mi kinczünk, az hól vagyon az Christus az Atyának iobián ülvén. Hogy ezt azért el végezzük. Mivel hogy néminémü valóságos eggyesülés vagyon az Christus és az hiveknek szívök vagy lelkek között az szentségben, annakokáért, az mi tisztunk az, hogy szívünket az Christusban helyheztessük, ötet minden erőnkől szeressük, ő benne örvendezzünk: annakfelette ötet minden ez világhi marhának felett kívánnunk, reménségünket-is egyedül ő benne

Vr vaczorajanak el végezése után tüzzel égetik vala meg mellyet nem cselekedtenek volna ha az kenyeret Christus testének és az bort ő vérenek hitték volna lenni.”¹³³¹ „Harmadszor. Constantinapolyban ilyen szokás vala, hogy ha valami megh maradot az Vr vaczorajától, az gyermekek az scholakból hiuattattanak, és azoknak adatott hogy el költsék, mint ezt bizonyította Evagrius lib. 4. histor. Ecclesiast. cap. 36. Azok penigh nem bocsátatnak vala az VR asztalához. Melyből meg teczik hogy abban az üdőben, az mely kenyér vagy bor megh maradot csak olyanná tartatot mint az töb közönséges bor és kenyér. Ha penigh hittek volna el változni nem tartották volna ugy. 4. Annak felette regen az Romai Anyaszentegyházban szokás vala, hogy az megh nem szenteltetett kenyér és bor, az meg szenteltetett kenyérral és borral elegyeltetnek, és ugy szenteltetnek vala megh. Nem illenek penig ez hozzá, ha az bor és kenyér Christus testévé és véreüé változnak. 5. Végezetre Nicolaus Cabasilas így szól: Minek utánna az Pap az hiuéket könyörgéssel méltóztatta, elmejeiket fel indította, gondolattyokat az földtől el vonta, és ezt mondgya: Oda fel emellyük szívünket, az oda fel valókról gondolkodgyunk, nem az földiekről: Azok véle egyeznek, és azt mondgyák hogy ott vagyon az ő szívök, áhól az mi kincsünk, áhol vagyon az Christus az Atyának jobián ülvén.”¹³³² „Hogy ezt azért el végezzük, miuel hogy néminémü valóságos eggyesülés vagyon az Christus és az hiuéknek szíuek, vagy lelkek között az szentségben, annakokáért az mi tisztunk az, hogy szívünket az Christusban helyheztessük, ötet minden erőnkől szeressük ő benne örvendezzünk, annak feletté ötet minden ez világi marhank felet kiannyuk, reménségünket is egyedül ő benne vessük: Végezetre noha migh ez földön vagyunk nyajáskodasunk

¹³³¹ Uo., 235–236.

¹³³² Uo., 236–237.

vessük. Végezetre, noha még ez földön vagyunk, nyáiaszkodásunk mind azon által az égben legyen: Mert így lészen az Christus valóságosan és igazán ielen, mely ielen lételt commendált minékünk az régi Anyaszentegyház. Mert az régiék minden áldozatokban, mint most-is az Páristáknál az Misében, az Pap ilyen módon szólította vala meg az népet: <i>Sursum corda</i>, az az, szüvetek oda fel legyen: kire az nép így felel vala: <i>Habemus ad Dominum</i>, az az: Az mi szívünk az Vrra vagyon. Mellyel intettetnek vala arról, hogy az ő szüvök és hütök az Christusban, ki az Atyának iobián és égben ül, helyheztetvén volna. Ez azért az mit szent Agoston mond: Ha azért igazán, ha hiven, ha buzgosággal, ha szentül, ha kegyesen az Christusnak menyben menetelét szentellyük, mennyünk fel ő velle, és szívünk oda fel legyen. Másut-is azt mondgya, hogy azok, kik az Christussal fel támadtanak, hüttel és reménséggel, el hivattattanak az ő nagy asztalához, az éghben lévő asztalhoz, az Angyaloknak asztalához, holott ő maga az Christus az kenyér: Kinek sz. Attyával, sz. Lelkével, legyen düczösség, tisztesség, birodalom, most és mind örökké, Amen.	mind azon által az éghben legyen: Mert így lészen az Christus valóságosan és igazán jelen, mely jelen lételt commendált minékünk az régi Anyasz:egyház. Mert az régiéknek minden aldozattyokban, mint mostis az papistak az Miseben, az Pap ilyen módon szólította vala meg az népet. <i>Sursum corda</i>, az az, szüvötek oda fel legyen. Kire az nép így felel vala. <i>Habemus ad Dominum</i>, az az, az mi szívünk az Vrra vagyon. Mellyel intettetnek vala, az kik az Vr asztalához jarulnak és vallast tesznek vala arról, hogy az ő szüvek és hütök az Christusban, ki az Atyának jobián és éghben üll, helyheztetuén volna. Ez azért az mit sz: Agoston mond: Ha azért igazán, ha huiént, ha buzgosággal, ha szentül ha kegyessen az Christusnak menyben menetelet szentellyük, mennyünk fel ő vele, és szívünk oda fel legyen. Másutis azt mondgya, hogy azok, kik az Christussal fel tamadtanak, hittel és remenséggel el huiáttattanak az ő nagy asztalához, az éghben valo asztalhoz, az Angyaloknak asztalához, holot ő maga az Christus az kenyér.”¹³³³
---	---

¹³³³ Uo., 242–244.

SUMMARY

My research focused on the link between anti-Jesuitism and Reformed identity formation in the seventeenth-century Upper-Hungary. In my dissertation I examined how anti-Jesuit argumentation can be discovered in different texts, and how anti-Jesuitism as a phenomenon could play a decisive role in the formation of Reformed identity. Since the expansion of the Jesuits was extremely successful in the seventeenth-century Upper-Hungary, my chosen printings connected to Nagyszombat, Ungvár, Kassa and Sárospatak.

As these four settlements are particularly important from the perspective of Hungarian early modern confessionalization, in my research I tried to point out certain stages of the Reformed identity formation through the overview of the confessional tensions between Jesuits and Protestants in these cities and, of course, the textual and rhetorical analysis of the chosen printings. Analysing four texts (*Fides Iesv et Iesvitarvm*, *Catholicvs reformatvs*, *Az papistak közöt es mi közöttünk...*, *Felelet*) connected to Ungvár and translated or written by János Kecskeméti C., I primarily emphasised Kecskeméti C.'s *theological* anti-Jesuitism. I supposed that János Kecskeméti C.'s anti-Jesuitism was mainly linked to Ungvár and his pastoral activity between 1617 and 1620. As the first pastor of Ungvár Kecskeméti C. could probably play an important role in the life of the local Reformed Community. Péter Alvinczi's *Defensio* did not attack the Society of Jesus on the base of theological arguments, as János Kecskeméti C. did, but *political* ones. The clear intention of Péter Alvinczi's political anti-Jesuitism was to create a negative image of the politically active Jesuits; primarily at the service of emotional arousal. In my text analysis of Alvinczi's *Defensio* I mainly tried to shed light on the state of so-called *Adelskonfessionalisierung* at the beginning of the 17th century in Upper-Hungary. The *satirical* anti-Jesuit argumentation as a way of discrediting Jesuits with the help of negative emotions and laughter, is represented by two editions in my dissertation. Both of them (*Jesvita paterek titkai*, *Egy veres tromfosdi*) presumably can be linked to István Czeglédi P., Reformed pastor of Kassa at the second half of the 17th century. Satirical modality sent by *Jesvita paterek titkai* and *Egy veres tromfosdi* could play an important role to make the general public aware of the dangers of Jesuit education, missions and also political activity of the Society of Jesus. Compared with the 1610s and 1620s, the confessional structure of the general public and the position of the Jesuits in Upper-Hungary underwent serious transformations in the 1650s and 1660s. Based on these facts, I assumed that anti-Jesuitism as an integral part of Hungarian Reformed identity had a decisive impact on the process of Hungarian Reformed confessionalization.